
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ

D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

44

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti.
yayıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Çalış Ofset

Davutpaşa Caddesi No: 8
Topkapı/İstanbul

Sertifika No: 12107

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Süleymaniye Mah. Avnipaşa Sokak, Nr. 5
0089894 Fatih/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlular

Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Zeynep Öz

zeynep.agdas@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK

nusret.gedik@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscribtion

Dr. Öğr. Üyesi Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

İbrahim BİZ

ibrahimbiz@hotmail.com

© Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 44 • 2020 GÜZ/FALL

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

44

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi
MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger
isimli uluslar arası indeksler
ve
ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2020

KOCAV Adına sahibi/Owner on Behalf of KOCAV

Dr. Ali ÜREY

aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

noztoprak@fsm.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Davut HUT
davouthut@marmara.edu.tr

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Ümran AY SAY
umran.ay@gmail.com

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Doç. Dr. Uğur DEMİR
ugur1768@gmail.com

Edebiyat/Literature

Doç. Dr. Nursel UYANIKER
nuyaniker@marmara.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih ANDI (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Günay KUT (Boğaziçi Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayati DEVELİ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (Galatasaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Cemal YILDIZ Prof. Dr. Mustafa S. KÜÇÜKAŞÇI
Prof. Dr. Cengiz TOMAR Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN
Prof. Dr. Davut HUT Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Emel KEFELİ Prof. Dr. Ömer ZÜLFE
Prof. Dr. Hakan TAŞ Prof. Dr. Üzeyir ASLAN
Prof. Dr. Hasan AKAY Prof. Dr. Yüksel ÇELİK
Prof. Dr. Mehmet AÇA Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Muhammet GÜR Doç. Dr. Murat ULUSKAN
Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ Doç. Dr. Recep AHİŞHALI
Prof. Dr. Ali SATAN Doç. Dr. Uğur DEMİR
Doç. Dr. Murat ELMALI Doç. Dr. Ümran AY SAY
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN Doç. Dr. Nursel UYANIKER

**İNGİLİZCE SORUMLULARI/
ENGLISH LANGUAGE EDITOR**

Öğr. Gör. Dr. Burak ÖZSÖZ
Zeynep ÖZ

**ANA DİLİ SORUMLULARI/
LANGUAGE EDITOR**

Doç. Dr. Bünyamin AYÇİÇEĞİ
Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ / CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

AZERBAYCAN / AZERBAJIAN

Seadet ŐIHIYEVA
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Hüseyn Cavid Caddesi No: 31
Azerbaycan, Bakü
shikhiyevs@gmail.com

İRAN / IRAN

Pervin Godsizad
Bünyâd-ı Dairetü'l-Maârif-i İslamî
Hıyâbân-ı Filistin Cenubî, No: 382
e-mail: g.pary@yahoo.com

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh / SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S

Nejat SEFERCİOĞLU
Girne Amerikan Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Girne / KKTC Mersin 10 TR
e-mail: msefercioglu@gau.edu.tr

K I R G I Z I S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALIYEV

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Kırgızistan Bişkek

Tinçtik köçüsü, 56

720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVID

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B İ S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. Al-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N İ S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

Tarih / History

Mikail ACIPINAR

İskenderun İskelesi: Doğu Akdeniz’de Uluslararası Bir Ticaret Limanının İnkişafı Meselesi (1589-1612) / Alexandretta Pier: The Issue Of The Emergence Of An International Trade Port In The Eastern Mediterranean 1-40

Hüseyin ŞEN

Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Ve Kullanılan Unvanlar / Court Organization And Titles Used In The Kokand Khanate 41-70

Nermin GENÇ

19. Yüzyıl Osmanlı Maddi Kültürü Üzerine Bir İzlenim: Nurtâb Kadınefendi’nin Muhallefâtı / An Impression On The Material Culture Of 19th Century-Ottoman: The Muhallefât Of Nurtâb Kadınefendi 71-138

Serap SUNAY

Bir Sultan İki Merasim: Saliha Sultan’ın Doğumu Ve Düğünü / One Sultan Two Ceremonies: Saliha Sultan’s Birth And Wedding Ceremonies 139-182

Erkan KARAKOÇ-Hasan KÜÇÜK

An Important Figure In The Development Of Turkish-American Trade Relations: Consul General Gabriel Bie Ravndal / Türk-Amerikan Ticari İlişkilerinin Gelişiminde Önemli Bir İsim: Başkonsolos Gabriel Bie Ravndal (1865-1950) 183-220

Edebiyat / Literature

Şevkiye KAZAN NAS

Borcun İyisi Vermek, Derdin İyisi Ölmek: Klasik Türk Şiirinde
Borç / The Only Way To Get Rid Of Debt Is To Pay, And The
Only Way To Get Rid Of Troubles Is To Die: Debt In Classical
Turkish Poetry 221-248

Milad SELMANİ

Sâfi ve İstanbul Şehrengizi/Sâfi And His Istanbul Şehrengiz
..... 249-272

Murat Ali KARAVELİOĞLU

Kazasker Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi'nin Edebi
Muhiti / Kazasker Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi's
Literary Locality 273-306

Kamelya TEKNE

Âlem-i Nisvân Mecmuası Üzerine Bir İnceleme / A Review Of
The Journal *Âlem-i Nisvân* 307-332

Mehmet SÜMER

Tanpınar'ın *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* İle
Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihi* Üzerine Metodolojik Bir
Karşılaştırma / A Methodological Comparison Of Tanpınar's
History Of 19th Century Turkish Literature And Köprülü's
History Of Turkish Literature 333-357

İSKENDERUN İSKELESİ: DOĞU AKDENİZ'DE
ULUSLARARASI BİR TİCARET LİMANININ İNKİŞAFI
MESELESİ (1589-1612)*

Mikail ACIPINAR**

ÖZET

Erken modern dönemde coğrafi ve stratejik bakımdan Doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından biri olma özelliğini taşıyan İskenderun, uzun süre Halep'te yaşanan canlı ticaret için bir liman olarak hizmet etmiş ise de hayli müddet Trablusşam İskeleyi'nin gölgesinde kalmıştır. 16. asrın son yıllarında İskenderun İskeleyi özellikle Venedikliler tarafından giderek daha fazla kullanılır olmuş, müteakip asrın ilk yirmi yılında ise Halep'in başlıca iskeleyi haline gelmiştir. Bu durum, Trablusşam ile İskenderun arasında uzun süreli bir rekabete yol açmıştır. İskenderun İskeleyi'nin Avrupalı devletler tarafından kullanılması zaman zaman merkezi hükümetin müdahalelerine neden olsa da liman, yüzyıl boyunca gelişimini büyük oranda sürdürmüştür ve uluslararası ticaret gemilerinin Doğu Akdeniz'deki en gözde iskelelerinden biri haline gelmiştir. Bu makalede İskenderun limanının 16. yüzyıldan itibaren yaşadığı gelişme ve dönüşüm tespit edilerek, Osmanlı yöneticilerinin bu hususta aldığı çelişkili kararların nedenleri sorgulanacaktır. Ayrıca şimdiye kadar kullanılmayan Osmanlı, İtalyan ve Fransız arşiv kaynaklarının yardımıyla, limanın uluslararası ticarete katılımını hazırlayan siyasi, sosyal, diplomatik ve ticari meseleler açıklığa kavuşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler

İskenderun, Ticaret, Trablusşam, Doğu Akdeniz, Venedik, Fransa.

GİRİŞ

16. yüzyılın sonlarından itibaren Habsburglar ve müteakip asrın başlarında Safevîlerle yaşanan uzun savaşların güçlü biçimde etkilediği Osmanlı

* Makalenin geliş tarihi: 17.06.2020 / Kabul tarihi: 28.10.2020

** Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi SBBF, Tarih Bölümü, mikail.acipinar@ikc.edu.tr (Orcid ID: 0000-0002-2924-5293).

Çalışmayı okuyarak kıymetli önerilerde bulunan Dr. İlker Külbilge'ye teşekkür ederim.)

Devleti, içeride de bir kısım mali, ekonomik, demografik ve sosyal bunalımlarla sarsılmıştır. İmparatorluğunun içinde bulunduğu bu durum, genel itibarıyla bir kriz ve değişim süreci olarak nitelenmiştir¹. Yalnızca merkeze yakın bölgeleri değil ayrıca taşradaki işleyişi ve sosyal düzeni de etkileyen bu süreç esnasında, Doğu Akdeniz ticaretinin kilit noktalarında da kayda değer bazı değişimler yaşandı. Uluslararası ticarete, bilhassa İzmir ve Halep gibi Osmanlı şehirlerinin çok hızlı bir gelişme göstermesi, yalnızca bu şehirlerin değil bunların çevresinde yer alan yerleşim birimlerinin ve limanların da gelişmesine ve gelişmesine yol açtı².

Osmanlılar açısından Suriye bölgesinde cereyan eden uluslararası ticari faaliyetler, bir kısım ürünlerin işesi bakımından önem arz ettiği kadar, hazine için de önemli bir gelir kaynağını teşkil ediyordu³. Bu bağlamda, özellikle Akdeniz'e kıyası olmayan Halep ve daha güneydeki Şam gibi şehirlerin Avrupa'yla bağlantılı ticari faaliyetleri neticesinde bölgenin en gözde ticaret merkezleri olarak yükselişi, yerli ve yabancı tüccar gemilerinin demir attığı

¹ Geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin "duraklama ve gerileme" paradigmasına karşılık, son dönemlerde bu olguya daha farklı yorumlar getirilmeye başlanmıştır. Örneğin Faroqhi tarafından "krizler ve değişim" olarak değerlendirilen bu devirde, Batı'da Habsburglar ile Doğu'da ise Safevîlerle süren uzun savaş döneminin yanı sıra Suriye bölgesinde Canbolatoğlu Ali Paşa ve Ma'noğlu Fahreddin gibi yerel beylerin isyanları görülürken, içeride saray hiziplerinin mücadelesi etrafında zuhur eden askerî isyanlar vuku bulmuştu. Öte yandan Anadolu'yu etkisi altına alan Celâli isyanları, suhte ayaklanmaları, demografik hareketler ve bir kısım ekonomik sıkıntılar da aynı dönemde yaşanmıştır. Tüm bu hususlar için bk. Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (ed. H. İnalçık-D. Quataert), C. 2, İstanbul 2006, s. 545-757; Aynı paradigmanın Osmanlı iktisat tarihi açısından bir kritiği ve değerlendirmesi için bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000, s. 246-247.

² Doğu ticaret yolları ve bu yolların yaşadığı değişim süreci hakkında bk. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. I, İstanbul 2004, s. 373-424. Bu dönemde Doğu Akdeniz bölgesi ile Avrupa ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler hakkında genel bir değerlendirme için ayrıca bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2007, s. 162-167.

³ Şevket Pamuk, Osmanlı yönetiminin Avrupalı tüccarlara özel ilgisinin nedenlerinden biri olarak kentlerin işesi konusuna vurgu yapmaktadır (Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 12-13).

başta Trablusşam olmak üzere Cebele, Sayda, Beyrut, Hayfa, Akka ve Lazkiye gibi limanları da hareketlendirdi⁴. Avrupa'nın yünlü kumaşları, gümüşü ve mamul ürünleri ile İran ham ipeği ve pamuk gibi başlıca emtianın mübadelesi şeklinde cereyan eden bu ticaret⁵, İskenderun İskeleyi'nin de doğrudan etkiledi. I. Süleyman zamanında gelirleri Trablusşam mukataasından ayrılarak Halep mukataasına ilhak olunan İskenderun İskeleyi'nin 16. asrın son yıllarından itibaren Trablusşam'a rakip olarak inkişaf etmesinde, sadece limanın doğal yollardan gelişiminin değil ayrıca siyasi, diplomatik ve ekonomik bazı girişimler veya beklentilerin de rol oynadığı anlaşılmaktadır⁶.

16. yüzyılda Doğu Akdeniz kıyılarının imparatorluğa katılmasını sağlayacak Osmanlı fetih hareketleri neticesinde ele geçirilen Suriye ve Mısır bölgelerinin önde gelen ticaret limanları da yeni bir gelişme sürecine girdi. Venedikli tüccarların Osmanlı hâkimiyetinden çok önce etkin olduğu Filistin limanları, Osmanlılar döneminde de bu özelliğini sürdürdü. Söz konusu bölgedeki pazarlar Osmanlı fethinden önce Venedikliler için şeker ve zeytinyağı gibi işlenmiş tarım ürünleri ile mamul tekstil maddelerinin tedarikçisi durumundaydı. 16. yüzyılda ise aynı bölgeler ipek ve pamuk gibi hammaddelerin yanı sıra Avrupalı tüccarlar için bilhassa transit baharat ticaretine de merkezlik ediyordu. Öte yandan Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki ticareti kontrolleri altına alma girişimlerine karşılık Osmanlı yönetiminin uluslararası ticaret yollarını açık tutmayı hedefleyen politikaları sayesinde Halep, aynı

⁴ İnalçık, baharat ticaretinin iki antrepoşundan biri olarak adlandırdığı Trablusşam'ın 16. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı tüccarlar için cazibesinin, düşük gemi resimlerinden kaynaklandığını düşünmektedir. İnalçık, *a.g.e.*, s. 410-411; Suriye kıyılarındaki diğer iskeleler hakkında ayrıca bk. Metin Ziya Köse, *Osmanlı Devleti ve Venedik Akdeniz'de Rekabet ve Ticaret 1600-1630*, İstanbul 2010, s. 82-83 ve 90 vd.

⁵ Osmanlıların Avrupa devletleri ile ticaretine konu olan emtia oldukça çeşitlilik gösterse de, imparatorluğun ihraç malları temelde ham ipek, pamuk, pamuk ipliği, moher, baharat, gön, çeşitli dokunmuş kumaşlar, kurutulmuş meyveler, mazı ve kök boya gibi mallardan müteşekkildi. Buna karşılık Avrupa'dan yünlü kumaş türleri ve broker gibi mamul ürünler ile çeşitli metaller, züccaciye, kâğıt, Amerika menşeli boyalar, şeker ve kahve gibi ürünler ithal ediliyordu. Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 2 (May 1992), s. 191; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2014, s. 374. Halep ve Şam merkezli uluslararası ticarete özellikle ham ipeğin rolü ve önemi için bk. İnalçık, *a.g.e.*, s. 299-306.

⁶ ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 252/343, s. 5.

asırda Hindistan, İran ve Basra Körfezi'nden gelen kervanların son durağı haline geldi. Böylece daha güneydeki İskenderiye ve Dimyat limanlarının yanı sıra uluslararası ticarete konu olan bu emtianın Avrupa'ya çıkış noktalarını başta Trablusşam limanı olmak üzere Beyrut, Sayda ve son olarak da İskenderun limanları oluşturuyordu⁷.

Modern tarih araştırmalarında ileri sürülen, İskenderun'un henüz tam manada bir liman olma özelliğini taşımadığı 17. yüzyıl başlarında Halep'in iskelesi veya Avrupalılar için bir durak noktası olarak hizmet ettiği görüşü⁸, birçok farklı belge ve tanıklık tarafından teyit edilebilmektedir. Ancak şehrin söz konusu özelliğinin aslında bölgesel ekonomiye olan katkısından ziyade Halep ve yakın civardaki limanlarla ilişkisi paralelinde belirlediği gözlemlenmektedir. Zira daha 14. yüzyılda Ayas Limanı'yla rekabet edemediği için geri planda kalan İskenderun, Osmanlılar döneminde Halep'in uluslararası bir ticaret merkezi konumuna erişmesine paralel olarak önem kazanmıştır. İskelesinin her geçen gün artan ticari kapasitesine karşılık İskenderun'un demografik yapısının ve fiziki gelişiminin olumlu bir gelişme göstermediği de aşikârdır. Bu bağlamda, 16. yüzyılın ilk yarısında harap bir kaleden ibaret olan İskenderun'un⁹, yüzyılın son yıllarına kadar nüfus bakımından da kayda değer bir gelişme göstermediği anlaşılmaktadır. 1570'li yıllarda herhangi bir

⁷ Thomas Philipp, "The Economic Impact of the Ottoman Conquest on Bilad al-Sham", *Syria and Bilad al-Sham under Ottoman Rule: Essays in Honour of Abdul-Karim Rafeq*, (eds.) Peter Sluglett-Stefan Weber, Leiden-Boston 2010, s. 101-114. Ayrıca bk. İnalcık, *a.g.e.*, s. 410-413; Bu limanlardan başka Akka, Yafa ve Hayfa gibi daha küçük Doğu Akdeniz limanları da bu bölgesel ve uluslararası deniz ticaretinin birer parçası haline geldiler. Amnon Cohen, "Ottoman Rule and the Re-emergence of the Coast of Palestine (17th-18th centuries)", *Persée: Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée: Les Ottomans en Méditerranée - Navigation, diplomatie, commerce*, No. 39 (1985), s. 163-175.

⁸ "Halep'in iskelesi" ifadesini ilk kullananlar Kâtip Çelebi ve ardından Evliya Çelebi olmuştur. (Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, (ed.) Bülent Özükan, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2008, s. 597; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: III. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, (haz.) Seyit A. Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 32); Bu kaynaklardaki bilgiler için ayrıca bk. Vahit Çabuk, "Pîri Reis, Abdurrahman Hibri, Kâtip Çelebi Ve Evliya Çelebi'ye Göre İskenderun Ve Çevresi", *Türk Kültürü*, 1976, Sayı 166, s. 35-46; Masters ise İskenderun'u Osmanlılardan cumhuriyete kadar bir Avrupalı köyü ve Halep'in Akdeniz'e açılan kapısı olarak tarif eder. Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğunun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, İstanbul 2003, s. 33.

⁹ Pîri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, (The Walters Art Museum Yazması-Baltimore), Ms.W.658, v. 313b.

iskânın görülmediği bölgeden elde edilen vergilerin toplamı yalnızca birkaç bin akçeden ibaretti. Aynı tarihlere ilişkin bilgi veren arşiv kayıtlarının burada bir iskelenin dahi bulunmadığını söylemesine karşın, Arsz ve Soğucak iskeleleriyle birlikte kaydedilen İskenderun İskelesi'nin yıllık gelirin 15.000 akçe olduğu tespit edilmiştir¹⁰.

On altıncı yüzyılın son çeyreğinde aynı kıyı şeridi üzerinde yer alan Gazze kentinde henüz bir limandan bile bahsetmek mümkün değilken; Osmanlı hazinesi Akka, Sayda, Sur ve Ayas gibi meskûn yerleşim birimlerindeki iskelelerden değişen oranlarda gümrük vergisi tahsil ediyordu. Nitekim İskenderun'la kıyaslanabilecek en önemli liman durumundaki Ayas, daha 16. yüzyılın ilk çeyreğinde 50.000 akçalık gümrük geliri ve barındırdığı nüfus itibarıyla bölgenin en önemli merkezi durumundaydı¹¹. Bahsedilen tüm bu resmi kayıtlara bakıldığında, 16. yüzyıl sonlarına kadar İskenderun'un neredeyse hiç nüfusa sahip olmadığı ve iskelesinin ciddi oranda gelir getiren bir ticaret hacmine ulaşamadığı açıkça görülmektedir¹². Nitekim iskelenin Avrupalı tüccarların dikkatini çekmeye başladığı tarihlerden itibaren İskenderun'a yolu düşen tüccar ve seyyahların kayıtları da bunu teyit etmektedir.

Bu çalışmada, yüzyılın sonlarından itibaren, o zamana kadar Avrupalı ve yerli tüccarların yoğun biçimde kullandıkları Trablusşam İskelesi yerine neden İskenderun İskelesi'ni tercih ettikleri, Osmanlı yönetiminin hangi sâiklerle iskelenin yabancı gemilere açılmasını tartıştığı ve ardından niçin bu kararından vazgeçtiği sorularının cevapları aranacaktır. Bununla birlikte mevcut araştırmanın amacı, Osmanlı arşiv vesikalarının da yardımıyla, İskenderun İskelesi'nin 17. asrın ilk yarısı boyunca maruz kaldığı değişimin nasıl bir süreçten geçtiğini ve buna paralel olarak ticari gelişiminin ne yönde seyrettiğini ortaya koymaktır.

¹⁰ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru Turuku't-ticara ve't-tenâfus beyne Mînâ'î Trablus ve'l-İskenderun fi'l-karnî's-sâbi' 'Aşere" (Orj. "تغير طرق التجارة و التناقص بين: مينائي طرابلس " (والاسكندرون في القرن السابع عشر", *Mecelleti'l-Müverrihi'l-Arabî*, Vol. XI, (1979), s. 259. Makaleye ulaşmamda yardımcı olan IRCICA Kütüphanesi çalışanlarından Aybike Yurdürün hanımefendiye, Türkçeye çevrilmesi aşamasında emeklerini esirgemeyen Saad Kasapoğlu ve çeviri makaleyi kontrol etme nezaketini gösteren Doç. Dr. Fatma Akkuş Yiğit ile Dr. Öğr. Üyesi Eyüp Akşit'e müteşekkirim.

¹¹ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 258.

¹² Halil Sahillioğlu, 16. asırda İskenderun'da nüfus bulunmamasını korsan saldırılarına bağlamıştır. ("Tuğayyuru", s. 264).

İSKENDERUN'UN COĞRAFİ VE FİZİKİ DURUMU

İskenderun ve çevresiyle ilgili ilk tafsilatlı bilgiler, Venedik'in Halep konsolosu Alessandro Malipiero'nun (1592-1596) raporunda yer almaktadır. Malipiero'ya göre, Payas Körfezi'nin ucunda yer alan İskenderun, çevresi birçok su kollarının doğduğu¹³ dağlarla çevrili olan ıssız bir kumsaldır. Düzlük- lere ulaşan suların oluşturduğu birikintiler, yaz sıcaklarıyla birlikte ölüm sa- çan bataklıklara dönüşmekte, havası da bunaltıcı ve hastalıklı bir hal almaktadır. Hatta Malipiero'nun konsolosluğu sırasında bu hava, üç konso- los vekili ve birçok köylü ile denizcinin ölümüne neden olacak kadar ağırdı. Akdeniz'in ve imparatorluğun dört bir yanından gelenlerin uğrak noktası ol- masına karşın, söz konusu durum büyük bir olumsuzluk yaratıyordu. Ahşap yapı- lı bir kaç evde yalnızca konsolos vekilleri ve çalışanları yaşıyordu. Li- mana uğrayan hemen herkes ve zaman zaman sorun çıkaran bazı askerî gö- revliler de bu evlerde konaklıyordu¹⁴.

Zaman içinde bazı ufak çaplı gelişmeler kaydetmiş olmasına rağmen İskenderun genel görüntüsünü müteakip asrın başlarına kadar muhafaza etmiştir. Aynı tarihlerde iskelede bazı tadilatlar yapan Avrupalılar iskele civarında ayrıca birkaç ev inşa etmişlerdir¹⁵. Aşağıda görüleceği üzere, her ne kadar kaynaklar İskenderun'un kötü havası ve çevresinin kısmen bataklıklarla çevrili olduğu hususunda hemfikir olsalar da, Avrupalı tüccarların her şeyden evvel kendi çıkarlarını öncelediği açıktır. Nitekim yolu çeşitli nedenlerle İskenderun'dan geçen birçok kişinin anlatılarında aynı olumsuzluklar- dan bahsedilirken, iskelenin ticari önemine ilişkin tespitler de hemen göze çarpmaktadır. Bölgenin sahip olduğu iklimsel ve fiziki olumsuzluklara ilişkin en erken bilgilerin Venedik konsolosluk raporlarında yer aldığını yukarıda belirtmiştik. İskenderun'un ilgi görmeye başladığı 1580'lerden itibaren ka- leme alınan bu resmi verilerin tümü, bölgenin ölümcül hastalıklara neden

¹³ Bir kısım arşiv vesikalarında İskenderun yerine İskender Pınarı tabiri de kullanılmaktadır. Tabirin söz konusu içecek su kaynaklarından mühlhem tercih edildiği düşünülebilir. Bu ifadenin geçtiği 2 Şaban 1021 (28 Eylül 1612) ve 2 Ramazan 1021 (27 Ekim 1612) tarihli örnek belgeler için bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 95/471; 96/476.

¹⁴ Guglielmo Berchet (ed.), *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, Torino 1866, s. 84-85.

¹⁵ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 259.

olan kötü ve özellikle de yaz aylarında dayanılmaz bir hal alan bunaltıcı havası konusunda birbirilerini teyit etmektedir¹⁶.

Konsolos raporları dışında İskenderun'a uğrayan veya yolu buradan geçen çeşitli seyyah veya yolcuların geride bıraktıkları hatıratlar da benzer bilgiler içermektedir. Bir Fransız gemisiyle 1624 Mayıs'ında İskenderun'a ulaşan Domenico Magri de İskenderun'un havasına dair pek farklı şeyler söylemez. Onun ifadelerine göre, ıssız bir sahilde yer alan İskenderun'a yalnızca mallarını indirmek isteyen Avrupalı tüccarların gemileri demir atıyordu. Birçoğu baraka tarzında olan evlerde Türkler, Rumlar ve bazı yabancı tüccarlar kalmakta, az sayıdaki taş evlerden birinde ise limanda görevli bir ağa ile üç yeniçeri yaşamaktaydı¹⁷. Magri'nin muhtemelen gümrük emininin kastettiği bu ağanın görevi, iskeleye yanaşan tüccarların getirdikleri mallardan ve özellikle Avrupalı tüccarlardan gümrük vergisi tahsil etmektir. Burada ayrıca Halep'te bulunan Avrupalı konsoloslara tâbi konsolos vekilleri de meskûndü¹⁸.

Tavernier de 1638 yılında Marsilya'dan başladığı deniz seyahatinin son durağı olan İskenderun hakkında canlı tasvirlerde bulunup önemli bilgiler aktarır. Kıyıda, meyhaneler işleten Rumların oturduğu üst üste yığılmış köhne evlerin yanı sıra yabancı ülke konsolosları ile Avrupalı tüccarların oturduğu evler de bulunuyordu. Fransız ve Hollandalı konsolos vekillerinin ikamet ettiği evler, aynı zamanda kendi milletlerine mensup tüccarlara da ev sahipliği yapıyordu. Özellikle yaz mevsiminde, Belen Köyü civarından doğan akarsuların düzlüğe kavuştuğu noktalarda oluşturdukları bataklıklar, bölgenin havasını o denli ağırlaştırıyordu ki hastalanmamak mümkün değildi. Müslüman halk da bu yüzden yaz aylarında havası ve içme suyu daha sağlıklı olan dağlık kesimdeki Belen köyüne kaçırıyordu¹⁹.

¹⁶ Konsolos Alessandro Malipiero, Giorgio Emo ve Vincenzo Dandolo tarafından verilen bilgiler için bk. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 84, 107, 123-124.

¹⁷ Domenico Magri Maltese, *Breve racconto del viaggio al Monte Libano*, Viterbo 1664, s. 21; İlk defa 1671 yılında İskenderun'a gelen Ambrosio Bembo da iskelenin gelişmeye başlamasından sonra Türk ve Rum nüfusun kentte yerleşmeye başladığını, ayrıca bir gümrük memurunun da Halep gümrük emininin vekili olarak burada görev yaptığını söyler. (Ambrosio Bembo, *The Travels and Journal of Ambrosio Bembo*, (ed.) Anthony Welch, Berkeley: University of California Press 2007, s. 46).

¹⁸ Domenico Magri, *Breve racconto*, s. 21.

¹⁹ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed.) Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 165.

Yabancı seyyahların aktardıklarını teyit eden Evliya Çelebi ise İskenderun hakkında daha tafsilatlı bilgiler aktarmaktadır. Ona göre, yüz elli akçalık bir kadılık merkezi olan kentte câmi, han, hamam ve çarşı gibi yapılar yer almamasına karşın, ağırlıklı olarak Frenklerin ve Rumların oturuyor olması sebebiyle çok sayıda meyhane bulunuyordu. Bu meyhaneler ziyaretçiler için zaman zaman birer ikametgâh işlevi de görüyordu. İçme suyu ihtiyacı ise Kervan Pınarı denilen mevkiden eşeklerle taşınarak karşılanıyordu. Halep ve civardaki diğer şehirlerin iskelesi konumunda bulunan İskenderun'da, canlı bir ticari hareketliliğe sahne olan mahzenler ile bu ticaretle ilgilenen devletlerin konsolos vekilleri bulunuyordu. Limana her sene iki yüz civarında Müslüman ve Hristiyan kalyonu gelmekteydi. Ancak limanda kale olmadığı için yabancılar gümrük vergisi vermekten kaçıyorlardı²⁰.

Gerçekten de iskelede tamamı Halep'teki konsoloslar tarafından atanan Venedik, Fransız, İngiliz ve Hollanda konsolos vekillerinin kullandıkları ve her birinin üzerinde mensup oldukları devletin bayraklarının dalgalandığı birkaç ev, mallarını muhafaza ettikleri depolar ve 16. yüzyıldan itibaren bakımını Fransızların üstlendiği anlaşılan bir de misafirhane²¹ yer alıyordu. Bunlara ilaveten Hristiyanların dinî vazifelerini yerine getirdikleri küçük bir şapelden başka bir şey de yoktu. Şapelde görevli Fransisken din adamları Kudüs'ten gönderiliyor ve Fransız konsolos vekilinin evinde ikamet ediyorlardı. İskenderun gümrük eminine vergilerini ödeyen yabancı tüccarlar, mallarını Halep gibi daha iç bölgelere göndermek için kış mevsiminde katırları, yazları ise deve kervanlarını kullanıyorlardı. Katırlar da sıcaktan etkilenmemeleri için yaz boyunca dağ yamaçlarında tutuluyordu²².

Belki de birçok açıdan İskenderun kadar dikkate değer bir başka merkez de Belen köyüdür. Özellikle yaz mevsiminde havası dayanılmaz bir hal alan İskenderun'daki tüccar ve seyyahlar ya gemilerde kalıyor ya da işlerini çabucak gördükten sonra limana yaklaşık iki saatlik uzaklıktaki ve dağların ortasında yer alan Belen köyüne kaçıyorlardı. Burası temiz havası, su kaynakları ve evleri ile İskenderun'a nazaran bir cenneti andırıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla yaz aylarında sadece halk ve tüccarlar değil İskenderun'da görevli konsolos vekilleri de bu köyde ikamet ediyordu. 1671 yılında Belen'e gelen Bembo, İngiliz konsolos vekili Martin Loe'ya ait bir evde konaklamıştır. Ona

²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: III. Kitap*, s. 31-32.

²¹ Leonardo di Santa Cecilia, *Persia ovvero secondo viaggio*, Roma 1757, s. 6.

²² Ambrosio Bembo, *The travels*, s. 46.

göre, dağlardan çıkıp yerleşim biriminin içinden geçen güzel su kaynaklarına sahip olan ve dağ yamacında birbiri ardına dizilen evlerin bulunduğu köyün ortasında, muhtemelen Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen kervansaray olduğu anlaşılan, tavanı kurşun formlu ve çok sayıda kubbesi bulunan bir yapı da mevcuttu²³. Kendisiyle aynı tarihlerde Belen'i ziyaret eden Evliya Çelebi ise burası hakkında Bembo ile uyumlu ancak daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. İskenderun'dan çıktıktan sonra kısa ancak daha meşakkatli bir yolculuğun sonunda Belen'e ulaşan Evliya, köyün Halep'e bağlı bir voyvodalık ve 3.000 nüfuslu bir kaza olduğunu söylerken, burada kethüdayeri ve yeniçeri serdari vekili gibi görevlilerin bulunduğundan bahseder. Camisi dışında, Bembo'nun aktardığı gibi, kurşunla kaplı bir hânla birlikte yamaçta bulunan ve üzerleri toprakla kaplı olup birbirlerinin üzerine havaleli şekilde inşa edilmiş 700 kadar evin mevcudiyetinden söz etse de Avrupalılardan hiç bahsetmez. Buna ilaveten diğerleri gibi o da köyün temiz havası, suları, dağlardaki bağları ve yaylakları ile övülmeye değer bir yer olduğunu söyler²⁴.

İSKENDERUN İSKELESİ'NİN TERCİH EDİLME NEDENLERİ

Halil Sahillioğlu'nun ve Bruce Masters'ın yukarıda zikredilen çalışmalarında, 16. yüzyıldan itibaren Halep'in ana ticaret iskelesi olan Trablusşam Limanı yerine İskenderun İskelesi'nin kullanılması yönündeki tercihlerin arkasında yatan farklı nedenlerden bahsedilmiştir. Yerleşim biriminin uzun süre bir liman hüviyetini kazanamadığı ve yalnızca Halep'in denizle bağlantısını sağlayan bir iskele olarak kaldığı yönündeki bilgilere rağmen, İskenderun ve iskelesi Osmanlı hükümeti ile Avrupalı temsilciler ve tüccarlar arasında 1612 yılına kadar devam eden bir çekişmenin ve tartışmanın temel konusu olmuştur.

İskenderun'u Halep'e uzanan Avrupa ticaretinin başlıca limanı yapma girişimlerinin birden fazla nedeni vardır. Bunların en önemlileri Suriye bölgesi ve Trablusşam'ın siyasi, ekonomik ve askerî durumuyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı yönetiminin Suriye ve Lübnan bölgelerini, buralara hâkim yerel sülaleler vasıtasıyla dolaylı yoldan idare etme siyasası uzun süre devam

²³ Ambrosio Bembo, *The travels*, s. 46-47.

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: III. Kitap*, s. 32.

ettirilmiştir. Ancak Canbolatoğulları, Seyfoğulları ve Ma'noğulları gibi önde gelen yerel sülaleler arasındaki güç dengelerini korumak adına merkezî idarenin İskenderun ve Trablusşam iskelelerinin kullanılmasına zaman zaman müdahale ettiği de görülmektedir. Bununla birlikte, Trablusşam'ın Halep'e olan uzaklığı ve İskenderun İskelesi'nin avantajları bir kenara, sorunların çıkış noktasını oluşturan temel neden Trablusşam bölgesindeki yerel güçlerin yabancı tüccarlara müdahaleleri, limanın artalanına hâkim kuvvetler arasındaki çatışmalar, Osmanlı yetkililerinin tutumları, isyanlar ve eşkıyalık hareketleridir²⁵.

a. Trablusşamlı idareciler ve yerel görevliler

İskenderun-Trablusşam çekişmesinin ortaya çıkışının arka planında yatan nedenleri yahut İskenderun'un 16. yüzyılın sonlarından itibaren yabancı tüccarlar tarafından tercih edilmesinin temel sebeplerini, bölgede faaliyet gösteren Venedik konsoloslarının raporlarından takip etmek mümkündür. Verdikleri bilgiler Osmanlı belgeleriyle de teyit edilen raporların hemen tümünde, Trablusşam'a hâkim yerel beylerin ve yerel görevlilerin açgözlülüğü, gümrük vergilerinin fazlalığı ve işlerin yavaş yürümesi gibi temel sorunlara değinilmesi, yabancı tüccarların Trablusşam İskelesi'nden kaçmasının en önemli nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Halep'teki Venedik temsilcilerinin Trablusşam'da karşılaştıkları sorunlara ilişkin yakınmalarının daha 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başladığı dikkat çekmektedir²⁶.

²⁵ İskenderun'u yeni iskele olarak kullanmak isteyen Venediklilerin ve bilhassa Halep konsolosunun, bütün bu sorunları neden olarak gösteren şikâyetleri için bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 252/343, s. 5-6. Başta Fransızlar ve Venedikliler olmak üzere, yabancı tüccarların Dürzilerden korktukları için Trablusşam'a gitmediklerini Osmanlı makamları da kabul etmektedir. Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 266; Bununla ilgili olarak ayrıca bk. William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2002, s. 55; İlginçtir ki 18. yüzyılda İskenderun-Halep hattında buna benzer sorunların yaşanması üzerine ticaret eskisi gibi güney limanlarına kaymıştır. Bu sorunlar ve İskenderun'un söz konusu asırdaki durumu hakkında bk. Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*, (İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014, bilhassa bk. s. 76-87.

²⁶ Mesela bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 250/330, v. 10a. Söz konusu seride yer alan defterlerin içerikleri üzerine bir çalışma için bk. Serap Mumcu, "Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589-1684)", *Hilâl: Studi turchi e ottomani*, No. 4 (2014). İnalçık, 16. yüzyılın sonlarında bölgede faaliyet gösteren Avrupalı tüccarların Ma'noğlu Fahreddin'e fazladan koruma parası ödemelerinden dolayı

Halep ticaretine bağlı olarak ticari hareketliliğin hızlı bir artış gösterdiği Trablusşam Limanı'nda Avrupalı tüccarların iskele eminleri ve hatta Trablusşam beylerbeyleri ve defterdarları tarafından taciz edilmelerinin yanı sıra, kendilerinden talep edilen yüksek miktarlardaki haksız vergilerden şikâyet eden konsolos Pietro Michiel, sorunların daha hızlı çözümü için Halep konsolosluğunun Trablusşam'a naklini dahi teklif etmiştir²⁷. Osmanlı arşiv belgelerine de yansıyan benzer sorunlara ilişkin huzursuzluk ve yakınmalara 1590'larda konsolos olan Tommaso Contarini'nin raporunda da rastlamak mümkündür²⁸. Öyle ki Contarini'nin, daha iskeleye ilk ayak bastığında önemli sorunlarla karşılaştığını söylediği problem, görev süresinin sonunda ülkesine dönmeden Trablusşam'da ölen selefinin mallarına yerel görevliler tarafından el konulmasıyla ilgili olmalıdır²⁹. Contarini, binlerce duka zarar etmelerine yol açan Trablusşam İskelesi'ndeki düzensizliği ve görevlilerin açgözlülüğünü, bölgede idareyi ellerinde tutan ve merkezî hükümetten bağımsız hareket eden yerel güçlerin varlığına bağlıyordu³⁰. Bu konudaki serzenişlerini haklı çıkaran gelişmeler daha 1591 yılının ilk aylarında yaşanmıştı. Trablusşam Beyi, defterdarı, gümrük emini ve şehirdeki diğer resmi görevlilerin Venedikli tüccarlardan cebren alarak zimmetlerine geçirdikleri paralar büyük meblağlara ulaşmış, limanda demirli bazı gemilere el konulmuş, mürettebat ve tüccarlar zindanlara atılmıştı. Konsolosun da vurguladığı gibi, Dürzi ve Arap kökenli bu görevlilerin soruşturulması için Divan'dan çıkan emirleri getiren Osmanlı görevlileri dahi saldırıya uğramıştı³¹.

Trablusşam'daki Avrupa ticaretinin kısmen Sayda ve İskenderun'a kaydığını düşünmektedir. (İnalçık, *a.g.e.*, s. 413)

²⁷ Pietro Michiel'in raporu ve ilgili kısım için bk. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, Torino 1866, s. 73, Sagredo da, İskenderun yerine bir kez daha Trablusşam iskelesinin kullanılmaya başlandığı yıllarda, tıpkı selefleri gibi, vergilerdeki artış ve Trablusşam gümrüğündeki işlemlerin uzun sürmesinden şikâyet ederek gümrük görevlilerini açgözlülükle suçluyordu. (bk. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 132)

²⁸ Tommaso Contarini'nin raporu için bk. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 74-78.

²⁹ Evâil-i Şaban 998 (5-14 Haziran 1590) tarihli hüküm için bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 250/330, v. 28a.

³⁰ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 74-75; Contarini'nin Divan'a şikâyetlerini özetleyen 1593 yılına ait iki hüküm için bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 252/343, s. 5-6.

³¹ Bu soruna ilişkin hükümler için bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 250/330, v. 72a, v. 75a, v. 76a, v. 81a, v. 92a, v. 93a.

Contarini'nin bölgedeki güç dengelerine ilişkin verdiği bu bilgiler gerçekten de önemli bir noktaya işaret ediyor. Zira halefi Giorgio Emo, yüzyılın sonlarında Beyrut'tan Antakya'ya kadar olan bölgenin tek hâkimi olarak Seyfoğlu Yusuf'u göstermektedir. Suriye'nin en güçlü yerel hâkimi durumundaki Emir Yusuf, emrindeki binlerce silahlı Dürzi askerle Trablusşam'daki Osmanlı paşasından bile daha güçlü bir pozisyondaydı. Dahası, bölgenin en önemli gelir kaynağı olan Trablusşam iskelesi gümrüğü de kardeşlerinden birinin denetimindeydi³². Öyle anlaşılıyor ki Trablusşam bölgesindeki bir takım siyasi hesaplar ile söz konusu topluluklar arasındaki çekişmelerin ticarete yansımaları da İskenderun İskelesi'nin tercih edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı yönetiminin Kuzey Suriye bölgesinin idaresini kontrolünde tutabilmek için bölgede bulunan Nusayriler, Dürziler ve Sünni Araplardan müteşekkil bazı yerel aşiret ve beylere verdiği *görece özerk* imtiyazlardan olmak üzere, Trablusşam'ın idaresi de Seyfoğulları'na bırakılmıştı. Seyfoğulları'ndan Yusuf'un idaresinde böyle bir yapıya bürünen Trablusşam, Beyrut ve İskenderun gibi rakiplerini geride bırakarak uluslararası bir liman hüviyetini kazandı. Limanın vergi gelirleri de aynı derecede artış gösterince Emir Yusuf'un hızla artan siyasi ve askerî gücünün dizginlenmesi için Halepli tüccarlar 1589 yılında, şehre daha yakın bir konumda yer aldığı ve Trablusşam'a göre daha elverişli bir güzergâha sahip olduğu iddiasıyla İskenderun İskelesi'ni kullanmak istediler. Muhtemelen Emir Yusuf'un güçlenmesinin önüne geçmek isteyen Osmanlı yönetimi de bu isteği geri çevirerek iskeleyi Halep'in yeni limanı olarak kabul ederken, bu suretle Seyfoğulları'nın en önemli gelir kapısı da ellerinden alınmış oluyordu³³.

b. Bölgesel istikrarsızlık nedeni olarak Dürziler ve Araplar

Trablusşam çevresindeki istikrarsızlıkta Kuzey Suriye bölgesindeki yerel güçlerin varlıkları ve etkinlikleri kadar İstanbul ile bağları oldukça gevşek olan Seyfoğulları'nın Trablusşam çevresindeki tahakkümleri de etkili olmuştur. Aynı tarihlerde Suriye bölgesindeki yerel aşiretler arasındaki silahlı çatışmalar, bilhassa Safed Sancakbeyi Emir Fahreddin'in hâkimiyetini tesis etmesi ile birlikte Lübnan bölgesinde güçlerini yeniden arttıran Dürzi

³² *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 105.

³³ William J. Griswold, *Büyük İsyân*, s. 57-59.

Ma'noğulları ile Seyfoğulları ve Canbolatoğulları arasında yaşanan çekişmeler ve isyanların ortaya çıkardığı sorunlar³⁴, bölgede cereyan eden ticari faaliyetlere doğal olarak menfi bir şekilde yansımıştır³⁵.

c. Şam ile Halep arasında yaşanan ticari rekabet

Sahillioğlu ise İskenderun İskeleyi'nin uluslararası ticarete açılması meselesini açıklarken, bahsedilen diğer nedenlere ilaveten, bir başka konuyu daha ele almıştır. Ona göre, Doğu ticaretinin en gözde merkezlerinden olan Şam pazarının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı tüccarlara yetmemesi, ticaretin zamanla Halep'e yönelmesine neden olmuştur. Gerek pazarının büyüklüğü ve zenginliği gerekse başkente yakınlığı sebebiyle kervan yollarının Şam'a göre daha güvenli olması, Halep'in kısa sürede önemli bir ticaret merkezi olarak yükselmesine zemin hazırlamıştır. Şam ise hac kafileleri ve güneyden baharat taşıyan bazı kervanlarla yetinmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan görünürde Trablusşam ile İskenderun iskeleleri arasında yaşanan çekişme, aslında Halep ve Şam gibi iki önemli şehir arasındaki rekabetin tezahüründen başka bir şey değildir³⁶.

d. Trablusşam-Halep karayolunun uzaklığı ve güvelliği meselesi

Yabancı tüccarların Trablusşam'daki yerel yöneticilerin olumsuz tutumlarından duydukları rahatsızlıktan başka Trablusşam-Halep arasındaki kervan yolunun İskenderun'a göre daha uzun olması ve seyahat esnasında maruz kaldıkları eşkıyalık faaliyetleri de mühim bir sorun haline gelmişti. Bu bakımdan ilk olarak İskenderun'un Halep'e sadece birkaç günlük mesafede bulunması ve daha güvenli bir rotaya sahip olması, İskenderun'un tercih edilmesini anlaşılır kılan bir başka nedendir³⁷. Nitekim iki iskele arasındaki rekabetin doğrudan muhatabı olan Osmanlı hükümetinin aldığı bir kararda,

³⁴ Feridun Emecen, "Fahreddin, Ma'noğlu", *DİA*, C. 12, s. 80.

³⁵ İskenderun İskeleyi'nin ticarete açılmaya başladığı ilk yıllarda da Halep, Şam ve Trablusşam bölgelerinde buna benzer eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı belgelerden takip edilebilmektedir. Bunlara ilişkin olarak bk. BOA, MD 72, s. 220/426-428.

³⁶ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 259, 263.

³⁷ En erken tarihlisi konsolos Contarini (*Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 76) olmak üzere, konuyla ilgili bilgi veren hemen hemen tüm kaynaklar bu konuda hemfikirdir. Magri, *Breve racconto*, s. 21; Tavernier, *Seyahatname*, s. 165; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: III. Kitap*, s. 31; Bembo, *The travels*, s. 44; Ayrıca bk. Masters, "Halep", s. 32.

Avrupalı temsilcilerin Trablusşam ile Halep arasındaki mesafenin uzaklığından ve kara yolculuğunda yaşanan sıkıntılardan yakındıkları görülmektedir³⁸. Öyle ki Trablusşam ile Halep arasındaki mesafenin uzun oluşu ürünlerin Halep'e ulaştırılmasını daha masraflı hale getiriyordu.

Bununla birlikte sorunlar zincirine, kervan yolunun Dürzi ve Arap eşkıyaların saldırılarına uğraması, yolların fizikî açıdan yetersiz olması ve su kaynaklarının azlığı gibi meseleler de ekleniyordu. Bütün bu nedenlerden ötürü ticari ürünler çoğu zaman uygun olmayan şartlar altında naklediliyor ve çalınma riski taşıyordu. Söz konusu risklere çare olarak Fransızlar, kervanlarını silahlandırılmış yüz kadar askerle yola çıkarıyorlardı³⁹. Trablusşam-Halep güzergâhının tüm bu olumsuzluklarına karşılık; Halep'e yakınlığı, seyahat masraflarının azlığı, kervan yolunun güvenliği ve Trablusşam'a nazaran eşkıya gruplarından daha emin bir yer olması gibi nedenler, İskenderun-Halep rotasını tüccarlar için daha cazip hale getiriyordu⁴⁰. İlâveten, aynı yolda karşılaşılan nadir vakalar karşısında Osmanlı yönetiminin aldığı askeri tedbirler de İskenderun'u Trablusşam'dan daha güvenilir kılıyordu⁴¹.

e. İskenderun limanının avantajları

İskenderun'un kötü iklim şartlarına karşılık, uluslararası deniz ticareti için taşıdığı mühim avantajları büyük tonajlı Venedik, İngiliz, Fransız ve Hollanda gemilerinin iskeleye yanaşmalarında önemli bir etken olarak görünmektedir. Marsilya, Venedik, Amsterdam ve Livorno gibi önemli ticaret limanlarından kalkan ve başta mamul tekstil ürünleri olmak üzere çeşitli lüks tüketim mallarıyla yüklü yabancı bandıralı gemiler, başta ipek ve pamuk gibi hammaddeleri tedarik etmek üzere Halep'e ulaşmak için, gerek karayoluna nazaran daha kısa bir yolculuk imkânı sunması gerekse daha güvenli olması nedeniyle, bu uzun deniz yolculuğunu tercih etmekteydiler⁴². Adı geçen Avrupa limanlarından yelken açan bu tonajlı gemilerin demirlemesine uygun

³⁸ BOA, MDZ 18, v. 84a.

³⁹ Francesco Sagredo'nun raporu için bk. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 142.

⁴⁰ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 76-77; Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 264.

⁴¹ 1598 yılı gibi erken bir tarihte İskenderun-Halep karayolunu kullanan Fransız tüccarların karşılaştığı bu tür nadir tacizler karşısında Osmanlı idaresinin, tacirlere eşlik etmek üzere Aziz Sancağı'ndan muhafaza birlikleri tayin ettiğini görmekteyiz. Evâhir-i Safer 1007 (23 Eylül-1 Ekim 1598) tarihli vesika için bk. BnF, Supplément Turc 130, v. 117a-b.

⁴² Bruce Masters, "Halep", s. 14-20.

doğal bir liman özelliğini taşıması, iskeleye indirilen malların buradan karayoluyla Halep'e çok kısa sürede ulaştırılabilmesi, tüccarların yerel güçlerin baskılarından azade olmaları ve temiz su ihtiyaçlarını karşılayabilecek olanaklara sahip bulunmaları gibi konular, İskenderun İskeleyi'nin önemli avantajları olarak sıralanabilir.

İskelenin yaz aylarındaki bunaltıcı havası dışında Eylül ayı boyunca gemilerin limandan çıkmasına mâni olacak şekilde esen ters rüzgârlar ve bu rüzgârların oluşturduğu dalgaların yol açtığı gemi kazalarıyla muhtemel korsan saldırıları gibi nedenlere rağmen, limanın büyük gemileri barındırabilecek kapasitede olması, İskenderun'un tercih edilmesinin görünürdeki önemli bir başka nedeni olmuştur. Zaten Suriye bölgesinde Trablusşam ile İskenderun arasında büyük gemileri barındırabilecek başka bir liman da mevcut değildi⁴³. İlk zamanlarda iskelenin tüccarlar açısından en avantajlı yönlerinden birisi de İskenderun'a tayin edilen Osmanlı memurları ve askerî personelinin ağır havası yüzünden bu liman kentine gelmek istememeleriydi. Bu da hem daha gevşek bir gümrük kontrolü hem de rüşvet talebiyle tüccarları sıkıştıracak daha az sayıda memur demekti. Avrupalı tüccarlar için İskenderun'u cazip kılan bir diğer husus da Trablusşam'a kıyasla daha az vergi ödemeleri ve resmi işlemlerini çok daha kısa sürede halledebilmeleriydi. Nitekim yabancı konsolos vekilleri mevcut durumdan memnuniyetlerini dile getirirken, iskelede ikamet eden Fransızların ve İngilizlerin de söz konusu denetimsizlikten olabildiğince faydalandıkları anlaşılmaktadır⁴⁴. Tüm yakınlara rağmen, bölgenin kötü iklimi İskenderun'un ticari açıdan Avrupalılarca tercih edilmesini engellememiş, aksine tüccarlar için iskele her geçen gün biraz daha cazip hale gelmiştir.

Buna karşılık, ayrıcalık sahibi Venedik ve Fransa gibi devletlerin ticaret gemilerinin zamanla iskeledeki hareketliliği artırması korsanlık sorununu da beraberinde getirmiştir. Daha erken tarihlerde Doğu Akdeniz'den elde edilen gümrük gelirlerini İstanbul'a taşıyan kervanları ve hac kabilelerini hedef alan korsanlar, bazen de tatlı su kaynaklarından faydalanmak için İskenderun İskeleyi'ne gelmekteydi⁴⁵. Sonraki yıllarda ise, bilhassa yabancı bandıralı gemi-

⁴³ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 85.

⁴⁴ Bu bilgiler Dandolo'nun 1620 yılında senatoya sunduğu raporda yer almaktadır. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 123.

⁴⁵ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 264.

ler görünümünde ve ticaret bahanesiyle İskenderun'a gelen Hristiyan korsanlar limana yakın çevrelerde yağmalara girişirken, bölgedeki deniz trafiğinin de aksamasına yol açmışlardır⁴⁶.

İSKENDERUN İSKELESİ'YLE İLGİLİ İLK TARTIŞMALAR

Yukarıda bahsedilen tüm sorunlar Tommaso Contarini'nin, Suriye ticaretinin ana limanı durumundaki Trablusşam İskeleye'ne alternatif başka bir iskele bulma girişimlerine neden oldu. Kendi ifadesiyle, Halep Beylerbeyi Elvendoğlu Ali Paşa ile iyi ilişkilerini kullanan konsolos, İskenderun'un Trablusşam'a alternatif olabileceği yönündeki fikirler üzerine, içerisinde iki Fransız'ın da yer aldığı bir heyeti bölgeye gönderdi. Heyetin bölge ve liman hakkında verdiği olumlu rapor üzerine, İstanbul'daki Venedik baylosunun da desteğiyle, iskelenin kullanıma açılması için Osmanlı yönetimine başvuruldu. Venedik temsilcisi İstanbul'dan bir ay gibi kısa bir süre içinde olumlu bir cevap geleceğinden emindi⁴⁷.

1589 yılında Venediklilerin ve muhtemelen Fransızların Halepli yöneticilere başvurularıyla başlayan⁴⁸ meselenin kısa sürede diplomatik bir hal aldığı, bu sürece Halep ve Trablusşamlı idarecilerin de katıldığı görülmektedir. Yabancı tüccarlara meselenin çözümü konusunda en büyük desteği Halep beylerbeyi ve defterdarı vermiş gibidir. Halep beylerbeyi Ahmed Paşa ile defterdarının, Dürziler ve diğer yerel güçlerden çekinen Fransız ve Venediklilerin artık Trablusşam Limanı'na uğramadıkları için hazine gelirlerinin azaldığı, bu nedenle İskenderun'un Doğu ticaretinin yeni limanı olarak kullanılması gerektiği yönündeki isteklerinin Osmanlı makamlarının aldığı kararda etkili olduğu muhakkaktır. Gerçekten de, Haleplilerin bu talepleri kısa zamanda kabul görmüş ve Divan'dan, İskenderun'un Trablusşam'a alternatif olarak kullanılması yönünde bir karar çıkmıştır⁴⁹.

⁴⁶ 22 Muharrem 1018 (27 Nisan 1609) tarihli hüküm için bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 62/281; Evâil-i Receb 1010 (26 Aralık 1601/4 Ocak 1602) tarihli hüküm için bk. BnF, *Supplément Turc* 130, v. 45a-b, v. 46a-b.

⁴⁷ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 75-76.

⁴⁸ William J. Griswold, *Büyük İsyan*, s. 59.

⁴⁹ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 266.

Muhtemelen iskeledeki ticaretin tamamen kesilmesinden korkan yerel idarecilerin üzerinde baskı kurduğu Trablusşam defterdarı, Haleplilerin girişimlerine hemen itiraz etti. Defterdarın itirazı üzerine İstanbul'dan bu defa da yabancı tüccarların eskisi gibi Trablusşam Limanı'nu kullanmaları yönünde bir karar çıkar çıkmaz, Fransız ve Venedikliler tekrar Trablusşam İskeleyi'ni kullanmak zorunda bırakıldılar. Ancak girişimler burada son bulmadı. Gerek Halep paşasının gerekse Trablusşam defterdarının birbiri ardına İstanbul'a gönderdikleri ve gelirlerin azalmasından ve hazinenin zarar etmesinden dem vuran arzları, iskelenin bir İskenderun'a bir Trablusşam'a nakledilmesi şeklinde kararların alınmasına yol açarken, Halepliler soruna alışılacak bir çözüm önerdiler. Buna göre, İskenderun İskeleyi kullanıma açık kalacak, vergiler defterdara ödenecek, buna karşılık iskele Trablusşam gümrük mukataasına tâbi olmaya devam edecekti⁵⁰.

1593 yılına kadar devam ettiği görülen tartışmalar, nihayet aynı yılın Ocak ayında son bulmuş ve İskenderun İskeleyi'nin yabancı tüccarlara açılması için İstanbul'dan izin çıkmıştır. Sahillioğlu'nun yabancı tüccarlara Ahmed Paşa'nın destek verdiği yönündeki bilgilerine ilaveten, 1593 yılında görevde bulunan ve konsolos Contarini'nin konuyla ilgili sorunları aşmakta hamiliğinden faydalandığını açıkça ifade ettiği Elvendoğlu Ali Paşa'nın arzları başkentte etkisini göstermiş, iskeleyi kullanacak Venedikli tüccarların⁵¹ ihtiyaçlarını karşılayacak dört kuleli bir kervansarayın yapımına karar verilmiştir. İnşa faaliyetleri için İskenderun'a gönderilecek ustaların ihtiyacı olan malzemeler için tahsis edilen 5.000 florinin de yine iskelenin gelirlerinden

⁵⁰ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 266.

⁵¹ Osmanlı ülkesi ile oldukça eskiye dayanan derin ticari ilişkileri olan Venedik'in, daha Memlukler zamanında bölgede güçlü bir varlığa sahip oldukları bilinmektedir. Bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tesisinden sonra da bu köklü ticari faaliyetlerini Halep'te tesis ettikleri temsilcilikleri vasıtasıyla sürdüren Venedikliler, ağırlıklı olarak İran'dan Halep'e gelen ham ipek ve yine Halep civarında yetişen pamukla birlikte Hindistan menşeli baharatlar satın almakta, karşılığında ise çeşitli kumaşlar getirmekteydi. Bu ticari faaliyetlerini ise daha ziyade Venedik'ten Trablusşam'a uzanan deniz taşımacılığı ile gerçekleştirmekteydiler. Halep'te meskûn Venedikliler de bir kısım nedenlerden ötürü müstakil evlerde değil kendilerine ayrılan hanlarda ikamet etmekteydiler. Bruce Masters, "Halep", s. 14-16; Köse, *a.g.e.*, s. 90-93.

karşılanması uygun görülmüştür⁵². Karardan kısa süre sonra Halep'teki Venedik temsilcisi İskenderun İskeleyi'nin kullanılmaya başlanmasının Venediklilere daha ilk zamanlarda 10.000 dukalık bir vergi tasarrufu sağladığını söylemektedir⁵³.

İskelenin işlerlik kazanmasına ilişkin tartışmaların son bulmasıyla birlikte, iskeleye gelenlerin barınma ihtiyacı kadar getirilen malların depolanacağı yer meselesi de kısa sürede kendini gösterdi. İskenderun'da karaya çıkarılan ürünler çoğu defa yağmura maruz kaldığı gibi, bir süre depo olarak kullanıldığı anlaşılan ahşap evler de yangın tehlikesine karşı savunmasızdı. Bu gibi eksikliklere çare olmak üzere, daha önce kendilerine bir han yapımaları için izin verilen Venediklilerin bunu hemen gerçekleştiremedikleri anlaşılmaktadır. Aynı yıl, kervansaray dışında Halep'e gidecek tüccarlardan gümrük vergisinin tahsil edilmesi için iskelede bir gümrük binası ile tüccarların mallarını depolayabilecekleri bir antrepo inşa edilmesi için de üst düzey yetkililere başvurular yapılmaya devam etmiş gibidir⁵⁴. Bu durum Masters'ın kaydettiği ve iskeledeki ilk gümrük binasının Halep valisi ve yabancı tüccarların da desteğiyle 1593 yılında kurulduğu şeklindeki bilgiyi teyit etmektedir⁵⁵. Ancak binanın hangi tarihte bitirildiği ve vergi tahsiline ne zaman başlandığı açık değildir; zira yukarıda iskelenin ilk zamanlarda Trablusşam merkezli gümrük mukataasına tâbi olmasına karar verildiğinden bahsetmiştik. Öte yandan, Halepli ve Trablusşamlı idareciler arasındaki rekabetin kızışmasıyla birlikte bu gelişmeden birkaç yıl sonra Halep defterdarı, muhtemelen Seyfoğlu Emir Yusuf'a karşı bir tedbir almak niyetindeki merkezi yönetimi, Trablusşam defterdarlığı ve mukataalarının Halep'e bağlanması konusunda ikna etmişti. Bu noktada Venediklilerin ödeyecekleri gümrük vergileriyle ilgili bir belgede, 1593 yılında Halep gümrüğü ve İskenderun

⁵² İnşa faaliyetlerini başlatması için Elvendoğlu Ali Paşa'ya gönderilen hüküm için bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 252/343, s. 5; Aynı konu ile ilgili olarak, daha önce ilettiği taleplerinin uygun görülerek İskenderun'da ihtiyaç duyulan binaların yapımına izin verildiği ve bundan sonra Venedik gemilerinin İskenderun'a demir atarak, Venedikli tüccarların gümrük vergilerini Halep hazinesine vermeleri hususunda konsolos Tommaso Contarini'ye gönderilen hüküm için bk. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 252/343, s. 6.

⁵³ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 75-77; Bu konuda ayrıca bk. Maria Pia Pedani, "Venetian Consuls in Egypt and Syria in the Ottoman Age", *Mediterranean World*, Vol. 18 (2006), s. 11.

⁵⁴ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 266-267.

⁵⁵ Bruce Masters, "Halep", s. 33.

mültezimi olan bir kimseden bahsedilmekle birlikte İskenderun gümrüğü hakkında bilgi bulunmaz⁵⁶.

Halep konsolosu Giorgio Emo (1596-1599) İskenderun'un fiziki altyapısının oluşturulmasına ilişkin 1590'ların başındaki bu girişimlerle ilgili olarak bazı bilgiler nakletmektedir. Görev yaptığı dönemde, gerek yangınlardan korunmak gerekse malların muhafazası için iskeleye bazı taş binaların inşası için teşebbüslerde bulunduğunu, fakat maddi yetersizlikten dolayı bu planı hayata geçiremediğini söylemektedir⁵⁷. Venedikliler için durum böyle iken Levant Company de, muhtemelen aynı amaçlarla, 1597 yılında İskenderun'da kâgir bir antrepo inşasına karar vermiştir⁵⁸. Bütün bu gelişmelerin Osmanlı idaresinin izni dâhilinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim iskeledeki inşaa faaliyetlerinin devam etmesinin yanında 1597'de İskenderun gümrüğünün de artık Sefer adında bir zimminin uhdesinde olduğu görülmektedir⁵⁹. Hatta konuya ilişkin bir başka vesikada aynı mültezimin, 1597 yılında Trablusşam'a bağlı efrenc gemileri gümrüğünü İslam gemileri gümrüğünden ayırarak bu gümrüğün Halep hazinesi tarafından zapt olunması şartıyla *İskenderun nâm mahalde iskele tertip ettiği* şeklinde geçen bilgiler, mültezim Sefer'in iskelenin gelişim sürecine katkılarını ortaya koymaktadır⁶⁰.

İskenderun, ticarete yön verecek sivil yapılardan mahrum olduğu gibi gerçek manada bir iskeleye de sahip değildi⁶¹. Bu bakımdan İskenderun açıklarında demirleyen gemilerdeki mallar kayıklarla kıyıya ulaştırıldıktan sonra bellerine kadar denize girmek zorunda kalan mürettebat tarafından karaya çıkarılıyordu. Bu durum gerek zaman kaybına gerekse uzun süre suda kalan denizcilerin hastalanmasına neden oluyordu. Bölgede bir rıhtım inşa edilmesinin iskeleye memurların gönderilmesine neden olacağı, bunun da daha fazla vergi ödenmesi anlamına geleceğini ifade eden Emo, iskele inşasıyla ilgili planı biraz da bu nedenden dolayı ağırdan aldığını saklamamaktadır⁶².

⁵⁶ ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 252/343, s. 45.

⁵⁷ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 107.

⁵⁸ Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, (çev. Çiğdem Erkal İpek), Ankara 2013, s. 48.

⁵⁹ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 268.

⁶⁰ Trablusşam Defterdarına yazılan 2 Muharrem 1010 (3 Temmuz 1601) tarihli emir için bk. BOA, MAD 7316, s. 28.

⁶¹ Mevcut iskelenin 16. yüzyılın sonlarında Avrupalılar tarafından tadil edildiği tahmin olunabilir. Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 259.

⁶² *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 107.

Venediklilerin hizmetine sunmak üzere İskenderun'da bir antrepo ve ikametgâh bina etmekle ilgili planları halefi Vincenzo Dandolo'ya (1598-1602) bırakan sabık konsolos, aslında bir süre daha bu özgür ortamdan istifade edilmesinden yanaydı. Yüzyılın son yıllarında bölgeye ulaşan Dandolo, birçok eksikliğe rağmen tüccarların İskenderun'dan çok iyi kâr ettiklerini memnuniyetle ifade ediyordu. Ancak göreve başlamasından önce yaşanan yangın nedeniyle ahşap evlerin birçoğu yok olmuş, kilise ise büyük zarar görmüştü. Selefinden tevarüs eden inşa planlarını uygulama konusunda kararlı olan Dandolo, ilk olarak konsolos vekillerinin ve yolcuların kalması için bir ev inşa ettirmişti. İskele meselesini de kısa sürede çözmek istemesine rağmen, muhtemelen kıyıya ulaşan akarsuların kesintisiz olarak limanı doldurmasının yanı sıra yaşanan maddi sıkıntılar buna engel olmuştu⁶³.

İSKENDERUN'DA 1609 YILINA KADAR SÜRECEK İLK TİCARİ FAALİYETLER

Mevcut bilgilerin ortaya koyduğu üzere, ilk zamanlar Trablusşam merkezli bir gümrük veya mukataa sisteminin parçası olan İskenderun İskelesi'nin yerel etkinliği ve ticari kapasitesi hakkında tatmin edici bilgiler mevcut değildir. Birkaç depo dışında liman özelliğini gösteren bir teşkilata ve altyapıya sahip olmasa da⁶⁴, 16. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı tüccarlar iskeleyi daha yoğun olarak kullanmaya başladılar. Müteakiben, başta Fransızlar olmak üzere İngilizler, Hollandalılar ve Venedikliler kentte Halep konsoloslarına bağlı vekillikler açtılar⁶⁵.

İskelesinin yeni yeni işlek hale gelmeye başladığı tarihlerde, Fransız bayrağı taşıyan harbî Avrupa gemileri de dâhil olmak üzere, farklı Avrupalı ticaret gemilerinin de bölgeye geldiklerine dair bazı kayıtlar mevcuttur⁶⁶. Bu

⁶³ *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 123-124.

⁶⁴ William J. Griswold, *Büyük İsyan*, s. 60.

⁶⁵ M. Sait Türkhan, "Doğu Akdeniz'de İngiliz Ticareti: İskenderun-Londra Hattında İngiliz Ticaret Filosu (1704-1706)", *AVİD*, IV/1 (2015), s. 31; 1612 yılına kadar İngiltere, Venedik ve Fransa konsoloslarının meskûn olduğu İskenderun'a bu tarihten kısa süre sonra Hollandalılar da katılmıştır. İlki evâsıt-ı Safer 1022 (2-11 Nisan 1613) tarihli, ikincisi ise tarihsiz olan hükümler için bk. BnF, Supplément Turc 118, v. 45b, v. 167b.

⁶⁶ Mesela, Fransız elçisinin şikâyetini havi evâsıt-ı Ramazan 1008 (26 Mart-4 Nisan 1601) tarihine ait bir hükümden, o yıla kadar İskenderun'a gelen bazı harbî devlet

kayıtlar, iskelenin işleyişi veya ticaret hacminden ziyade aynı kıyı şeridindeki diğer limanlarla birlikte ihracı memnu zahirenin İskenderun üzerinden de gerçekleştirilen ticaretiyle ilgilidir⁶⁷. Buna karşılık, 16. yüzyılın sonlarında İskenderun İskeleyi iltizamının iki Yahudi'nin elinde olduğu görülmektedir. Yahudi mültezimlerin tasarrufları uzun sürmemiş, Halep civarındaki birçok mukataayı elinde tutan ve daha önce adına rastladığımız Sefer, aynı sene İskenderun İskeleyi'nin iltizamını da almayı başarmıştır. Ancak, mukataa gelirlerinin Halep hazinesine gitmesinden rahatsızlık duyan Trablusşam defterdarı Mehmed'in, İskenderun'un denetimden uzak ve ıssız bir konumda olmasından dolayı mültezimin iskele gelirlerine ilişkin hesaplarla istediği gibi oynayabileceği ve hazineyi zarara uğratacağı yönünde İstanbul'a itirazları olmuştur. Trablusşam defterdarı ayrıca, kırk bin akçe karşılığında Sefer'e verilen iltizam için daha yüksek bir meblağ verecek başka bir mültezim bulmayı da garanti ediyordu. Ancak defterdarın itirazları en azından bu tarihte karşılık görmemiş⁶⁸, mesele sonraki yıllarda bir kez daha gündeme gelmiştir.

Sorunun artık Halep ile Trablusşam defterdarları arasında bir çekişmeye dönüştüğü görülmektedir. Yüzyılın sonlarındaki bu rekabet 1601 yılında bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Geçmiş yıllara yönelik atıflar da içeren bu tarihe ait belgeler, mevcut çekişmeye ve mukataanın ortaya çıkışına ilişkin daha sarıh bilgiler ortaya koymaktadır. Halep gümrük mültezimi Sefer'in, yukarıda başka bir hususla ilgili olarak ele aldığımız yıllar öncesi girişimleri neticesinde *efrenç gemileri gümrüğü* İskenderun'a taşınmıştı. Bu yeni gümrük kaleminin, Efrenc ve İslam (veya Müslüman) gemileri gümrüğü olarak adlandırılan ve yıllık yetmiş iki bin altın mukabili iltizama verilen Trablusşam gümrüğü kaleminden ayrıldığı ve kırk bin altın gelir kaydetmek şartıyla müstakil bir gümrük haline getirildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, Trablusşam defterdarı, İskenderun'un efrenc gümrüğü mültezimlerinin gümrük gelirlerinde hileye başvurdukları ve hazineye kırk bin altın yerine yalnızca on beş bin altın teslim edebildikleri şeklinde ithamlarda bulunmuştu. Bu bakımdan efrenc gümrüğünün eskisi gibi Trablusşam iskeleyi gümrüğüne ilhak olunarak tek bir kalem haline dönüştürülmesi durumunda, iltizamın üç bin altınlık bir ar-

gemilerinin bazı usulsüzlüklerden dolayı birkaç yıldır iskeleye uğramadıkları anlaşılmaktadır. Bunun için bk. BnF, Supplément Turc 130, v. 70a-b.

⁶⁷ 19 Muharrem 1004 (24 Eylül 1595) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 73, s. 523/1143.

⁶⁸ Halil Sahillioğlu, "Tuğayyuru", s. 268.

tısla yetmiş beş bin altın mukabilinde yeni taliplerine verilebileceğine dair tahhütleri, Osmanlı yönetiminin yıllar sonra gümrüğü eskisi gibi Trablusşam'a bağlamasında etkili olmuştur⁶⁹.

Mevcut bilgiler, İskenderun İskelesi meselesinin aslında birçok boyutu olduğunu gözler önüne sermektedir. Bir yandan İskenderun gümrük gelirlerine sahip olmaya çalışan yerel güçlerin baskısı altındaki Halep ve Trablusşam defterdarları arasındaki rekabet, diğer yandan Avrupalı tüccar ve temsilcilerin ticari menfaatlerini koruma çabaları iskelenin inkişafındaki iki temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şey bir yana, iskele gümrüğünün 1601 yılı ortaları itibariyle bir kez daha Trablusşam'a bağlandığı açıktır. Masters ise sonraki bir tarihte, 1605'te, Seyfoğlu Yusuf'un mukataa gelirlerinin azalmasına neden olan İskenderun İskelesi'nin kapatılmasına ilişkin bir emir çıkartmaya muvaffak olduğunu söylemektedir⁷⁰. Ancak mevcut karar iskelenin tamamen terk edildiği anlamına gelmiyordu⁷¹. Öte yandan, böyle bir kararın çıkmasında Seyfoğullarının veya diğer yerel idarecilerinin etkilerinin büyük olduğu şüphe götürmezken, sonraki yıllara ait yazışmalarda Osmanlı yetkililerinin, İskenderun İskelesi'nin Suriye ticareti için merkez kabul edilmesinin Trablusşam iskelesini işlemez hale getirdiğini, dolayısıyla iskele gelirlerinde büyük bir düşüşe yol açtığını itiraf etmeleri, bu durumu teyit etmektedir⁷².

Ancak, Osmanlı yönetiminin 1606 yılından itibaren aldığı kararlar duruma farklı bir boyut kazandırmaktadır. İskenderun ve Trablusşam arasındaki çekişme, aslında bu tarihte bölgedeki yerel güçler arasında yaşanan rekabet ve merkezî otoriteye karşı isyanlarla doğrudan bağlantılı gibidir. Zira Kilis sancakbeyi Canbolatoğlu Ali Paşa'nın 1606'daki isyanı ve her geçen gün bölgedeki nüfuzunu arttıran müttefiki Ma'noğlu Fahreddin'in ekonomik açıdan güç kazanmasına engel olma düşüncesi, Osmanlı yönetiminin İskenderun İskelesi'ni kapatmak suretiyle Trablusşam'a hâkim olan rakipleri Seyfoğlu Yusuf'un gücüne destek vermesi olarak telakki edilmelidir. Nitekim Osmanlı yönetiminin, önceki yıllarda Trablusşam İskelesi yerine İskenderun

⁶⁹ BOA, MAD 7316, s. 28.

⁷⁰ Bruce Masters, "Halep", s. 33.

⁷¹ Baylos Ottaviano Bon'un 1605 tarihindeki şikâyetleri, Venedikli tüccarların kendi ihtiyaçları için de olsa hâlâ İskenderun İskelesi'ni kullandıklarını göstermektedir. ASVe, *Bailo a Costantinopoli, Carte turche*, Busta 250/331, v. 31a.

⁷² 13 Ra 1015 (19 Temmuz 1606) tarihli hüküm için bk. BOA, MDZ 18, v. 240a.

İskelesi'nin kullanılmasına destek vermesinin arkasında yatan nedenlerden birisi de Seyfoğlu Yusuf'un hızla artan gücünü engelleme amacına matuftu⁷³. Çünkü Ali Paşa'nın isyanı öncesinde Halep hazinesine el koymak suretiyle bir ordu teşkil ettiği gerçeği de Osmanlılar için acı bir tecrübedi.

Bunlara ilaveten, uzun süredir Levant ticaretinden mahrum kalan Toskana Grandukasının aynı tarihlerde Halep ve onunla bağlantılı Trablusşam ve İskenderun iskelelerinde cereyan eden canlı ticaretten pay kapabilmek adına Ma'noğlu Fahreddin veya Canbolatoğlu Ali Paşa vasıtasıyla Safevî şahıyla da iletişime geçme çabasının, Osmanlıları İskenderun İskelesi'ni kapatmaya zorladığına ilişkin iddialar da oldukça gerçekçidir. Dahası Canbolatoğlu ile ittifakın hayata geçirilmesi için gönderilen iki Toskana elçisini taşıyan geminin 1606 yılında İskenderun İskelesi'ne yanaşması dışında, Kuyucu Murad Paşa'nın Medicilerin İskenderun'la ilgili planlarını içeren belgeleri gördükten sonra limanın dış ticarete kapatılmasını buyurduğu bilgisi de dikkat çekicidir⁷⁴.

Öte yandan 1606 yılında İstanbul'dan konuya ilişkin arka arkaya çıkan kararlarda bir başka hususa daha dikkat çekiliyordu. Muhtemelen Fransız ve Venedik tüccar gemilerinin İskenderun'daki gemi trafiğini kısa sürede canlandırması üzerine bazı Hristiyan korsanlarının⁷⁵ iskeleye rahatça yanaşarak etrafındaki yerleşim birimlerini yağmaladıkları ve reayayı esir ettikleri, dahası iskele civarında bir kule ve bazı binalar inşa ederek buralara toplar yerleştirmelerinden dolayı bölgede güvenliğin sağlanamadığı ileri sürülmüştür. Taşradan merkeze giden bu tür şikâyetlerin ardından iskeledeki kule ile binaların yıkılmasına karar verilse de bunun gerçekleştirilemediği görülmektedir. Bu sebeple, 1606 yılında Divan bir kez daha aynı içerikli bir emirle iskenenin kapatılması ve inşa edilen diğer binaların yıktırılmasını kesin bir dille isterken, idarecilere, gemilerin mallarını Trablusşam'a indirmeleri gerektiğini hatırlatmaktan da geri durmuyordu⁷⁶.

⁷³ William J. Griswold, *Büyük İsyan*, s. 59-60.

⁷⁴ William J. Griswold, *Büyük İsyan*, s. 60, 102-103.

⁷⁵ Belgede genel bir ifadeyle bahsedilen Hristiyan korsanlarının kimler olduğu açık değilse de, 1608 yılında Toskana korsan gemilerinin İskenderun'dan kalkan Venedik ve İngiliz ticaret gemilerine saldırdıklarına dair bilgiler mevcuttur. *Calendar of State Papers*, XI, s. 108, no 200.

⁷⁶ Halep Beylerbeyine yazılan selh-i Z 1014 (8 Mayıs 1606) emir için bk. BOA, MDZ 18, v. 84a; Konuyla ilgili daha kısa bilgiler veren 22 Muharrem 1018 (27 Nisan 1609) tarihli

Muhtemelen hem Halep beylerbeyinin o tarihlerde bölgede ortaya çıkan isyanlarla meşgul olması⁷⁷ hem de Avrupalı temsilcilerin ve tüccarların marifetiyle diğer görevlilerin işi ağırdan alması, daha önce çıkan emirlerin uygulanmasını geciktirmişe benziyor. Fakat bölgeden İstanbul'a gönderilen arzlarda iskelenin kapatılması için ileri sürülen sebep başkadır. Bilhassa, bölgede korsanlık faaliyeti yürüttüğü ileri sürülen *kâfir gemilerinin* aynı zamanda bir kale yaptırarak içerisine toplar yerleştirmek ve ne amaçla olduğu anlaşılamayan binalar inşa etmek gibi cüretkâr girişimlerinin tek gerekçe olarak sunulması ilginçtir. Zira bu yapıların inşasının Hristiyan korsanların işi olmadığına ilişkin ipuçları yakın tarihli diğer belgelerden elde edebilmektedir. Bu bakımdan, daha önceki tartışmalarda olduğu gibi merkez tarafından alınan kararda, bu tür asılsız iddiaların taşradaki yerel güçler ve idarecilerden kaynaklandığını düşündüren bilgiler mevcuttur. İskenderun'un kısa sürede kaydettiği gelişme nedeniyle vergi gelirleri düşen Trablusşam hâkimleri, defterdar aracılığıyla İstanbul'u kışkırtmaktan geri durmuyordu. Muhtemelen bir süredir iskelenin kapatılması için faaliyetlerini sürdüren defterdarın 1608 yılına ait bir arzında, daha önce Trablusşam'da ikamet eden Venedik konsolos vekilinin, iskelenin kurulmasından sonra İskenderun'a yerleşerek burada bir kale yaptırdığını ve limana demirleyen gemilerin ise reayaya ve yolculara zulmettiğini iddia ederek, en iyi çözümün kalenin yıktırılarak konsolos vekilinin tekrar Trablusşam'a dönmeye zorlanması olduğunu ileri sürüyordu⁷⁸. Bu bilgi, iskelenin kapatılması için İstanbul'un aldığı kararda bir kez daha Trabluslu yerel güçlerin ve idarecilerin yönlendirmelerinin büyük payı olduğunu göstermekle birlikte, ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere, Trablusşam'daki Venedik temsilcisinin çalışanlarıyla birlikte İskenderun'a yerleştiği de doğrudur.

bir başka belgede (BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 62/281) de şöyle denmektedir: "...Venedik ve França tüccarının gemilerinden gayri nice harbi gemilerden dahi onların bahanesiyle İskenderun iskelesine gelip vilayet halkına zarar ve ol semtlerde deryada nice fesad zuhur itmeğin..."; Venedik baylosu Ottaviano Bon 1606 yılında Doj'a yazdığı mektupta, uluslararası ticarete açık olmasından dolayı İskenderun'un korsanların gözünde yağma için cazip bir hedef haline geldiğini, Osmanlı hükümetinin iskeleyi kapatma sebebinin de bu olduğunu yazıyordu; (*Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, existing in the Archives and Collectives of Venice 1603-1607*, Vol. X, (ed.) Horatio F. Brown, London 1900, s. 318, no 477).

⁷⁷ Bruce Masters, "Halep", s. 33.

⁷⁸ Halil Sahilloğlu, "Tuğayyuru", s. 269.

Gerçekten de, Divan'dan çıkan son emirden birkaç ay sonra Cezayir Beylerbeyi Cafer Paşa'ya gönderilen emirde, Trablusşam defterdarının İstanbul'a ilettiği gibi İskenderun İskeleyi'nin yabancı tüccarlara açılmasının Trablusşam İskeleyi'ne zarar verdiği, iskele yapımı bahanesiyle bir kale inşa edildiği ve harbi korsanlar tarafından kullanıldığı için bölgede asayiş ve huzurun kalmadığı vurgulanıyordu. Buradaki önemli hususlardan biri de iskele civarında inşa edilen yapının bazen kule bazense kale olarak tavsif edilmesi ve kulenin, iskelenin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Sebep ne olursa olsun vesikalardan, yöneticilerde devletin otoritesinin hiçe sayıldığı kanısının hâsıl olduğu ve Trablusşam'dan gönderilen arzların İstanbul'u İskenderun İskeleyi'ni kapatmaya ikna etmek için kaleme alındığı anlaşılıyor. Diğer yandan, daha önceki emirlerin yerine getirilmemesi üzerine meseleyle bizzat Cafer Paşa'nın ilgilenmesinin istenmesi de bir netice vermemiş gibidir.⁷⁹

Aradan geçen süre zarfında iskele bütünüyle ticarete kapatılmasa da Trablusşam eskisi gibi, Halep başta olmak üzere bölge ticaretinin ana limanı oldu. Venedikliler de bu aşamada İskenderun'dan mümkün olduğunca yararlanmaya devam ettiler⁸⁰. Her ne kadar kıyıda inşa edilen kale ve diğer binaların yıkıtılması emredilmiş olsa da, Osmanlılar açısından iskeledeki sınırlı ticaretin devam etmesinde aslında sakınca yok gibiydi⁸¹. Zira iskelenin uluslararası ticarete kapatılması tartışmaları devam ederken, 1609 yılında İskenderun ve Trablusşam iskelelerinin de dâhil olduğu mukataayı dört yıllığına iltizamına alan Piyale Bey'in en önemli gelir kalemleri arasında ilk sırayı 3.360.000 para ile İskenderun gümrük gelirleri alırken, Trablusşam İskeleyi

⁷⁹ 13 Ra 1015 (19 Temmuz 1606) tarihli hüküm için bk. BOA, MDZ 18, v. 240a.

⁸⁰ Gerçekten de Venedik barçaları 1607 yılında bile İskenderun'dan değeri yüz binlerce altınla ölçülen emtia taşımaya devam ediyordu (BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 41/170). 1607 yılında son defa olmak üzere İskenderun'u kullanmalarına izin verildiği söylenece de Venedik gemilerinin iskeleden 1609 yılında da yüklü miktarda emtia aldıkları anlaşılmaktadır (BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 65/299 ve 66/309). Bazen bu sınırlı ticaret Osmanlı yönetiminin verdiği özel izinlerle de gerçekleştiriliyordu. Örneğin, 1609 yılında emtia yüklü üç Venedik gemisi son kez olmak kaydıyla mallarını İskenderun'a indirecek ve gümrük vergilerini burada ödeyeceklerdi (BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 60/266). Bundan birkaç ay sonra diğer bir Venedik gemisinin de İskenderun'dan mal yükleyerek yola çıktığı görülmektedir, bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 62/276.

⁸¹ William J.Griswold, *Büyük İsyân*, s. 60.

gümrük gelirleri yalnızca 2.720.000 para olarak hesaplanmıştı⁸². 1611 yılında Seyfoğlu Yusuf'a hitaben yazılan emir, hâlâ Trablusşam mukataasına dâhil olan iskelenin yıllık gelirinin 16.000 altın (*sikke-i hasene*) tutarında olduğunu nakletmektedir⁸³. Aslında sadece bu rakamlar bile İskenderun İskeleyi'nin kısa süre içerisinde kaydettiği gelişimin bir kanıtıdır.

Buna karşılık, birkaç yıllık sessizlikten sonra İskenderun İskeleyi ve kalesinin durumu tekrar tartışılmaya başlanmıştır. Muhtemelen yerel idareciler ve müteferrik gruplar arasındaki çıkar çatışmaları ile yabancı ülke temsilcilerinin baskıları, konuyu bir kez daha alevlendirdi. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi bu defa da yıktırılmasını ısrarla emrettiği İskenderun kalesinin bölgeye ve bölge halkına zararı olup olmadığını soruşturulmasına karar verdi. Halep beylerbeyi ve Üzeyr sancakbeyi aynı anda görevlendirilerek, kendilerine İskenderun kalesini yerinde soruşturmaları emri verildi. Buna göre, kalenin işlevini sürdürmesinin faydalı olacağına karar verilirse Üzeyr beyi kendi adamları ve Halep hisar erlerinden yüz kişi ile bölgeye gidecek ve gerekli görülürse buraya bir palanga inşa edilecek, ayrıca kaleye yüz nefer asker yerleştirilecekti. Ancak tersi yönde bir sonuç ortaya çıkarsa kale yıktırılacaktı. Buna karşılık Fransız, Venedik ve İngiltere'ye tâbi tüccarların İskenderun İskeleyi'ni kullanmamaları kararında bir değişiklik olmadığı için tüccarlar eskisi gibi Trablusşam'a yönlendirilecekti⁸⁴.

Merkezden gelen taleplerin kısa süre içerisinde yerine getirilmesiyle İskenderun'daki kalenin yıktırılmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir. 1609 yılı Nisan'ındaki son teftişin ardından kalenin yıktırılması uygun görülmele birlikte, 1606'dan 1609 yılına kadar geçen süre zarfında iskeleye ilgili ne gibi gelişmeler yaşandığına ilişkin her hangi bir bilgi mevcut değildir. Özellikle kalenin yıktırılması esnasında kıyıda bulunan Venedikli ve Fransız tüccarların mallarını gemilere yükleyerek bölgeden ayrılmalarının istenmesi, iskelenin hâlâ yabancı ticaret gemilerine ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. Halep'teki Venedik konsolosu ve vatandaşlarının sorunlarına dair

⁸² Halil Sahilloğlu, "Tuğayyuru", s. 269-270; Bunun için ayrıca bk. BOA, MAD 919, s. 41-42.

⁸³ 12 Safer 1020 (26 Nisan 1611) tarihli hüküm için bk. BOA, MAD 3260, s. 104.

⁸⁴ Sırasıyla 23 Za 1017 (28 Şubat 1609) ve 22 Za 1017 (27 Şubat 1609) tarihli hükümler için bk. BOA, A.DVN. MHM 937, s. 36 ve 37; BOA, Düvel-i Ecnebiye 13, s. 62/281, s. 63/288.

ilgili mercilere gönderilen bir başka hükmün sonuna da, benzer şekilde Venediklilerin dış ticarete kapatılan İskenderun İskeleyi'ne mal indirmelerine izin verilmemesi uyarısı eklenmiştir⁸⁵.

Bu esnada gelişmelerden haberdar edilen İstanbul'daki Fransız, Venedik ve İngiliz temsilcileri duruma tepki göstermiş ve kararın geri alınmasını sağlamak için ortaklaşa hareket etmeye karar vermişlerdi. İngiliz raporlarının iddialarına göre, iskeledeki bazı antrepoların yıkılmaya başlandığı haberi üzerine üç devletin temsilcileri problemi Sadrazama rüşvet vererek çözmek istediler. Sadrazama verilecek külliyetli hediyelerin bedelini ise Halep'teki tüccarlardan tahsil etmeyi planlayan İngiliz temsilcisi, tüccarların muhalefetine rağmen bu sorunu kısa sürede aşmayı başardı. Ardından sırasıyla Fransız, İngiliz ve Venedik elçileri Sadrazamın kapısını aşındırdıysa da hepsine, Sultan'ın bu konudaki kararının kat'i olduğu cevabı verildi. İngiliz elçisinin İngilizlerin Levant ticaretinden çekilebilecekleri yönündeki üstü kapalı tehditleri de sonucu değiştirmede⁸⁶.

Yabancı temsilcilerin Divan'a itirazları sürerken, hem kalenin yıktırılmamış olmasından hem de iskelenin yabancı tüccarlar tarafından halen kullanılıyor oluşundan Halep beylerbeyini sorumlu tutan Osmanlı yönetiminin tehditkâr uyarılarının bir başka nedeni de iskele etrafında yerleşen Venedikliler olmalıdır. Öyle görünüyor ki, Venedik'in Trablusşam'da meskûn konsolos vekili, muhtemelen Halep'teki konsolosun izni veya teşvikiyle yanındaki tüm konsolosluk çalışanlarıyla birlikte bir süre önce İskenderun'a yerleştiği için, Venedik'ten yelken açan tüm gemiler de buraya gelmeye başlamıştı. Venedikli temsilcilerin örneğine az rastlanılır biçimde, bir oldubittiyle İskenderun'a yerleşmeleri Osmanlı yönetiminin tepkisini çekmişe benziyor. Halep yönetimine gösterilen tepkinin nedeni ise, yukarıda da belirttiğimiz üzere, kalenin hâlâ yıktırılmamış olması ve iskelenin dış ticarete açık olması idi⁸⁷.

⁸⁵ 25 M 1018 (30 Nisan 1609) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 78, s. 526/1252; Evâhir-i Muharrem 1018 (26 Nisan-5 Mayıs 1609) tarihli belge için bk. ASVe, *Documenti Turchi*, no. 1163.

⁸⁶ *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, existing in the Archives and Collectives of Venice 1607-1610*, Vol. XI, (ed.) Horatio F. Brown, London 1904, s. 284, no. 529-530; s. 407, no. 753; s. 447, no. 827.

⁸⁷ Hükümde, Trablusşam'dan İskenderun'a gelen Venedik temsilcisinin baylos (konsolos) olduğu söylene de, baylosun Halep'te oturduğu Trablusşam'da ise vekillerinin bulunduğu bilinmektedir. Halep Beylerbeyine gönderilen 20 Ocak 1609 tarihli hüküm için bk. BOA, KK 71, s. 113.

İstanbul yönetiminin bu ısrarlı ve kat'î kararına rağmen Halepli idarecilerin işi ağırdan alması uzun süre daha devam etmiştir. Osmanlı yönetimi kararların uygulanması için emirnameler çıkarmaya devam etmekle birlikte uygulamada bir değişikliğe gitmiştir. Daha önceki tüm emirler hem kalenin ve ilgili diğer binaların yıktırılması hem de iskelenin sadece dış ticarete kapatılması yönünde iken, 1609 yılı sonlarından itibaren tutum değiştiren İstanbul, kaleye civardaki köylerden insanlar yerleştirilmesini, iskelenin ise tamamen yıktırılmasını emretmişti⁸⁸.

Şu durumda Osmanlı yönetiminin kalenin yıktırılması konusunda ileri sürdüğü korsanlık faaliyetleri ve bölge halkının bu durumdan mütevellit yaşadığı sıkıntıların ancak zahiri nedenler olarak kabul edilmesi gerekiyor. Çünkü yukarıda kısaca değinildiği üzere, gerek yerel güçlerin isyanları gerekse Toskana hükümetinin Doğu Akdeniz üzerindeki planları bu kararların alınmasındaki asıl nedenler olarak görünmektedir. Asi Canbolatoğlu'nun 1607 yılında mağlup edilmesi, bir başka yerel isyancı olan Ma'noğlu Fahreddin'i emellerinden vazgeçirmemişti. Tam aksine, Ma'noğlu bu defa kendisine silah ve mühimmat yardımı yapan Toskana hükümetiyle gizli görüşmeler yürütmekte, Grandukalığa ait gemiler de bu yardımları Sayda ve Beyrut gibi limanlar üzerinden kendisine ulaştırmaktaydı. Griswold'e göre Osmanlı yöneticileri bu tehlikeli planın bir parçası olması münasebetiyle İskenderun İskeleyi'nin mümkün olan en kısa sürede kapatılması için çaba sarf ediyordu⁸⁹.

Osmanlı hükümetinin İskenderun konusundaki katı tutumu dikkate alındığında, bu iddiaların çok da temelsiz olmadığı anlaşılır. Zira muhtemelen 1609 yılı içerisinde, İskenderun yakınlarında karaya asker çıkaran Toskana gemilerinin bölgedeki varlığı⁹⁰, Osmanlı yönetiminin her defasında dile getirdiği İskenderun civarındaki korsanlık faaliyetleriyle ya da Griswold'un iddialarıyla ilgili olmalıdır. 1614 yılında Doğu Akdeniz ticaretini yeniden canlandırmak isteyen Toskana hükümetinin Osmanlı padişahı I. Ahmed'e müracaatı neticesinde, muhtemel bir barış durumunda Toskana tüccarlarının

⁸⁸ BOA, KK 71, s. 145.

⁸⁹ William J. Griswold, *Büyük İsyan*, s. 125.

⁹⁰ Belgenin bir yerinde Toskana askerlerinin İskenderiye'de karaya çıktıkları yazsa da bunun kâtip hatasından kaynaklandığı ve karaya çıkılan yerin daha önce aynı metinde açıkça ifade edilen İskenderun olduğu muhakkaktır. Payas Kadısına yazılan 26 Zilkade 1018 (20 Şubat 1610) tarihli hüküm için bk. BOA, MD 79, s. 236/561.

Doğu Akdeniz’de yalnızca İstanbul ve İskenderiye gibi uluslararası limanlarla birlikte İskenderun İskelesi’ni de kullanabilecekleri yönünde bir sınır-lama yapılması da ilgi çekicidir⁹¹.

İskelenin İskenderun’dan Trablusşam’a taşınması bütün Avrupalı tüccarlara zarar vermekle beraber, Venedik konsolosu Sagredo’ya göre, bundan en çok Venedikliler etkilenmiştir. Eskiden olduğu gibi, gümrük işlerinin uzun sürmesinin yanı sıra tamahkâr gümrük görevlilerinin talep ettiği yüksek meblağlar, bölgeyi idaresinde tutan emirlerin müdahaleleri ve Halep’e gidecek kervanların temin edilmesinde yaşanan sıkıntılar kendileri için başlıca sorunlardı. En önemlisi ise, iskeleye indirilen kasa ve balyalar kontrol bahanesiyle gümrük görevlilerince açıldığı için bu durum malların uzun kara yolculuğu esnasında bozulmasına neden oluyordu. Bu tür sıkıntılara yağma hareketleri, gemi kazaları, korsan saldırıları, yol masrafları, ürünlerin Suriye ve Trablusşam iskelesinde maruz kaldığı muamele ve nihayet diğer Avrupalıların rekabeti de katılınca Venediklilerin son on yıldaki zararı büyük boyutlara ulaşmıştı⁹².

İSKENDERUN’UN İKİNCİ KEZ ULUSLARARASI TİCARETE AÇILMASI

İskenderun İskelesi hakkında uzun yıllar süren tartışmalar 1612 yılında son buldu. Sultan I. Ahmed, Canbolatoğlu meselesinin halledilmesinden sonra ve kuvvetle muhtemel aynı tarihlerde Sayda, Beyrut ve Trablusşam bölgesinde en önemli güç olarak sivrilen Ma’noğlu Emir Fahreddin’in hızla

⁹¹ 27 Rebiülâhire 1023 (6 Haziran 1614) tarihli mektup için bk. ASF, *MdP*. 4274/A, Ins. VI, fol. 21.

⁹² *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 132.

nüfuzunu arttırarak merkeze karşı takındığı âsi tutumlarından ötürü⁹³, İskenderun İskelesi'nin bir kez daha dış ticarete açılmasına izin verdi⁹⁴. Osmanlı yönetiminin daha önce tersi şekilde aldığı bu siyasi kararla iskelenin yeniden ve son kez kullanıma açılması en çok yabancı tüccarları ve temsilcileri memnun etmiştir. Öyle ki, hem İskenderun'da hem de Halep'te olmak üzere iki defa gümrük vergisi ödemek zorunda kalmaları bile Avrupalı tüccarlar için sorun olmamışa benziyor⁹⁵. Dahası, Trablusşam-Halep yolundaki kervan baskınlarından kurtulmalarının yanı sıra İskenderun-Halep arasındaki mesafenin kısalığı, yolun daha güvenli oluşu ve nakliye giderlerinin yarı yarıya düşmesi tüccarların daha çok kâr etmesini sağlayacaktı. Bu gibi avantajlar dikkate alındığında İskenderun'un o kötü ve sağlıksız havası çok da önemli değildi. Konsolos Girolamo Morosini'nin öngörüsüne göre, eğer yaşam alanları genişletilebilir ve bataklıklara bir çözüm bulunabilirse, iskânın bölgede süreklilik kazanmasının önü açılacak ve böylece İskenderun gerek yabancılar gerekse yerel halk için daha yaşanabilir bir yer olacaktı⁹⁶.

Osmanlı idaresinin 1612 yılından sonra İskenderun'a bir kadı atadığına ilişkin kayıtlar, sanki konsolosun bu iyimser yaklaşımının hayata geçmeye başladığını gösterir gibidir. Nitekim bir süre sonra bölgede yeniden ticarete başlayan Venediklilerin iskeleye getirdikleri emtia yüklü sandık ve varillerin

⁹³ Daha önce âsi Canbolatoğlu ile müttefik olan Emir Fahreddin'in bu defa münferiden giriştiği isyan hareketi tam da bu tarihlere denk gelmektedir. Halep beylerbeyliği görevi esnasında bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden ve Fahreddin'e karşı şahsi husumet besleyen Nasuh Paşa, 1611 yılı ortalarında Kuyucu Murad Paşa'nın yerine sadrazam olduktan bir süre sonra Emir Fahreddin'in tedibi amacıyla Lübnan bölgesine bir ordu gönderdi. (Bunun için bk. Emecen, "Fahreddin", s. 80). Emir Fahreddin ile mücadelenin ilk zamanlarında Osmanlı yönetimi, muhtemelen Nasuh Paşa'nın da tavsiyesiyle, gerek âsi emirin Trablusşam bölgesindeki gelirlerden mahrum bırakılması gerekse Halep'in Avrupa ile ticaretinin güvence altına alınması amacıyla 1612'de İskenderun İskelesi'ni bir kez daha dış ticarete açmaya karar verdi.

⁹⁴ İskeleyi dış ticarete açan iznin 1612 yılının başlarında çıktığı anlaşılmaktadır (*Calendar of State Papers*, XII, s. 476, no. 736). Bununla birlikte, mezkûr izinle ilgili İstanbul'dan Halep'teki idarecilere gönderilen üç farklı evraktan ilki 26 Şaban 1021 (22 Ekim 1612), ikincisi 2 Ramazan 1021 (27 Ekim 1612) ve üçüncüsü 9 Ramazan 1021 (3 Kasım 1612) tarihlerini taşıyordu. Sırasıyla bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 95/471, s. 96/476 ve s. 96/478.

⁹⁵ Konuyla ilgili belgelerde, Venediklilerin bu vergilendirmeye itiraz ettiklerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. İki kentte de gümrük vergisi ödediklerini gösteren evâsıt-ı Ramazan 1031 (20-29 Temmuz 1622) tarihli bir vesika için bk. BOA, *MAD 6004*, s. 23/3.

⁹⁶ 1614 tarihli raporda geçen ifadeler için bk. *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, s. 159.

İskenderun'da açılmadan doğrudan Halep'e götürülmesi ve vergilerin de orada tahsil edilmesi isteniyordu. Venediklilere göre, daha önce Trablusşam'da da yaşanan bu sorun, malların yolda zâyi olmasına ve bozulmasına neden oluyordu⁹⁷. Sahilloğlu'na göre bu gibi şikâyetler aslında gümrüklerden mal kaçırma yönteminden kaynaklanıyordu. Çünkü yabancı tüccarlar gümrük emirlerinin, muhtemelen vergi kaçakçılığını önlemek adına malların toplam değeri üzerinden %3 oranında⁹⁸ vergi almak yerine, her çeşit ürünün yüz adedinden üç adet gümrük alınması yönündeki uygulamasından kurtulmak için, düşük fiyatlı malları değeri yüksek olan mallarla birlikte balyalıyorlardı. Böylece Osmanlı gümrük görevlilerinin sandık ve balyaları açma girişimleri daha az vergi ödemek isteyen Batılıların sızlanmalarına neden oluyordu⁹⁹.

İlerleyen yıllarda, yabancı tüccarların en çok şikâyet ettiği konuların başında gümrük vergilerinin tahsili sırasında memurların nizama aykırı hareketleri gelirken¹⁰⁰, daha evvel limana demir atan her gemiden alınan 14 altın tutarındaki *lenger hakkı* vergisinde 1612 yılından sonra yapılan artış da Venedik baylosunun tepkisine neden oluyordu¹⁰¹. Bu duruma ilk tepkisini 1615 yılından önce gösterdiği anlaşılan Baylos Almorano Nani'ye göre, verginin miktarının 14 altından 150 altına çıkarılmasının sebebi, limanı korumak amacıyla inşası planlanan hisarın yapım masraflarını karşılamaktı. Aslında bizzat Nasuh Paşa'nın iskelede bir kale inşası¹⁰² başlatması ile ilgili olduğu anlaşılan bu vergi artışlarından ötürü yabancı temsilcilerin İstanbul nezdinde itirazlarına

⁹⁷ 19 Z 1022 (30 Ocak 1614) tarihli hüküm için bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 102/513.

⁹⁸ 19 R 1022 (8 Haziran 1613) tarihli hüküm için bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 104/517. Vesikada, Venedik mavnalarının Mısır İskenderiye'si, Trablusşam ve Beyrut limanlarına götürdükleri kumaşlardan alınacak vergi miktarları sıralanmıştır.

⁹⁹ Halil Sahilloğlu, "Tuğayyuru", s. 271.

¹⁰⁰ İskele görevlilerinin usulsüz vergi tahsili hususunda Venedik baylosunun 18 Cemâziyelevveli 1022 (6 Temmuz 1613) tarihli şikâyeti için bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 105/520.

¹⁰¹ İskenderun'a demir atan Venedik gemilerinden gümrük vergisi dışında *lenger hakkı* adıyla gemi başına 14 altın alına gelen vergide yaşanan haksız artışla ilgili 20 Zilhicce 1023 (21 Ocak 1615) tarihli belge için bk. BOA, *Düvel-i Ecnebiye* 13, s. 119/602.

¹⁰² Nitekim söz konusu hisar, büyük ihtimalle Evliya Çelebi'nin Nasuh Paşa'nın İskenderun'da yapımını başlattığını naklettiği kale olmalıdır (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme: III. Kitap*, s. 31). Bu bakımdan iskeledeki vergi artışları Osmanlı gümrük görevlilerinin keyfi tutumlarından kaynaklanmıyordu.

neden olan lenger hakkının, gerek hükümetin müdahalesinden gerekse yabancı temsilcilerin ödemeye yanaşmamlarından ötürü tahsil edilemediği görülmektedir¹⁰³. Müteakip yıllarda Venedik Doju da dâhil birçok Venediklinin İskenderun'daki uygulamalarla ilgili benzer şikâyetleri devam etmiştir. 1620 yılına gelindiğinde, Venedik yönetiminin söz konusu usulsüz vergi tahsillerinin sürmesi durumunda iskeleye uğramaktan vazgeçebilecekleri şeklindeki üstü kapalı tehditleri, Halep hazinesi ve İskenderun İskelesi gelirlerinde azalma yaşanmasını arzu etmediğini ifade eden Osmanlı idaresi nezdinde de karşılık bulmuş gibi görünüyor¹⁰⁴.

Venediklilerin benzer tehditlerini ileriki yıllarda da sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi de, yanlarında getirdikleri nakit paradan alınacak vergilerle ilgiliydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki para ticaretine ilişkin meseleler, ilgili devletlerle yapılan antlaşmalarla düzenlenmişse de mezkûr mesele gerek yabancılar gerekse yerel görevliler arasında sorun olmaya devam ediyordu. Özellikle belli dönemlerde ticaret amacıyla Osmanlı topraklarına gelen Fransızların eşya yerine değeri düşük Avrupa paralarını Osmanlı piyasasına sokmaya çalıştıkları da görülmektedir. Bu durumda kendilerinden, farklı oranlarda vergi tahsil ediliyordu¹⁰⁵. Venedikli tüccarların da benzer şekilde İskenderun üzerinden Halep pazarına sokacakları, miktarı 30.000 kuruşu geçmeyen nakit para için her hangi bir vergi ödememeleri kararlaştırılmıştı. İskenderun gümrük emînleri ise ellerindeki emre binaen, Fransızlardan olduğu gibi onlardan da %2 oranında vergi tahsil etmeye çalışıyorlardı. Osmanlı yönetimi Venediklilerin bu uygulamaya itirazlarını haklı bulmuş ve onların, Fransızların aksine yanlarında para ile birlikte ticari emtia da getiriyor olmalarını gerekçe göstermişse de, Venedik tâcirlerinden alınan vergilerden mahrum kalınacağı endişesini de dile getirmiştir¹⁰⁶.

Aslında İskenderun'da aynı konuyla ilgili sorunların başlangıcı birkaç yıl öncesine dayanıyordu. Venedik baylosu Nani, İskenderun'un tekrar faali-

¹⁰³ Nani'nin 1617 yılına ait mektubu için bk. *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, existing in the Archives and Collectives of Venice 1615-1617*, Vol. XIV, (ed.) Allen B. Hinds, London 1908, s. 534, no. 809.

¹⁰⁴ BOA, MAD 6004, s. 7/1.

¹⁰⁵ Metin Ziya Köse, *a.g.e.*, s. 111-112.

¹⁰⁶ 20 Cemaziyelâhire 1030 (12 Mayıs 1621) tarihli hüküm için bk. BOA, MAD 6004, s. 16/2.

yete geçmesinden kısa süre sonra, İstanbul'daki Kızlar Ağası'nın adamı olarak nitelediği, Osmanlı belgelerinde ise İskenderun voyvodası olarak geçen¹⁰⁷ Gümrük emini Sefer Ağa'nın yaptıklarından yakınırken, mezkûr Sefer'in Venediklilere karşı hususi bir düşmanlığı olduğunu da ifade etmiştir. Nani'ye göre, Venedikli tüccarlar doğu pazarlarına yüklü miktarda kumaş ve ipekli-lerin yanı sıra yirmi beş otuz bin kuruş miktarda nakit sokarken, Sefer Ağa bu meblağın daha fazla olduğunu, Venediklilerin vergi vermemek için yanlarında getirdikleri paraların bir kısmını Fransızlara aitmiş gibi göstererek ülkeye sokmaya çalıştıklarını iddia ediyordu¹⁰⁸. Vâkıa, baylosun kendilerine özel bir düşmanlık beslediğini iddia ettiği Sefer Ağa'dan tüm batılılar şikâyetçi idi. Voyvodanın tamahkârlığı ve açgözlülüğü nedeniyle iskelede konsoloslukları bulunan dört ülkenin temsilcileri, 1612 yılında padişahın voyvodanın görevden azlını talep ediyorlardı¹⁰⁹.

Bu gibi durumlarda yalnızca Osmanlı görevlilerinin mi suçlu olduğu sorusu bir yana, İskenderun İskeleyi'nin 1612 yılından itibaren artık canlı bir ticaret trafiğine sahne olduğu muhakkaktır¹¹⁰. Ancak bu hareketliliğin zamanla korsan gruplarının da dikkatini çektiği bir başka gerçektir. Zira gün geçtikçe artan korsan saldırıları 1624 ve 1625 yıllarında daha şiddetli bir hâl alacaktı. Bu tarihlerde beş büyük gemiyle İskenderun İskeleyi'ne gelen Ceza-yir ve Tunus korsanları, limanda buldukları Fransız, İngiliz ve Hollanda gemilerini yağmalayarak yaklaşık 50.000 talerlik zarar verdiler¹¹¹. Bir ay kadar

¹⁰⁷ Evâhir-i Şaban 1031 (1-9 Temmuz 1622) tarihli hüküm için bk. BOA, MAD 6004, s. 22/1.

¹⁰⁸ *Calendar of State Papers*, XIV, s. 534, no. 809.

¹⁰⁹ BnF, Supplément Turc 118, v. 119a.

¹¹⁰ 1612 yılında Osmanlı topraklarındaki ticarete kendi bayrakları altında katılan Hollandalıların Divan'a sundukları ilk arzuhallerinden, İngiltere, Fransa, Venedik ve Hollandalı konsololar arasında İskenderun İskeleyi'nde ciddi bir rekabetin yaşandığı anlaşılmaktadır. Evâsıt-ı Safer 1022 (2-11 Nisan 1613) tarihli hüküm için bk. BnF, Supplément Turc 118, v. 44b.

¹¹¹ Bizim kullandığımız gümrük gelirleriyle ilgili kayıtlardan faydalanan White, konuyu gerek korsanlık gerekse korsanlığın neden olduğu diplomatik gelişmeler açısından ele almıştır. Bunun için bk. Joshua M. White, "Shifting Winds: Piracy, Diplomacy and Trade in the Ottoman Mediterranean, 1624-1626", *Well-Connected Domains Towards an Entangled Ottoman History*, (eds.) Pascal W. Firges-Tobias P. Graf-Christian Roth-Gülây Tulasoğlu, Boston: Brill 2014, s. 38.

limanda kalan korsanlar İskenderun gümrük binasını da ateşe vererek kullanılamaz hâle getirdiler¹¹². Üstelik bu felakete, İngiltere'deki taun salgınından dolayı İngiliz tüccarların iskeleye uğramaması da eklendi¹¹³. Bu iki beklenmedik gelişme nedeniyle İskenderun o zamana kadarki en kötü günlerini geçiriyordu. İngiliz gemilerinin bir yıl boyunca İskenderun'a gelmemesi nedeniyle gelirlerde 4.963 kuruşluk bir kayıp yaşanmıştı¹¹⁴. İskenderun voyvodalarına göre bu rakam, yılda ortalama yedi sekiz bin kuruşa ulaştığı gibi gümrük binasının yok olmasından dolayı vergi tahsilatı da yapılamıyordu¹¹⁵. Ticaret 1624 yılından sonra neredeyse tamamen kesilmişti. 1624-1625 Mart ayı arasındaki dönemde limanın geliri 24.070 kuruş olarak gerçekleşmişti. Bu rakam, limanın 40.000 kuruş olarak hesaplanan yıllık gelirinin çok altında bir rakamdı. Hatta iskeleye yönelik saldırının Osmanlı hükümeti üzerindeki baskıyı arttırdığı, İngilizler örneğinde olduğu gibi, yabancıların yeni ticaret limanları bulmak gayesiyle ahidnâmelere Kuzey Afrika ile ilgili maddeler koydurmayı başardıkları ve bu gelişmenin Avrupalı tüccarlara bu eyaletlerle doğrudan görüşme yapma fırsatı tanıdığı da ileri sürülmektedir¹¹⁶.

Bu tarihlerde Valide Sultan hasları arasında olduğu görülen iskelenin ve gümrük binasının tamirinin bir an önce gerçekleştirilmesi için de gecikmiş bir teşebbüste bulunulmuştu. Baskın olayının İstanbul'da aylar sonra duyulması ve bölgedeki tehlikenin henüz geçmemiş olması bu girişimleri yavaşlatmış gibi görünmektedir¹¹⁷. Bakras kadısının denetimindeki tamirat işleri, İskenderun voyvodaları Ramazan ve Mustafa Ağalar tarafından tamamlanmıştır¹¹⁸. Böylece, bölgedeki ticaretin normal seyrine dönmesi için gerekli tedbirler alınmaya başlanmıştır. Ancak Mağrip korsanlarının verdiği ağır zararı ve yol açtıkları korkuyu unutmamış olan tüccarların iskeleyi bir süre daha tam kapasiteyle kullanamadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinin sonraki yıllar boyunca denizlerde güvenliğin sağlanması adına attığı adımların ne gibi olumlu sonuçlar doğurduğu tam olarak kestirilemese de, İskenderun'daki ticaretin 1630'lardan itibaren tekrar canlanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde ayrıca, başkentin ve ordunun ihtiyaç duyduğu emtia

¹¹² TSMA.d 1341.3; TSMA.d 1341.5

¹¹³ TSMA.d 1341.6

¹¹⁴ TSMA.d 1306.3, s. 2.

¹¹⁵ TSMA.d 1341.1 ve 1341.5

¹¹⁶ Joshua M. White, "Shifting Winds", s. 47.

¹¹⁷ Joshua M. White, "Shifting Winds", s. 39-40

¹¹⁸ TSMA.d 1341.1, v. 22b; TSMA.d 1341.8

ile mühimmatın da sık sık İskenderun İskeleyi vasıtasıyla nakledilmeye başlandığı görülmektedir¹¹⁹.

1645 yılında patlak veren Girit Savaşı, Venediklilerin Osmanlı ülkesindeki ve doğal olarak İskenderun'daki ticaretlerini de etkilemiş olmalıdır. Nitekim arşiv belgelerinin yanı sıra Faroqhi'nin 1660'ların başına ait olan ve Bakras kadısı tarafından onaylanan bir gümrük defterinden elde ettiği veriler, şayet Venedikliler nakliye için tamamen yabancı gemileri kullanmıyorlarsa, iskeleye bir yıl içinde demir atan gemilerin tümünün Fransız, İngiliz ve Hollanda bandıralı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, İskenderun İskeleyi'nin 1660-1661 dönemindeki on iki aylık gümrük gelirleri, Mağrip korsanlarının saldırısını takip eden yıllardaki gelirden çok daha düşüktür¹²⁰. Bu gelişmenin, iskeledeki ticaretin azalmasının bir sonucu olduğunu düşünmek yanlıtıcı olacaktır. Girit Savaşı'nın yol açtığı olumsuzlukların Akdeniz'deki ticareti de menfi yönde etkilediği muhakkaktır ancak, sandık ve balyalarla gelen emtianın doğrudan Halep'e nakledilip orada vergilendirildiği gerçeğini de unutmamak gerekir.

Venediklilerin aksine diğer yabancı tüccarların iskeleyi aktif olarak kullanmaya devam ettiklerini söylemek mümkündür. 17. yüzyılda rakiplerine nazaran özellikle Fransız tüccarlar iskeleyi yoğun şekilde kullanmışlar, böylece İskenderun ve Marsilya limanları arasında canlı bir ticaret trafiği oluşmuştur¹²¹. Gümrük görevlileriyle zaman zaman sorunlar yaşasalar da¹²² 1660'larda Fransızların İskenderun'da ikamet ettikleri hanların oda sayılarını arttırarak mutfak, kiler ve mahzenler eklemiş olmaları, iskelenin kullanım yoğunluğu hakkında önemli ipuçları sunmaktadır¹²³. Bu tarihlerde Fransızların İskenderun'a getirdikleri mamul ürünlerden %3 oranında gümrük vergisi tahsil edildiği görülmektedir¹²⁴. 1680'lerde ticaretin duraksamadığı, iskeleye

¹¹⁹ Bununla ilgili hükümler için bk. BOA, MAD 2841, s. 17, 54, 59.

¹²⁰ Suraiya Faroqhi, "Trade and Traders in 1660's Iskenderun", *New Perspectives on Turkey*, S. 5-6 (1991), s. 107-121.

¹²¹ Metin Tuncel, "İskenderun", *DİA*, C. 22, (2000), s. 581; Kâtip Çelebi ise iskelenin canlılığına ilişkin yalnızca "Frenk bâzergânlarının gemileri dâima eksik olmaz" bilgisini vermektedir. Kâtip Çelebi, *Cihânnûma*, s. 597.

¹²² Evâil-i Şaban 1076 (6-15 Şubat 1666) tarihli hükümler için bk. BOA, MAD 2747, s. 4/2 ve 4/3.

¹²³ BOA, A.DVNS. ŞKT.d 4, s. 39/157.

¹²⁴ Evâhir-i Ca 1086 (13-22 Ağustos 1675) tarihli örnek belge için bk. BOA, MAD 2747, s. 62/214.

yanaşan bazı Fransız ve İngiliz gemilerinin artık birbirlerine ait malları da getirmeye başladıkları anlaşılmaktadır¹²⁵.

SONUÇ

Çeşitli nedenlerden ötürü 16. yüzyılın sonlarına kadar meskûn olmayan ve iskelesi yalnızca iç ticarete konu olan İskenderun'un aynı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesiyle ticaret yapan Avrupalı tüccarlar tarafından kullanılmaya başlanması, bazı siyasi, ticari ve diplomatik gelişmelerin bir sonucudur. Özellikle Dürziler ve Araplar gibi yerel güçler arasındaki çekişmelerin merkezinde yer alan Trablusşam iskelesindeki sorunlar, İskenderun'un sonraki yıllarda gösterdiği gelişmeyi tetiklemiş gibidir. Halep'in Akdeniz'e açılan kapısı olarak öne çıkan Trablusşam limanının ilk zamanlarda Avrupalı tüccarlar tarafından yoğun biçimde kullanıldığı ve gerek merkezî gerekse bölgesel ekonomiye son derece önemli katkılarda bulunduğu açıktır. Ancak, yüzyılın sonlarına doğru Seyfoğullarının, ardından ise Ma'noğullarının bölgede artan ekonomik ve askerî gücünü engellemek isteyen Osmanlı yönetiminin aldığı kararların yanı sıra yerel idarecilerin daha fazla gelir elde etmek adına yabancı tüccarlar üzerinde kurdukları baskı ve tazyik, Batılıları İskenderun gibi alternatif iskeleler aramaya yöneltmiştir.

Öte yandan, bölgedeki çıkar çatışmalarının yanı sıra iskele görevlilerinin Batılı tüccarlara karşı hukuk dışı ve düşmanca tutumları, Trablusşam-Halep arasındaki yolların güvenli olmayışı, iskelenin Halep'e olan uzaklığı ve nakliye masrafları gibi meseleler sık sık şikâyet konusu olmaya başlamış, bu da o tarihlerde terkedilmiş görüntüsü veren ama aslında bölgenin en güvenli ve kullanışlı limanı olan İskenderun'un talihini değiştirmiştir. Bir kısmı konumuzla doğrudan ilgili olan çalışmalarda, İskenderun İskelesi'nin aktif olarak kullanılmaya başlanmasına rağmen gelişme gösterememesinin nedenleri arasında kentin ağır havası, altyapı sorunları ve Osmanlı idaresinin iskeleyle gerekli yatırımları yapmaması sıralanmıştır. Bu iddialarda haklılık payı olmakla birlikte, devletin buradaki temel politikasının iskelenin gelişimini sağlamaktan ziyade Halep üzerinden yürüyen hâlihazırdaki kârlı uluslararası ticaretin devamlılığını muhafaza etmek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim iskelenin 1612 yılında tekrar dış ticarete açılmasını yorumlayan bazı yabancı

¹²⁵ BOA, MAD 2747, s. 93/361.

temsilcilerin bu duruma vurgu yaptığı görülmekte, iskelenin en önemli özelliğinin ise sağladığı avantajlar olduğu açıkça ifade edilmektedir.

İskelenin yabancılara açılması konusu Osmanlı yönetimini uzun süre meşgul etmiştir. Ancak sorunun yıllara yayılmasının temel nedenlerinden birisinin de Trablusşam'daki ticaretten mahrum olmak istemeyen yerel güçler olduğu muhakkaktır. Hatta onların, Trablusşam'ın Suriye ticaretinin merkez iskelesi olması yönündeki taleplerini doğrudan İstanbul'a iletmek yerine, neredeyse her defasında Trablusşam defterdarını kullanmaları da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu bakımdan, Sahillioğlu'nun da vurguladığı gibi, arka planda ekonomik beklentiler barındıran mesele, zamanla rakip yerel güçlerin gelir kaynaklarını oluşturan İskenderun-Trablusşam arasında yaşanan bir rekabete dönüşmüştür. Aslında yaşanan tüm bu gelişmeler, son karar mercii olan hükümetin taşradan gelen ve birçoğu gerçekleri çarpıtmaya yönelik haberler üzerinden bir karar almak mecburiyetinde kaldığını da ortaya koymaktadır. İskelenin durumuna ilişkin sık sık değişen bu kararlarda, yabancı ülke temsilcilerinin Osmanlı devlet adamları üzerindeki etkinlikleri ve güç dengelerinin de payı olduğu ortadadır.

İskenderun İskelesi'nin kullanımına ilişkin diplomatik girişimler ve taşradaki güçler arasında yaşanan rekabet, merkezî idarenin 1612 yılında iskelenin geleceğine yönelik aldığı kat'i kararlar son bulmuştur. Osmanlı idaresi, aldığı bu nihai karara rağmen, gümrük binası ve zaruri bir kısım konaklama yerlerinin inşası dışında İskenderun'a kalıcı yatırımlar yapmamış, bu gibi alt-yapı çalışmalarını daha ziyade batılı temsilcilere bırakmıştır. Devletin uzun savaşlarla meşgul olup dâhili çalkantılar geçirdiği bir sırada mevcut sistemi korumaya çalışması gayet doğal bir politika olarak kabul edilmelidir. Bu bakımdan İskenderun'un iskele özelliği dışında bir yerleşim birimi olarak gelişmesinin önündeki birçok doğal ve idari engelin, o tarihlerde devletin öncelikli konularından olmadığını da vurgulamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

a. Archivio di Stato di Firenze (ASF)

Mediceo del Principato (MdP): defter no. 4274/A, Ins. VI, fol. 21.

b. Archivio di Stato di Venezia (ASVe)

Bailo a Costantinopoli, Carte turche (Busta): 250/330, 250/331, 252/343

Documenti Turchi: 1163

c. Bibliothèque nationale de France (BnF)

Supplément Turc: 118, 130

d. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Atik-Şikâyet Defterleri (A.DVNS. ŞKT.d): 4

Bâb-ı Âsafî Mühimme Defterleri (A.DVN. MHM): 937

Düvel-i Ecnebiye (DE): 13

Kamil Kepeci (KK): 71

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 919, 2747, 2841, 3260, 6004, 7316

Mühimme Defterleri (MD): 72, 73, 75, 78, 79

Mühimme Defteri Zeyli (MDZ): 18

e. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Defter: 1306, 1341.

II. Kaynak Eserler

BEMBO, Ambrosio, *The Travels and Journal of Ambrosio Bembo*, (ed.) Anthony Welch, Berkeley: University of California Press 2007.

BERCHET, Guglielmo (ed.), *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*, Torino 1866.
Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, existing in the Archives and Collectives of Venice 1603-1607, Vol. X, (ed.) Horatio F. Brown, London 1900.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, existing in the Archives and Collectives of Venice 1607-1610, Vol. XI, (ed.) Horatio F. Brown, London 1904.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs, existing in the Archives and Collectives of Venice 1615-1617, Vol. XIV, (ed.) Allen B. Hinds, London 1908.

CECILIA, Leonardo di Santa, *Persia ovvero secondo viaggio*, Roma 1757.

EVLİYA Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi: III. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphânesi 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, (haz.) Seyit A. Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999.

KÂTİP Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, (ed.) Bülent Özukan, Boyut Yayın Grubu, İstanbul 2008.

- MALTESE, Domenico Magri, *Breve racconto del viaggio al Monte Libano*, Viterbo 1664.
- PÎRÎ Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, (The Walters Art Museum Yazması-Baltimore), Ms.W.658, v. 313b.
- TAVERNIER, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed.) Stefanos Yeramos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006.

III. Araştırma Eserler

- COHEN, Amnon, "Ottoman Rule and the Re-emergence of the Coast of Palestine (17th-18th centuries)", *Persée: Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée: Les Ottomans en Méditerranée - Navigation, diplomatie, commerce*, No. 39 (1985), s. 163-175.
- ÇABUK Vahit, "Pîrî Reis, Abdurrahman Hibri, Kâtip Çelebi Ve Evliya Çelebi'ye Göre İskenderun Ve Çevresi", *Türk Kültürü*, 1976, Sayı 166, s. 35-46.
- EMECEN, Feridun, "Fahreddin, Ma'noğlu", *DİA*, C. 12, s. 80-82.
- FAROQHI, Suraiya, "Trade and Traders in 1660's Iskenderun", *New Perspectives on Turkey*, S. 5-6 (1991), s. 107-121.
- , "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (ed. H. İnalçık-D. Quataert), C. 2, İstanbul 2006, s. 545-757.
- GRISWOLD, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul 2002.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. I, İstanbul 2004.
- KÖSE, Metin Ziya, *Osmanlı Devleti ve Venedik Akdeniz'de Rekabet ve Ticaret 1600-1630*, İstanbul 2010.
- MASTERS, Bruce, "Halep: Osmanlı İmparatorluğunun Kervan Kenti", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, İstanbul 2003, s. 19-87.
- MUMCU, Serap, "Venedik Baylosu'nun Defterleri (1589-1684)", *Hilâl: Studi turchi e ottomani*, No. 4 (2014).
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.
- , *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2007.
- PANZAC, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 2 (May 1992), s. 189-206.
- PEDANI, Maria Pia, "Venetian Consuls in Egypt and Syria in the Ottoman Age", *Mediterranean World*, Vol. 18 (2006), s. 7-21.

- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Tuğayyuru Turuku't-ticaret ve't-tenâfûs beyne Mînâ'î Trablus ve'l-İskenderun fi'l-karnî's-sâbi" 'Aşere" (Arapça Orj. "تغير طرق التجارة و التناقس بين: مينائي طرابلس والاسكندرون في القرن السابع عشر"), *Mecelleti'l-Müverrihi'l-Arabî*, Vol. XI, (1979), s. 255-271.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2014.
- TUNCEL, Metin, "İskenderun", *DİA*, C. 22, (2000), s. 580-582.
- TÜRKHAN, M. Sait, 18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Haleb, (İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014.
- "Doğu Akdeniz'de İngiliz Ticareti: İskenderun-Londra Hattında İngiliz Ticaret Filosu (1704-1706)", *AVİD*, IV/1 (2015), s. 27-60.
- WHITE, Joshua M., "Shifting Winds: Piracy, Diplomacy and Trade in the Ottoman Mediterranean, 1624-1626", *Well-Connected Domains Towards an Entagled Ottoman History*, (eds.) Pascal W. Firges-Tobias P. Graf-Christian Roth-Gülay Tulasoğlu, Boston: Brill 2014, s. 37-53.
- WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, (çev. Çiğdem Erkal İpek), Ankara 2013.

" ALEXANDRETTA PIER: THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF AN INTERNATIONAL TRADE PORT IN THE EASTERN MEDITERRANEAN"

Abstract

Alexandretta, which was geographically and strategically one of the most important ports of the Eastern Mediterranean in the early modern period, served as a pier for trade in Aleppo but it for a long time remained in the shadow of Tripoli port of Syria. In the last years of the sixteenth century, Alexandretta pier was mostly began to use by Venetians, and it became the main pier of Aleppo in the first twenty years of the following century. This led to a long-term rivalry between Tripoli and Alexandretta. Although the use of pier by European states had sometimes resulted in interventions by the Ottoman government, it had continued its development throughout the century and had become one of the most favorite piers of international merchant ships to the Eastern Mediterranean. This article aims to discuss the transformation and development of Alexandretta pier since the 16th century onwards and to question the reasons for the contradictory decisions of the Ottoman administration in this regard. Furthermore, the political, social, diplomatic and commercial issues that would enable the pier to participate in the international trade will be clarified in the light of previously-unutilized archival sources.

Keywords

Alexandretta, Trade, Tripoli of Syria, Eastern Mediterranean, Venice, France.

HOKAND HANLIĞINDA SARAY TEŞKİLATI VE KULLANILAN UNVANLAR *

Hüseyin ŞEN**

ÖZET

Hokand Hanlığı'nın saray teşkilatı ve bu teşkilatta görevli bürokratlar Türk-İslam ve Türk-Moğol devletleri örnek alınarak oluşturuldu. Hanlığın yönetimi dünyevî ve dinî olarak ikiye ayrılıyordu ve dünyevî işlerle unera, dinî işlerle ise ulema denilen görevliler ilgileniyordu. Hokand Hanlığı'nın yönetim merkezi Hokand şehrinde bulunan ve Orda ismi verilen hanlık sarayındı. Orda'da hükümdarın başkanlık ettiği âli kengeş, maslahat, has meclis, meşveret, meclis-i sultani gibi isimlerle anılan divanda devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı yönetim mekanizmasıydı. Divana katılan devlet görevlileri hanlığın kuruluşundan itibaren sabit olmayıp döneme göre değişiklik gösteriyordu. XIX. yüzyılın başlarından itibaren divanbegi, koşbegi, inak, mingbaşı gibi görevliler divanda yer aldı. Divana katılan devlet görevlilerinin yanı sıra Hokand sarayının ve hükümdarın özel işlerini yerine getiren farraşbaşı, kitapdar, selam ağası, mirahor, cem ağası gibi hizmetkârlar mevcuttu. Hokand Hanlığı'nın saray teşkilatı ve görevlilerinin ortaya konulması Türk Devlet geleneğinin devamlılığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Hokand Hanlığı tarihi kaynaklarında sık sık zikredilen unvanların açıklığa kavuşturulması araştırmacılar için kolaylık sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hokand Hanlığı, Saray Teşkilatı, Divan, Mingbaşı, İnak, Divanbegi, Koşbegi.

Giriş

Özbeklerin Ming Boyu önderliğinde Fergana Vadisi'nde 1709 yılında Şahrüh Bek (1709-1721) tarafından kurulan Hokand Hanlığı, 1876 yılındaki Rus işgaline kadar varlığını sürdürdü ve Türkistan'ın 167 yıllık devresinde gelişen siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olaylarda önemli rol oynadı. Hâkimiyetini koruduğu süre içerisinde yönetim anlayışı, askerî ve idarî yapı,

* Makalenin geliş tarihi: 22.08.2020 / Kabul tarihi: 24.11.2020.

** Dr., *sen.huseyin.1990@gmail.com* (Orcid ID: 0000-0003-2794-299X).

bu yapılarda görev alan devlet adamları ve bu devlet adamlarının taşıdığı unvanlar Türk-İslam ve Türk-Moğol devlet geleneğine göre şekillendi. Bu bağlamda Hokand Hanlığı'nın devlet yönetimi dinî ve dünyevî olarak ikiye ayrıldı. Dinî işlerle ulema (علماء), dünyevî işlerle ise umera (امراء) denilen devlet adamları ilgilendi.¹ Yönetim dinî ve dünyevî olarak ayrılrsa da umera sınıfındaki yöneticilerde askerî ve sivil bürokrasi tam manasıyla birbirinden ayrılmış değildi.

Hanlığın yönetim merkezi başkent Hokand'da bulunan ve Orda ismi verilen Han sarayı idi. Orda'da devletle ilgili kararlar, hükümdarın başkanlık ettiği âli kengeş, maslahat, has meclis, meşveret, meclis-i sultani gibi isimlerle anılan divanda alınırdu.² Hanın başkanlık ettiği divanda idarî, siyasî, askerî konular görüşülüp, savaş ve barış kararları³, kurulacak ittifaklar⁴, hanın vefat

¹ Şerzodhon Mahmudov, *Kukon Honligının Mamuriy Başkuruv Tizimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası Tarih Enstitüsü, Taşkent 2007, s. 74.

² Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 67.

³ Divanda alınan savaş kararlarına örnek olarak Muhammed Ali Han (1822-1842)'in kendisine "gazi" unvanını kazandıran 1826 yılındaki I. Kaşgar Seferi gösterilebilir. *Tarih-i Şahrulî*'de belirtildiğine göre sefer hususunda görüşmeler divanda gerçekleştirildi ve eserden anlayabildiğimiz kadarıyla sefer ile ilgili bütün konular enine boyuna devlet ricalince tartışılarak karar verildi. Muhammed Niyâz Hokandî, *İbret'ül Havakin (Tarih-i Şahrulî)*, Farsçadan Özbek Türkçesine Çeviren: Ş. Vahidov, Turon Zamin Ziyo, Taşkent 2014, s. 125. *Tarih-i Hamidi* isimli eserde de Hokand Hanlığı'nda sefer öncesi divanda değerlendirilme yapıldığı ve Muhammed Ali Han'ın yaptığı konuşmayla devlet ricalini sefere ikna ettiği belirtilir. Molla Musa Seyrami, *Tarih-i Hamidi*, Çağdaş Uyurca Türkçesine aktaran Anvar Bayrut, Milletler Neşriyatı, Urumçî 1986, s. 148-149. *Vakayât-ı Muhammed Ali Han* isimli eserde de Muhammed Ali Han sefer kararı aldığında bu hususun gizli tutulması konusunda devlet ricalinin kendisine telkinde buldukları kaydedilir. Üveysi, *Vakayât-ı Muhammed Ali Han*, Özb. FA. ŞE. No. 1837, 1b-4a. Yine Muhammed Ali Han döneminde 1827'de gerçekleştirilen Öretepe Seferi de divanda alınmış bir karardır. Muhammed Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevarih (Hukand Va Buhara Tarihi, Seyahat Va Hatıralar)*, Farsçadan Özbek Türkçesine Çeviren: Ş. Vahidov, Yeni Asr Ovlodi Taşkent 2010, s. 626; V. Nalifkin, *Karatkaya İstoria Kokandskoğo Hanstva*, İmparatorluk Üniversitesi Yay., Kazan 1886, s. 130.

³ Mirza Olim Müşrif, *Ansab us-Selatin va Tarih ul-Havakin (Kukan Hanlığı Tarihi)*, Yay Haz., Akbar Matgoziev, Muhabbat Usmanova, Gaffur Gulam Edebiyat va Sanat Neş., Taşkent 1995, 17.

⁴ Ömer Han döneminde (1810-1822) Buhara Emirliği'ne karşı isyan eden Hitay-Kıpçak ve Karakalpakların gerçekleştirmek istedikleri Semerkand seferi için Ömer Han'dan

etmesi üzerine yerine geçecek olan yeni hükümdarın belirlenmesi⁵, elçi ka-bulleri⁶ gibi önemli meseleler başta olmak üzere devlet yönetimiyle alakalı bütün konular meşveret edilerek karara bağlanırdı.

Hokand Hanlığı'nda devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı divanın üyeleri sabit olmayıp dönem ve zamana göre değişiklik gösterirdi. Âlim Han döneminde (1800-1810) beş vezirden oluşan divan⁷, Ömer Han döneminde (1810-1822) yapılan idarî düzenlemeyle genişletildi. Bu dönemde mingbaşı⁸, şeyhülislam⁹ gibi unvanlar oluşturularak bunlar divanın daimi

yardım talebi bu hususa örnek olarak gösterilebilir. *Encum at-Tevarih*'te belirtildiğine göre isyancı liderler Ömer Han'a Semerkand'a beraber sefer tertip etme teklifiyle gelince han divanı topladı ve konuyu müzakere etti. Divanda Semerkand seferi uzun uzadıya tartışıldı ve sonuçta askerî bir harekât yapılmasına karar verildiği gibi Hitay-Kıpçak lideri Adina Kulu'ya pervaneci, Mamur Biy'e dadhah unvanı tevcih edildi. Hudayarhazade, *Andjum at-Tevarih (Yıldızların Tarihi)*, Rusçaya Çeviren: Ş. Vahidov, S. Elşibaev, Yeni Asr Ovlodi, Taşkent 2011, s. 139-140.

⁵ Ömer Han 1822 yılında vefat ettiğinde divan toplandı ve ortak karar ile Muhammed Ali Han tahta geçirildi. Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 455; Mirza Alim Mahdum Hoca, çok detaya girmeden sadece devlet ricalinin Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ederek görüş birliği ile Muhammed Ali'yi tahta çıkarttığını söylemektedir. Mirza Olim Mahdüm Hoci, *Tarih-i Türkistan*, Yay. Haz., Ş. Vohidov ve R. Halikova, Yeni Asr Ovlodi, Taşkent 2009, s. 92; Muhammed Niyâz Hokandî, *a.g.e.*, s. 122.

⁶ 1813-1814 yıllarında Hokand'da bulunan Petropavlosk Kolordusu'nun tercümanı F. Nazarov, hanın huzuruna kabul edilmeden önce Orda'da yere serili halhaların üzerinde hanın büyük divanını oluşturan birtakım vezirler ve üst düzey bürokratların oturduğunu belirtir. Ayrıca Rus imparatorunun mektubunun han tarafından büyük divana verildiği ve mektubun üzerine görüşüldüğü bilgilerini aktarmaktadır. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı*, İdeal&Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 126-128.

⁷ *Müntehabü't-Tevarih*'te divanın beş vezirden oluştuğu belirtilmekte ve bunlardan birinin divanbegi olduğu kaydedilmektedir. Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 205. Ayrıca koşbegi de bu vezirlerin arasında yer almaktadır. Şerzodhan Mahmudov'un tespitine göre üçüncü vezir de inaktır. Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 75.

⁸ Ömer Han iktidarının ilk yıllarında mingbaşı makamını oluşturdu ve bu makama ilk olarak Şahi Megilanî'yi atadı. Mirza Olim Mahdüm Hoci, *a.g.e.*, s. 82.

⁹ Ömer Han 1814-1815 yılında emîrül müminin unvanını alabilmek için on iki bin kişiye ulufe ve nafaka dağıttı. Ayrıca devlet adamlarını da Cengiz Han'ın usullerince rütbelerle ödüllendiren han, Masumhan Töre'yi şeyhülislam olarak atadığı gibi birçok devlet adamına da makam ihsan etti. Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 214.

üyeleri arasında yer aldı ve şer'î hükümleri uygulamak için ulemanın da divana katılımı sağlandı,¹⁰ 1860'lı yıllarda ise Hokand Hanlığı'nın divanı on iki kişiden oluşmaktaydı.¹¹ Her ne kadar ilk zamanlardan itibaren divanın oluşumu ve katılımcıları hakkında net bilgiler bulunmasa da XIX. yüzyılın başlarından itibaren divan üyelerinin arasında mingbaşı, divanbegi, şeyhülislam, kadıasker ve kadıkalan bulunmaktaydı.¹²

Hokand Hanlığı'nın idarî ve saray unvanları *Tarih-i Türkistan*'da sırasıyla mingbaşı ve emir-i leşker, koşbegi, pervaneci, şigavul, hüdaycı, tunkatar, naib, atalık, dadhah, hazineci, mahrambaşı, eşikağabaşı, divanbegi, mirzabaşı, serkar, mirahorbaşı, bekavulbaşı olarak belirtilir.¹³ Bu unvanların yanı sıra hanlık sarayında hanın ve sarayın özel işlerini yapan aftarı, cem ağası, farraşbaşı, kitapdar, mehtar, mirahor, selam ağası gibi unvanlar taşıyan görevliler de bulunmaktadır. Bu bakımdan Hokand saray teşkilatını, hanın özel hizmetkârları ve üst düzey devlet bürokrasisi olarak ikiye ayırabiliriz. Şodman Vahidov'un belirttiğine göre Hokand saray teşkilatı âli, orta ve düşük rütbeli devlet görevlilerinden oluşmaktadır. Üst düzey unvanlar: atalık, beglerbegi, biy, divanbegi, hazineci, inak, eşik ağası, pervaneci, dadhah, dasturhancı, serkar, şerbetdar, aftarı, karavulbegi, koşbegi, tunkator; orta derecedeki unvanlar: kitapdar, risaleci, bekavul, mirzabaşı, sermuşı, mehtar, mirahor, şigavul; düşük rütbeli unvanlar ise mirza, munşiy, surnaçi, dafçi, selam ağası, çavkuçi, şatır, çarçi, çilavdar, farraşbaşı olarak belirtilmiştir. Bu çalışmada, Hokand saray teşkilatı unvanları derecelerine göre değil de alfabetik sırayla verilmiştir.

Aftarı: Kelime "ibrikçi" manasına gelmektedir.¹⁴ Timurlular Devleti'nde saray teşkilatında yer alan¹⁵ ve Türkistan hanlıklarında da bulunan

¹⁰ T.K. Beysembiev, *Tarih-i Şahrühî (Kak İstoriçeskiy İstoçnik)*, Nauka, Almata 1987, s. 101. Bu hususta *İbretü'l Havakin (Tarih-i Şahrühî)*'de belirtildiğine göre Zakir Hoca İşan, Demolla Mirza Kalan, Damaolla Müminhan Mevlevi, Sultan Han Töre Ahrari, Muhammed Töre Ahrari, Masumhan Töre ve Cihangir Han Töre gibi birçok kişi Ömer Han'ın meclisine dâhil edildi. Muhammed Niyâz Hokandî, *a.g.e.*, s. 119.

¹¹ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 69.

¹² Türkan Yalçınkaya, *Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 95.

¹³ Mirza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 165-166.

¹⁴ Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Çev. R. Rahmeti Arat, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s. 625.

¹⁵ İsmail Aka, *Timur Ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 115.

aftabacı¹⁶, Hokand Hanlığı'nda tıpkı Timurlularda olduğu gibi hanın özel hizmetkârları arasında yer alırdı. Aftabacı, düşük rütbeli bir unvan olup hanın yıkanmasından, abdest almasından ve temizliğinden sorumluydu.¹⁷ XIX. yüzyılın ilk yarısında düşük rütbeli bir unvan olan aftabacı, Muhammed Ali Han (1822-1842)'ın Buhara Emiri Nasrullah (1827-1860) tarafından katledilmesinin ardından merkezî otoritenin kaybolması ve boyların devlet merkezinde güç kazanmasıyla önemli bir mevki hâline geldi. Bu unvanı taşıyan kişiye bağlı olarak öneminin arttığını gözlemlediğimiz aftabacı, özellikle Hüdayar Han'ın üçüncü hükümdarlığı döneminde¹⁸ önemli şahsiyetlerden birisi olan Müslümanlık'ın oğlu Abdurrahman'a verildi. Abdurrahman 1865-1875 yılları arasında aftabacı görevini yerine getirdi, daha sonra da pervaneci ve ming-başı olarak Hokand Hanlığı'na hizmet etti.¹⁹

Aksakal: Kelime "büyük, kudretli, uluğ, bilge, bilgin ermiş" gibi manalara gelir.²⁰ Türk ve Moğol geleneklerine göre aksakallar toplumda sözü geçen, tecrübesine güvenilir yaşlı kişilerdi. Önceleri boy beyi olarak görev yapan aksakalların daha sora görev ve sorumlulukları değişti. Hive Hanlığı'nda elçilerin kabulü gibi önemli vazifelerde bulundular.²¹ Hokand Hanlığı'nda serkarlara bağlı olarak çalışan, köy ve kışlaklardaki en üst düzey devlet gö-

¹⁶ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated from the Russian of Khanikoff by Baron Clement A. De Bode, J. Madden & Leadenhal-Street Landon MDCCCXLV, s. 240

¹⁷ ŞodmanVahidov, "Kukan Hanlığıdağı Unvan va Mansaplar", *Şark Yulduzu*, S.3-4, 1995, s. 220. Zebinniso Kamalova, *Hüdayar Han Dönemi Hokand Hanlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 246. Aftabacı unvanının Orta Çağ Türk-İslam devletlerindeki karşılığı taşdâr idi. Doğu Türkçesi ve Moğolcanın etkisiyle bu unvan Timurlu Devleti'nden itibaren aftabacı olarak kullanılmaya başlandı. Kaan Akar, *11 ve 19. YY. Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan Ve İstilahlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 147.

¹⁸ Hüdayar Han üç kez Hokand tahtına geçmiştir. I. saltanat devri 1845-1858, II. saltanat devri 1862-1863, III. saltanat devri 1865-1875. Zebinniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 96, 132, 182; Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 545, 549, 551.

¹⁹ Zebinniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 184, Dipnot 958.

²⁰ Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 345.

²¹ Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 131-132.

revlisiydi. Köy ahalisi karşılaştıkları sorunların çözümleri için ilk olarak aksakallara başvururdu.²² Mahallî idarededeki önemli görevlerinin yanı sıra aksakallar ticaretle alakalı işlerle de ilgilenirdi. Muhammed Ali Han döneminde 14 Haziran 1832 tarihinde Mançular ile yapılan anlaşmaya göre Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan'da en yetkili görevli olarak atadığı Aksakal Âlim Paşa idi. Doğu Türkistan'daki aksakal, bütün yabancı tüccarları kontrol etmek ve vergilerin toplanmasına nezaret etmekle görevliydi. Bu bağlamda aksakallar, şehre gelen tüccarlardan vergi alır, onların mallarını satmalarına yardım ederdi. Ayrıca ticari konularda kendisine zekatçı, hazineci, mirzabaşı gibi görevliler yardımcı olurdu.²³ Muhtemelen Doğu Türkistan'da Hokand aksakallarının ticari işlerle alakadar olmasından dolayı Mançular onları ticaret başkanı olarak kaydetti.²⁴ Muhammed Ali Han II. Kaşgar Seferi ile Doğu Türkistan'ı hâkimiyeti altına almasına da vergi toplama hakkı hanlığa geçti ve Muhammed Ali Han taşra teşkilatında önemli bir mevki olan aksakallık makamını Doğu Türkistan'da görevlendirdi.²⁵

Atalık: Kelime "babalık" manasına gelir. Şibanî Hanlığı, Büyük Selçuklu Devleti'nde atabeg, Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti'nde ise lala olarak kullanıldı.²⁶ Hokand Hanlığı'nda şehzadelerin eğitiminden sorumlu devlet görevlisi olan atalık, hocalığını yaptığı şehzade tahta geçerse devlet bürokrasisinde üst düzey görev alırdı. Hokand Hanlığı'nda Müslümankulu Atalık

²² Mairambek Tagayev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 111.

²³ Çokan Valihanov, *Sobranie Soçinenie v Piyati Tomah*, T. III, Yay. Haz., A. H. Margulan vd., Glavnaya Redeksiya, Almatı 1985, s. 186-188.

²⁴ Mairambek Tagayev, *a.g.t.*, s. 111.

²⁵ Mançu-Hokand ilişkileri üzerine çalışma yapan Newby'in belirttiğine göre, Hokand'ın Doğu Türkistan'daki aksakallık müessesesi yeni olmayıp ilk defa 1760 yılında oluşturulmuştu. Muhammed Ali Han'ın Mançular ile imza ettiği bu anlaşma ile bozulan ilişkiler tekrar tesis edildi ve eski düzene geri dönüldü. N. L. Newby, *The Empire and The Khanate (A Political History of Qing Relations with Khoqand c. 1760-1860)*, Brill Leiden-Boston 2005, s. 192-193. Doğu Türkistan'da Hokand aksakallarının sorumlulukları ve önemi için bkz. Şerali Koldaşev, "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864)", *International Journal of Scientific&Technology Research*, V. 9, Is. 02, 2020, s. 3865-3874.

²⁶ Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 156.

(tahmini 1792-1852), Alimkulu Atalık (1830/31-1865) bu görevi yerine getirmiş önemli kişilerdir.²⁷ Atalık makamına atanacak kişi Hokand Hanlığı'ndaki güçlü boylardan seçilirdi.²⁸ Muhtemelen Şirali Han (1842-1845) devrinden itibaren atalık merkezî teşkilatta hükümdardan sonraki en yüksek makam hâline geldi. *İbret'in Fergana Tarihi*'nde, atalık ile alakalı verilen bilgilerde bu makamda bulunan zedeğân vezirlik derecesine yükselse de unvanı kullanmaya devam ettiği ve yarlıklarda mührününün han mührüyle eşit olduğu belirtilir.²⁹

Bakavul: Bugavul olarak da karşımıza çıkan bu unvan yemek tadan çeşnigir manasındadır.³⁰ Türk İslam devletlerindeki Çeşnigir ile aynı görevi yürütmekteydi.³¹ İlhanlı Devleti ve Timurlu Devleti merkez teşkilatında hükümdarın yemeklerine nezaret eden ve zararlı şeylerden korunmasını sağlamakla görevli olan bakavul³², Hokand Hanlığı'nda da varlığını devam ettirdi. Hokand Hanlığı'nda genellikle Türk boyları içerisinde seçilen bakavul³³ Timurlu Devleti'ndeki gibi hanın yemeklerine nezaret ederek zehirlenmesini önlerdi. Narbuta Bek döneminde (1763-1799) bakavul rütbesindeki Utap bu görevi yerine getirdi ve ayrıca Narbuta Bek'in tahta geçmesinde İriskulu Bek, Abdurrahman Bahadır, Abdulla Koşbegi ile birlikte etkili oldu.³⁴

Beglerbegi: Beylerbeyi olarak da ifade edebileceğimiz bu unvan Muhammed Ali Han tarafından 1831'de Taşkent ve Kazak bozkırlarının idaresi için oluşturuldu.³⁵ Sadece Taşkent hâkimine verilen beglerbegi unvanına ilk

²⁷ ŞodmanVahidov, *a.g.m.*, s. 219.

²⁸ Muhammed Umar Umidi Merginani, *Tarihçe-i Turani*, Yay. Haz. Şodman Vahidov, Tarihî Meros Taşkent 2012, s. 39, Dipnot 47.

²⁹ Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2006, s. 74. Atalık unvanı üç hanlıkta da mevcut olup Buhara Hanlığı'nda bu unvana iki kişi atanırdı. Devletin son zamanlarında atalık unvanına herhangi bir atama yapılmadı. Hive Hanlığı'nda ise atalık rütbesine dört kişi atanır ve atanacak kişiler boy beyleri arasından seçilirdi. Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 87.

³⁰ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s. 642.

³¹ Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.49, S.1, 2009, s. 41.

³² Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlar (1306-1506)*, 2. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 283

³³ Zebiniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 247.

³⁴ V. Nalifkin, *a.g.e.*, s. 68.

³⁵ Mairambek Tagayev *a.g.t.*, s. 111; Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 101.

olarak Gulam Şah Çetrarî³⁶ atandı.³⁷ Bu unvana sahip Taşkent hâkimleri hanlığın Kazak bozkırlarındaki faaliyetlerini yönetmenin yanı sıra Hokand Hanlığı-Rus İmparatorluğu ilişkilerinde de önemli rol oynadı.³⁸

Biy/Beg: Oğuz Türkçesinde beg/bey, Doğu Türkçesinde big, Kazaklarda bi veya biy şeklinde kullanılan bu unvan, Orhun kitabeleri ve Uygur metinlerinde geçmektedir. Beg unvanı Türk devletlerinde İslamiyet'in kabulünün öncesinde de sonrasında da kullanılmıştır.³⁹ Başkurt, Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Özbek Türklerinde boy yöneticisi anlamındadır.⁴⁰ Hokand Hanlığı sınırları içerisinde meskûn Türk boylarının liderlerine verilen unvandı. Bekler savaş durumunda orduda askeri birlik idare ederdi. Ayrıca hanlık genelinde şehir ve ilçe yöneticiliği de yaparlardı.⁴¹

Dasturhancı: Farsça kökenli bir kelime olan dasturhan,⁴² Özbek Türkçesi'nde sofraya, sofraya bezi manalarında kullanılmaktadır.⁴³ Buhara Hanlığı saray teşkilatında bulunan dasturhancı unvanı Hokand tarihi kaynaklarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Dasturhancı, genellikle hanın mutfağından ve sofrasından sorumlu devlet görevlisine verilen isimdir.⁴⁴ Sarayda düzenlenen

³⁶ Gulam Şah Çetrarî hakkında geniş bilgi için bkz. Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandî, *The Life of 'Alimqul: A Native Chronical of Nineteenth Century Asia*, (Edited and Translated by Timur K. Beisembiev), Routledge: London And Newyork 2003, s. 31, Dipnot 71; Muhammed Umar Umidî Merginanî, *a.g.e.*, s. 39, Dipnot 48.

³⁷ Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 126.

³⁸ Taşkent Hâkimi Beklerbegi'nin Muhammed Ali Han döneminde Rus İmparatorluğuyla ilişkilerdeki önemi için bkz. Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yay, Ankara 2007, s. 74-81.

³⁹ Zehra Odabaşı, "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar", *Osmanlı Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, C.5, S. 9, 2019, s. 176.

⁴⁰ Naciye Karahan Kök, "Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek Ve Unvan Adları", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 2020/15, s. 12.

⁴¹ B. Kadırov, H. Matekubov, *Üzbekeiston Tarihidan Mevzular Buyılça İlmiyi İzohli Luğat, Falsafa Va Hukuk İnstitut Neşriyati*, Taşkent 2008, s. 101.

⁴² Henryk Jankowski, "Orta Asya Türk Dillerinin Bazı Ortak Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C.17, S.2, 2010, s. 136.

⁴³ Z. M., Ma'rufov, *Özbek Tilining İzahlı Luğati*, C.I, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namındağı Til va Adabiyat İnstitutü, Moskva 1981, s. 214.

⁴⁴ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 92, dipnot 161; Avaz Muhammed Attar Hukandî, *Tarih-i Cihannumâi (Cihanı Gösteren Tarih)*, Farsça'dan Tercüme: Şodman Vahidov, Taşkent 2012, s. 69, Dipnot 80.

tören, ziyafet ve merasimlerin tertibinden de sorumlu olan dasturhancı gerektiği takdirde devlet hazinesinin masraflarına da nezaret ederlerdi.⁴⁵ Dasturhancının görev tanımı zaman içerisinde genişledi. Muhammed Ali Han döneminde şigavula da yardımcı olan dasturhancı⁴⁶ 1850'li yılların başlarında baş hazineci görevini yerine getirmeye başladı ve han meclisinin bir üyesi oldu. 1858 yılında ise mingbaşı ve koşbeginden sonra Hanlıkta en önemli makam hâline geldi.⁴⁷ Hazinecilik görevlerinin yanı sıra dasturhancı devlet için önemli siyasî faaliyetlerde de yer aldı. 1832 yılında Mançular ile Doğu Türkistan'ın vergilerinin Hokand Hanlığı tarafından toplanmasını sağlayan anlaşmayı Muhammed Ali Han adına imza eden Mahmud Dasturhancı *Hülasatu'l-Ahval*'de verilen bilgilere göre hanın vezirlerinden biriydi.⁴⁸ Dasturhancılar saraydaki görevlerinin yanı sıra elçi olarak Hokand Hanlığı'nı temsil etti. Muhammed Ali Han döneminde 1834 yılında Bahadur Dasturhancı İstanbul'a elçi olarak gönderildi.⁴⁹ Yine Muhammed Ali Han döneminde Emir Nasrullah'ın Hokand Seferi esnasında anlaşma yapmak için Şehzade Muhammed Emin, Mahmud Dasturhancı ve Mirza Ayyup Kitabdar elçi olarak gönderildi.⁵⁰

Dadhah: Kelime "adalet arayan" anlamına gelmektedir. Buhara Emirliği saray teşkilatında da yer alan bir görevliydi.⁵¹ Hokand Hanlığı'nda adli işlerden sorumlu olan, halkın şikâyet ve isteklerini hana bildiren, mahkeme reisliği görevlerini yerine getiren devlet görevlisiydi.⁵² Bu görevlerin yanı sıra dadhah, Hokand Hanlığı'nda özel statüsü olan Taşkent ile Kırgız ve Kazak-

⁴⁵ P.P. İvanov, *Oçirki Po İstorii Seredney Azii*, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1958, s. 185.

⁴⁶ Türkan Yalçinkaya, *a.g.t.*, s. 87.

⁴⁷ Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul DadkhahTashkandi, *a.g.e.*, s. 24, Dipnot 40.

⁴⁸ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 87.

⁴⁹ Abdulkadir Macit, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 84. Elçilik faaliyetini yerine getiren Bahadur Hoca Dasturhancı'nın eşi Muhammed Ali Han'ın süt annesi idi ve bu nedenle Muhammed Ali Han kendisine baba diye seslenirdi. Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 633.

⁵⁰ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 166.

⁵¹ Baron Meyendorf, *A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820*, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V, Kısım: II, Routledge London, 2004, s. 57.

⁵² *Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi*, C.III, Devlet İlmîy Neşriyat, Taşkent 2002, s. 337

ların yaşadığı Andican, Namangân gibi vilayetlerde bulunan askerî istihkâmlara kale komutanı olarak da atanırdı.⁵³ Ömer Han döneminde Yesi (Türkistan) Hokand sınırlarına dahil edilince Şeyh Badal Dadhah şehre hâkim olarak atandı.⁵⁴ Ayrıca yine Ömer Han devrinde Kurmana hâkimliğine Muhammed Şerif Dadhah getirildi.⁵⁵ Dadhah rütbesindeki devlet görevlileri hâkimliğin yanı sıra savaş esnasında orduda komutan olarak da hizmet ederlerdi. Ömer Han'ın 1819-1820 yıllarında gerçekleştirdiği Öretepe Seferi'nde Hokand ordusunun komutanları arasında Muhammed Dadhah ve Abdulkerim Dadhah da yer aldı.⁵⁶ Bu görevde bulunan kişiler zaman içerisinde mingbaşı rütbesine yükselebilirdi. Nitekim, Ömer Han döneminde dadhah rütbesinde bulunan Yusuf Tağlık daha sonra mingbaşı makamına getirildi.⁵⁷ Yine Ömer Han devrinde dadhah rütbesindeki Hakkulu, Muhammed Ali Han döneminde mingbaşılığa yükseldi.⁵⁸

Divanbegi: Arapçadaki büyük meclis manasındaki divan ile Türkçe bey kelimesinin birleşmesiyle oluşan divanbegi makamı Timurlular döneminde ortaya çıktı ve divan-ı âlâ'dan sorumlu idi.⁵⁹ Hokand Hanlığı'nda ise iktisadi işlerle ilgilenen birimin başında bulunan devlet görevlisine verilen unvandı. Hanlığın hazinesinin gelir ve giderlerini varidat ve sarfiyat defterlerine kaydeden divanbeglerine mirza adı verilen görevliler yardım ederdi. Vakıf topraklarından hazineye giren gelirleri, medrese ve meclislerin varlıklarını, ahali tarafından hana verilen hediyelerin kayıtlarını tutan⁶⁰ divanbegi rütbesindeki devlet ricali, elçilik görevi de üstlenebilirdi. Ömer Han döneminde Zuhur Divanbegi, Doğu Türkistan ticaretinin devam etmesi için Mançulara elçi olarak gönderildi.⁶¹ Divanbegi rütbesi Hokand Hanlığı'nda tıpkı Timurlularda olduğu gibi sadece sarayda bulunmuyordu⁶², Taşkent Kazak bozkırlarında da

⁵³ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 106-107.

⁵⁴ Mirza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 84; Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 106.

⁵⁵ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 262.

⁵⁶ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁷ Şerali Koldaşev, "Hokand Hanlığında Uygurlar", *Uluslararası Uygur araştırmaları Dergisi*, S.10, 2017, s. 107-108.

⁵⁸ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 478.

⁵⁹ Naciye Karahan Kök, *a.g.m.*, s. 12.

⁶⁰ Dinçer Koç, *a.g.e.*, s. 69.

⁶¹ Hudayarhanzade, *a.g.e.*, s. 142.

⁶² Timurlu Devletinde bölge yöneticisi ve mirzaların üye sayısı bakımından küçük çaplı divanları bulunmaktadır. Hayrunnisa Alan, *a.g.e.*, s. 279.

divanbegi rütbesinde görevliler mevcuttu. Bunlardan Hâkim Divanbegi Taşkent, Yesi (Türkistan), Sayrâm ve Çimkent; Hüdayberdi Divanbegi ise Pişpek sınırındaki ahalinin haraç ve zekat türündeki vergilerini toplar ve bu vilayetlerin masraflarını kontrol ederdi.⁶³ Divanbegi rütbesindeki devlet görevlileri, hâkim olarak vilayet yöneticisi atanırdı. Nitekim, Narbuta Bek döneminde Baba Divanbegi Öretepe hâkimliği⁶⁴, Ömer Han döneminde Recep Divanbegi Taşkent hâkimliği⁶⁵, Ömer Han ve Muhammed Ali Han dönemlerinde Ernazar Divanbegi Namangân hâkimliği yaptı.⁶⁶ Vilayet hâkimliklerinin yanı sıra divanbegi rütbesindeki görevliler savaşlarda orduda yer almakta ve birlik komuta etmekteydiler. Örneğin, Âlim Han döneminde Zahur Divanbegi⁶⁷, Ömer Han devrinde Recep Divanbegi⁶⁸, Ernazar Divanbegi⁶⁹ bu görevi üstlenmiş önemli devlet adamlarıdır. XIX. asrın ortalarından itibaren divanbeginin görev ve sorumluluklarını mirzabaşları devraldı.⁷⁰

Doruğabaşı: Kelime manası olarak “basmak, sıkmak”, mecazi olarak da “mühürlemek” anlamına gelir ve Türkçede yargan, basmak; Arapça ve Farsçada hâkim ve şahne manası taşımaktadır.⁷¹ XIII. yüzyıldaki Moğol seferlerinden sonra askerî vali anlamında kullanıldığı gibi sivil idarede de yer aldı.⁷² Cengiz Han’ın halefi olan bütün devletlerde bulunan doruga unvanı Celâyir-liler, Timurlar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu, Bâbürlüler⁷³ ve Türkistan hanlıklarında kullanıldı. Hokand Hanlığı’nda ise doruğabaşı olarak karşımıza çıkan bu unvan, hasat zamanında haraç ismiyle alınan vergilerin miktarını belirleyen zekâtçıların denetiminden sorumlu devlet görevlisidir.⁷⁴

⁶³ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 219-220.

⁶⁴ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁵ Hudaýarhanzade, *a.g.e.*, s. 124.

⁶⁶ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 466; Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 117.

⁶⁷ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 200.

⁶⁸ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 212-213.

⁶⁹ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 223.

⁷⁰ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 84. Bu unvan Batı Türkistan hanlıklarında ortak olsa da ifa ettikleri görevlerde farklılık vardır. Buhara Hanlığı’nda divan kayıtları divanbegi nezaretinde değil baş vezir olan koşbegi nezaretinde tutulurdu. Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 83.

⁷¹ Abdulkadir Yuvalı, “Daruga”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, s. 505.

⁷² Fikret Turan, “Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askerî Rütbe ve Unvanlar”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 58, S. 1, 2018, s. 164, Dipnot 26.

⁷³ Abdulkadir Yuvalı, *a.g.m.*, s. 505-506.

⁷⁴ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

Eşik Ağası: Timurlular Devleti, Akkoyunlu Devleti, Şibanî Hanlığı,⁷⁵ Safevîler ve Kaçarlar'da⁷⁶ bulunan eşik ağası, Hokand saray teşkilatında hanın kapısının önünde bekçilik görevi ifa eden devlet görevlisiydi. Ayrıca hanın mahremlerinden sorunlu olan eşik ağaları, sarayı koruyan saray karabulbeglerinin baş muhafızlığını yapmakla birlikte hanın huzuruna giriş ve çıkışları düzenlerdi.⁷⁷ Zaman içerisinde eşik ağası rütbesindeki görevliler hâkim olarak vilayetlere atandı ve ayrıca elçilik vazifesi de ifa etti. Hüdayar Han döneminde eşik ağası rütbesindeki Karakalpak Dost Muhammed Balıkcı'ya hâkim olarak atandı.⁷⁸ Alimkul'un Emir-i leşker olduğu dönemde Muhammed Nazar Eşik Ağası, Kabil ve Kandahar hükümdarı Emir Şirali Han'a elçi olarak gönderildi. Ayrıca yine aynı dönemde eşik ağası rütbesindeki kişilerden Hamrahkulu Eşik Ağası Kaşgar'a aksakal olarak atandı.⁷⁹

Hazineci: Hanlığın hazinesinin hesaplanmasından sorumlu olan devlet görevlilerine verilen unvandı.⁸⁰

Hüdaycı: "Udaycı" olarak da karşımıza çıkan bu unvan Şibanî Hanlığı'nda görülmekte ve Batı Türkistan hanlıklarının saray teşkilatında yer almaktaydı.⁸¹ Hokand Hanlığı'nda bu unvana sahip kişiler şigavuldan düşük rütbede olup görevleri; gezileri esnasında hana eşlik etmek⁸², hanın huzuruna çıkmak isteyenleri daha önceden görüp maksatlarını öğrenmek⁸³, vatandaştan gelen şikâyet ve arz mektuplarının cevaplarını muhatabına iletme.⁸⁴

⁷⁵ Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 191

⁷⁶ Abdulkadir Özcan, "Eşik Ağası", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 462.

⁷⁷ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 220; Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 85.

⁷⁸ Avaz Muhammed, *a.g.e.*, s. 274.

⁷⁹ Mulla Muhammed Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *a.g.e.*, s. 62. Eşik ağası rütbesi Buhara Hanlığı'nda sağ eşik ağası, sol eşik ağası olarak ikiye ayrılıyordu. Buhara Hanlığı'nda eşik ağaları sarayda hanın güvenliğini sağlamanın yanı sıra taşra teşkilatında sulama sisteminde suyun dağıtımıyla da ilgileniyordu. Hive Hanlığı'nda ise eşik ağaları saray güvenliğinden sorumluydu.

⁸⁰ Şodman. Vahidov, *a.g.m.*, s. 220.

⁸¹ Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 256.

⁸² T.K. Beysembiev, *Kokandskaya İstoriografiya: İssledovanie Po İstoçnikovedeniyu Sredneyi Azii XVIII- XIX Vekov*, TOO Print S, Almatı 2009, s. 47.

⁸³ Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 89.

⁸⁴ Mirza Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, s. 165.

Ayrıca hüdaycılar elçileri ve ulakları hanın huzuruna çıkarttığı gibi aynı zamanda hanın emir subaylığını görevini de yerine getirirdi.⁸⁵ Ömer Han devrinde Tacik asıllı Muhammed Nur Hoca hüdaycı makamında görev yaptı ve kendisine Tuğ-ı Tacik⁸⁶ komutanı olarak yüz kişilik bir birlik verildi.⁸⁷

İnak: Kelime manası olarak “dost, arkadaş, sığınılacak yer, güven”⁸⁸ anlamına gelen inak, Büyük Selçuklu Devleti, Türk-Moğol devletleri, Timurular Devleti saray teşkilatı görevlileri arasında yer aldı.⁸⁹ Hokand Hanlığı’nda hanın sırdaşı ve en yakınında bulunan hizmetçisine verilen unvandı.⁹⁰ Hana olan yakınlığından dolayı saray görevlileri arasında en yüksek dereceye sahip olan⁹¹ inaklar idarî ve askerî görevler üstlenmekteydiler. Âlim Han, 1806 yılında Öretepe’yi hâkimiyeti altına alınca Hakkadam İnak’ı şehre vali olarak atadı.⁹² Ömer Han devrinde Cilavdar İnak Şehrihan hâkimiydi.⁹³ İnak-ı kalan (baş inak) rütbesindeki Gulam Şah, 1816-1841 yılları arasında Taşkent hâkimliği yaptı ve Kazak bozkırlarındaki faaliyetlerden sorumlu oldu.⁹⁴ Şirali Han devrinde (1842-1845) Tendi İnak Şehrihan hâkimliği yaptı.⁹⁵

⁸⁵ ZebinnisoKamalova, *a.g.t.*, s. 246.

⁸⁶ Ömer Han döneminde yapılan bir düzenlemeyle hanlıkta yaşayan çeşitli guruplardan ellişer kişilik “tuğ” adı verilen askerî kuvvetler oluşturuldu ve bu askerî kuvvetlerin başlarına “tuğbaşı” ya da “tuğbegi” isminde komutanlar görevlendirildi. Şerali Koldaşev, *a.g.m.*, s. 108.

⁸⁷ Miza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 81; Muhammed Niyâz Hokandî, *a.g.e.*, s. 102. Buhara Emirliği’nde hüdaycı rütbesinde iki saray görevlisi bulunmaktaydı. Buhara emirleri saray dışına çıktıklarında hüdaycılar ellerinde kırmızı sopalarla halkın önüne çıkarak Türkçe “Allah hazreti emirin yardımcısı olsun, hayatı boyunca onu doğru yoldan ayırmasın” duasını ederdi. Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 93.

⁸⁸ Ahmet Taşağıl, “İnak”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, s. 255.

⁸⁹ Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 208.

⁹⁰ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 220; Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 41, Dipnot 45.

⁹¹ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 89.

⁹² Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 180.

⁹³ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 264.

⁹⁴ Mulla Muhammed Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *a.g.e.*, s. 31, Dipnot 71; Avaz Muhammed, *a.g.e.*, s. 416, Dipnot, 400.

⁹⁵ Mirza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 107; Muhammed Niyâ Hokandî, *a.g.e.*, s. 164. Buhara Emirliği’nde inak makamına iki görevli atanırdı. Bu görevliler büyük inak, küçük inak olarak adlandırılırdı. Büyük inak hanın huzuruna giriş çıkışları düzenlemek ve hanın fermanlarını devlet görevlilerine bildirmekle ilgilendi. Küçük

Karavulbegi: Kelime “atlı askerlerden oluşan öncü birlik, keşif kolu, müfreze; bekçi” anlamına gelir.⁹⁶ Karavulbaşı olarak da bilinen bu unvan Altınorda Hanlığı’nda, Timurlular Devleti’nde, Akkoyunlu Devleti’nde ve Batı Türkistan hanlıkları saray ve ordu teşkilatında kullanıldı.⁹⁷ Hokand Hanlığı’nda tunkator rütbesindeki kişilerle birlikte Orda’nın ve hanın güvenliğinden sorumlu olan görevliydi. Saray Karavulbegi, Hokand sarayındaki muhafız birliklerinin komutanıydı.⁹⁸ Hanın sefere çıktığı esnada otağının kurulması ve güvenliğinden de sorumlu olmakla birlikte zindanda bekçilik de yapardı.⁹⁹

Kitapdar: Buhara Hanlığı’nda kitabberdâr olarak karşımıza çıkan bu unvan,¹⁰⁰ Hokand Hanlığı saray teşkilatında kitapdar olarak kullanıldı ve saray kütüphanesinden sorumlu görevliydi.¹⁰¹

Koşbegi: Koşbegi ya da kuşbegi olarak karşımıza çıkan bu unvanın okunuşu hususunda araştırmacılar ihtilafa düşmüştür. Yuri Bregel unvanın iki farklı etimolojisi olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki kuş anlamındadır. Diğeri ise koş yani askerî birlik, müfrezedir. Özbekler döneminde birçok tarihi kaynağın verdiği bilgilerden yola çıkarak Yuri Bregel bu unvanın koşbegi olarak kullanılması gerektiğini söylemektedir.¹⁰² Ş. Mahmudov ise koşbegi ve kuşbegi unvanlarını birbirinden ayırmakta kuşbeginin rütbelere arasında değil de unvanlar arasında gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca koşbeginin ordu teşkilatında önemli vazifeler yerine getirdiğini ifade eder.¹⁰³ Kuşbeginin av zamanlarında hana eşlik eden ve hanın avcı kuşlarıyla ilgilenen görevliyken daha sonraları görev ve sorumluluklarının genişlediği ve devlette en önemli makamlardan birisi hâline geldiği görüşünün doğru olmadığını iddia eden Ş. Mahmudov Hokand Hanlığı’nın merkez teşkilatında

inak ise hanın mührünün muhafazası ile görevliydi. Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 208; Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 83-84.

⁹⁶ Naciye Karahan Gök, *a.g.m.*, s. 7.

⁹⁷ Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 302.

⁹⁸ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 220; Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 90.

⁹⁹ Bekzot Tursunov, *Kukon Honlıgında Harbiy İş Va Kuşın: Holati, Boşkaruvi, Ananaları (XIX asrlıng 70 yıllarınça)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası Tarih İnstiti, Taşkent 2006, s. 77.

¹⁰⁰ Kanikof, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰¹ Şodman Vahidov, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁰² Yuri Breger, “Kosg-Begi”, *Ancyclopaedia of Islam*, Second Edition, V, s. 18.

¹⁰³ Ş. Mahmudov, *a.g.t.*, s. 80.

önemli görevler yerine getirenlerin kuşbegi değil küşbegi olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴ Zebinniso Kamalova ise bu unvanları kuşbegi ve koşbegi olarak birbirinden ayırdığını lakin araştırmacıların her iki unvanı da kuşbegi olarak kullandıklarını söylemektedir. Kamalova'ya göre hanın avcı kuşlarıyla ilgilenen görevliyi kuşbegi, ordu komuta eden üst düzey komutan ise koşbegidir.¹⁰⁵ Türkistan hanlıkları tarihî kaynakları üzerine çalışmalar yapan Şodman Vahidov da kuşbegi unvanını hem ordu hem de saray teşkilatı içerisinde göstermektedir. Vahidov'a göre askerî bir rütbe olarak koşbegi savaş zamanlarında ordu komutanlığı yapan devlet adamlarına verilmektedir. Ayrıca bu kişiler vilayetlere yönetici olarak da atanmaktadır.¹⁰⁶ Vahidov'un saray unvanları arasında gösterdiği kuşbegi ise hanın avcı kuşlarından ve av köpeklerinden sorumlu olan devlet görevlisidir ve av zamanlarında hanın dinlenmesinden sorumludur.¹⁰⁷ Bizce de Hokand saray teşkilatında Ömer Han dönemine kadar baş vezir olarak hizmet eden, hana danışmanlık yapan, büyük vilayetlere hâkim olarak atanan¹⁰⁸ devlet görevlisi kuşbegi değil koşbegidir. Ömer Han dönemine kadar baş vezir makamında hizmet eden koşbegi yapılan idarî düzenlemeyle mingbaşından sonra ikinci sırada bulunan görevli hâline geldi. Vezirlik görevinin yanı sıra koşbegi makamındaki kişiler büyük vilayetlere hâkim olarak da atanmaktaydılar. 1820 yılında Hoşvakt Koşbegi Çust, Leşker Koşbegi Taşkent hâkimliği yaptı.¹⁰⁹ Muhammed Nazar Bek Koşbegi de 1840-1852 yılları arasında Şehrihan hâkimi olarak görevliydi.¹¹⁰

Mehtar: Farsçada daha büyük, en büyük anlamındaki mihter kelimesinin Türkçeleşmiş hâlidir.¹¹¹ Batı Türkistan hanlıkları saray teşkilatı görevlilerinden olan mehtar, Hokand Hanlığı'nda hanın özel hizmetkârları arasında yer alırdı. Han adına halktan vergi olarak en güzel atları almakla sorumlu olan görevliydi. Aynı zamanda vergi toplama işleriyle de ilgilenirlerdi.¹¹² Halktan vergi olarak at alması, mirahorlar ile yakın görev yerine getirmeleri

¹⁰⁴ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 81.

¹⁰⁵ Zebinniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 264, Dipnot 1243.

¹⁰⁶ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 217.

¹⁰⁷ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, 221.

¹⁰⁸ Mirzo Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁰⁹ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 262.

¹¹⁰ Muhammed Umar Umidî Merginanî, *a.g.e.*, s. 51, Dipnot 76.

¹¹¹ Nuri Özcan, "Mehter", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 545.

¹¹² Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

dolayısıyla bir yanılığa sebep olsa da mirahorlar mehtarlara bağlı olarak çalışırdı. Mirahor, mehtarların vergi olarak aldıkları atların bakımından sorumluydu.¹¹³ Vergi toplamanın yanı sıra mehtarlar mali işlerden sorumlu vezirlere de yardımcılık yaparlardı.¹¹⁴ Ayrıca hanlıktaki ihracat ve ithalattan alınan vergilere de nezaret eden mehtarlar, başkent Hokand'a gelen ticaret kervanları ve onların malları hakkında hanı bilgilendirmekteydi.¹¹⁵ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görev ve sorumlulukları değişen mehtarlar, Hokand Hanlığı'nda mirzabaşına bağlı çalışan, vergi ve gümrük işlerinden sorumlu görevli hâline geldi.¹¹⁶ Hanın huzuruna doğrudan giriş izni olmayan mehtar, görevlerini yerine getirirken usulsüzlük yapmaması için iki devlet görevlisi tarafından takip edilirdi. Tanap ve haraç hariç topladıkları vergileri doğrudan hana ulaştırırlardı.¹¹⁷ Bazarkulu Mehtar, Ömer Han'a yakın devlet adamlarından ve komutanlardan birisiydi. Kendisine Tuğ-i Afgan ve Tuğ-i Tağlık komutanlığı verildiği gibi İsfara ve Bekbaçça hâkimliği de tevcih edildi.¹¹⁸ Muhammed Ali Han döneminde de İsbek Andicanî mehtar görevine atandı¹¹⁹ ve bu kişi askerî seferler için "ulav pulı" adıyla bir vergi çıkarttı.¹²⁰ Şirali Han devrinde Kerimkulu Mehtar ise, dönemin önemli simalarından Müslümankulu'nun idamını gerçekleştirdi.¹²¹

Mingbaşı: Askerî bir rütbe olan binbaşının Türkistan'daki söylenme biçimidir. Kelime ilk defa Tabgaç, Göktürk ve Uygurlarda kullanılmıştır.¹²² Türk-Moğol devletlerinde bin askerî kumanda eden komutana verilen addır.¹²³ Buhara Emirliği'nde askerî, Hive Hanlığı'nda taşra teşkilatında görevli

¹¹³ Mairambek Tagayev, *a.g.t.*, s. 96.

¹¹⁴ Dinçer Koç, *a.g.e.*, s. 70.

¹¹⁵ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 85-86.

¹¹⁶ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 86.

¹¹⁷ Eugene Schuyler, *Turkestan Notes Of A Journey Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kulja*, C.II, London 1876, s. 7.

¹¹⁸ Mirza Olim Mahdüm Hoci, *a.g.e.*, s. 89; Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 118.

¹¹⁹ Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 124.

¹²⁰ Mirza Olim Mahdüm Hoci, *a.g.e.*, s. 93.

¹²¹ Ziyâbiddîn Mahzûnî, *Fergana Hanları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, T2408, 599a.

¹²² Abdulkadir Özcan, "Binbaşı", *DİA*, İstanbul 1993, VI, s. 179.

¹²³ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 329-330.

olan mingbaşı¹²⁴, Hokand Hanlığı'nda Ömer Han döneminde yapılan idarî ıslahatlarla koşbeginin yerini alarak baş vezir konumuna yükselen devlet görevlisiydi.¹²⁵ Hanlığın iç işleriyle ilgilenen ve dış ilişkilerde hana danışmanlık yapmanın¹²⁶ yanında handan sonra en yetkili kişi olarak orduları da komuta ederdi ve orduyu komuta ettiğinde leşkerbaşı unvanı alırdı.¹²⁷ Hokand Hanlığı'nda mingbaşılık makamına ilk olarak Şahi Meginânî atandı. Şahi Meginânî iki yıl bu görevi yerine getirdikten sonra Ömer Han tarafından Hocend'e hâkim olarak görevlendirildi, Şahi Merginânî'den boşalan mingbaşılık makamına ise askerî yeteneklerinden dolayı Yusuf Tağlık¹²⁸ dadhah tevcih edildi.¹²⁹ Ömer Han, Yusuf Mingbaşı Tağlık'ın hizmetlerinden memnun olmuş olacak ki, onun kızını en büyük oğlu Muhammed Ali ile evlendirdi.¹³⁰ *Tarih-i Şahrühî*'de verilen bilgiye göre, Muhammed Ali Han'ın tahta çıkmasında da etkili olan Yusuf Mingbaşı Tağlık, Ömer Han'ın cenaze merasimini de yönetti.¹³¹ Muhammed Ali Han'ın iktidarının ilk yıllarında devlet yönetiminde etkili olan Yusuf Mingbaşı Tağlık daha sonra Merginân hâkimliğine atandı¹³² ve yerine Muhammed Ali Han tarafından Hakkulu¹³³ dadhah

¹²⁴ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 67.

¹²⁵ Mairambek Tagayev, *a.g.t.*, s. 89.

¹²⁶ Nalifkin, *a.g.e.*, s. 112

¹²⁷ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 216-217.

¹²⁸ Tağlık tabiri Mançu istilasından sonra Doğu Türkistan'dan Hokand Hanlığı'na sığınmış Uygurlar için kullanılmıştır. T.K. Beysembiev, *a.g.e.*, s. 80. Ömer Han döneminde gerçekleştirilen askerî ıslahat sonucunda Hanlık dahilinde meskûn çeşitli gruplardan Tuğ ismi verilen askerî birlikler kuruldu. Doğu Türkistan muhacirlerinden oluşturulan Tuğ-i Tağlık'ın komutanı olan Yusuf Tağlık gösterdiği askerî başarılar ile önce dadhah makamına, daha sonra ise mingbaşı rütbesine yükseldi. Şerali Koldaşev, *a.g.m.*, s. 107-108.

¹²⁹ Mirza Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, s. 82; Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 103.

¹³⁰ Şerali Koldaşev, *a.g.m.*, s. 108.

¹³¹ Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 122-123.

¹³² Mirza Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, s. 95; Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 124.

¹³³ Mehmed Âtîf, Hakkulu Mingbaşı'nın Taşkent ümerasından olduğunu belirtir. Mehmed Âtîf, *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*, (Haz., İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci), Eysi Kitap&Yayın, Kırıkkale 1998, s. 201. Bazı araştırma eserlerinde ise Hakkulu Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'ın kayınbiraderi olduğu dile getirilir. Joseph Fletcher, "The Hayday of the Ch'ing Order", *The Cambridge History of China: Late Ch'ing 1800-1911*, Vol. 10, Part I, Ed. Jgon K. Foirbank, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Malbourne 2008, s. 369. Bazı araştırma eserlerinde de Hakkulu Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'ın evlatlık olan üvey kardeşi olduğu kaydedilir. N. L. Newby, *a.g.e.*, s. 154.

tain edilerek devletin bütün işlerini kendisinin kontrolüne verdi.¹³⁴ Muhammed Ali Han döneminin en önemli devlet adamı olan Hakkulu Mingbaşı, I. Kaşgar Seferi'nde başarısız Gülbağ kuşatmasının ardından başkent Hokand'a dönen Muhammed Ali Han adına Hokand ordusunun üçte birlik kısmıyla Kaşgar'da kaldı.¹³⁵ Muhammed Ali Han'ın II. Kaşgar seferinde de ordu komutanı olarak görev yapan¹³⁶ Hakkulu Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'ın emriyle katledilmesiyle Hokand ordusu başsız kaldı.¹³⁷ Devletin handan sonra en yetkili kişisi olan mingbaşı makamındaki şahısların bazıları, ellerindeki geniş yetkilerden dolayı komplolar neticesinde hayatlarını kaybettiler. Bunlardan Hakkulu Mingbaşı ile Şirali Han devrinde mingbaşılık makamında bulunan Yusuf en belirginlerindendir.¹³⁸ Muhammed Ali Han'ın Emir Nasrullah tarafından katledilmesinden sonra tahta çıkan Şirali Han döneminde Müslümankulu Mingbaşı devlet işlerini kendi eline aldığı gibi Şirali Han'ın da hâmilliğini yaptı.¹³⁹

Mirab: Kelime subeyi anlamındadır.¹⁴⁰ Batı Türkistan hanlıklarında görülen bu unvan Hokand Hanlığı'nda sulama sisteminden sorumlu olan görevli olup hana yakın kişilerden seçildiği¹⁴¹ gibi mahallî idarelerde birkaç köyün ortak adayı olarak gösterilen kişiler de bu göreve getirilebilirdi.¹⁴² Fergana Vadisi'nde tarım arazisinin sulanması büyük bir önem arz etmekteydi. Bu nedenle kanal sisteminin daha geniş ve karmaşık olduğu büyük vahalarda baş mirab bulunmakta ve bu baş mirablara bağlı mahallî mirablar da görev yapmaktaydı.¹⁴³ Askerî görev icra eden mirablar "tenha"¹⁴⁴ unvanını alırdı ve askerî kayıtlara "cevon-i ceydar" (arkı olan asker), "yover-i ceydar" (arkı olan yaver) şeklinde kaydedilirdi.¹⁴⁵

¹³⁴ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 626

¹³⁵ Hundayarhazade, *a.g.e.*, s. 148.

¹³⁶ Muhammed Niyâz Hukandî, *a.g.e.*, s. 128; Mirza Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, s. 95

¹³⁷ Ziyabiddîn Mahzûnî, *a.g.e.*, s. 26a.

¹³⁸ Şirali Han döneminin mingbaşısı Yusuf, 1843 yılında Şadi Dadhah'ın komplosu sonucunda öldürüldü. Yusuf Mingbaşı yerine tayin olunan Şadi Dadhah ise 1844 yılında öldürüldü. Muhammed Umar Umidi Merginanî, *a.g.e.*, s. 50, Dipnot 75.

¹³⁹ Üçler Bulduk, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁴⁰ Naciye Karahan Kök, *a.g.m.*, s. 24.

¹⁴¹ Z. Kamalova, *a.g.t.*, s. 248.

¹⁴² Elizabeth E. Bacon, *Esir Ortaasya*, Çev., Tansu Say, Tercüman 1001 Eser, s. 86.

¹⁴³ Elizabeth E. Bacon, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁴⁴ Tenha mülk edinme şeklidir. Zebiniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 248.

¹⁴⁵ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

Mirahor: Arapça emîr (bey) kelimesinin Farsçalaşmış hali olan mîr ile Farsça âhûrun (ahır) kelimesinin birleşmesiyle oluşan mîrâhur¹⁴⁶, Orta Çağ Türk devletlerinin saray teşkilatında yer almış bir görevliydi. Hokand Hanlığı'nda da diğer Orta Çağ Türk devletlerinde olduğu gibi hanın atlarıyla ve ahırıyla ilgilenen devlet görevlisiydi.¹⁴⁷

Mirzabaşı: Farsça bir kelime olup mirza soyundan gelen anlamı taşımaktadır.¹⁴⁸ Şibanî Hanlığı ve Buhara Hanlığı'nda bulunan bu unvan, Hokand Hanlığı'nda mirzaları denetlemekle yükümlü saray görevlilerine verildi.¹⁴⁹ Mirza mahkemelerdeki zabıt kâatibi görevini yerine getirmekteydi. Ayrıca mahkemenin noterlik işlerini gördükleri gibi müftülerin dava ile ilgili verdikleri kararları yazıya geçirirlerdi. Yargı teşkilatının en alt basamağında yer alan mirzaların yazılarının okunaklı ve güzel olmasına özen gösterilirdi.¹⁵⁰ *Tarih-i Âlikuli Emir-i Leşker* adlı eserin yazarı Molla Muhammed Yunus bu görevi yerine getirdi.¹⁵¹ XIX. asrın ortasından itibaren görev ve sorumlulukları değişen mirzabaşları, divanbeginin görevlerini de devralmakla beraber vilayetlerin gelir gider bütçelerini de kontrol etti. *Tarih-i Âlikuli Emir-i Leşker*'in yazarı Molla Muhammed Yunus Taşkendi, Malla Han devrinde (1858-1862) Muhammed Musa Pervaneci ile birlikte Taşkent Vilayeti'nin mali durumunu denetlemek için mirzabaşı olarak görevlendirildi.¹⁵²

Pervaneci: Kelime "geceleri ışığın etrafında dönen küçük kelebekler, haberci, kılavuz" anlamlarına gelmektedir.¹⁵³ İlhanlı Devleti, Celâyirliler, Karakoyunlu Devleti,¹⁵⁴ Timurlu Devleti, Akkoyunlu Devleti ve Şibanî Hanlığı'nda görülen bu unvan Hokand Hanlığı'nda da kelime manasına uygun

¹⁴⁶ Abbas Sabbâğ, "Mîrâhur", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s. 141.

¹⁴⁷ Zebiniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 247; Türkan Yalçınkaya, *a.g.t.*, s. 89; Ş. Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁴⁸ Naciye Karahan Kök, *a.g.m.*, s. 14.

¹⁴⁹ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁵⁰ Fahrettin Atar, Aitmanat Kariev, "Hokand Hanlığı'nda Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2016, s. 302; Aitmanat Kariev, *Orta Asya İslam Yargı Teşkilatı Ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı Ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 144.

¹⁵¹ Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁵² Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁵³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 32. Baskı, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 2013, s. 1008.

¹⁵⁴ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 437.

olarak han etrafında pervane gibi dönen, ahaliden gelen arz ve dilekçeleri hana ileten ve cevaplarını muhataplarına götürmekle sorumlu olan görevliydi.¹⁵⁵ Kendi görevlerinin yanı sıra koşbeginin merkezde olmadığı durumlarda onun görev ve sorumluluklarına da vekalet ederdi.¹⁵⁶ Tarihi süreç içerisinde yararlılık gösteren devlet adamlarına ödül olarak verildiğini gördüğümüz bu unvanı ifa eden görevliler vilayetlere hâkim olarak atanabiliyorlardı. Nitekim, Muhammed Ali Han döneminde, 1834-1835 yıllarında, Karategin ele geçirilince bölgeye Muhammedkulu Pervaneci hâkim olarak atandı.¹⁵⁷ Kısa süre sonra Muhammedkulu Pervaneci, Karatekin hâkimliğinden azledilerek yerine Mirza Rahim Pervaneci atandı. Mirza Rahim Pervanecinin ölümü üzerine ise bölgeye Öretepe valisi Şahi Pervaneci hâkim olarak görevlendirildi.¹⁵⁸ Muhammed Ali Han'ın dayısı Muhammed Nazarbek Pervaneci, 1842-1843 yıllarında Namangân, 1852-53 yıllarında Hocend hâkimliğini yerine getirdi.¹⁵⁹ Yine pervaneci rütbesindeki Muhammed Musa 1852 yılında Şehrihan, 1858'de Hocend, 1858-1859 yıllarında ise Taşkent hâkimliği görevinde bulundu.¹⁶⁰ Pervaneciler vilayetlerde hâkim olarak görev yaptıkları gibi askerî olarak da hizmet verdiler. Şirali Han'ın en büyük oğlu Sarımsak (Abdurrahman) Han'ın Taşkent hâkimbeyliği esnasında Devran Bek Pervaneci batırbaşı olarak görev yaptı.¹⁶¹ Batırbaşı ya da bahadurbaşı ise Hokand Hanlığı'nın her vilayetinde bulunan askerî görevliydi ve vilayet askerlerine komutanlık yapardı.¹⁶²

Risaleci: Kelime manası olarak mektupçu diyebileceğimiz¹⁶³ bu unvan, hanlık divanının önemli görevlilerinden birisiydi, elçilerin getirdikleri mektuplara cevap yazardı.¹⁶⁴ Elçi mektuplarına cevap vermek haricinde merkezden uzak vilayet yöneticileri arasındaki yazışmaları düzenlemek, savaş hâlindeki ordu komutanlarına ve merkezden uzak bölgelerde komutanlık

¹⁵⁵ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 32, Dipnot 32; Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, Yay. Haz. Şodman Vahidov, Tarihîy Meros, Taşkent 2011, s. 48, Dipnot 145.

¹⁵⁶ Mirza Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁵⁷ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 385.

¹⁵⁸ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 386.

¹⁵⁹ Muhammed Umar Umîdî Merginanî, *a.g.e.*, s. 51, Dipnot 76.

¹⁶⁰ Mulla Muhammad Yunus Djan Shıghavul DadkhahTashkandi, *a.g.e.*, s. 28, dipnot 57.

¹⁶¹ Muhammed Umar Umîdî Merginanî, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁶² Muhammed Umar Umîdî Merginanî, *a.g.e.*, s. 52, dipnot 80.

¹⁶³ Risale mektup, kısa yazılmış küçük kitap, dergi mecmua anlamlarına gelmektedir. Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 1045.

¹⁶⁴ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

yapanlara hanın emir ve iradelerini bildirmek de risalecinin sorumluluklarındandı. Hokand Hanlığı'nda iki risaleci sürekli görevde tutuldu ve devlet yazışmalarıyla ilgilendi.¹⁶⁵ XIX. yüzyılın ilk yarısında Hokand sarayında orta dereceli bir unvan olan risaleci, Hüdayar Han döneminde önemli işler ifa etti ve yetki alanlarını genişletti.¹⁶⁶ Hokand Hanlığı'nda bu görevi yerine getiren Kulbaba Risaleci, Hüdayar Han'ın Müslümankulu'nu bertaraf ederek yönetimi ele almasında etkili olmuş bir devlet adamıydı.¹⁶⁷

Serkar: Kelime manası "müdür, kâhya" olan serkar¹⁶⁸ Babürlüler Devleti'nde¹⁶⁹ ve Buhara Emirliği'nde¹⁷⁰ de mevcuttu. Hokand Hanlığı saray teşkilatında hanların çarşı-pazar arazi gibi taşınmaz mülklerinin sorumlusu olan¹⁷¹ ve inşaat işlerini yerine getiren saray görevlisiydi.¹⁷² Ayrıca serkarlar mahallî yönetimde de önemli rol oynamaktaydı. Vilayetlerin vergilerinin toplanmasından da sorunlu olan serkarlar, hâkimlerin yardımcılığını yapmaktaydı. 1873-1874 yıllarında Merginân Vilayeti'nde maliye defterlerini Muhammed Âlim Serkar tuttu.¹⁷³ Serkarlar hâkim yardımcılığının yanı sıra vilayetlerdeki ticaret, zanaat ve tarımı denetlenme işini de yerine getiren görevlilerdi.¹⁷⁴ Köylerde serkarlara bağlı olarak emin ve aksakal isimli görevliler çalışmaktaydı.¹⁷⁵ Bazı vilayetlerde mirzabaşlarının serkar olarak atandığı görülmektedir. 1848 yılında Müslümankulu mingbaşı görevinden alınıp Çust'a hâkim olarak atandığında, kendisine yardımcı olarak Abdurrahim Mirzabaşı görevlendirildi.¹⁷⁶

¹⁶⁵ Mairambek Tagayev, *a.g.t.*, s. 93.

¹⁶⁶ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 88.

¹⁶⁷ Mirza Olim Müşrif, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁶⁸ Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 1100.

¹⁶⁹ Tanju Oral Seyhan, "Eserlerine Göre Babur Şah'ın Sosyal Devlet Anlayışı", *Turkish Studies*, V. 6/3, 2011, s. 320.

¹⁷⁰ M. Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 202.

¹⁷¹ Muhammed Attar Hukandî, *a.g.e.*, s. 25, Dipnot 64.

¹⁷² Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁷³ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 102.

¹⁷⁴ R. N. Nabiev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (FeodalnoeHaziyaistvoHudayar-Hana)*, Fan, Taşkent 1973, s. 229-231.

¹⁷⁵ R. N. Nabiev, *a.g.e.*, s. 236.

¹⁷⁶ Mirza Olim Müşrif, *a.g.e.*, s. 46.

Selam Ağası: Batı Türkistan hanlıklarında saray teşkilatında bulunan bir devlet görevlisiydi. Han adına halkı selamlamak ve verilen selamları almakla görevliydi.¹⁷⁷

Şerbetdar: Buhara Emirliği ve Hokand saray teşkilatında en yüksek rütbelerden birisiydi. Hanın özel meclislerinde ve seferlerinde içeceklerini hazırlamakla görevliydi.¹⁷⁸ *Tarih-i Türkistan'* da verilen bilgilere göre, şerbetdarlar Hokand merkez teşkilatı hiyerarşisinde on birinci sırada yer alırdı.¹⁷⁹ Şerbetdarlar hana hizmetin yanı sıra elçilik vazifesi de yerine getirirdi. Muhammed Ali Han döneminde Abdurrahman Şerbetdar, Damolla Ernazar ile birlikte İstanbul'a elçi olarak gönderildi.¹⁸⁰

Şigavul: Kelime, "özel koruma, muhafız" manasına gelir.¹⁸¹ Timurlulara, Şibanî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan hanlıklarının saray teşkilatında da yer aldı.¹⁸² Hokand Hanlığı'na gelen elçilerin karşılanması, resmî törenin düzenlenmesi¹⁸³ ve elçilerin han huzuruna çıkartılmasından sorumlu devlet görevlisiydi.¹⁸⁴ 1829-1830 yıllarında Hokand'da Rus elçisi olarak bulunan İ. Potanin'in verdiği bilgilere göre şigavul yurt dışından gelenlerle temaslarında faydalandığı bir bürokrattı. Ayrıca yine Potanin'in verdiği bilgilere göre, şigavul gelen elçilerin tahsisatını da belirliyordu ve elçileri hanın huzuruna gene o çıkartıyordu.¹⁸⁵ Şigavullar, elçileri karşılamanın dışında haraç, zekât gibi vergilerin toplanması, emlak tahkikatı, silah ve mühimmat defterlerinin tutulmasından da sorumluydu. Bunların dışında kadı, müderris, a'lem¹⁸⁶ ve şeyhülmeşayihlerin atanması ve denetlenmesiyle de ilgilenmekteydi.¹⁸⁷ Bu görevlerinin yanı sıra diğer ülkelere gönderilecek elçilerin belirlenmesinde

¹⁷⁷ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁷⁸ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 220.

¹⁷⁹ Mirza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁸⁰ Mirza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 94; Muhammed Niyâz Hokandî, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁸¹ Fikret Turan, *a.g.m.*, s. 166.

¹⁸² Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 255

¹⁸³ Dinçer Koç, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁸⁴ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 220; Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 82.

¹⁸⁵ Dinçer Koç, *a.g.e.*, s. 183-184.

¹⁸⁶ Hokand yargı teşkilatında mirzadan sonra gelen görevlidir. Mahkemelerde yargı görevini yerine getiren âlim kişilere verilen unvandır. Mirzalıkta tecrübe kazanmış görevliler a'lem makamına getirilir ya da hanın özel emriyle bu makama atama yapılırdı. Aiiatmanat Kariev, *a.g.t.*, s. 141.

¹⁸⁷ Mirza Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, s. 165.

hana fikir veren görevli gene şigavullardı.¹⁸⁸ *Tarih-i Alimkul Emir-i Leşker*'in yazarı Molla Muhammed Yunus, Rus İmparatorluğu'na gönderilecek elçileri belirledi.¹⁸⁹ Elçi belirlemesini yapan ve emrinde yasavul isimli görevliler bulunan şigavullar genellikle ülkeleri ve coğrafyaları bilen âlim kişiler arasından seçilmekteydi.¹⁹⁰

Tunkator/Tunkotir: Türkçe "gece" manasındaki "tün" kelimesiyle "ilave etmek", eklemek manasındaki "katar" kelimesinin birleşmesiyle oluşan unvan¹⁹¹ Buhara Hanlığı saray teşkilatında da görülmekteydi.¹⁹² Hokand Hanlığı'nda hana yakın kişiler arasından seçilen ve özellikle hanın uyurken güvenliğini sağlamakla sorumlu olan tunkator, savaş zamanlarında hana muhafızlık yapmak ve dinlenmesini sağlamakla da görevliydi.¹⁹³ Ömer Han döneminde tunkator görevinde bulunan Yusuf, Muhammed Ali Han'ın emriyle idam edildi.¹⁹⁴ Şirali Han devrinde ise Saddık Tunkator bu görevi yerine getirdi.¹⁹⁵

Hokand Hanlığı'nda yukarıda saydığımız saray görevlilerinin dışında; hanın ferman ve kararlarını yazıya geçiren münşiy, hanın eğlence ve özel günlerinde zurna çalan surnaçı ve def çalan dafçı, han ve saray görevlileri için silah yapan, aynı zamanda cephanelikten sorumlu çovkuçu, çarşı ve kalabalık yerlerde hanın ferman ve iradelerini yüksek sesle okuyan çarçı, hanın ata binip inmesinde atın dizginlerini tutan çilavdar, saray hizmetlilerinden ve saray temizliğinden sorumlu farraşbaşı¹⁹⁶, hanın sohbet ve eğlencelerine katılacak kişilerin davetiyle ilgilenen cem ağası¹⁹⁷, terfi alan devlet görevlilerine verilecek hediye ve giysilerden sorumlu buhçeberdar¹⁹⁸, divan katiplerinin başında bulunan sarmınsiy¹⁹⁹ gibi görevliler de bulunmaktadır.

¹⁸⁸ Şerzodhon Mahmudov, *a.g.t.*, s. 82.

¹⁸⁹ Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁹⁰ Mairambek Tagayev, *a.g.t.*, s. 94.

¹⁹¹ Naciye Karahan Kök, *a.g.m.*, s. 9.

¹⁹² Kaan Akar, *a.g.t.*, s. 333.

¹⁹³ Şodman Vahidov, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁹⁴ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 476.

¹⁹⁵ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 412. Buhara Emirliği'nde bu unvana iki görevli atanırdı. Görevleri ise geceleri sırayla Emir'in yatak odasının önünde beklemek ve savaş esnasında Emir'in otağının etrafında davul çalmaktır. Seda Yılmaz Vurgun, *a.g.t.*, s. 93.

¹⁹⁶ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁹⁷ Şodman Vahidov, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁹⁸ Zebinniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 246.

¹⁹⁹ Zebinniso Kamalova, *a.g.t.*, s. 247.

Sonuç olarak, Hokand Hanlığı saray teşkilatı ve bu teşkilat içerisinde görevli devlet adamları, Türk-İslam ve Türk-Moğol devletleri saray teşkilatına göre özellikle de bünyesinden ayrılarak müstakil hareket etmeye başladıkları Buhara Hanlığı örnek alınarak oluşturuldu. Bu bakımdan Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı saray teşkilatıyla büyük benzerlik gösteren Hokand Hanlığı saray teşkilatında inak, divanbegi, koşbegi, atalık, eşik ağası gibi görevlilerin yerine getirdiği görevler diğer iki hanlıktan farklıydı. Bu farklılıkların yanı sıra XIX. yüzyılın başlarından itibaren hanlığın sınırlarının genişleyerek Fergana Vadisi'nin dışına çıkmasıyla değişen ve büyüyen iç-dış politikalar neticesinde yönetim sisteminde ihtiyaçları karşılamak adına bazı değişiklikler yapıldı. Ömer Han döneminde gerçekleştirilen idarî yenilikler çerçevesinde Buhara Emirliği'nde askerî, Hive Hanlığı'nda ise taşra teşkilatında görevli olan mingbaşı, Hokand Hanlığı'nda koşbeginin görevlerini devralarak baş vezir konumuna yükseldi. Ayrıca yine bu dönemde şeyhülislamlık makamı oluşturularak Masumhan Töre ilk şeyhülislam olarak görevlendirildi. Ömer Han'ın halefi Muhammed Ali Han döneminde ise merkezden uzak toprakların yönetimi ve Kazak bozkırlarında Hokand hâkimiyetinin genişletilmesi için beglerbegi unvanı tesis edildi. Beglerbegi rütbesine Taşkent hâkimi atandı ve böylece Taşkent özel bir statüye kavuşturuldu. Beglerbegi unvanını taşıyan Taşkent hâkimleri Hokand Hanlığı adına bölgede faaliyet gösterdi ve Rusya ile ilişkiler kurdu. Muhammed Ali Han'ın 1842 yılında öldürülmesiyle başlayan süreçten Rus işgalinin gerçekleştiği 1876 yılına kadarki zaman zarfında ise ülke yönetiminde hanlar değil de onları destekleyen ve hükümdar olmalarını sağlayan devlet adamları etkili oldu. Hanları adeta ellerinde oyuncak olarak kullanan devlet adamları, kendi yerlerini sağlamlaştırabilmek adına bazı unvan ve rütbelerde oynamalar yaptı, bazı devlet görevlilerinin sorumlulukları ve yükümlülüklerini başka unvanlara devretti. Kısacası Hokand Hanlığı saray teşkilatı, hanlığın tarihi gibi üç aşamada gelişme gösterdi. Kuruluş aşamasında saray teşkilatı Buhara Hanlığı'na göre düzenlendi. 1800 yılından itibaren yani yükselme döneminde hanlığın sınırlarının genişlemesiyle değişen ihtiyaçlara göre saray teşkilatında bazı değişiklikler yapıldı. Çöküş döneminde ise devlet yönetiminde boylar etkili oldu ve boy beylerinin isteğine bağlı olarak değişimler gerçekleşti.

KAYNAKÇA

- AKA, İsmail, *Timur Ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 2000.
- AKAR, Kaan, *11 ve 19. YY. Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan Ve İstilahlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlar (1306-1506)*, 2. Baskım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- ANONİM, *Zafername-i Hüsravi*, Yay. Haz. Ş. Vahidov, Tarihiy Meros, Taşkent 2011.
- ATAR, Fahrettin, Kariev, Aiitmant, "Hokand Hanlığı'nda Yargı Kurumları Üzerine Bir Bakış" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2016, s. 292-305.
- Avaz Muhammed Attar Hukandî, *Tarih-i Cihannumâyi (Olamni Kürsatuvçi Tarih)*, Farsça'dan Tercüme: Ş. Vahidov, Taşkent 2012.
- Baron Meyendorf, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russian Central Asia*, C.V, Kısım: II, London, Routledge, 2004.
- BEYSEMBİEV, T. K., *Kokandskaya İstoriografiya: İssledovanie Po İstočnikovedeniyyu Sredneyi Azii XVIII- XIX Vekov*, TOO Print S, Almatı 2009.
- BEYSEMBİEV, T.K., *Tarih-i Şahruhi (Kak İstoričeskiy İstočnik)*, Nauka, Almata 1987.
- BULDUK, Üçler, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2006.
- ÇELİK, M. Bilal, "Hokand Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 527-571.
- ÇELİK, M. Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.
- Çokan Valihanov, *Sobranie Soçinenie v Piyati Tomah*, T.III, Yay. Haz., A. H. Margulan vd., Glavnaya Redeksiya, Almatı 1985.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 32. Baskı Aydın Kitapevi Yay., Ankara 2013.

- FLETCHER, Joseph, "The Hayday of the Ch'ing Order", *The Cambridge History of China: Late Ch'ing 1800-1911*, Vol. 10, Part I, Ed. Jgon K. Foirbank, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Malbourne 2008, s. 351-408.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Baburnâme (Vekayi)*, Çev. R. Rahmeti Arat, Kabalıcı Yay., İstanbul 2006.
- HUDAYARHANZADE, *Andjum at-Tevarih (Yıldızların Tarihi)*, Rusçaya Çev., Ş. Vahidov, S. Elşibaec, Yengi Asr Ovlodi, Taşkent 2011.
- İVANOV, P.P., *Oçirki Po İstorii Seredney Azii*, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958.
- JANKOWSKİ, Henryk, "Orta Asya Türk Dillerinin Bazı Ortak Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C.17, S.2, 2010, s. 131-142.
- KADİROV, B., Matekubov, H., *Üzbekiston Tarihidan Mevzular Buyilça Ilmiyi İzohli Lugat, Falsafa Va Hukuk İnstitut Neşriyati*, Taşkent 2008.
- KAMALOVA, Zebinniso, *Hüdayar Han Dönemi Hokand Hanlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- KARAHAN KÖK, Naciye, "Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek Ve Unvan Adları", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 2020/15, s. 1-30.
- KARIEV, Aitmanat *Orta Asya İslam Yargı Teşkilatı Ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı Ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Khanikoff, Nikolai V., *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated from the Russian of Khanikoff by Baron Clement A. De Bode, J. Madden & Leadenhal-Street London MDCCCXLV.
- KOÇ, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı*, İdeal&Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- KOLDAŞEV, Şerali, "Hokand Hanlığında Uygurlar", *Uluslararası Uygur araştırmaları Dergisi*, S.10, 2017, s. 104-112.
- "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864)", *International Journal of Scientific&Technology Research*, V. 9, Is. 02, 2020, s. 3865-3874.

- Ma'rufov, Z.M., *Özbek Tilining İzahlı Lugati*, C.I, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namındağı Til va Adabiyat İnstitutı, Moskva 1981.
- MACİT, Abdulkadir, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Münasebetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- MAHMUDOV, Şerzodhon, *Kukon Honlıgının Mamuriy Başkuruv Tizimi*, Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası Tarih İnstitutı, Taşkent 2007.
- Mehmed Âtîf, *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi.*, Haz., İsmail aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Eysi Kitap&Yayın, Kırkkale 1998.
- Mirza Olim Mahdûm Hoci, *Tarih-i Türkistan*, Neşreden: Ş. Vohidov, R. Halikova, Yangi Asr Ovlodi Yay., Taşkent 2009.
- Mirza Olim Müşrif, *Ansab us-Selatin va Tarih ul-Havakin (Kukan Hanlığı Tarihi)*, Yay Haz, Akbar Matgoziev, Muhabbat Usmanova, Gaffur Gulam Edebiyat va Sanat Neşriyatı, Taşkent 1995.
- Molla Musa Seyrami, *Tarih-i Hamidi*, Çağdaş Uygurca Türkçesine aktaran Anvar Bayrut, Milletler Neşriyatı, Urumçı 1986.
- Muhammed Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevarih (Hukand Va Buhara Tarihi, Seyahat Va Hatıralar)*, Farsçadan Özbek Türkçesine Çev., Ş. Vahidov, Yangi Asr Ovlodi Taşkent 2010.
- Muhammed Niyâz Hokandi, *İbret'ül Havakin (Tarih-i Şahrui)*, Farsçadan Özbek Türkçesine Çeviren: Ş. Vahidov, Turon Zamin Ziyoy, Taşkent 2014.
- Muhammed Umar Umidî Merginanî, *Tarihçe-i Turaniy*, Yay. Haz. Şodman Vahidov, Tarihîy Meros, Taşkent 2012.
- Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkxah Tashkandî, *The Life of 'Alimqul: A Native Choronic of Nineteenth Centtury Asia*, Edited and Translated by Timur K. Beisembiev, Routledge, London And Newyork 2003.
- NABİEV, R.N., *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodal noe Haziyaist vo Hudayar-Hana)*, Fan, Taşkent 1973.
- NALİFKİN V., *Karatkaya İstoria Kokandskogo Hanstva*, İmparatorluk Universitesi Yay., Kazan 1886.
- NEWBY, L.J., *The Empire and The Khanate (A Political History of Qinh Relations whit Khoqand v.1760-1860)*, Brill Leiden Boston 2005.

- Odabaşı, Zehra, "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar" *Osmanlı Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, C.5, S. 9, 2019, s. 165-192.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi*, C.III, Devlet İlmi Neşriyat, Taşkent 2002.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "Binbaşı", *DİA*, İstanbul 1992, VI, s. 179-180.
- , "Eşik Ağası", *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 462-463.
- ÖZCAN, Nuri, "Mehter", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 545-549.
- SABBÂĞ, Abbas, "Mîrâhur", *DİA*, C. 30, s. 141-143.
- SCHUYLER, Eugene, *Turkestan Notes Of A Journey Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kulja*, C.II, London 1876.
- SEYHAN, Oral Tanju, "Eserlerine Göre Babur Şah'ın Sosyal Devlet Anlayışı", *Turkish Studies*, V. 6/3, 2011, s. 297-327.
- SÜMER, Faruk, "Karakoyunlular", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 434-438.
- TAGAYEV, Mairambek, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- TURAN, Fikret, "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askerî Rütbe ve Ünvanlar", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 58, S. 1, 20018, s. 155-173.
- TURSUNOV, Bekzot, *Kukon Honlığında Harbiy İş Va Kuşın: Holati, Boşkaruvi, Ananalari (XIX asrhing 70 yillarınça)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası Tarih İnstiti, Taşkent 2006.
- UYAR, Mustafa, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.49, S.1, 2009, s. 33-47.
- ÜVEYSİ, *Vakayât-ı Muhammed Ali Han*, Özb. FA. ŞE. No 1837.
- VAHİDOV, Şodman "Kukan Hanlığıdağı Ünvan va Mansaplar", *Şark Yulduzu*, S.3-4, 1995, s. 214- 223.
- YALÇINKAYA, Türkan, *Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

YILMAZ VURGUN, Seda, XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013.

YUVALI, Abdulkadir, "Daruga", DÍA, İstanbul 1993, VIII, s. 505-506.

Ziyabiddîn Mahzûnî, *Fergana Hanları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, T2408.

ZİYAEBV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Çev., Ayhan Çelikbay, TTK Yay, Ankara 2007.

“COURT ORGANIZATION AND TITLES USED IN THE KOKAND
KHANATE”

Abstract

The Kokand Khanate's palace organisation and zadegan that is in charge in the palace were formed based on Turco-Islamic and Turco-Mongol states' examples. Administration of the khanate was split into two as secular (earthly) and religious ones and while Umera was occupied secular issues Ulema was in charge of religious duties. The administrative capital of the Kokand Khanate was the khanate palace called Orda in the city of Kokand. The Divan called with various names such as âli kengeş, maslahat, has meclis, meşveret, meclis-i sultani which was headed by the ruler in orda was the mechanism of discussion and resolution of state affairs. Administrative officials attending to the divan were not permanent rather they were being circulated based on the era. Starting from XIXth century officials like divanbegi, koshbegi, inak, mingbaşı started to participate the divan meetings. In addition to the officials attending to the divan, there were servants such as farraşbaşı, kitapdar, selamağası, mirahor, cem ağası who manage the Kokand palace's and ruler's private matters. Exhibition of the Kokand Khanate's palace organisation and its officials are important to show the continuity of Turkish state customs. Additionally, researchers will benefit of the reveal of often mentioned titles in the historical sources of the Kokand Khanate.

Keywords

The Kokand Khanate, Palace organisation, Divan, Mingbaşı, İnak, Divanbegi, Koshbegi.

19. YÜZYIL OSMANLI MADDİ KÜLTÜRÜ
ÜZERİNE BİR İZLENİM: NURTÂB
KADİNEFENDİ’NİN MUHALLEFÂTI *

Nermin GENÇ**

ÖZET

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defterlerinden 1004-3 numaralı defterde II. Mahmud’un dördüncü kadını Nurtâb Kadınefendi’nin eşyaları, bu eşyaların adetleri ve kıymetleri gösterilmiştir. Yapmış olduğumuz bu çalışmada, Kadınefendi’nin muhallefâtında bulunan eşyalar niteliklerine göre ayrılıp açıklamalarla birlikte değerlendirilmiş, eşyaların kaç adet olduğu, hangi eşyanın daha fazla olduğu gibi hususlar grafiklerle gösterilmiştir. Makalenin mahiyetini ise Nurtâb Kadınefendi’nin hayatı, muhallefâtı ve muhallefâtta bulunan eşyaların değerlendirilmesi, tablo ve grafiklerle görsel bir şema çizilmesi, bu muhallefât üzerinden, XIX. Yüzyıl Osmanlı maddi kültürünün izlenimi oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler

Nurtâb Kadınefendi, muhallefât, maddi kültür, giyim-kuşam.

Giriş

Tereke/muhallefât terimleri Osmanlı Devleti’nde ölen kişilerin mal varlığını ifade etmek için kullanılan tabirlerdir. Ölen kişilerin mal varlığı kaydını tutmak için hazırlanan defterlere ise tereke veyahut muhallefât defterleri adı verilmektedir. Osmanlı döneminde miras paylaşımıyla ilgili defterler kadı sicillerinde yer almaktadır ve tereke ismiyle kaydedilmiştir. Mallarına devlet tarafından el konulan devlet görevlisi, saray halkı veya servet sahibi kişilerin mal varlığı kaydını ise Osmanlı kâtipleri muhallefât olarak kaydetmişlerdir.

* Makalenin geliş tarihi: 13.09.2020 / Kabul tarihi: 01.12.2020

Bu makale, İstanbul Bilimler Akademisi Uzman Araştırmacı Eğitim Programı kapsamında hazırlanmıştır.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Doktora Öğrencisi, ngencnermin@gmail.com (Orcid ID: 0000-0002-8285-8793).

Bu evrak ve defterler, Osmanlı merkez maliye bürokrasisi belgeleri arasında yer almaktadır.¹

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nde, tereke ve muhalefât kayıtlarını içeren bir takım belge ve defterler mevcuttur. Tereke ve muhalefât kayıtları, Osmanlı Devleti'nin maddi kültürünü, sosyo-ekonomik ve hukuki yapısını yansıtmakta ve ayrıca fiyat tarihi, tüketim kültürü ve hayat tarzını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu kayıtlarda aynı zamanda Osmanlı toplumunun demografik yapısıyla ilgili bilgiler² ile devlet görevlileri, saray halkı ve ilmiye sınıfına mensup kişilerin biyografileri ile ilgili bilgiler de yer almaktadır.³ Diğer yandan, merkezden gelen kayıtların işlendiği siciller, Divan'da tutulan ama günümüze ulaşmamış bazı defter serilerinin yarattığı boşlukları doldurmaya yardımcı olması bakımından önemlidir.⁴ Tereke kayıtlarının yer aldığı Şer'îye Sicilleri en fazla İstanbul'da bulunmaktadır. Bunda şüphesiz, İstanbul'un devlet merkezi olmasının yanı sıra ekonomik ve sosyo-kültürel fonksiyonlarının fazla olması da etkilidir. İstanbul Şer'îye sicillerinde en fazla kaydı ise tereke kayıtları oluşturmaktadır.⁵

Tereke kayıtları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Halil İnalçık, Osmanlı Devleti'nin temel meselelerinin çözümünde terekelerin ehemmiyetine dikkat çeken ilk kişi olmuştur.⁶ İktisat tarihçisi Ömer Lütfi Barkan ise terekeleri yüzeysel olarak değil, iktisadî ve içtimaî yönleriyle analiz ederek tereke incelemelerine farklı bir bakış açısı getirmiştir.⁷ Bu cümleden olarak Şerafettin

¹ Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, XI/ 22, İstanbul 2013, 193-195. Muhalefât üzerine yapılan çalışmalara öncülük eden Yavuz Cezar, muhalefât ve müsadereye ilişkin açıklamalara yer vermiştir (bk. Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhalefâtı, Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi", *Belleten*, XLI/ 161, Ankara 1977, 41-78.

² Bk. Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 54, İstanbul 2012, 91-120.

³ Bilgin Aydın, "Edirne Tereke Sicilleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne Uluslararası Sempozyumu*, Edirne 2010, s. 177.

⁴ Fethi Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri", *TALİD*, III/5, İstanbul 2005, 190.

⁵ Said Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, sayı 3, İstanbul 1997, s. 25.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, I/2, Ankara 1943, 89-96.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6, Ankara 1966,

Turan da, yapmış olduğu tereke çalışmalarında kitap ve kültür tarihi açısından değerli sonuçlara ulaşmış, kitap fiyatları, Müslümanların okur-yazarlığı gibi farklı konulara dikkat çekmiştir.⁸

Her ne kadar tereke kayıtları Osmanlı Devleti ile ilgili belli başlı konulara ışık tutsa da tereke kayıtları üzerinden genel bir profil çizmekten de imtina etmemiz gerekir. Nitekim bir bölgenin tüm tereke kayıtları sicile işlenmediği gibi, tutulan tereke kayıtlarının tamamı da günümüze ulaşamamıştır.⁹

NURTÂB KADİNEFENDİ

H a y a t ı

Nurtâb* (Nuritâb) Kadınefendi, II. Mahmud'un¹⁰ dördüncü kadınıdır.¹¹ Nerede ve ne zaman doğduğuna dair bilgi yoktur. 18 Cemaziyelahir 1227/29 Haziran 1812 tarihinde Mihrimah adında bir kız evlat dünyaya getirmiştir. Mihrimah Sultan 1838 yılında, 26 yaşında iken vefat etmiş ve Valide Sultan türbesine defnedilmiştir. 29 Şevval 1229/14 Ekim 1814 tarihinde Şah Sultan isminde bir kızı daha olmuştur. Ancak, Şah Sultan da üç yaşında iken, 2 Cemaziyelahir 1232/19 Nisan 1817 tarihinde vefat etmiş ve Nuruosmaniye türbesine gömülmüştür.¹²

1-479. Ayrıca bk. Hülya Canbakal, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 2009, 1-7.

⁸ Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012 İstanbul, Bildiriler, I*, ed. Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Ankara 2013, 263.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", 264.

* "Işık saçan, nur gibi parlayan" demektir.

¹⁰ II. Mahmud'un saltanat müddeti (1808-1839) 31 sene 10 ay 15 gündür, 19 Rebiülahir 1255/2 Temmuz 1839'da vefat etmiştir (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler [TSMA, D.] 494/1).

¹¹ 18. Yüzyılın başından itibaren padişah hanımları için kadın ve kadınefendi tabirleri kullanılmıştır (Fatih Bozkurt, *III. Mustafa Dönemine Ait Bir Kadınefendinin Masraf Defteri*, İstanbul 2016, 12).

¹² Çağatay Uluçay'a göre, Nurtâb Kadınefendi'den doğan çocuk bulunmamaktadır (M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 2001, 123). Ancak TSMA, D. 494/1 numaralı kayıta, Mihrimah ve Şah Sultan isimli çocukların II. Mahmud'un dördüncü kadınından doğduğu bilgisi bulunmaktadır.

Çağatay Uluçay'ın eserinde verdiği bilgilere göre Nurtâb Kadınefendi, Padişah II. Mahmud'un ölümünden (1839) tam 47 yıl sonra 2 Ocak 1886'da (26 Rebiülevvel 1303) vefat ederek Sultan Mahmud'un Divanyolu'nda bulunan türbesine defnedilmiştir.¹³ Yukarıda doğum tarihi ve yeri hakkında bilgi bulunmadığını belirttiğimiz Nurtâb Kadınefendinin vefat ettiğinde, yaşının altmışın üzerinde olduğu kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Bu durumda, muhtemelen 1820'lerde doğmuş olmalıdır.

Nurtâb Kadınefendi'nin kendisine tahsis edilen Üsküdar'da Tophaneli-oğlu'nda köşk, bağ ve müstemilatı¹⁴, Beylerbeyi'nde sahilhânesi¹⁵ ve ayrıca duhan (tütün) gümrüğü mukataası eshamı bulunmaktaydı.¹⁶ II. Mahmud'un vefatından sonra ise faizle borç almış ve bu borçlar için bazı mücevherlerini rehin bırakmıştır.¹⁷ Vefatından sonra da muhallefâtındaki eşyalarıyla bu borçları ödenmiştir.¹⁸ Uluçay eserinde, Nurtâb Kadınefendi'nin Topkapı'da bazı vakıflar yaptırdığını ve bir kitabede aşağıdaki metnin yazılı olduğunu ifade etmiştir:

“Cennet-mekân Firdevs âşiyân gazi sultan Mahmud Han Efendimizin

¹³ M. Çağatay Uluçay, *a.g.e.*, 123. Günümüzde II. Mahmud'un bulunduğu türbede Nurtâb kadınefendinin ismine rastlanmamıştır ancak türbe içerisinde ayrı bir odada ismi belirsiz birkaç kişinin sandukasının olduğu bilinmektedir. Bu medfundardan birinin Nurtâb kadınefendi'ye ait olması kuvvetle muhtemeldir. Nurtâb kadınefendinin vefatı için ayrıca bk. “Cennet-mekân Sultan Mahmud Han-ı sâni Hazretlerinin harem-i hümayunlarından Nurtâb dördüncü kadın efendinin vefatı: fi 26 Rebiülevvel sene 303. Divanyolu'nda Mahmud Han Hazretlerinin türbe-i şerifesinde medfundur.” (Yeni Yazma, II, 150, varak 20b'den nakleden Çağatay Uluçay, *a.g.e.*, 124). Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî adlı biyografik eserinde Kadınefendi'nin 1303 Rebiülahir'inde (Ocak 1886) vefat ettiğini kaydetmiştir. Bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, (Haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun), I, İstanbul 1995, 82. Nurtâb Kadınefendi'nin vefatından sonra sandukasına konulmak üzere muhallefâtından bir top şal ile Hazine-i hümayundan münasip miktarda Kâbe örtüsü gönderilmesi hususunda 19 Cemâziyevvel 1303/23 Şubat 1886 tarihli belge için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA, E.), nr. Evrak 595/25.

¹⁴ T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye (ML.EEM), 87/127.

¹⁵ BOA, ML.EEM., 102/38, 106/94.

¹⁶ TSMA, D. 5102.

¹⁷ 14 Ramazan 1269/21 Haziran 1853 tarihli belge için bk. BOA, Hazine Hassa İradeler (HH. İ), 9/9, H. 22 Ramazan 1269/M. 29 Haziran 1853; HH. İ., 9/12.

¹⁸ 11 Receb 1327/29 Temmuz 1909 tarihli belge için bk. BOA, İrade Hususi (İ. HUS), 178/29.

Kadımlarından devletlü Nuritab dördüncü Kadın Efendi hazretlerinin hayratıdır.

Vakıflarından Rami Kalfa ve halefi Cihan Kalfalar dahi hayratları olup ruhlarına

el-fatiha, sene 1280"¹⁹

Muhallefâtı

Nurtâb Kadınefendi'nin muhallefâtıyla ilgili bu çalışmada, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde 1004/3 numaralı defter esas alınmış olup ayrıca ilgili diğer defter ve belgeler de incelenmiştir. 16 Cemazeyilahir 1303/22 Mart 1886 tarihli olup 11 görüntüden oluşan bu defterde;²⁰ II. Mahmud'un dördüncü kadını Nurtâb Kadınefendi'ye ait eşyaların listesini, o devirde sarayda hangi tür eşya ve giysi kullanıldığını, sarayda yaşayan bir kadın ve unvanını, sahip olduğu mülkü vs. gibi bilgileri görebilmekteyiz. Dolayısıyla da bu muhallefât defteri, Osmanlı Devleti'nde sosyokültürel hayat, Osmanlı sarayı, Osmanlı padişahlarının kadınları gibi konularda çalışma yapacak olanların faydalanabileceği bir arşiv kaynağı/ana kaynak durumundadır. Aşağıda, II. Mahmud'un dördüncü kadını Nurtâb Kadınefendi'nin satılmayıp Daire-i Hümayûn'da muhafaza edilen ve müzayede olunan muhallefât eşyasının müfredatı (listesi) konularına ve niteliklerine göre sınıflandırılmıştır.

EV İÇİ YAŞAM KÜLTÜRÜNE AİT EŞYALAR

1. Genel Oda Eşyaları

Ayna: Hemen hemen her evde bulunan ayna, ev için vazgeçilmez eşyalardan biridir. Muhallefâtta; çerçevesi boyalı ayna, çerçevesi yaldızlı köhne ayna, siyah çerçeveli siyah ayna, çerçevesi yaldızlı küçük ayna, çerçevesi yaldızlı duvar aynası, çerçevesi aynalı köhne ayna, yaldızlı çerçeveli duvar aynası gibi oldukça farklı türleri bulunmaktadır ki bu da bize Kadınefendi'nin oturduğu evin büyüklüğü ve kaç odalı olduğu hakkında bir fikir verebilir. Nitekim, burada türleri verilen yedi çeşit aynayı evin oturma odasında, salonunda, yatak odasında kullandığını söyleyebiliriz.

¹⁹ Çağatay Uluçay, *a.g.e.*, 124, dn 4.

²⁰ TSMA, D. 1004/3.

Buhûrdân-Gülâbdân: Buhûrdân, içine tütsü, gülâbdân ise içine gülsuyu konulan farklı çeşitleri olan kaplardır. Osmanlılar, pirinç, bakır, gümüş ve altından yapılmış farklı şekillerde (tombak, kubbeli, kabartma vs.) buhûrdânlar kullanmıştır. Abdülaziz Bey eserinde hane, konak ve tekkelerde Kur'an-ı Kerim ve Mevlid-i Şerif okunması sırasında lihye-i saadet ziyaretlerinde hafızlık icazeti ve keetebe alma cemiyetlerinde, Ramazan ayında ezana bir çeyrek kala iftar edilecek odalarda altın, gümüş, bakır üzerine tombak ya da sarı pirincten buhûrdânlarda buhurların yakıldığını anlatır.²¹ Nurtâb Kadınefendi'nin teresindeki buhûrdânların hepsi gümüşten olup sadece biri tombak buhûrdândır. Bunları odaları tütsülemek, hoş koku yaymak için kullanmış olmalıdır. Gülâbdânlar ise altın, gümüş, çini, camdan yapılmakta ve mevlit gibi dini törenlerde gülsuyu ve kolonya gibi ikramların yanı sıra, güllaç, aşure gibi tatlıların üzerine dökülmek suretiyle onlara tat ve koku vermek için, ayrıca göz ilacının hazırlanmasında ve bazı merhemlerin yapılmasında da kullanılmıştır.²² Muhallefât kaydında "tombak ve gümüşten gülâbdân" olarak geçmektedir, Kadınefendi bu gülâbdânları mevlitlerde misafirlere gülsuyu ve kolonya ikramında ve ayrıca tatlılarda kullanmış olmalıdır.

Çiçeklik: Muhallefâta mavi renkte sepet çiçeklik ve camdan çiçeklik yer almaktadır ki bu eşyaları, içerisine canlı çiçekler koyarak veya tek başına odanın dekorasyonunda kullanmış olmalıdır.

Çekmece: Küçük sandık tipinde olan bu çekmeceler yazı takımı, ufak tefek eşyalar koymak için yapılırdı.²³ Muhallefâta; aynalı tahta çekmece, köhne küçük sandık çekmece, pirinç çekmece, üzeri güllü abanoz çekmece türleri olmak üzere birden fazla çekmece kaydedilmiştir. Bunlar elbise dolaşının, sandığın çekmeceleri veya ayrı olarak tek çekmece halinde olabilir. Kadınefendi'nin bu çekmelere kıyafetlerini veya takılarını koymuş olduğu söylenebilir.

Çocuk arabası: Muhallefâta sepet çocuk arabası olarak geçen eşya, yuvarıkta da değinildiği üzere Kadınefendi'nin çocuk sahibi olduğunu teyit eder niteliktedir.

²¹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Derleyen: Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), I, İstanbul 1995, 206.

²² <http://www.antikalar.com/duslerin-kokusu/?rq=buhurdan>.

²³ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 200-201.

Çubuk takımı: Çubuk, tütün içmek içilen kullanılan içi delik değnek, ağızlıktır. Muhallefâta köhne keh-rübâ (kehribar) çubuk takımı ve silme çubuk bulunması, Kadınefendi'nin tütün kullanmış olabileceğini ya da misafirlerine ikram etmek için evinde bulundurduğunu düşündürmektedir.

Dolap: Köhne ceviz camlı dolab, ceviz dolab, camlı ceviz dolab, tahta dolab, boyalı sağır tahta dolab, köhne ceviz kebîr dolab, boyalı tahta elbise dolabı, üzeri mermerli Pariskâri dolab, köhne kebîr tahta dolap gibi pek çok dolap çeşidi muhallefâta kaydedilmiştir. Bu dolapların çoğunu muhtemelen giysilerini koymak için kullandığı, diğerlerini ise mutfak eşyaları ve diğer eşyaları koymak için kullandığı söylenebilir.

Geyik boynuzu: Muhalleffatta bulunan ilginç eşyalardan biri de geyik boynuzu olup bu eşya oda dekorasyonunda kullanılmış olmalıdır. Biraz kurgu yapacak olursak bu geyik boynuzunu, II. Mahmud'un av sırasında avladığı bir geyiğin Nurtâb Kadınefendi'ye hediye ettiği boynuzu olarak düşünebiliriz.

Hayvan koşumu: Muhallefâta kaydı geçen maden baftalı hayvan koşumu, Kadınefendi'nin kendine ait binek hayvanlarının da bulunduğunu göstermektedir.

Hırdavat: Çivi, tel, kilit, anahtar gibi ufak aletlere denilen hırdavat altında hemen hemen her evde bulunmaktadır ki Kadınefendi'nin muhallefâtında birden fazla hırdavat kaydedilmiştir. Bunlar, muhtemelen evin tamirinde kullanılmıştır.

Kafes: Muhallefâta; tel kebîr kuş kafesi, tel kanarya kafesi, şamdân fânûslu tel kanarya kafesi, ceviz ve maden çiftelhâne²⁴ gibi kafes türleri geçmektedir. Bu durum, Nurtâb Kadınefendi'nin birden fazla kuş ve kanarya beslediğini göstermektedir.

Kebe: Muhallefâta Ankara kebesi olarak geçen eşyanın muhtemelen odalardan birinde halı veya kilim gibi yere sermek için kullanıldığı söylenebilir.

Konsol: Oda eşyalarından biri olan konsol, dekoratif nesnelere koyularak kullanılmış olmalıdır. Muhallefâta bulunan konsollar türleri şunlardır: köhne maden duvar konsolu, üzeri mermerli köhne konsol, üzeri mermerli maden duvar konsolu, mermersiz ceviz konsolu, mermerli ceviz konsolu, üzeri mermerli maden konsol.

²⁴ Kuş üretmek için özel şekilde yapılmış kafesli yer (<http://lugatim.com/s/çiftelhane>).

Kurs: Muhallefâtta “mukavva kutu derûnunda bir mikdar kurs” olarak geçen eşya, yassı yuvarlak bir nesnedir. Bu da muhtemelen oda dekorasyonunda kullanılmıştır.

Merdiven: Muhallefâtta tahtadan yapılmış merdiven/nerdüban bulunması, Kadınefendi'nin yaşadığı evin tavanının yüksek olduğunu, bu merdivenin perde asmak, dolaplara eşya koymak/çıkarmak ve genel amaçlı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Perde-korniş: Muhallefâtta pek çok perde ve korniş kaydedilmiştir ki bu da bize Kadınefendi'nin yaşadığı mekânların²⁵ genel özelliklerini, kaç odalı ve kaç pencere olduğu göstermesi bakımından önemlidir. Perdelerin çoğu mavi ve yeşil renklerde olup basma, keten ve çukadan yapılmıştır. Bu durum Kadınefendi'nin mavi ve yeşil renkleri sevdiğini, evin odalarını bu renklere göre dekore ettiğini ve ayrıca basma, keten gibi kumaşları tercih ettiğini göstermektedir. Muhallefâtta pencere perdesi olarak geçen perde ve korniş çeşitleri şöyledir: Basma köhne pencere perdesi, elvan keten pencere perdesi, köhne basma pencere perdesi, laciverd pencere perdesi, köhne tül pencere perdesi, keten pencere perdesi, basma pencere perdesi, köhne keten pencere perdesi, tire işlemeli dülbend perde ma'a korniş, köhne çuka kapu perdesi, tülbend perde, tire işlemeli tülbend perde, boğça derûnunda tire işlemeli tülbend perde, köhne yeşil çuka perde, mavi pencere perdesi, boyalı tahta korniş, ipek perde bağı, köhne turuncu çuka perde, yaldızlı tahta korniş. Ayrıca köhne güğöz çuka zar ismi geçmektedir ki bu eşya da perde olarak kullanılmış olmalıdır.

Sandalye: Osmanlı gündelik yaşamına giren batılı eşyalardan biri sandalyedir. Muhallefâtta yaldızlı eski sandalye, hasır sandalye, üzeri mor yeşil kumaş kaplı maden sandalye bulunması, Kadınefendi'nin batı tarzı sandalyeleri tercih edip kullandığını ortaya koymaktadır.

Sandık: Muhallefâtta, tahta sandık, sandık, teneke ve sepet sandık, tehî (boş) servi sandık, tehî teneke sandık, tehî servi sandık, köhne tahta sandık, tehî tahta sandık, kadife kaplı tahta sandık gibi farklı türler kaydedilmiştir. Bu sandıkların giysi, çamaşır, kumaş, takı vs. değerli eşyaları saklamak için kullanıldığı söylenebilir.

Sehpa: Tahta sigara sehpa, köhne sehpa, siyah mermerli sehpa, köhne ceviz orta sehpa, üzeri mermerli maden sehpa, maden sehpa, mercan sehpa, maden kaplama ta'âm sehpa, sagîr sigara sehpa bulunmaktadır ki bunlar

²⁵ Muhallefâtta bulunan eşyalar, aynı zamanda Nurtâb Kadınefendi'nin kasır ve sahilhanelerinde bulunan eşyalarıdır.

muhtemelen kahve, sigara, çeşitli yiyecek ve içeceklerin yenilip içilmesinde ve ikramında kullanılmıştır.

Şemsiye: Günümüzde kullanılmayan ama muhallefâtta pencere şemsiyesi olarak geçen bu eşya, muhtemelen odaları güneşten korumak üzere bir sırk yardımıyla pencereye dayandırılıp böylece güneş ışınları engellenmeye çalışılmıştır. Hümâyûn pencere şemsiyesi, sarı sırk pencere şemsiyesi, beyaz sırk pencere şemsiyesi, köhne keten pencere şemsiyesi, köhne beyaz sırk pencere şemsiyesi, köhne canfes şemsiye, canfes şemsiye gibi, muhallefâtta bulunan şemsiyelerin türüne ve çokluğuna bakacak olursak her oda için bir pencere şemsiyesi bulunduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Kadınefendî'nin o dönemde aksesuar olarak kullanılan şemsiyeye da sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Paravan: Muhallefâtta köhne kâğıt kaplı paravan ve sadece paravan olarak geçen paravan, sözlükte kapının içine veya dışına yerleştirilen katlanabilir tahta perde²⁶ olarak geçmektedir. Bu eşyanın, sıcak aylarda kapıyı kapatmak yerine sineklerden korunmak amacıyla perde amaçlı kullanılmış olabileceği ya da iki oda arasında geçişin kolay yapılması için kullanıldığı tahmin edilebilir.

Taka tuka: Muhallefâtta pirinc taktuka olarak geçen bu eşya günümüzdeki kül tablasının işlevini görmektedir.²⁷ Yine bu eşya da Kadınefendî'nin veya eve gelen misafirlerinin sigara kullandığının kanıtı olabilir.

Vazo: Muhallefâtta bulunan vazolar, odaların çeşitli yerlerinde dekoratif malzeme olarak kullanılmış olmalıdır.

Seccâde: Köhne yazma seccâde, seccâde ma'a minder, yün ipek işlemeli seccâde, sarı sırma işlemeli Arakıyye seccâde, hasır saf seccâdesi, köhne yeşil Lâhurâkî üzerine kılardan işlemeli seccâde, sırma yün ipek işlemeli Arakıyye seccâde, ipek işlemeli Arakıyye seccâde, köhne kalemkâri seccâde, sırma ve yün işlemeli Arakıyye seccâde, köhne yazma seccâde, köhne atlas seccâde, yazma seccâde olmak üzere muhallefâtta çok sayıda çeşidi bulunmaktadır bu ise Kadınefendî'nin misafirlerinin çok olduğunu aynı zamanda saf seccâdesinin bulunması ise cemaat halinde namaz kıldıklarını göstermektedir. Aynı

²⁶ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006, 1338.

²⁷ Vaktiyle çubukları silmek için odanın ortasına koydukları tahtadan veya madenden geniş ve ortası tokmaklı tabla (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2007, 865).

zamanda Osmanlı döneminde çeşitli motiflerle süslenen seccâdelerin²⁸ yaygın şekilde dekorasyon olarak da kullanıldığı bilinmektedir.

Tesbîh: Muhallefâtta yer alan altın kancalı ucu incili mercan sübha, âdi sübha, kelime-i tevhid mühr-i süleyman taşından sübha olarak geçen tesbîhler ise kendisinin ve gelen misafirlerin namaz kıldığını gösterebilir. Ayrıca değerli bir tesbîh olan mercan tesbîhin hediye olarak gelmiş olabileceği ve saklandığı söylenebilir.

Rahle: Muhallefâtta tahta rahlenin bulunması Kadınefendi'nin evinde Kur'an-ı Kerim ve kitap okuduğunun/okunduğunun göstergesi sayılabilir.

Tuğra: Muhallefâtta iki adet yaldızlı çarçubeli (çerçeveli) tuğra-i garrâ olarak geçen eşya, muhtemelen II. Abdülhamid tuğrasını taşıyan, otuz sembol içeren Osmanlı devlet armasıdır. Bu tuğraların saray mensupları tarafından mı hediye edildiği yoksa satın mı alındığı belirsizdir.

Kutu: Muhallefâtta köşeli kapaklı yeşim kutu olarak geçen bu kutuyu Kadınefendi muhtemelen takılarını koymak için kullanıyordu.

Anber kutusu: Anber/amber güzel koku demektir, ancak aynı zamanda eczacılıkta da kullanılmakta ve göğüs darlığına şifa vermektedir.²⁹ Muhallefâtta yeşimden yapılmış kapaklı anber kutusu olarak kaydedilen bu kutunun içinde anber olduğunu düşünürsek, Kadınefendi bu anberi koku amaçlı veyahut şifa maksadıyla kullanmış olmalıdır. Eğer şifa amaçlı kullanmışsa nefes darlığının bulunduğu düşünülebilir.

Elbîse anbarı: Muhallefâtta yer alan elbîse anbarı, elbîseleri koymak için kullanılıyordu.

Dürbün: Nurtâb Kadınefendi'nin birden fazla mavi mineli yaldızlı üç bakımlı dürbün, âdi çifte dürbün, fildişi çift dürbün, üç bakımlı sagîr dürbün, arûsek çifte dürbün bulunmaktaydı. Bu dürbünlerin arasında ilginç bir şekilde tiyatro dürbünü de bulunmaktadır ki o dönemin tiyatrolarını düşünürsek tiyatro salonunun teras katında oturanların genelde dürbün kullanarak oyunları izlediklerini, Kadınefendi'nin de bu amaçla dürbün kullanmış olabileceğini söyleyebiliriz. Diğer dürbünlerin ise genel amaçlı ve manzara seyretmek için kullanıldığı düşünülebilir.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Seccade", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, İstanbul 2009, 269-271.

²⁹ Kubbealtı lugatı, <http://lugatim.com>.

2. Sa'atler

Oturma sa'at: Osmanlı saraylarında 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Türk, Alman, Avusturya, İngiliz, Fransız ve İsviçre yapımı olmak üzere pek çok sa'at türü kullanılmıştır.³⁰ İşte, bunlardan biri de oturma sa'at (masa sa'ati) olup farklı çeşitleri mevcuttur. Muhallefâta bulunan oturma sa'atler şunlardır: Yeşil boyalı, tahta mahfazalı eski bir sa'at ve siyah boyalı Pariskâri âdi oturma sa'at. Bu sa'atler, muhtemelen salon kısmında konsolun üzerinde kullanılmaktaydı.

Koyun sa'ati: Köstekli gümüş koyun sa'ati bulunmaktadır ki bu sa'ati kuşakta ya da boynunda taşımış olmalıdır. Bu sa'atlerin zamanı takip etmenin yanı sıra süslenme amaçlı kullanıldığı da bilinmektedir.³¹

Vazolu sa'at: Muhallefâta "yıldızlı sa'at ma'a porselen vazo" şeklinde kaydedilen bir sa'at çeşidi bulunmaktadır. Bu sa'ate sa'atli vazo da denilebilir; oturma odasında ve salonda kullanılmış olmalıdır.

Rehâvîli sa'at: Rehâvî bir çeşit küçük çalgıdır. Rehavili sa'at ise her sa'at başı çalan çalgılı sa'atlerdir.³² Bu sa'atlerin müzikli olduğunu söyleyebiliriz. Muhallefâta, yıldızlı ve pirinc donanmalı Pariskâri rehâvîli sa'at, üzeri boyalı rehâvîli sa'at bulunmaktadır. Bu sa'atler de yine oturma odasında/salonda kullanılmış olmalıdır.

Çalar sa'at: Muhallefâta küçük boyutta kuburlu çalar sa'at ve tahta kuburlu çalar sa'at yer almaktadır. Çalar sa'atler her sa'at başı ya da istenilen vakitte kurularak çalıyordu. Kadınefendi'nin bunları istediği vakte kurarak (örneğin ezan vakti gibi) kullandığı söylenebilir.

3. Aydınlatma

Fener-Fânûs-Avîze-Şamdân: Bunların tümü Osmanlı döneminde aydınlatmada kullanılan eşyalardandır. Muhallefâta, mumlu fânûs, billur üç mumlu şamdân, avîzeli tek mumlu billur şamdân, teneke cam fener, tel fener fânûs, yedişer mumlu billur şamdân, fânûslu billur şamdân, fânûslu fakfon şamdân, billur fânûslu avîze, penbe salon gaz lambası, fakfon şamdân, billur asma'a fânûs, tek mumlu şamdân, billur avîzeli şamdân, billur asma'a fânûs, köhne beş mumlu şamdân, taşdan mamul şamdân, billur fânûs, billur asma

³⁰ <http://www.antikalar.com/topkapi-sarayi-muzesinden-carillon-can-sesli-saatler/>

³¹ Gülser Oğuz, "Bir Sultanın Giyiminden Kesitler: Fatma Sultan", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2018, 5(14), 257.

³² Abdülaziz Bey, *a.g.e*, 208.

kandil, şamdân tablası, sagîr pirinc el tenviri gibi aydınlatma araçları geçmektedir. Bunlardan avîze, büyük bir salonun ve misafirlerini kabul ettiği geniş bir mekânın bulunduğunu göstermektedir. Bu kayıtlar, Kadınefendî'nin yaşadığı mekânın büyüklüğünü ve o dönemde kullanılan aydınlatma eşyalarının çeşitliliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

4. Örtü ve Yatak Takımları

Boğça: Muhallefâтта, sagîr boğça, Bursakâri tomar boğça, kumaş boğça, ipekli tomar elbîse boğçası olarak geçen bu boğçaları, elbîse koymak veya bir eşya sarmak için kullandığı düşünülebilir.

Cibinlik: Sinek, böcek gibi rahatsızlık veren hayvanların girmesini engellemek amacıyla yatağın üzerine örtülmüş olmalıdır. Muhallefâтта kollu cibinlik, yeşil bürümcek köhne cibinlik, tül cibinlik türleri yer almaktadır.

Çarşaf: Kadınların örtünmek amacıyla kullandıkları giysinin yanı sıra yatakları örtmek için kullanılan örtüye de çarşaf denilir. Filiz Çağman giysi olarak kullanılan çarşafın başlangıç tarihini 1872'den sonrası için vermektedir.³³ Bu durumda Kadınefendî'nin son yıllarında çarşaf giyip giymediği kesin değildir. Muhallefâтта penbe zar çarşab, çözme köhne yatak çarşabı, çözme çarşab, yatak çarşab gibi bizzat yatak çarşafı olarak kaydedildiğinden, bunların yatak örtüsü olarak kullanıldığı aşikârdır.

Havlu: Muhallefât kaydında, uçları kılardan işlemeli abdest havlusu, sırma işlemeli abdest havlusu, Bursakâri hamam havlusu, sarı resim tel işlemeli abdest havlusu, uçları tire işlemeli havlu geçmektedir ki abdest ve hamam için ayrı havluların kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Karyola: Muhallefâтта demir karyola ve maden yataklık geçmektedir, bu durumda Kadınefendî'nin karyolada yatmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Makrama: Sözlükte nakışlı başörtüsü, el bezi, yatak örtüsü³⁴ gibi farklı anlamlarda kullanılan bu eşya muhallefâтта şerbet makraması, dülbend şerbet makraması, sarı resim tel işlemeli şerbet makraması olarak geçmektedir ki bu da şerbet konulan eşyanın üzerine örtülen örtü olduğunu göstermektedir.

Minder: Basma yüzlü minder, sagîr gezdirme minder, pamuk dolu ve basma yüzlü minder, penbe memlü gezdirme minder, kadife minder, köhne kadife erkân minderi, köhne kadife minder, penbe memlü erkân minderi,

³³ Filiz Çağman, "Katalog", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1993, 256.

³⁴ İsmail Parlatır, *a.g.e.*, 1004.

köhne tomar yüzlü penbe memlü gezdirme minder, köhne gezdirme minder gibi pek çok minder türü geçmektedir. Bu minderler daha çok basma ve kadife kumaştan olmak üzere erkân minderi, gezdirme minderi gibi işlevlerine göre ayrılmıştır. Bunlardan sedir minderinin uç kısımlarına konulan tek kişilik küçük, dört köşe mindere erkân minderi denilirdi.³⁵ Gezdirme minderleri ise Kadınefendi'nin geziye çıktığı zamanlar (örneğin mesire yerlerine) oturmak için yanına aldığı küçük minderler olsa gerektir.

Peçete: Keten peçete olarak geçen bu eşyanın günümüzdeki kâğıt peçeteden farklı olduğu kesindir. Ancak, aynı işlevde mi kullanıldığı bilinmemekle beraber muhtemelen yemek esnasında kullanılıyordu.

Peşkîr: Yemek esnasında dizlerin üzerine örtülen havluya benzer eşyadır. Kadınefendi'nin eşyaları arasında sofraya peşkîri, kenarı tire işlemeli peşkîr olarak geçmektedir.

Pûşîde: Pûşidelere baktığımızda tire karyola pûşidesi, yeni yatak pûşidesi, köhne Lâhurî atlas üzerine sarı pul işlemeli kahve pûşidesi, keten penbe ve sofraya pûşidesi, kahve pûşidesi, köhne tire siyah sehpa pûşidesi, tire sehpa safir pûşide, tire yatak pûşidesi gibi türlerin; karyola, yatak, kahve, sofraya, sehpa gibi eşyaların üzerlerinin örtülmesi için kullanılan örtüler olduğu görülmektedir. Ayrıca, bir de esb pûşidesi geçmektedir ki bu da Kadınefendi'nin at veya atlara sahip olduğu bilgisini teyit etmektedir.

Şilte: Yatak şiltesi, keten yüzlü penbe memlü şilte, penbe memlü şilte, basma yüzlü penbe memlü hakir şilte, penbe memlü yeni şilte, penbe memlü basma şilte, penbe memlü kumaş yüzlü yatak şiltesi, penbe memlü yatak şiltesi, penbe memlü basma yüzlü yatak şiltesi olarak kaydedilen şiltelerin daha çok yatak örtüsü olarak kullanıldığını, diğer şiltelerin ise yere sermek vs. amacıyla kullanılmış olabileceği söylenebilir.

Yastık: Tülbend yüz yastığı, beyaz kalemkâri yorgan, yüz yastığı, yazma yüz yastığı, penbe memlü yazma yüz yastığı, penbe memlü tire yüzlü kanepes yastığı, kadife yastık, Penbe memlü yastık, köhne yazma yüz yastığı, yüzüstü penbe memlü sagîr yüz yastığı, penbe memlü köhne yazma yüz yastığı, penbe memlü köhne duvar yastığı gibi pek çok yastık türü kaydedilmiştir. Fazla tür ve sayıda yastığın bulunması ise hanedeki kişilerin sayısı ve hanenin oda sayıları hakkında fikir verebilir. Yüz yastığı olarak kaydedileni, muhtemelen uyumuş oldukları baş yastığı veya sedirlerin üzerine konu-

³⁵ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 198.

lan küçük boy yastıklar olup, duvar yastığı ise yerde veya divanda oturanların sırtlarını dayamak için kullandıkları yastıktır. Bir de kanepye yastığı geçmektedir ki bu da bize kanepye kullanıldığını göstermektedir.

Yorgan: İşlemeli yorgan, ipekli kumaş yorgan, ipek işlemeli yorgan, köhne yazma yorgan gibi birden fazla yorgan ve türünün bulunması, gene hane içindeki bireylerin sayısı ve misafirleri hakkında bir fikir verebilir.

5. Müzik Eşyaları

Keman-lavta-tahta kemençe: Muhallefâtta yer alan bu müzik aletlerini Nurtâb Kadınefendi'nin kendisinin mi, yoksa kalfalarının mı kullandığı bilinmemektedir. Ancak bu kayıtlardan, Kadınefendi'nin müziğe ilgi ve merakının olduğu aşikârdır.

6. Kitap ve Yazı Malzemeleri

Kur'an-ı Kerim: On bir satırlı Teberdar Hafız Mehmed Emin hattıyla kebîr kıt'a Kelâm-ı Kadîm, merhum Şeyh Hamdullah hattıyla on bir satırlı kebîr kıt'a Kuran-ı Kerim olarak geçen kayıtlardan; Nurtâb Kadınefendi'nin sahip olduğu Kur'an-ı Kerim'lerin el yazması olduğu, ünlü hattatlar Teberdar Hafız Mehmed Emin ve Şeyh Hamdullah tarafından on bir satırlı olarak yazıldığı anlaşılmaktadır.

Duâ Kitabı: Muhallefât kaydında, "Kenzü'l-arş Duâ-nâmesi" olarak geçen yazma Duâ kitabı bulunmaktadır.³⁶ Muhallefâtta ayrıca Hocazade hat-

³⁶ Bu dua hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı'nca şu ifadeler yer verilmiştir: "Kenzü'l-arş' ismiyle bazı kitaplarda yer alan bu dua, birçok âyet ve hadisten devşirilerek edebi bir metne dönüştürülmüş ve Cebrail'in kanadına yazılı isminin hatırı için gibi sahih kaynaklarda karşılığı ve yeri olmayan ifadelerle süslenmiştir. Bu duayı okuyan kimsenin, kıyamet gününde yüzünün ayın on dördü gibi parlayacağına; hasta ise iyileşeceğine; cinden ve şeytanın şerrinden, sancı ve hastalıklardan emin olacağına ve kayıp ise ailesine sağ salım kavuşacağına inanılmaktadır. Ancak okunan bu dua metnini, arzu edilen söz konusu hususları temin eden özel bir dua olarak nitelemek doğru değildir. Zira sahih kaynaklarda böyle bir bilgi yer almamaktadır. Öte yandan genel olarak dua, arzu edilene ulaşmanın aracı ise de, 'Kim ömründe bir kere bu duayı okursa istediğini elde eder' şeklinde özelleştirilen bir dua metni ve böyle bir anlayış İslamî açıdan kabul edilebilir bir yaklaşım değildir. Bununla birlikte dua olarak okunmasında sakınca yoktur"

(<https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/765/kenzu-l-ars-isminde-me-sur-bir-dua-var-midir->)

tıyla en'âm-ı şerif yer almaktadır. Hattatlar tarafından Kur'an-ı Kerim'de bulunan En'âm, Yasin ve Mülk sureleri kaleme alınıp tezhipleniyor ve mecmua şeklinde hazırlanıyordu. Bu Osmanlı Devleti'nde bir gelenek halini almıştı.³⁷

Kitaplar: Muhallefâtta Kütüb-i Mütenevvi olarak kaydedilen ve isimleri verilmeyen bu kitaplar, değişik konuları ihtiva eden eserler olmalıdır.

Yazı hokkası: Abdülaziz Bey eserinde, yazı takımlarının en iyisine sahip olmanın zenginlik göstergesi olduğunu, yazı takımlarının en değerli olanlarının ise eski maden gülâbdânlardan yapıldığını ifade etmektedir.³⁸ Nurtâb Kadınefendi'nin muhallefâtında, eski maden yazı hokkası ve gülâbdân olarak kaydedilmiştir. Burada geçen gülâbdânın kırık olduğunu ve yazı hokkasına çevrilmek amacıyla yazı hokkası ile beraber kaydedilmiş olabileceğini söylemek mümkündür.

Makas ve kalemtraş: Muhallefâtta mikrâs ve kalemtraş olarak kaydedilen bu eşyalar, yazı takımındaki birer parça olarak kalem açmak, kâğıt kesmek vs. amaçlarla kullanılmış olmalıdır.

Buraya kadar isimleri ve özellikleri verilen çeşitli türdeki eşyaların adetleri ve toplam değerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Eşya Adı	Adet	Değer (Kuruş)
Anbar	10	341
Ankara kebesi	1	200
Avize	2	200
Ayna	19	3596
Boğça	12	464
Buhûrdân ve gülâbdân	6	971
Ceviz çiftehane	1	40
Cibinlik	4	232
Çarşaf	37	1051
Çekmece	2	127
Çiçeklik	10	171
Çocuk arabası	1	135
Çubuk	24	176
Dolap	12	1135
Duâ Kitabı	1	13
Dürbün	5	561
Elbise anbarı	2	108
Fânûs	4	109
Fener	7	181
Gaz lambası	2	160
Geyik boynuzu	3	31
Hırdavat	8	317
İskemle	9	852

³⁷ Bk. Emin Işık, "En'âm Sûresi", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 169-170.

³⁸ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 201.

Iskemle ve rahle	3	21
Kafes	17	186
Kalıç	2	1420
Kandil	2	19
Kapı perdesi	1	80
Karyola	8	200
Kelâm-ı Kadîm	1	870
Keman ve Lavta	2	255
Kemençe	2	90
Konsol	11	1325
Korniş	100	435
Kornişli perde	14	205
Kurs	1	91
Kutu	2	-
künca?	1	35
Kütüb-i Mütenevvî	5	71
Makas ve Kalemtraş	3	180
Mangal	4	877
Mangal tabesi	1	155
Merdiven	2	25
Minder	18	616
Minder ve yastık	38	1881
Minder, şilte ve yastık	14	1710
Nalın ve hırdavat	8	22
Paravan	12	108
Paravan ve fener	27	155
Pencere şemsiyesi	174	1478
Perde	105	3472
Perde bağı	25	15
Peşkîr	5	24
Pûşîde	16	386
Sa'at	9	2684
sahpahane?	1	1500
Sandalye	6	60
Sandık	9	242
Sandık ve cendere	2	11
Seccâde	23	1870
Seccâde yüzü	1	80
Sehpa	16	632
Sehpa pûşîdesi	11	88
Şamdân	23	1889
Şamdân tablası	1	21
Şemsiye	4	99
Şilte	2	115
Şilte	7	711
Şilte ve yastık	14	772
Taka tuka	2	20
Teneke ve sandık	3	12
Tennûr	1	12
Tesbîh	5	410
Tuğra-i garrâ	4	340
Tulumba	1	72
Yastık	46	560
Yatak bağı	5	115
Yatak pûşîdesi	7	281

Yatak şiltesi	4	775
Yataklık	1	155
Yazı hokkası	3	275
Yelpâze	1	185
Yorgan ve yastık	20	738
Yorgan, dülbent, yastık	5	141
Zar	2	312

Tablo I

Giyim-Kuşam

1. Giysiler

Ferâce: Kadınların sokakta yaşmakla beraber giydikleri üst esvabıdır.³⁹ Muhallefâtta siyah atlas ferâce olarak geçen bu giysiyi Nurtâb Kadınefendi dışarı çıktığı zaman kullanmış olmalıdır. Terekesinde bulunan yaşmak iğneleri de ferâcenin yaşmakla kullanıldığını göstermektedir.

İhram: Muhallefâtta köhne güğez ihram, sade ihram, güğez ihram olmak üzere üç adet ihram bulunmaktadır. İhram denince akla kadınların giymiş olduğu ferâceye benzer uzun giysi gelmekle birlikte Osmanlılar'da ihram; yere, mindere veya sedir üzerine serilen bir tür yaygı olarak da kullanılmaktadır.⁴⁰ İhramı giysi olarak düşünürsek Nurtâb Kadınefendi'nin hacca gittiğini veya ferâce gibi kullandığını söyleyebiliriz. İhramın birden fazla oluşu ise her iki türün de bulunduğunu düşündürmektedir.

Kürk: Türklerin vazgeçilmez giysilerinden biri de kürktü. Osmanlılarda koyun, kuzu, kedi, sincap kürklerini esnaf, köylü, asker; tilki ve tavşan kürkünü orta halli aileler; ermin, zerdeva, samur, beyaz tilki, sincap kürklerini ise zengin ve ileri gelen kişiler giymekteydi. II. Abdülhamid döneminde kadınlar genelde samur, vaşak ve zerdevce kürklerini kullanmışlardır.⁴¹ Nitekim, II. Abdülhamid dönemini gören Nurtâb Kadınefendi'nin muhallefâtında da samur ve vaşaktan yapılan kürkler bulunmaktadır. Diğer yandan, Osmanlılar kürkü kaftanla beraber kullanmışlar ve çeşitli kumaşlarla kaplamışlardır. Bu bağlamda, muhallefâtta kürkler şöyledir: Köhne mai atlas kaplı elma kürk, köhne mavi kürk, mor kadife kaplı ferâce kürk, köhne mai servi kürk. Bunlar, süslü görünmek ve ısınmak amacıyla beden kürkü olarak Kadınefendi tarafından giyilmiş olmalıdır. Terekede ayrıca köhne vaşak diz kürküne

³⁹ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul 1969, 108.

⁴⁰ Bk. Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 164.

⁴¹ Fatma Ayhan, "Türklerin Giyim Kuşamında Kürk", 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül, Ankara 2007, 193-194.

yer verilmiştir ki bunu da yine ısınmak için dizlerine örtmek suretiyle kullanmış olmalıdır.

Siyah hırka: Muhallefâtta bir adet örme siyah hırka bulunmaktadır ki bu hırkayı kendisinin ördüğü ya da satın aldığı söylenebilir.

Şal: Farsçadan dilimize geçen şal, her çeşit yünlü kumaşlardan, ipekli-lerden veya yün örgülerden yapılı; esvablık, omuz ve boyun için atkılık, kuşaklık ve sarıklık olarak kullanılırdı.⁴² Muhallefâtta, köhne pullu şal parçası, köhne Lâhurî şal parçası, şal parçası, Lâhurî şal parçası, köhne tos (boyun) şalı, beyaz zemin köhne parça şal, rıza-i şal ve turuncu car şal, beyaz zemin Lâhurâkî şal, köhne car şal gibi türler bulunmaktadır. Kadınefendi, bu şalları kürkle birlikte veyahut farklı şekillerde aksesuar olarak kullanmış olmalıdır.

Yemenî: Basma suretiyle çiçekli motiflerle süslenmiş Yemenîlere yazma Yemenî denirdi.⁴³ Muhallefâtta da yazma Yemenî olarak geçmektedir ki bu, el ile işlenmiş, muhtemelen başa bağladığı dülbenttir.

2. K u m a ş Ç e ş i t l e r i

Aşağıda isimleri ve tanımları verilen farklı kumaş türleri, muhtelif miktarlarda olmak üzere Nurtâb Kadınefendi'nin muhallefâtında yer almıştır:

Arakıyye: Yün veya tiftikten döğülerek yapılmış ince keçe kumaş.⁴⁴

Atlas: İpekten dokunmuş, parlak bir kumaş.⁴⁵

Basma: Çiçekli, türlü renk ve desenli kumaş.⁴⁶

Canfes: Eski ipekli kumaşlardan biri.⁴⁷

Çözme: Çözgülü olarak ipekten veya pamuktan yapılmış sopalı bir nevi Türk dokuması.⁴⁸

Çuka: Yünden sıkı olarak dokunmuş dayanıklı bir kumaş.⁴⁹

Çuz: Yıldızlı, kırmızı renkli bir Çin kumaşı.⁵⁰

⁴² Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, 213.

⁴³ Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, 246.

⁴⁴ Mine Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, sayı 33, İstanbul 1982, 310.

⁴⁵ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, 302.

⁴⁶ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, 303.

⁴⁷ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, 306.

⁴⁸ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, 309.

⁴⁹ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, 309.

⁵⁰ Mine Esiner Özen, *a.g.m.*, 310.

Hümâyûn: Çişişli bir nevi hassa denilen bezin, yumuşak ve âlâ cinsi.⁵¹

İpek: İpek ipliğiyle dokunmuş kumaş.⁵²

Kadife: İpek, pamuk veya yünden, yüzü tüylü, yumuşak ve parlak kumaş.⁵³

Lâhurâkî: İnce yünlü Lahur kumaşı. Ekseri kırmızı renkli olur, kadın elbîseleri yapılırdı.⁵⁴

Lâhurî: Hindistan'ın Lahur şehrinde dokunan bir çeşit şal kumaşı.⁵⁵

Sandal: İpekli-pamuklu eski bir kumaşın adı.⁵⁶

Şalâki: Şal taklidi kumaşlara verilen isim.⁵⁷

Tül: İnce delikli, pamuk veya ipek dokuma.⁵⁸

Muhallefâtta bu kadar tür ve miktarda kumaş cinsinin bulunması vefat eden şahsın maddi gücünü, o dönemde hangi kumaş çeşitlerinin kullanıldığını ve özellikle de saray mensuplarının hangi kumaşlara rağbet ettiğini göstermesi bakımından dikkate şâyândır.

3. Takı - Aksesuarlar

Çanta: Muhallefâtta beyaz sırmalı meşin çanta ve beyaz sırmalı kadife çanta bulunmaktadır. Kadınefendi, meşinden ve kadifeden yapılmış olan bu çantaları muhtemelen dışarıda geziye, misafirlirđe vb. yerlere gittiğinde kullanmaktaydı.

Gözlük: Muhallefâtta demiri yaldızlı gözlük geçmektedir ki bu Nurtâb Kadınefendi'nin gözlerinin bozuk olduğunu göstermektedir. Genelde insanların gözlerinin kırk yaşından sonra yakını eskisi gibi göremediği kabul edilirse Kadınefendi'nin de yakını görme (hipermetrop) probleminin bulunduğu ve bu yüzden gözlük kullanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

İğne: Muhallefâtta pırlanta ve roza (penbe) elmas yaşmak iğnesi, sağır roza elmas iğne, tepesi zümrüd yaşmak iğnesi, inci ve elmas tepeli yaşmak

⁵¹ Mine Esiner Özen, a.g.m, 317.

⁵² Mine Esiner Özen, a.g.m, 318.

⁵³ Mine Esiner Özen, a.g.m, 319.

⁵⁴ Mine Esiner Özen, a.g.m, 324.

⁵⁵ Mine Esiner Özen, a.g.m, 325.

⁵⁶ Mine Esiner Özen, a.g.m, 331.

⁵⁷ Mine Esiner Özen, a.g.m, 334.

⁵⁸ Mine Esiner Özen, a.g.m, 338.

iğnesi, pırlanta sagır yaşmak iğnesi, roza elmas pat iğne, pırlanta ile müzeyyen ok ve yay resminde baş iğnesi, roza elmas kabakçiçeği iğne, pırlanta ile müzeyyen iğne, pırlanta tepeli sagır baş iğne, pırlanta tepeli sagır yaşmak iğnesi gibi çeşitlerin bulunması, çok sayıda yaşmaklarının bulunduğunu da göstermektedir. Bunlar inci, elmas, pırlantadan yapılmış iğneler olup tereke sahibinin maddi durumunu da göstermektedir.

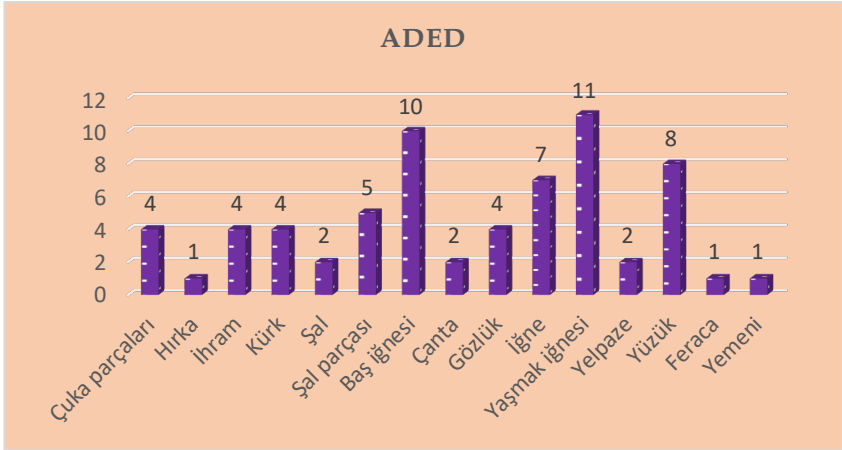
Yelpâze: Osmanlı döneminde yaşayan kadınlar için vazgeçilmez aksesuarlardan biri de yelpâzedir. Bilhassa saraya mensup ve varlıklı ailelerden gelen kadınlar yelpâze kullanırlardı. Nitekim Nurtâb Kadınefendi'nin muhallefâtında da elmas taşlı yelpâze, yelpâze, devetüyü yelpâze, tavus tüyü yelpâze, Felemenk taşlı fildişi yelpâze, fildişi saplı siyah boyalı yelpâze gibi çok farklı türleri bulunmaktadır.

Yüzük: Muhallefâtta yer alan roza elmas yüzük, yüzlü yakut yüzük, altın halkalı firûze yüzük, Kadınefendi'nin önemli ve değerli mücevherleri arasında zikredilebilir.

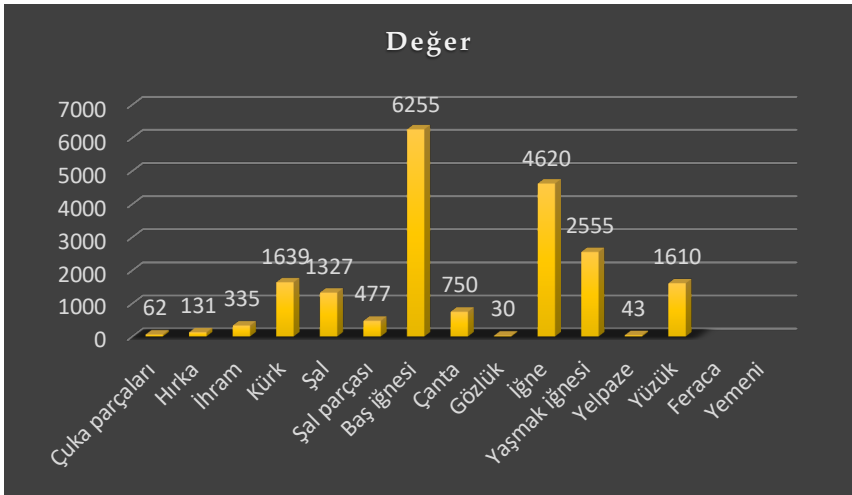
Nurtâb Kadınefendi'ye ait giyim-kuşam eşyalarının adet ve değerleri ile bunların kendi aralarındaki mukayeseleri içeren tablo ve grafikler aşağıda verilmiştir:

Giyim-Kuşam	Adet	Değer (Kuruş)
Çuka parçaları	4	62
Hırka	1	131
İhram	4	335
Kürk	4	1639
Şal	2	1327
Şal parçası	5	477
Ferâce	1	-
Yemenî	1	-
Baş iğnesi	10	6255
Çanta	2	750
Gözlük	4	30
İğne	7	4620
Yaşmak iğnesi	11	2555
Yelpâze	2	43
Yüzük	8	1610

Tablo II

Grafik I

Grafik II

Beslenme / Mutfak Eşyaları

1. Mutfak Eşyaları

Anbar: Tahtadan yapılan sandıktır. Anbara erzak, eşya, giysi vs. şeyler konularak muhafaza ediliyordu. Muhallefatta, köhne tahta anbar, köhne bo-

yalı tahta anbar, köhne anbar, teneke kaplı anbar, tahta tehî anbar bulunmaktadır. Bunların kaçının mutfakta kullanıldığını bilemiyoruz fakat içerisine erzak, tabak vs. malzeme konularak kullanılmış olduğu söylenebilir.

Bardak: Muhallefâtta yer alan eski maden çay bardağı, kapaksız saksonya su bardağı, mavi billur bardak, sim su kupası gibi bardaklardan hareketle Kadınefendi'nin hanesinde daha çok cam bardak kullanıldığını ve çay içildiğini söylemek mümkündür.

Cendere: Kalın oklava demek olan cenderenin hamur işlerinde kullanılmış olması muhtemel gözükmektedir.

Çatal, bıçak, kaşık: Muhallefâtta yıldızlı sim arûsek saplı çatal, bıçak ve kaşık, sim çay kaşığı, sim kaşık ve çatal ve bıçak, sim kabzalı ve kapaklı sağır bıçak, yıldızlı sim tuz kaşığı, sim kaşık kisesi, sepet derûnunda tahta kaşık, köhne tomar kaşık takımı, tatlı kaşığı, sedef ta'âm kaşığı, yüzlü kaşık takımı gibi çok sayıda çatal, kaşık, bıçak kaydedilmiştir. Görüldüğü üzere hanede daha çok gümüşten yapılmış çatal, kaşık, bıçak türleri kullanılmakta olup bunların çok sayıda olması, hane halkının ve misafirlerinin fazlalığını göstermektedir.

Ekmek selesi: Muhallefâtta, yemeklerde ekmeklerin servis edildiği âdi porselen etmek selesi ve porselen etmek selesi geçmektedir.

Fincan: Muhallefâtta camdan yapılmış zemzem-i şerif fincanı yer almaktadır ki bu da Kadınefendi'nin hacca veya umreye gitmiş olabileceğini ve misafirlerine de bu fincanlar içerisinde zemzem ikram ettiğini akla getirmektedir.

Güğüm: Nuhas (bakır) su güğümü, nuhas kebîr güğüm, nuhas güğüm, köhne nuhas şerbet güğümü gibi farklı türler mevcuttur. Su güğümünün mutfak ve banyo/hamam gibi alanlarda kullanıldığı, şerbet güğümünün ise mevlit vb. dini toplantılarda misafirlere şerbet dağıtmak amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Havan: Muhallefâtta pirinc havan, mermer havan, âdi ta'âm havanı bulunmaktadır. Birden fazla havanın bulunması bunların işlevlerinin farklı olduğunu düşündürmektedir; mesela, bazıları yiyecek dövmek için, bazıları ise ilaç hazırlamak amacıyla kullanılmış olabilir.

İbrik, leğen: Muhallefâtta sağır sim leğen ile ibrik, teneke leğen ile ibrik, yıldızlı nuhas leğen ile ibrik, eski maden ibrik, sağır teneke leğen ile ibrik, sarı teneke leğen ile ibrik, yıldızlı nuhas sağır leğen ile ibrik, nuhas ibrik, eski

maden sağır çay ibriği, nuhas su ibriği, sarı teneke ibrik, çay ibriği, pilav leğeni vs. gibi çok sayıda ve türde ibrik/leğen kaydedilmiştir. Su ibriği, çay ibriği gibi daha çok bakırdan yapılmış ibrikler bulunmaktadır. Leğenler ise ibrikle birlikte kullanılan leğen ya da pilavın konulduğu leğen gibi, kullanılışlarına göre farklı eşyalar arasında yer almıştır.

Bakraç: Köhne nuhas bakraç, nuhas bakraç olarak kaydedilen bu bakır bakraçlar muhtemelen su ve süt ürünlerini koymak için kullanılmıştır.

İskemle: Sözlükte aralıksız sandalye, üzerine çiçek vazosu, sigara tablası gibi eşyaların konulduğu küçük masa⁵⁹ olarak geçen iskemle Osmanlı döneminde oturma amaçlı veya yemek sehпасı olarak yaygın şekilde kullanılabilmekteydi. Muhallefâtta penbe kadife üzerine sim meşin ta'âm iskemlesi, lacivert kadife üzerine sim meşin ta'âm iskemlesi, yıldızlı nuhas kaplı ta'âm iskemlesi, köhne tahta ta'âm iskemlesi, tahta iskemle, sedef ta'âm iskemlesi, tahta ta'âm iskemlesi gibi çeşitli ta'âm iskemleleri geçmektedir ki bu iskemleler, üzerine sini ve tepsi gibi eşyaları koymak için kullanılmış olmalıdır. Çünkü, adı ta'âm (yemek) iskemlesi olarak geçtiğine göre yiyecek dolu sini veya tepsi, iskemle üzerine konularak yemek yenilmekteydi. Muhallefâtta bir de ceviz iskemle geçmektedir, bu türü muhtemelen oturmak için veya mum, yiyecek vs. koymak için kullanılmış olmalıdır. Kadınefendi'nin muhallefâtında iskemleyle birlikte sehпaların da bulunması dikkat çekicidir. Zira, Kadınefendi 19. Yüzyılın sonlarına doğru değil de aynı yüzyılın başlarında vefat etmiş olsaydı, muhallefâtında muhtemelen sehpa eşyasını bulamayabilirdik.

Kahve takımları: Bu eşya türünde olmak üzere; Sim kahve fincan zarfı, sim kaplı tahta kahve kutusu, sim kahve askısı ile ibrik, altın kahve fincan zarfı, Manastırkâri sim kahve fincan zarfı, mavi minalı (cam) altın kahve fincan zarfı, sim kahve tepsi, sim kahve fincanı zarfı, saksonya fincan, âdi kahve fincanı, toprak ve ceviz ve porselen ma'a zarf kahve ve fincanı, kahve fincanı, köhne fındık atlas üzerine sarı resim tel işlemeli kahve pûşidesi, porselen kahve fincanı, âdi porselen çay fincanı, tahta kahve kutusu, yıldızlı kahve tepsisi ve tası, kahve tepsisi, yıldız nuhas kahve tepsisi, fakfon kahve tepsisi, fakfon ayaklı kahve tepsisi, yıldızlı kahve askısı ile ibrik yer almıştır. Muhallefâtta çok sayıda kahve malzemesi bulunması, evde kahvenin sıkça içildi-

⁵⁹ *Türkçe Sözlük*, haz. Şükrü Halûk Akalın vd., 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 983.

ğini, ayrıca misafirlerine de ikram edildiğini göstermektedir. Buradan hareketle, söz konusu dönemde kahveye olan rağbetin devam ettiğini de söyleyebiliriz.

Kahvaltı tabağı: Sim kahvealtı tabağı olarak geçen bu gümüş tabak, sabahları kahvaltıda kullanılmış olmalıdır.

Karavan: Muhallefâтта geçen karavan, yemek konulmak için kullanılan büyükçe kap (yemek karavanası) olmalıdır.

Kavanoz: Muhallefâтта nuhas reçel kavanozu, reçel memlü âdi kavanoz, sepet derûnunda reçel kavanozu, beyaz çifte kollu saksonya kavanoz, toprak kavanoz, çifte kollu kavanoz, eski maden kavanoz, toprak kavanoz gibi pek çok kavanoz çeşidi bulunmaktadır ki bu da evde çeşitli yiyeceklerden yapılmış reçellerin bolca tüketildiğini göstermektedir.

Kazan: Nuhas kazan olarak kaydedilen bakır kazanın, yemek pişirmek veya su ısıtmak amacıyla kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kevgir: Muhtemelen bazı yiyecek ve içecekleri süzmek için kullanılan bir eşya idi, muhallefâтта nuhâs kevgir şeklinde geçmektedir.

Kuşhâne: Kuş etlerinin pişirildiği küçük tencere olarak geçen kuşhane⁶⁰ muhallefâтта, nuhas sagîr ve kebîr kuşhane olarak yer almaktadır. Bu mutfak eşyasından, Kadinefendi'nin mutfağında kuş etinin de piştiğini ve yendiğini söylemek mümkündür.

Küp: Muhallefâтта geçen pirinc musluklu Japonkâri kapaklı küp, Mal-takâri su küpü, su küpü, yaldızlı ve musluklu su küpü gibi mutfak eşyalarında, evin su ihtiyacını karşılamak için su depolanmaktaydı.

Mangal: Muhallefâтта tabe pirinc mangalı, kebîr sac mangal olarak geçmektedir. Sarı mangal, Edirne mangalı, yüksek orta mangal, kısa bakır mangal gibi pek çok çeşitleri mevcuttur. Günümüzden farklı olarak eskiden evlerin ısıtılmasında da kullanılan mangallar en önemli eşyalar arasındaydı. Büyük konakların geniş ve tavanı yüksek odalarını ısıtmak amacıyla konan mangalın tavası çok ateş alması için büyük yapılmıştı, mangal tavalarına ateş konduktan sonra tavanın yanlarında bulunan dört halkaya zincirlerin çengeli geçirilir, üstteki halkaya sırık sokularak iki kişi tarafından mangalın bulunduğu odaya getirilirdi.⁶¹

⁶⁰ İsmail Parlatur, *a.g.e.*, 941; İlhan Ayverdi, "Kuşhâne", <http://lugatim.com/s/kushane>, (Erişim Tarihi: 1.12.2020).

⁶¹ Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 213.

Mikser: Muhallefâtta sim saplı mikseran ve pelesenk saplı mikseran şeklinde geçen bu eşya mutfakta yiyeceklerin karıştırılması için kullanılmış olmalıdır. Diğer yandan, Avrupa kökenli bir kelime olan mikser'in bu tarihlerde Osmanlı mutfağı için kullanılıyor olması dikkat çekicidir.

Nihâle: Nihâle çorba, çay gibi yiyecek ve içecekleri içinde bulunduran sıcak kapları, yemek sahanlarını koymak için kullanılırdı. Muhallefâtta frenk nihâlesi olarak geçmektedir ki bu ifade, eşyanın batı menşeli olduğunu göstermektedir.

Sefer taşı: Muhallefâtta porselen üç gözlü sefer taşı olarak verilmektedir ki bu sefer taşını, yola çıktığı veya mesire yerlerine gittiği zamanlarda kullanmış olmalıdır.

Semâver: Muhallefâtta kebîr semâver ve semâver olarak kaydedilen bu eşyanın bulunması da yine çayın tüketildiğini, büyük semâverin ise misafirler geldiği zaman kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

Sürahi-şişe-desti: Muhallefâtta; tabla derûnunda billur sürahi ve şişe, billur sürahi, keten yüzlü penbe erkân şişesi, şurub memlü billur sürahi, şurub memlü siyah şişe, kâr-ı kadîm billur su şişesi, sürahi ve şişe, âdi sürahi, tehî hasırlı şişe, billur sürahi, âdi porselen su destisi olarak geçmektedir. Sürahi ve desti su koymak üzere kullanılmıştır. Ayrıca, şurup dolu şişeler de kaydedilmiştir ki, bu şurubun tedavi maksatlı bir ilaç mı, yoksa şerbet mi olduğunu bilemiyoruz.

Tas: Güğöz meşin mahfuza derûnunda sim kapaklı yeşim tas, nuhas çorba tası, Mısır taşından mamul su tası, saksonya şurub tası gibi kapaklı ve kapaksız olmak üzere çeşitli madenlerden yapılmış taslar geçmektedir. Bunlar su, çorba ve şurup içmek için kullanılmıştır.

Sahan: Nuhas ta'âm sahanı, tepsi derûnunda porselen sagîr perhiz sahanı ile kapak, yıldızlı nuhas kapaklı perhiz sahanı, âdi porselen perhiz sahanı ile kapak, yıldızlı nuhas tepsi derûnunda yıldızlı nuhas kapaklı sahan, mavi zemin porselen ta'âm sahanı, saksonya kâse ve sahan, nuhas sahan ile kapak, kapaklı saksonya sahan, porselen ta'âm sahanı gibi daha çok ta'âm sahanı yani yiyeceklerin konulduğu kap ve perhiz sahanı olarak geçmektedir. Osmanlı yemeklerinde hafif, hazmı kolay olan yemeklere perhiz yemeği denirdi.⁶² Kayıtlarda yer alan perhiz sahanları, bunlarda perhiz yemeğinin pişirildiğini ve Nurtâb Kadınefendi'nin belki de birtakım sağlık sorunları nedeniyle sağlığına dikkat ettiğini göstermektedir.

⁶² <http://www.kuzubudu.com/turk-osmanli-mutfagi-yemekleri-sozlugu/>.

Kâse: Muhallefâtta, yıldızlı billur hoşab kâsesi, saksonya sekiz köşeli kapaklı kâse, kapaklı penbe porselen kâse, billur hoşab kâsesi, kapaklı ve tabak elmastraş hoşab kâsesi, porselen hoşab kâsesi, kapaklı şişeden şekerçi kâsesi, kapaklı ve tabak billur hoşab kâsesi, Japonkâri kapaklı kâse, saksonya kâse, billur hoşab kâsesi gibi saksonya, yıldızlı billur, elmastraş, porselen gibi farklı türlerde, kapaklı veya kapaksız kâseler bulunmaktadır. Bununla birlikte, genelde hoşaf kâsesi olarak geçmektedir ki kâselerin çoğunun hoşaf içilmesi için kullanıldığını göstermektedir.

Tava: Yumurta tabesi olarak geçen bu tava adından da anlaşılacağı üzere yumurta pişirilmek için kullanılan bir mutfak eşyasıdır. Aynı zamanda, önemli bir yiyecek olarak yumurtanın tüketildiğini de ortaya koymaktadır.

Tencere: Kapaklı nuhas tencere olarak geçen mutfak eşyalarından biri de bakır tencedir. Bunun da yine yemek pişirmek için kullanıldığını söylenebilir.

Tabak: Muhallefât kayıtlarında en sık geçen eşyalardan biri de tabaktır. Bayrak resmi porselen salata tabağı, kapaklı porselen kâse tabak, porselen âdi tabak, âdi porselen kâse ve tabak, âdi tabak, eski maden kâse, beyaz porselen çay tabağı, âdi porselen ile kapak tabak, âdi porselen sagîr ve kebîr tabak, âdi reçel tabağı, âdi porselen salata tabağı, porselen tabak, âdi porselen tabak, derûn boyalı porselen beyaz salata tabağı, penbe salata tabak saksonya, billur tabak, keten yemiş çinisi, bayrak resminde saksonya yemiş tabağı, reçel tabağı gibi çok çeşitli ve sayıda tabaklar mevcuttur. Bunlar salata tabağı, çay tabağı, reçel tabağı, yemiş tabağı şeklinde kategorize edilebilir. Bu bakımdan, Kadınefendi'nin ne tür yiyecekler tükettiğine dair bir fikir verebilir.

Tepsi: Bakır, çelik, fakfon gibi madenlerden yapılmış tepsi bulunmaktadır. Güğez pulat tepsi, ta'âm tepsisi, nuhas ta'âm tepsisi, penbe zemin kabartma çiçekli tepsi, porselen tepsi nuhas tepsi, nuhas yumurta tabesi (tavası) ve safir tepsi, çuka sofrası, beyaz zemin üzerine resim işlemeli sofrası, köhne sofrası, ta'âm tepsisi, nuhas ta'âm tepsisi, beyaz üzerine sarı resim tel işlemeli sofrası, fakfon tepsi, nuhas yumurta tabesi, ceviz ta'âm sofrası, üzeri kabartma çiçekli porselen ve sini, köhne basma sofrası, sarı ta'âm sofrası, kadayıf tepsisi gibi çok sayıda tepsinin bulunması, yaşanan hane sayısının ve eve gelen misafirlerin çokluğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, kadayıf tepsisi olarak geçen eşya ise bize Kadınefendi'nin Osmanlı'da tercih edilen kadayıf tatlısını sevdiğini ortaya koymaktadır.

Toprak güveç kabı: Güveç yemeğinin pişirildiği kap olup hanede güveç pişirildiğini ve yendiğini göstermektedir.

Tulumba: Kayıtlarda frenk tulumbası olarak geçmektedir. Tulumbayı su çekmeye yarayan bir alet olarak düşündüğümüzde, evin yakınlarında bir kuyu olduğu ve bu tulumba vasıtasıyla da kuyudan su çekildiği tahmininde bulunabiliriz.

Tuzluk: Tarihte insanoglundun vazgeçilmez ihtiyaçlarından biri olan tuz önemli bir gıda maddesidir. Eşyalar arasında, sim kafesli tuzluk, köhne Lâhurâkî tuz takımı gibi gümüş ve kullanılmış tuzluklar kaydedilmiştir.

Aşağıdaki tabloda mutfak eşyalarının adetleri ve değerleri gösterilmiştir.

Mutfak Eşyası	Aded	Değer (Kuruş)
Bakraç	3	32
Bakraç ve tencere	2	55
Bardak	3	140
Bıçak	5	253
Çatal, bıçak ve kaşık	45	2006
Çatal, bıçak, kaşık	33	1500
Çatal, kaşık, bıçak	6	251
Çay bardağı ve reçel tabağı	8	137
Çay fincanı	5	35
Çay ibriği	1	225
Çay kaşığı	12	305
Çay tabağı	5	130
Desti	1	415
Ekmek selesi ve tabak	3	99
Ekmek selesi, kâse ve ibrik	6	87
Fincan	16	219
Gügüm	6	238
Güveç kabı	3	14
Havan	4	138
Ibrik	3	655
Ibrik ve kazan	3	140
Iskemle	1	2
Kadayıf tepsisi ve yumurta tabesi	5	45
Kahve askısı ibrik	3	2585
Kahve fincanı	24	58
Kahve fincanı zarfı	39	2295
Kahve kutusu	1	222
Kahve kutusu ve havan	2	20
Kahve püşidesi	3	1820
Kahve tepsisi	8	967
Kahve tepsisi ve tas	2	100
Karavan, tepsi, hırdavat	7	54
Kâse	37	2770
Kâse ve fânûs	5	60
Kâse ve hırdavat	8	84
Kâse ve sahan	4	260
Kâse ve tabak	10	255
Kaşık	27	925
Kaşık kisesi ve nihâle	5	99
Kaşık takımı	1	170

Kaşık, huni ve hırdavat	1	23
Kavanoz	33	2085
Kavanoz ve şişe	9	45
Kevgir	6	53
Kuşhane	5	61
Leğen ibrik	3	426
Leğen ve bakraç	8	131
Nihâle	2	565
Pilav tası	7	100
Piyata ve yemiş selesi	34	360
Reçel kavanozu	2	30
Sahan	45	1562
Sahan ibrik	4	271
Sahan ve tabak	7	199
Sahan ve tas	5	300
Sahan ve yumurta tabesi	6	54
Sahan, yumurta tabesi ve kuşhane	9	83
Sandalye ve mikseran	2	51
Sefer tası	1	40
Semâver	6	1010
Su destisi	3	337
Su güğümü	2	46
Su ibriği	2	52
Su kupası	1	101
Su küpü	4	358
Su tası	1	73
Sürahi	6	105
Sürahi ve ekmek selesi	4	67
Sürahi ve kupa	3	46
Sürahi ve şişe	24	101
Şerbet güğümü ve maşraba	5	40
şerbet makraması	6	43
Şişe	13	79
Tabak	215	2764
Tabak kapağı	14	18
Tabak parçaları	3	17
Tabak ve kahve fincanı	27	60
Tabak ve kâse	3	122
Tabak ve kaşık	8	51
Tabak ve kaşık ayağı	29	155
Tabe derünü	8	53
Tabe kapağı	1	101
Tas	2	89
Tencere	2	32
Tepsi	15	1115
Tuz takımı	1	130
Tuzluk	9	550
Vazo ve billur sürahi	6	50
Yemişlik	6	53
Yumurta tabesi ve tepsi	4	53
Yumurta tabesi ve ibrik	5	20
Zarflı kahve fincanı	8	40

Tablo III

2. Yiyecek-İçecek

Yukarıda ayrıntıları verilen mutfak eşyalarından yola çıkılarak⁶³ şurup, şerbet, çay ve kahve gibi içecekler ile reçel, salata, çorba, hoşaf, yumurta, şeker, yemiş, tatlı, pilav, kadayıf gibi gıda maddelerinin çokça tüketilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, kayıtlarda devekuşu yumurtası da geçmektedir, ancak devekuşu yumurtasının yiyecek olarak değil de örümcek ağlarından korunmak amacıyla kullanılmış olabileceğini düşünülebiliriz. Muhallefâta fincan ve şişe içinde yağ kayıtları da geçmektedir. Bu yağların mutfakta yiyecekler için mi, yoksa sağlık amacıyla mı kullanıldığı belli olmamakla birlikte her iki amaç için de kullanıldığı söylenebilir.

Temizlik ve Sağlıkla İlgili Eşyalar

1. Temizlik Eşyaları

Abdest leğeni-ibriği: Birden fazla abdest leğeni ve ibriğinin olması sadece kendine ait değil yanındaki yardımcıların ve misafirlerin de kullandığı leğen ve ibriklerin olduğunu göstermektedir. Muhallefâta köhne nuhas abdest leğeni, abdest leğeni ile ibrik, nuhas abdest leğeni, yıldızlı nuhas abdest leğeni ile ibrik, abdest leğeni ile ibrik, Sakızkâri abdest kutusu, sim leğen, ibrik ve sabunluk olarak geçmektedir.

Banyo: Muhallefâta köhne çinko banyo olarak geçen eşya da batılı maddi kültür unsurlarından birisi olarak kabul edilebilir. Bu ise, çinkodan mamul büyük bir banyo leğenine benzeyen veya daha geniş ve yüksek ebatta yapılmış duşakabin benzeri bir eşya olabilir.

Çamaşır leğeni: Muhallefâta nuhas köhne çamaşır leğeni, nuhas çamaşır leğeni, nuhas çameşuy leğeni olarak geçen çamaşır leğenleri, bakırdan yapılmış olup giysi ve örtüleri yıkamakta kullanılmaktaydı.

Nalın: Sedefli hamam nalını, âdi hamam nalını Kadınefendi'nin hamamlara gitmiş olabileceğini ya da hanesinde bunları kullandığını göstermektedir.

Hamam taşı: Sim hamam taşı, yıldızlı nuhas hamam taşı, hamam taşı olarak kaydedilmiştir. Hamam taşlarının bulunması da yine hamamlara gitmiş olabileceğini ya da evinde bunları kullandığını ortaya koymaktadır.

⁶³ Muhallefatta; şerbet güğümü, çay fincanı, çay bardağı, kahve fincanı, reçel kavanozu, yumurta tavası, kadayıf tepsi vs. şeklinde geçmektedir (TSMA, D. 1004/3).

Havlu: Hamam havlusunu da yine ev veya hamamda ya da her ikisinde kullanmış olmalıdır.

Sabun: Kayıtlarda “tahta sandık derûnunda bir miktar sabun” olarak geçmektedir ki bu bize o dönemin en önemli temizlik ürünlerinden birinin sabun olduğunu göstermektedir. Ayrıca bir de sabunluk leğen ve ibrikle birlikte kaydedilmiş sabunluk bulunmaktadır.

2. Sağlık Malzemeleri

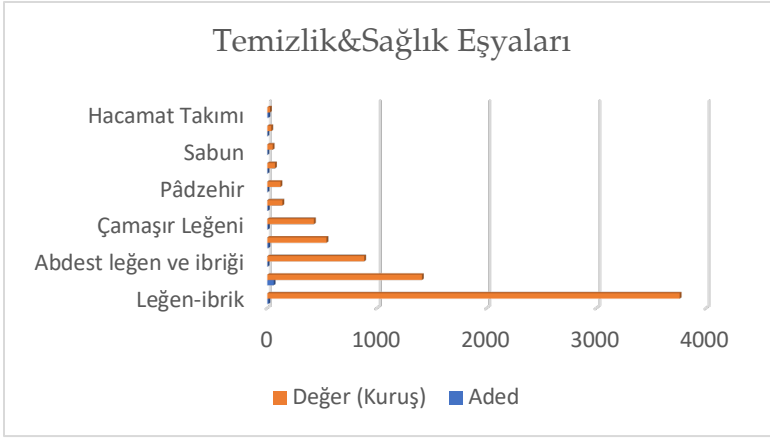
Pâdzehr: Kadınefendi'nin muhalledâtında gümüşten küçük kutu içerisinde pâdzehr yani günümüzdeki kullanımıyla panzehir bulunmaktadır. Nurtâb Kadınefendi bu panzehiri hastalığa yakalandığı zamanlar tedavi amaçlı kullanmış olmalıdır.

Hacamat takımı: Kadınefendi'nin hacamat yaptırmış olduğunu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Osmanlılarda sıklıkla başvurulan tedavi yöntemlerinden biri olan hacamat yaptırmının insan vücuduna faydalı olduğu genel kabul görmektedir.

Temizlik ve sağlığa dair eşyaların adet ve değerleri ile bunların mukayeselerini içeren bilgiler aşağıdaki tablo ve grafikte verilmiştir:

Temizlik&Sağlık Eşyaları	Adet	Değer (Kuruş)
Leğen-ibrik	10	3759
Havlu	58	1409
Abdest leğen ve ibriği	3	883
Hamam Tası	10	539
Çamaşır Leğeni	6	425
Abdest leğeni	5	137
Pâdzehir	2	120
Nalın	2	70
Sabun	1	49
Banyo	1	36
Hacamat Takımı	10	24

Tablo IV

Grafik III

Muhallefâтта Yer Alan Mücevher Türleri

Yeşim, pırlanta, roza (penbe) elmas, safir, zümrüt, inci, yakut, altın, arûsek (gelincik veya süslü sedef), firûze, sedef, fildişi gibi türler yer almaktadır. Muhallefâтта en fazla altın ve elmas cinsi mücevherler bulunmaktadır.

Muhallefâтта Bulunan Maden Çeşitleri

Bunlar; sim (gümüş), nuhâs (bakır), çinko, mermer, fakfon (gümüş taklidi olarak yapılan nikel ile karışık bir tür maden) gibi o dönemde en çok kullanılan maden türleridir. Kadınefendi'nin muhallefâtında en fazla gümüş ve bakır madenlerinden yapılan eşyalar bulunmaktadır. Gümüşten ve bakırdan yapılmış eşyalar daha ziyade mutfak kategorisi içerisinde yer almıştır.

Muhallefâтта Mevcut Olan Eşyaların Renkleri

Kadınefendi'nin muhallefâtındaki eşyaların renklerine bakıldığında; yeşil, lacivert, mavi, beyaz, pembe, siyah, sarı, turuncu, mor, nohudî, fındıkî, güğöz/güvez (mora çalan kırmızı), samanî ve ceviz renkleri karşımıza çıkmaktadır. Kadınefendi'nin muhallefâtında yeşil renkte olanlar: sa'at, sandalye, perde, seccâde, cibinlik; lacivert renkte olanlar: iskemle, kahve pûşîdesi, zar, kâse; mavi renkte olanlar: dürbün, kürk, sahan, perde, çiçeklik, kahve pûşîdesi, bardak; beyaz renkte olanlar: yorgan, yastık, pencere şemsiyesi,

çanta, çay tabağı, kavanoz, şal, sofa; pembe renkte olanlar: iskemle, erkân şiltesi, yatak şiltesi, su testisi, minder, yastık, çarşaf, gaz lambası, sofa pûşidesi, kâse, fincan, tabak; siyah renkte olanlar: sehpa, şişe, sa'at, ayna, hırka, şemsiye, ferâce, yelpâze; sarı renkte olanlar: pencere şemsiyesi, ibrik, kazan, seccâde, kahve pûşidesi, şerbet makraması, abdest havlusu, sofa; turuncu renkte olanlar: sahan, ibrik, Kalîçe, perde, şal; mor renkte olanlar: kürk, sandalye; nohudî renkte olanlar: pencere şemsiyesi; fındıkî renkte olanlar: kahve pûşidesi; güğez renkte olanlar: hançer, tas, salata tabağı, tepsi, nihâle, minder, pencere perdesi, sehpa pûşidesi, zar, Kalîçe, yastık, ihram, fânûs, çanta, sofa; samanî renkte olanlar: seccâde; ceviz renginde olanlar ise çarşaf, dolap, sehpa, çiftthane, kahve fincanı, iskemle, konsol ve sofa gibi eşya türlerinden oluşmaktadır.

Kadın efendi evinin odalarında yeşil, mavi, turuncu ve güğez renginde perdeler ile beyaz ve sarı renkte pencere şemsiyeleri, pembe ve güğez renginde minderler kullanmıştır. Kadın efendi'nin mavi ve mor renkte kürkleri, siyah hırkası, beyaz, turuncu şalları, beyaz ve güğez renginde çantaları, siyah renkte şemsiyesi ve yelpâzesi bulunmaktadır. Yatak takımlarında ise pembe, güğez ve beyaz renklerini tercih etmiştir. Muhallefâтта yer alan eşyalar arasındaki dolapların rengi genelde cevizdir. Muhallefâтта bulunan eşyaların renklerinden hareketle Kadın efendi'nin yaşamında hangi renklerin daha fazla hâkim olduğunu değerlendirmek mümkündür.

Muhallefâттaki Kayıtlara Göre Saraya Eşya / Ürün Gönderen Bazı Ülke ve Şehirler

Bunlar oldukça farklı coğrafyalardan olmak üzere; Manastır (sim kahve fincanı zarfı), Saksonya (kavanoz, sahan, fincan, tas, kâse, tabak, ibrik, su bardağı), Malta (su küpü), Paris (sa'at, dolap), Bursa (havlusu), Sakız (abdest kutusu) ve Japonya (kâse, küp) gibi ülke ve şehirlerden ibarettir.

Muhallefâтта Bulunan Alafranga (Avrupa Tarzı) Eşyalar

Osmanlı maddi kültüründe değişimi simgeleyen bazı eşyalar, Nurtâb Kadın efendi'nin muhallefâtında yer almaktadır. Bu eşyalar arasında mutfak araçları ve odalarda kullanılan eşyalar ağır basmaktadır. Mutfak bölümünde çatal, bıçak, Saksonya tabak, kâse, fincan, çay takımları, mikser, su bardağı gibi alafranga (Avrupa) tarzı eşya ve araçlar kullanılırken diğer odalarda ise sandalye, sehpa, konsol, endam aynası, avîze, şamdân, karyola, banyo ve sa'at gibi yine alafranga eşyalar kullanılmıştır. Mutfak eşyaları adet olarak daha fazla iken (mutfak eşyaları: 149, oda eşyaları: 84 adet) oda eşyalarının

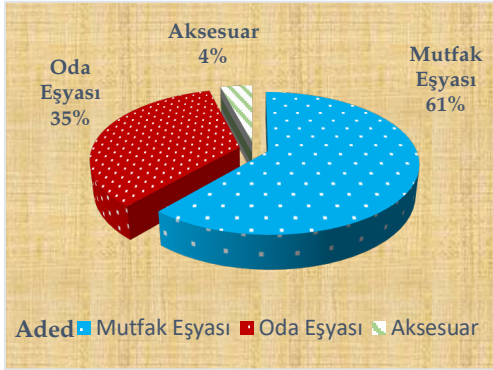
(Toplam: 7.268 kuruş) ise mutfak eşyalarına (6.895 kuruş) göre değeri daha fazladır. Diğer yandan, Batılılaşma etkisinin diğer bir ürünü de arabadır. Nitekim, muhalefatta 5 adet araba kaydı bulunmaktadır. Bunlar arasında kupa arabalar ise daha fazla sayıdadır. Aşağıdaki tablo ve grafiklerde, alafranga ürünlerin adetleri, sınıfları ve değerleriyle bunların oranları verilmiştir:

Eşya Adı	Adet	Değer (Kuruş)	Sınıfı
Sim çay kaşığı	12	305	Mutfak Eşyası
Sim kaşık ve çatal ve bıçak	6	251	Mutfak Eşyası
Sim saplı mikseran	2	340	Mutfak Eşyası
Sim çatal ve bıçak ve kaşık	33	1500	Mutfak Eşyası
Tahta sigara sehpa	6	35	Oda Eşyası
Köhne çinko banyo	1	36	Oda Eşyası
Üzeri siyah mermerli maden sehpa	1	149	Oda Eşyası
Köhne ceviz orta sehpa	2	55	Oda Eşyası
Ma'a kapak saksonya sahan	6	270	Mutfak Eşyası
Siyah ceviz sigara sehpa	1	66	Oda Eşyası
Beyaz porselen çay tabağı	5	130	Mutfak Eşyası
Yaldızlı kâr-ı kadîm sandalye ve pelesenk saplı mikseran	2	51	Mutfak Eşyası
Saksonya fincan	12	150	Mutfak Eşyası
Üzeri mermerli maden sehpa	1	165	Oda Eşyası
Yaldızlı pirinc donanmalı Pariskâri rehâvîli sa'at	1	480	Oda Eşyası
Sepet çocuk arabası	1	135	Oda Eşyası
Siyah boyalı Pariskâri âdi oturtma sa'at	1	335	Oda Eşyası
Turuncu zemin saksonya sahan ma'a ibrik	4	271	Mutfak Eşyası
Tülbend karyola	6	34	Oda Eşyası
Tire karyola püşidesi	2	90	Oda Eşyası
Beyaz çift kulplu saksonya kavanoz	1	450	Mutfak Eşyası
Yedişer mumlu billur şamdân	2	660	Oda Eşyası
Tire sehpa sagîr püşide	9	80	Oda Eşyası
Ma'a fânûs billur şamdân	1	92	Oda Eşyası
Ma'a fânûs fakfon şamdân	2	87	Oda Eşyası
Billur ma'a fânûs avîze	2	200	Oda Eşyası
Maden sehpa	1	75	Oda Eşyası
Yaldızlı pirinc şamdân ma'a fânûs	2	137	Oda Eşyası
Üzeri boyalı rehâvîli sa'at	1	445	Oda Eşyası
Pirinc şamdân	1	36	Oda Eşyası
Fakfon şamdân	2	44	Oda Eşyası
Ma'a saksonya kâse ma'a kapak	2	250	Mutfak Eşyası
Mai minalı yaldızlı üç boğumlu dürbün	1	225	Oda Eşyası

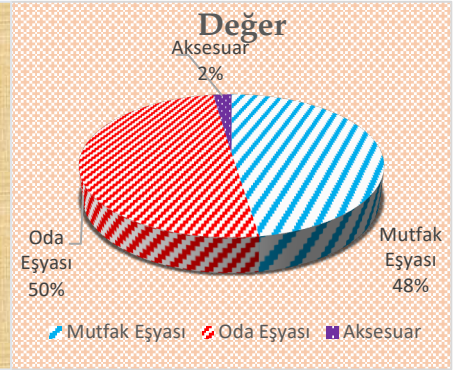
Maden kaplama ta'âm sehpaşı	1	40	Oda Eşyası
Rehâvîli yıldızlı pirinc donanmalı sa'at	1	260	Oda Eşyası
Âdi porselen etmek selesi kâse ve maden ibrik	6	87	Mutfak Eşyası
Âdi porselen çay fincanı	5	35	Mutfak Eşyası
Sagır sigara sehpaşı	3	47	Oda Eşyası
Amerikan yatak bağı	3	65	Oda Eşyası
Tek mumlu pirinc şamdân	2	28	Oda Eşyası
Çift kulplu saksonya kavanoz	1	360	Mutfak Eşyası
Billur avîzeli şamdân	2	189	Oda Eşyası
Üzeri mermerli Pariskâri dolab	1	430	Oda Eşyası
Eski maden sagır çay ibriği	1	225	Mutfak Eşyası
Saksonya kâse ve sahan	4	260	Mutfak Eşyası
Köhne beş mumlu pirinc şamdân	2	131	Oda Eşyası
Fildişi çift dürbün	1	50	Oda Eşyası
Arüseki çift dürbün	1	96	Oda Eşyası
Bilâmermer ceviz konsolu	1	89	Oda Eşyası
Mermerli ceviz konsolu	1	141	Oda Eşyası
Keman ve lavta	2	255	Oda Eşyası
Saksonya perhiz sahanı ve tabak	7	199	Mutfak Eşyası
Saksonya sekiz köşeli ma'a kapak kâse	1	121	Mutfak Eşyası
Temür karyola	2	166	Oda Eşyası
Köhne canfes şemsiye	4	99	Aksesuar
devetüyü yelpâze	2	43	Aksesuar
Köhne hasır sandalye	6	60	Oda Eşyası
Frenk tulumbası	1	72	Mutfak Eşyası
Penbe salata tabak saksonya	12	135	Mutfak Eşyası
Sim çenberli saksonya ibrik	1	600	Mutfak Eşyası
İki kulplu saksonya kâse	1	190	Mutfak Eşyası
Gözlük	3	5	Aksesuar
Saksonya kâse	3	150	Mutfak Eşyası
Yaprak resminde saksonya yemiş tabağı	5	200	Mutfak Eşyası
Bilâkapak saksonya su bardağı	2	50	Mutfak Eşyası
Lavta	2	220	Oda Eşyası
Üzeri mermerli maden konsol	1	200	Oda Eşyası
Uç boğumlu dürbün	1	100	Oda Eşyası
Üzeri mermerli maden konsol	1	275	Oda Eşyası
Billur sürahi ve porselen etmek selesi	4	67	Mutfak Eşyası
Sagır iki elmas taşlı yelpâze	1	185	Aksesuar
Üzeri mermerli maden konsol	1	170	Oda Eşyası
Eski maden çay bardağı ve reçel tabağı	8	137	Mutfak Eşyası
Uç boğumlu sagır dürbün	1	90	Oda Eşyası

Saksonya şorba (çorba) tası	2	89	Mutfak Eşyası
Çarçuvesi yıldızlı kebir endam aynası	2	505	Oda Eşyası
Araba	5	-	Taşıt

Tablo V

Grafik IV

Grafik V

Çalışmamızın buraya kadarki kısmında, TSMA 1004-3 numaralı defter esas alınarak Nurtâb Kadınefendi'nin muhalledâtında kaydedilen eşyalar zikredilmiştir. Ancak, aynı arşivde TSMA 1004-1, 1004-2, 1004-4, 1004-5 ve 693 numaralı muhalledât defterleri de bulunmaktadır. Bunlardan ilk dört defter, Nurtâb Kadınefendi'nin muhalledâtında bulunan eşyalar ile bunların adetlerini, değerlerini ve müzayedede kimler tarafından satın alındıklarını göstermektedir. 693 numaralı defterde ise yine Nurtâb Kadınefendi'nin satılmayan bazı eşyaları, sadece adetleriyle birlikte gösterilmiştir. Makalemize temel kaynak olan 1004-3 numaralı defterde bulunmayıp da zikredilen bu defterlerde geçen eşyalar da aşağıda verilmiştir:

693 Numaralı Defter: Müsta'mel keten pencere perdesi, abanoz baston, âdi basma boğça, âdi porselen tabağı, âdi porselen tepsi, atlas ve tob elbise boğçası, beyaz ve sarı işleme kılardan abdest havlusu, beyaz zemin Lâhurâkî şal, billur su bardağı, çarçubesi yıldızlı satır kat' âyine, çelik âyine, elvan canfes, eski maden kebir gülâbdân, fakfon kahve tepsi, fakfon kahve tepsi, ta'am nihâlesi, iplik işleme şerbet makraması, kebir ve sagîr maden kanepesi, kılardan işleme şerbet makraması, Lâhurâkî ve sufuf bezi kadın elbisesi boğça derûnundan, âdi sürahi, maden bafteli hayvan koşumu, mahmudiyye matbu, meşin kahvealtı tabağı serpuşu, mor kadife kaplı ferâce kürk, Mütenevvî sandalye, nuhas çorba tası, nuhas kapak, nuhas ma'a kapak sahan, nuhas pilav lengeri, nuhas sagîr kadayıf tepsisi, nuhas sagîr ve kebir ma'a kapak ten-

cere, nuhas tepsi, on bir satırlı şeyh hattıyla Kelâm-ı Kadîm, penbe atlas üzerine pul ve turtıl işleme boğça, penbe zemin Pariskâri saksonya çiçeklik, pirinc çekmece sa'at, pirinc kebîr dürbün, porselen âdi reçel tabağı, rıza-i şal ve turuncu car şal, saksonya çay ibriği, saksonya tabak, saksonya tepsi, sim saplı bıçak, sim tabak eski maden tas, siyah atlas ferâce, sûzenî iplik işlemeli Lâhurâkî seccâde ve minder, tahta kanepe, üzeri güllü abanoz çekmece, yaldızlı kahve ibriği, yaldızlı nuhas abdest leğeni, yaldızlı nuhas sagîr hamam tası, yaldızlı nuhas su güğümü, yaldızlı sim su kupası, yaldızsız sim kahve ibriği, yazma Yemenî, müsta'mel atlas ve tomar elbîse boğçası.

1004-1 Numaralı Defter: Mücevherli sa'at ma'a kordon, mücevherli kâr-ı kadîm ma'a mücevherli kaşık, mücevherli minalı altın kutu, büyük elmas kabak çiçeği renginde iğne, pırlanta ufak iğne, kebîr sim ayna, sim küpe, altın kordonlu altın koyun sa'ati, pırlanta yüzük, elmas yüzük, sim saplı bıçak, fakfon kahve tepsisi, fakfon kahve sitili, kılardan işleme şerbet makraması, âdi basma boğça, mor kadife kaplı moskov tilkisi kısa kürk, altın canfes, pirinc çekmece sa'ati, pirinc kebîr dürbün, köhne çayır çadırı.

1004-2 Numaralı Defter: Tel hayvan örtüsü, çiçekli Tennûr takımı, hasır pencere perdesi, meşin sim ta'âm iskemlesi, sarı teneke leğen ma'a ibrik, sarı bez şemsiye, çarçuvesi yaldızlı kebîr endam aynası, tire işleme dülbend boğça derûnunda, çarçuvesi yaldızlı kebîr endam aynası, tahta reçel sandığı, penbe porselen su destisi, açılır kapanır ta'âm [i]skemlesi, ma'a kapak porselen çorba kâsesi, tahta ta'âm tablası, yaldızlı nuhâs tas ve tepsi, teneke kaplı tehî sabun anbarı, yaldızlı iskemleli su güğümü, tahta çekmece ve tahta sagîr iskemle, teneke tabla derûnunda hırdavat, canfes yatak bağı, üç boğumlu dürbün, tahta pencere şemsiyesi, penbe memlû tomar erkân takımı, sagîr fildişi yelpâze, devekuşu yumurtası, hamam takımı, saksonya çorba kâsesi.

1004-4 Numaralı Defter: Merhum Şeyh Hamdullah hattıyla on bir satırlı kebîr kıt'a Kur'an-ı Kerim, güğez mahfaza derûnunda yeşim su tası, tepesi Felemenk taşlı yaşmak iğnesi, uçları sagîr altın toplu iğne, sim kabareli misvak kisesi, sim tel işlemeli abanos baston, yaldızlı sim buhûrdân, derûnu mai billurlu Pariskâri kulplu sim tuzluk, beyaz billurlu sim tuzluk, saksonya dondurma tabağı, tavus tüğünden yelpâze, yedi kollu avîzeli billur şamdân, pirinc badya, kutu derûnunda sagîr iki aded Felemenk taşlı fildişi yelpâze, kelime-i tevhid Mühr-i Süleyman taşından sübha, yaldızlı kâğıd kaplı köhne pervane, basma Frenk oda Kalıçesi, fildişi saplı siyah boyalı yelpâze, camlı sagîr ceviz kütübhane, güğez çuka saf seccâdesi, gergedan boynuzundan sagîr tas, abanos saplı sineklik, pirinc hamam badyası, mercan sehpa, servi

sehpa, üzeri mor yeşil kumaş kaplı maden sandalye, âdi hamam nalını, tenke semâver, ayaklı pirinc beyaz mangal, nuhâs sagîr ve kebîr baklava tepsi, müsta'mel kantar, kır araba bargiri, kır mekkâre, yağız mekkâre, sarı boyalı kâr-ı kadîm müsta'mel kupa araba, nuhâs boyalı kupa araba, müsta'mel araba koşumu, fakfon donanmalı saltanat koşumu, köhne Abdi Paşa çadırı, ma'a saksı limon ve portakal ve turunc ağacı, yerli limon ve portakal ve turunc ağacı, sagîr ve kebîr hilye-i şerif levhası, sagîr sepet el arabası, tire yüzülü alafranga sagîr yasdık, düz güğez güllü telli kumaş döşemeli bilâminder sarı kupa arabası, siyah boyalı paraşol, yeşil boyalı sagîr araba.

1004-5 Numaralı Defter: Meşin üzerine sırma işlemeli dürbün, toprak badya, maden çiftelhâne, uçları mercanlı sedef kuşak, sarı boyalı tahta dolap, hilye-i şerif ve kadîm levhası.

SONUÇ

Muhallefât defterinin son kaydından anlaşıldığı üzere Nurtâb Kadınefendi saraydan ayrı bir evde yaşamaktadır. Onun giysilerine baktığımızda yaşadığı dönemde saray mensubu kadınların ne tür giyecekler giydiğini öğrenebiliriz. Kadınefendi'nin birden fazla kürkü, Yemenîsi, şalları bulunmaktadır ve başörtüsü olarak kullandığı örtüyle çeşitli taşlardan yapılmış, ok-yay, kabakçiçeği gibi motiflerle süslenmiş yaşmak iğnelerini kullanmıştır. Bilindiği üzere II. Mahmud batıdaki gelişmeleri takip edebilmek adına bazı reformlar yapmıştı, bu reformlardan biri de kıyafet reformuydu.⁶⁴ II. Mahmud'un bu reformu sonucu uzun dönem kullanılmış olup statü göstergesi sayılan pahalı kürklerin ve şalların kullanımı sona ermişti.⁶⁵ Gerçekten de Kadınefendi'nin muhallefâtına baktığımızda, çok pahalı kürk ve şalları göremiyoruz. Kadınefendi ayrıca bir ferâceye sahipti, bu giysiye de 19. Yüzyılda yasak getirilmesine rağmen Osmanlı kadınları tarafından giyilmeye devam edilmiştir.

Nurtâb Kadınefendi'nin muhallefâtına baktığımızda, oda ve mutfak eşyalarının daha fazla olduğunu görürüz. Genelde her kadının yaptığı gibi Kadınefendi'nin de ev düzenine önem verdiği, muhallefâtında bulunan eşyalardan anlaşılabilir. Bu eşyalar arasında birçok ayna, sa'at, perde, dolap, avîze, şamdân vs. türler bulunmaktadır. Ayrıca pûşidelere sahiptir; bunlar genelde

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Yunus İnce, "II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, İzmir 2017, 427-457.

⁶⁵ Fatma Koç-Emine Koca, "Osmanlı Kanunlarında Giyim-Kuşam Yasakları", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 10 (Konya 2010), 43.

karyola, sehpa, kahve, yatak gibi eşyalar üzerine örtülürdü. Çiçek koymaya yarayan çiçeklik denilen mavi ve cam saksıları da mevcuttur; buradan ise onun çiçek yetiştirdiğini değerlendirebiliriz.

Kadınefendi'nin, evin güzel kokması için tütsü koymaya yarayan buhûrdânı ve gülsuyu konulan gülâbdânı bulunmaktaydı; buradan da gülsuyunu ve tütsüyü seven bir kadın olduğunu anlayabiliriz. Diğer yandan, buhûrdân ve gülâbdân daha ziyade zengin kişilerin evinde bulunurdu.⁶⁶ Bu eşyaların bulunması da onun gelir durumunun iyi olduğunu göstermektedir. Fener, fânûs, avîze, şamdân gibi eşyalardan da o dönemin aydınlatma araçlarının yoğunlukla kullanıldığını söyleyebiliriz.

Kadınefendi'nin terekesinde dürbünler bulunmaktadır; bu dürbünleri manzarayı seyretmek, tiyatro izlemek için kullanmış olmalıdır. Yine eşyaları arasında birden fazla kafesin olduğunu görmekteyiz ki özellikle tel kanarya kafesinin bulunması kanarya yetiştirdiğini gösteren bir işarettir. Ancak, diğer kafeslerde hangi tür hayvan beslediği bilinmemekle beraber hayvansever bir şahsiyet olduğu ifade edilebilir.

Kadınefendi'nin kaldığı hanede ıstabl (ahır) bulunmaktadır. Muhal-efâtına baktığımızda bu ahırda kır mekkâre, yağız mekkâre ve ayrıca hayvan koşumlarının bulunduğunu anlıyoruz. Ayrıca kır araba bargiri, sarı boyalı kâr-ı kadîm müsta'mel kupa araba⁶⁷, nuhâs boyalı kupa araba, müsta'mel araba koşumu, fakfon donanmalı saltanat koşumu, düz güğüz güllü telli kumaş döşemeli mindersiz sarı kupa arabası, siyah boyalı paraşol⁶⁸ bulunmaktadır. Bu kadar çeşitli arabaların bulunması Kadınefendi'nin servetinin fazlalığını göstermesi açısından dikkate şayandır.

Kadınefendi'nin limonluk denilen çeşitli bitkilerini yetiştirdiğini düşündüğümüz bir yeri daha bulunmaktadır. Bu yerde limon, portakal ve turunc ağacı yetiştirilmekteydi. Kadınefendi'nin daha çok bu meyveleri sevdiği için yetiştirdiğini belirtebiliriz. Terekesinde sigara sehпасı, çubuk ve taka tuka (kül tablası) bulunmaktadır ki buradan da kendisinin veya misafir gelenlerin tütün kullandığını söyleyebiliriz.

⁶⁶ Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011, 308.

⁶⁷ Ahşaptan yapılan, yan pencereleri camdan, kutu şeklinde dik, iki kişilik atlı arabalara kupa denmekteydi (Şayan Ulusan Şahin, "Türk Kültüründe At Arabası", *Bilgi*, sayı 32, Ankara 2005, 170).

⁶⁸ Paraşol/paraçol: Tek atla çekilen, üstü kapalı, yanları açık, dingilsiz asma araba. (<http://lugatim.com/s/PARAÇOL>).

Nurtâb kadının şahsi eşyalarına baktığımızda, o dönemin gelir seviyesi yüksek kesimdeki insanlar arasında yaygın kullanımda olan çanta, yüzük, sa'at, yelpâze ve elbîse anbarına sahip olduğunu anlamaktayız. Ayrıca on bir satırlı Teberdar Hafız Mehmed Emin ve Şeyh Hamdullah hattıyla yazılan kebîr kıt'a Kelâm-ı Kadîm, yazma Duâ kitabı ve bu kitaplarını koyduğu camlı kütüphanenin bulunması, yine ona ait çok sayıda yazı tahtası ve kalemtıraş gibi eşyalarının olması da okuma-yazmaya olan ilgisini göstermektedir.⁶⁹

Şahsi eşyaları arasında dikkat çeken diğer eşyalar ise şöyledir: Seccâde ve tahta rahle; birçok seccâdeye sahiptir; buradan, onun namaz kıldığını, rahlele Kur'an ve kitap okuduğunu söyleyebiliriz. Keman ve kemençeye sahip olması, bu müzik aletlerini çalmış olma ihtimalini ve müziğe olan ilgisini gösterir. Bir adet sepet çocuk arabası bulunmaktadır ki bu durum Kadınefendi'nin çocuk sahibi olduğunu teyit eder niteliktedir. Diğer ilginç bir eşya ise hacamat takımıdır, bu eşyadan da Kadınefendi'nin hacamat yaptırdığını söyleyebiliriz.

Nurtâb Kadınefendi'nin eşya listesinde bir adet abanoz baston bulunması onun yürümekte zorlandığını, bu nedenle bastona ihtiyaç duyduğunu düşündürülebilir. Nitekim Kadınefendi'nin, II. Mahmud'dan 47 yıl sonra, altmışı geçkin yaşlarda vefat ettiği göz önünde tutulursa, bu varsayımın doğru olabileceğini kuvvetlendirmektedir. Muhallefâtta "demiri yaldızlı gözlük" geçmektedir ki bu Kadınefendi'nin gözlerinin de bozuk olduğunu göstermektedir.

Mutfak eşyaları arasında perhiz sahanı bulunmaktadır, buradan da onun bazı hastalıkları bulunduğunu ve bu yüzden de sağlığına dikkat ettiğini söylemek mümkündür.

Muhallefâtta dikkat çeken eşyalardan biri de kumaşlardır, bu kadar çeşitli kumaş cinslerinin bulunması vefat eden şahsın maddi gücünü, o dönemde hangi kumaş çeşitlerinin kullanıldığını, saray fertlerinin hangi kumaşlara rağbet ettiklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca 23 arşınlik kumaş parçası (yaklaşık 15 metre) ve 57 arşın kumaş (yaklaşık 37 metre) olarak kaydedilen bu kumaşların uzunluğunun oldukça fazla olması,

⁶⁹ Orlin Sabev, Müslümanların terekelerinde bulunan kitapların genelde listenin en başına kaydedildiğine, bunun ise Müslümanların kitaba verdikleri değer için bir göstergesi olduğuna işaret eder (bk. Orlin Sabev, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum (Bükreş, Romanya/1-5 Kasım 2006) Tebliğleri*, İstanbul 2011, s. 575. Nitekim, Nurtâb Kadınefendi'nin kitapları da muhallefât listesinin başına kaydedilmiştir (T SMA, D. 1004/4).

“Kadın efendi bu kadar kumaşı ne şekilde kullanıyordu?” sorusunu akla getirmektedir. Ancak belgelerden anlaşılacağı üzere evinde on iki yardımcısının (kalfa)⁷⁰ bulunması, bu kumaşların onlara da verildiği ihtimalini akla getirmektedir.

19. Yüzyılda Osmanlı maddi kültüründe mühim değişimler yaşanmıştır. Nitekim, özellikle 1860’lı yıllarda batılı maddi kültür araçlarının sayısı artmıştır. Osmanlı evlerine en son giren alafranga yaşam tarzının maddi unsuru ise karyoladır.⁷¹ Yukarıda belirtildiği üzere, Kadın efendi’nin muhalefâtında da karyola eşyasına rastlanmaktadır. Kadın efendi’nin muhalefâtına bakacak olursak kanepeler, sandalyeler, konsollar, karyola gibi batılı maddi kültür araçlarının yanında yastıklar, minderler, ihram vb. geleneksel maddi kültürün eşyalarının da kullanılıyor olması, bu kültürün eski ve yeni unsurları bir arada muhafaza ettiğini gösterir. Abdülaziz Bey eserinde “*Konak odalarının üç tarafının sedir ve minderlerle tefrişi usulü II. Mahmud tahta çıktığında devam etmekteyken bir müddet sonra büyük değişiklikler başlamış odalara kanepeler ve sandalyeler konulduğu gibi çift perde asmak, perdeler için sarı kalın tenekeden kabartmalı kornişler takmak, perdelik ve döşemelik olarak çukardan başka elvan renk çiçekli damasko, tomar denilen kumaşlarla atlası tercih etmek, duvarlara çiçek ve ağaçlıklı çiftlik manzaralarını gösteren resimler asmak gibi yeni âdetler ortaya çıkmıştır.*”⁷² demektedir. Hakikaten 1886 yılına kadar yaşayan Nurtâb Kadın efendi’nin ev düzeninin Abdülaziz Bey’in anlattığı ev düzenine benzediği, muhalefâtta yer alan eşyalardan anlaşılabilir. Aynı zamanda muhalefâtta yurtdışı menşeli eşyaların bulunması (sa’at, dolap vs.) o dönemde saray halkının hangi tür eşyalara rağbet ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Diğer yandan, Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda Avrupa’daki gelişmeleri takip ettiği bilinmektedir, Kadın efendi’nin muhalefâtında bulunan sa’at, gözlük ve dürbün gibi eşyalar da Osmanlılara Avrupa teknolojisinin girişini gösteren eşyalar arasında zikredilebilir. Yine bu tarihe kadar çatal, bıçak kullanımı pek yaygın değilken sonradan mutfak/yemek malzemesi olarak günümüze kadar kullanılmagelmiştir.⁷³ Çatal bıçak kullanımı batılı tarzda yemek Yemen’in benimsenmesi demektir, buradan da beslenme kültürümüzün nasıl değiştiğini görebiliriz.

Osmanlı sarayında yetişen Nurtâb Kadın efendi’nin muhalefâtında bulunan eşyalar vasıtasıyla 19. yüzyılda hanedan mensubu bir kadının yaşam

⁷⁰ Bk. TSMA, D., 1004/1, 1004/4.

⁷¹ Fatih Bozkurt, *a.g.t.*, 265.

⁷² Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, 163.

⁷³ Bilgin Aydın, “Edirne Tereke Sicilleri”, *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne Uluslararası Sempozyumu*, Edirne 2010, 179.

tarzı, karakteri, fiziksel özellikleri, ilgi alanları, ikamet ettiği mekânlar vs. hakkında fikir yürütebiliriz. Son olarak, Osmanlı maddi kültür unsurlarını yansıtmaması bakımından önemi haiz olan bu defterden, beslenme düzeni, eğitim ve kültür durumu, mutfak, giysi, yiyecek kültürü, süslenme anlayışı vs. pek çok konuda fikir sahibi olunabilir. Ayrıca o dönemde kullanılan kumaş çeşitlerini, moda ve giyim tarzını, çeşitli yerlerde üretilen eşyaları, mücevher, yiyecek, maden çeşitlerini, eşyaların üretildiği şehirleri ve ülkeleri göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

I. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
-Hazine-i Hassa İradeler (HH. İ), 9/9, 9/12.

-İrade Hususi (İ. HUS), 178/29.

-Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye (ML. EEM), 87/127, 102/38, 106/94.

II. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA, E.), 595/25, 1100/43, 595/22.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler (TSMA, D.), 693, 5102, 1004/1, 1004/2, 1004/3, 1004/4, 1004/5, 494/1.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Derleyen: Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), I-II, İstanbul 1995.

ACAR, Şinasi, "Düşlerin Kokusu", Antikalar.com, <http://www.antikalar.com/duslerin-kokusu/?rq=buhûrdân> (Erişim Tarihi: 13.09.2020).

AKILLI, Kutsi, "Türk-Osmanlı Mutfacı ve Yemekleri Sözlüğü", kuzubudu.com, <http://www.kuzubudu.com/turk-osmanli-mutfagi-yemekleri-sozlugu/>, (Erişim Tarihi: 13.09.2020).

AYDIN, Bilgin, "Edirne Tereke Sicilleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne Uluslararası Sempozyumu*, Edirne 2010.

AYVERDİ, İlhan, "Anber", lügatim.com, <http://lugatim.com/>, (Erişim Tarihi: 13.09.2020).

_____, "Kuşhâne", <http://lugatim.com/s/kuşhane>, (Erişim Tarihi: 1.12.2020).

- _____, "Paraşol", <http://lugatim.com/s/PARAÇOL>, (Erişim Tarihi: 13.11.2020).
- _____, "Çiftehâne", <http://lugatim.com/s/çiftehane>. (Erişim Tarihi: 13.11.2020).
- BARCAN, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6, Ankara 1966, 1-479.
- BOZKURT, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- _____, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, cilt 11, sayı 22 (İstanbul 2013), 193-229.
- _____, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, 54, İstanbul 2012, 91-120.
- _____, *III. Mustafa Dönemine Ait Bir Kadınefendinin Masraf Defteri*, İstanbul 2016.
- Bozkurt, Nebi, "Seccâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI (İstanbul 2009), 269-271.
- CANBAKAL, Hülya, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 2009, 1-7.
- CEZAR, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefâtı Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi", *Belleten*, XLI/ 161, Ankara 1977, 41-78.
- ÇAĞMAN, Filiz, "Katalog", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1993.
- ÇAKMUT, Feza, "Topkapı Sarayı Müzesi'nden Carillon Çan Sesli Sa'atler", *Antikalar.com*, <http://www.antikalar.com/topkapi-sarayi-muze-sinden-carillon-can-sesli-sa-atler/> (Erişim Tarihi: 13.09.2020).
- Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, "Kenzü'l-arş isminde me'sûr bir Duâ var mıdır?", <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/765/kenzu-l-ars-isminde-me-sur-bir-Duâ-var-midir-> (Erişim Tarihi: 13.09.2020).
- GEDİKLİ, Fethi, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyce Sicilleri", *TALİD*, III/5, İstanbul 2005, 187-213.
- İŞİK, Emin, "En'âm Sûresi", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 169-170.

- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/2, Ankara 1943, 89-96.
- İNCE, Yunus, "II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, İzmir 2017, 427-457.
- KOÇ, Fatma-KOCA, Emine "Osmanlı Kanunlarında Giyim-Kuşam Yasakları", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 10 (Konya 2010), 31-50.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul 1969.
- MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, (Haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun), I, İstanbul 1995.
- OĞUZ, Gülser, "Bir Sultanın Giyiminden Kesitler: Fatma Sultan", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2018, 5(14), 248-274.
- ÖZEN, Mine Esiner, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, sayı 33, İstanbul 1982, 291-340.
- ÖZTÜRK, Said, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, sayı 3, İstanbul 1997, s. 21-58.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006.
- SABEV, Orlin, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefât Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012 İstanbul) Bildiriler*, I, ed. Mehmet Yıldırım, Songül Kadıoğlu, Ankara 2013, 259-272.
- _____, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum (Bükreş, Romanya/1-5 Kasım 2006) Tebliğleri*, İstanbul 2011, s. 575-607.
- ŞAHİN, Şayan Ulusan, "Türk Kültüründe At Arabası", *Bilig*, sayı 32, Ankara 2005, 165-178.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2007.
- Türkçe Sözlük*, haz. Şükrü Halûk Akalın vd., 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 2001.

EKLER

(EK 1)

TSMA, D. 1004/3 Numaralı Defterin Transkripsiyonu

TSMA, D. 1004/3			
Cennetmekân Sultan Mahmud Han-ı sâni hazretlerinin kadınlarından merhûme Nuritab Dördüncü Kadınefendi hazretlerinin müzâyede olunan muhallefâtın[in] bir kıta defteridir, fî 10 Mart sene 302.			
Merhûme-i müşarünileyhânın muhallefâtından olub Mabeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâneye arz ve takdim kılınan			
Kuruş	Aded	Cins eşya	Mûlahazat
	1	Güğez fildişi kabzalı balçık ve çamurluk ve bendleri tabak üzerine altun ve firûze ve yakut ile müzeyyen Horosan seyf	
	1	Yeşil boyalı tahta mahfuzalı kâr-ı kadîm oturtma sa'at	
	1	Penbe kadife üzerine sim meşin ta'âm iskemlesi	
	2	Laciverd kadife üzerine sim meşin ta'âm iskemlesi	
	1	Köşeli ma'a kapak yeşim anber kutusu	
	1	Güğez meşin mahfaza derûnunda ma sim kapak yeşim tas	
	1	Pirinc musluklu Japonkâri ma'a kapak küp	
870	1	On bir satırlı Teberdar Hafız Mehmed Emin hattıyla kebîr kıta kelâm-ı kadîm	
355	2	Pırlanta ve roza elmas yaşmak iğnesi	
135	4	Sağır roza elmas iğne	
355	1	Tepesi zümrüd yaşmak iğnesi	
805	3	İncü ve elmas tepeli yaşmak iğnesi	
Toplam: 2520			
0360	2	Pırlanta sağır yaşmak iğnesi	
0655	1	Roza elmas yüzük	
2350	1	Roza elmas pat iğne	
3800	1	Pırlanta ile müzeyyen ok ve yay resminde baş iğnesi	
0525	1	Roza elmas kabakçiçeği iğne	
Toplam: 10210			
1610	1	Pırlanta ile müzeyyen lokum? iğne	
7550	6	Pırlanta ile müzeyyen ok ve yay resminde sağır baş iğnesi	
1700	3	Pırlanta tepeli sağır baş iğnesi	
0700	1	Yüzlü yakut yüzük	
0200?	6	Altun halkalı tekli firûze yüzük	
0680	3	Pırlanta tepeli sağır yaşmak iğnesi	
Toplam: 22755			
			22705
665	2	Sağır tepsi derûnunda sim buhûrdân	
255	6	Yaldızlı sim arûsek saplı çatal bıçak ve kaşık	
250	1	Yaldızlı sim gülâbdân	
1750	1	Sim leğen ma'a ibrik ve sabunluk	

0350	12	Sim kahve fincan zarfı	
0222	1	Sim kaplı tahta kahve kutusu	
1230	1	Sim kahve askısı ma'a ibrik	
0260	1	Altun kahve fincanı zarfı	
0875	12	Manastırkâri sim kahve fincanı zarfı	
087	1	Sim koyun sa'ati ma köstek	
1500	1	Sim sahpahane?	
0305	12	Sim çay kaşığı	
200	01	Mavi minalı altun kahve fincanı zarfı	
700	02	Sim kahve tepsi	
120	02	Sagır sim kutu derûnunda pâdzehr	
251	6	Sim kaşık ve çatal ve bıçak	
1285	1	Sagır sim leğen ma'a ibrik	
550	9	Sim kafesli tuzluk	
101	1	Sim su kupası	
1300	10	Sim kahvealtı tabağı	
340	2	Sim saplı mikseran	
200	1	Sim kabzalı ve kapaklı sagır bıçak	
270	1	Sim hamam tası	
111	9	Yaldızlı sim tuz kaşığı	
1010	1	Sim kahve askısı ma'a ibrik	
0045	1	Sim kahve fincanı zarfı	
107	1	Sim koyun sa'ati ma köstek	
565	12	Manastırkâri sim kahve fincanı zarfı	
1500	33	Sim çatal ve bıçak ve kaşık	
			39109
[g.3]			
107	1	Nuhâs kebîr güğüm	
32	2	Ma'a kapak nuhâs tencere	
38	2	Orme esb pûşidesi	
46	2	Nuhâs su güğümü	
59	7	Humayûn pencere şemsiyesi	
171	25	Humayûn pencere şemsiyesi	
101	1	Sırmalı meşin tabe kapağı	
70	1	Tabe derûni hırdavat	
190	1	Kebîr semâver	
61	5	Nuhâs sagır ve kebîr kuşhane	
57	1	Pirinc tel kebîr kuş kafesi	
130	10	Güğez zemin yaprak resmi porselen salata tabağı	
42	1	Pirinc havan	
50	6	Porselen vazo ve billur sûrahi	
599	1	Saksonya ma'a kapak kavanoz	
54	6	Nuhâs ta'âm sahanı ve yumurta tabesi	
59	1	Basma yüzülü kadife minder	
140	4	Ma tepsi kapaklı porselen kâse ma'a tabak	
61	13	Tabla derûnunda billur sûrahi ve şişe	
271	1	Yaldızlı sa'at ma'a porselen vazo	
35	6	Tahta sigara sehpaşı	
101	1	Ayineli tahta çekmece	
55	2	Nuhâs bakrac ve tencere	
125	2	beş mumlu ma'a fânûs pirinc şamdân	
30	2	Nuhâs reçel kavanozu	
23	1	Pirinc havan	
53	6	Nuhâs kevgir ve	
56	1	Teneke leğen ma'a ibrik	

131	5	Nuhâs güğüm	
65	5	Tomar boğça ve ceviz çarşab	
41	12	Porselen âdi tabak	
80	07	Humayûn sofra ve havlu ve peçete	
46	03	Billur sürahi ve kupa	
			42282
47	1	Boğça derûnı	
31	1	Tehî sandık	
44	3	Sağır fincan derûnunda cüzi hazine yağı?	
131	8	Köhne nuhâs leğen ve bakraç	
48	1	Güğeş pulat tepsi	
57	1	Nuhâs köhne cameşuy leğeni	
11	2	Tahta sandık ve cendere	
32	3	Nuhâs bakraç	
108	12	Köhne kâğıd kaplı paravan	
109	8	Basma köhne pencere perdesi	
064	3	Reçel memlü âdi kavanoz	
245	14	Tepsi derûnunda porselen sağır perhiz sahanı ma'a kapak	
051	4	Köhne pulat tepsi derûnunda reçel memlü âdi kavanoz	
14	3	Toprak güveç kabı	
052	5	Âdi porselen kâse ve tabak	
080	5	Elvan keten pencere perdesi	
121	1	Keten yüzlü penbe erkân şiltesi	
078	2	Tire karyola pûşidesi	
141	5	Humayûn üzerine tire işlemeli yorgan ve tülbind yüz yasdığı	
200	2	Çarçubesi yaldızlı duvar aynası	
054	5	Köhne basma pencere perdesi	
090	1	Vasita kıta? pirinc semâver	
060	5	Köhne kehrübâ çubuk takımı	
075	5	Köhne nuhâs güğüm ve birun? tası ve ibrik	
450	4	Laciverd maşlah? pencere perdesi	
140	1	Pirinc ta'âm tepsisi	
150	3	Beyaz kalemkâri yorgan ve yasdık	
485	1	Güğeşli tutma renk nühâlesi	
080	2	Tül cibinlik	
115	2	Bilâyüz ... penbe memlü yatak şiltesi	
086	1	Nuhâs ta'âm tepsisi	
145	1	Penbe zemin kabartma çiçekli su destisi	
106	1	Pulat tepsi	
			45988
[g.4]			
200	10	Köhne tül pencere perdesi	
100	2	Meksur hak madeni âdi tabak	
201	4	Güğeş perde ve sağır gezdirme minderi	
84	8	Tabe derûnunda porselen kâse vesair hırdavat	
16	1	Köhne tahta anbar	
36	1	Köhne çinko banyo	
166	10	Keten pencere perdesi	
47	4	Sepet derûnunda reçel kavanozu	
440	5	Güğeş maşlah? pencere perdesi	
85	6	Basma pencere perdesi	
23	1	Sepet derûnunda tahta kaşık ve teneke huni? ve hırdavat saire	

290	12	Köhne keten pencere perdesi	
80	1	Sağır pirinc semâver	
69	3	Çuz yatak çarşabı	
161	05	Reçel memlü pirinc kavanoz	
70	2	Sedefli hamam nalını	
60	1	Tül cibinlik	
53	08	Köhne güğez ... sehpa pûşidesi	
51	1	Köhne ceviz camlı dolab	
130	1	Köhne Lâhurâkî tuz? takımı	
139	15	Beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
271	19	Porselen yemiş tabağı	
82	02	Ma'a kapak ve tabak porselen kâse	
100	1	Billur üç mumlu şamdân	
223	5	İpekli kumaş yorgan ve yüz yasdığı	
088	4	Tire yatak pûşidesi	
120	2	Yaldızlı çarçubeli duvar aynası	
060	4	Şurub memlü billur sûrahi	
395	1	Beyaz sırmalı meşin çanta	
149	1	Üzeri siyah mermerli maden sehpa	
062	9	Sarı sııklı pencere şemsiyesi	
579	1	Pirinc çenberli eski maden kâse	
060	11	Şurub memlü siyah şişe	
			50678
176	4	Müsta'mel ipek işlemeli yorgan ve yazma yüz yasdığı	
135	2	Nuhâs cameşuy leğeni	
92	1	Pirinc abdest leğeni ma'a ibrik	
66	5	Penbe memlü maşlah? ve basma yüzlü gezdirmen- deri	
56	3	Müsta'mel pulad tepsi	
55	2	Köhne ceviz orta sehpa	
12	3	Tehî teneke ve sepet sandık	
41	1	Sağır pirinc havan	
240	1	Yaldızlı nuhâs leğen ma'a ibrik	
99	3	Porselen etmek selesi ve tabak	
55	2	Avîzeli tek mumlu billur şamdân	
32	1	Pirinc havan	
19	2	Zemzem-i şerife memlü hasırlı şişe	
22	8	Sepet derûnunda tahta nalın? vesair hırdavat	
54	6	Nohudî sııklı pencere şemsiyesi	
30	10	Yazı levhası	
175	2	Humayûn yüzlü penbe memlü yatak şiltesi	
64	3	Çöz çarşab	
300	5	Yaldızlı nuhâs ma'a kapak perhiz sahanı ve çorba tası	
115	1	Güğez maşlah? yüzlü penbe memlü şilte	
21	5	Yazı levhası	
27	1	Maltakâri su küpü	
250	4	Keten yüzlü penbe memlü şilte ve yastık	
270	6	Ma'a kapak saksonya sahan	
35	1	Sağır küncan?	
66	1	Siyah ceviz sigara sehpa	
36	1	Maltakâri su küpü	
130	5	Beyaz porselen çay tabağı	
67	5	Penbe memlü yazma yüz yasdığı	
51	2	Yaldızlı kâr-ı kadîm sandalye ve pelesenk saplı mikse- ran	

210	2	Pulata tepsi derûnunda makapak ve tabak elmastraş hoşab kâsesi	
85	1	Porselen hoşab kâsesi	
140	3	Sarı teneke ibrik ve nuhâs kazan	
			53904
[g.5]			
060	2	Köhne kalemkâri seccâde ma'a minder	
240	5	Elvan kumaş kaplı penbe memlü gezdirme minderi	
205	14	Tire işlemeli dülbend perde ma'a korniş	
112	1	Kâr-ı kadim billur su destisi	
680	1	Eski maden ibrik	
150	12	Saksonya fincan	
040	11	Pulata tepsi derûnunda sûrahi ve şişe	
165	1	Uzeri mermerli maden sehpa	
250	10	Beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
152	3	Pirinc cam fener	
100	19	Köhne keten pencere şemsiyesi	
400	1	Kebîr nuhâs semâver	
96	1	Nuhâs tepsi	
480	1	Yaldızlı pirinc donanmalı Pariskâri rehâvîli sa'at	
95	6	Âdi porselen ma'a kapak tabak	
135	1	Sepet çocuk arabası	
56	3	Tombak buhûrdân ve gülâbdân	
57	1	Pirinc ta'âm tepsi	
335	1	Siyah boyalı Pariskâri âdi oturtma sa'at	
116	6	Basma yüzlü penbe memlü sağır şilte ve yüz yasdığı	
62	3	Köhne yazma seccâde	
160	2	Penbe zar çarşab	
071	5	Kütüb-i Mütenevvi	
101	20	Köhne beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
100	02	Penbe memlü pike şilte	
271	4	Turuncu zemin saksonya sahan ma'a ibrik	
75	7	Yazı levhası	
29	4	Teneke cam fener	
45	2	Âdi sûrahi	
53	4	Âdi kurban bıçağı	
40	1	Tahta sandık derûnunda hırdavat	
28	2	Tel kanarya kafesi	
40	2	Penbe memlü tire yüzlü kanepa yasdığı	
			58903
62	9	Âdi porselen sağır ve kebîr tabak	
21	1	Meksur ceviz dolab	
80	1	Köhne çuka kapı perdesi	
110	4	Kadife minder ve yasdık	
40	1	Ceviz çiftthane	
12	12	Âdi kahve fincanı	
36	3	Yazı levhası	
210	1	Camlı ceviz dolab	
092	5	Pulata tepsi derûnunda sağır kâse	
34	6	Tülbend karyola	
45	5	Nuhâs sağır kadayıf tepsi ve yumurta tabesi	
60	2	Kadife minder ve yasdık	
40	8	Toprak ve ceviz ve porselen ma'a zarf kahve fincanı	
350	1	Penbe memlü basma yüzlü yatak şiltesi	
90	2	Tire karyola püşidesi	

53	4	Nuhâs yumurta tabesi ve saġır tepsi	
450	1	Beyaz çift kulplu saksonya kavanoz	
160	2	Mertebânî kâse	
120	4	Köhne kadife erkân minder ve yasdık	
45	1	Saġır teneke leġen ma'a ibrik	
660	2	Yedişer mumlu billur şamdân	
80	9	Tire sehpa saġır pûşide	
92	1	Ma'a fânûs billur şamdân	
87	2	Ma'a fânûs fakfon şamdân	
125	2	İsfaki? saġır boġça	
200	1	Penbe memlü basma şilte	
055	2	Köhne kadife minder ve yasdık	
360	34	Porselen piyata ve yemiş selesi	
200	2	Billur ma'a fânûs avize	
075	1	Maden sehpa	
160	2	Penbe porselen gaz lambası	
165	1	Penbe memlü basma yüzlü yatak şiltesi	
041	2	Köhne yazma seccâde	
[g.6]			
			63313
137	2	Yaldızlı pirinc şamdân ma'a fânûs	
80	1	Sarı teneke leġen ma'a ibrik	
445	1	Üzeri boyalı rehâvîli sa'at	
56	2	Köhne kadife minder ve yasdık	
260	2	Penbe memlü basma yatak şiltesi	
540	11	Penbe memlü erkân minder ve yasdığı	
83	9	Köhne nuhâs sahan ve yumurta tabesi ve kuşhane	
15	1	Tehî tahta anbar	
36	1	Pirinc şamdân	
101	25	Köhne nohudi sııklı pencere şemşiyeye	
21	3	Tel kanarya kafesi	
64	5	Penbe memlü yasdık	
44	2	Fakfon şamdân	
25	2	Billur asma'a fânûs	
101	1	Köhne güğez çuka zar	
250	2	Yaldızlı çarçubeli tuġra-i garrâ	
200	1	Ankara kebesi	
155	1	Saġır pirinc mangal tabesi	
130	1	Yaldızlı nuhâs saġır leġen ma'a ibrik	
172	3	Hümâyûn üzerine yün ipek işlemeli seccâde	
025	2	Ma'a kapak şişeden şeker kâsesi	
082	7	Bursakârî havlu ve tomar boġça	
960	1	Güğez ve turuncu dokuma? oda Kalıçesi	
035	4	Yazı levhası	
189	8	Köhne yazma yorgan ve yüz yasdığı	
100	1	Yün diz pûşidesi	
031	1	Tehî servi sandık	
305	1	Sarı sırma işlemeli Arakiyye seccâde	
090	2	Çarçubesi yaldızlı tuġra-i garrâ	
073	1	Mısır taşından mamul su taşı	
280	12	Mercan saplı sedef ve bakır ta'am kaşığı	
165	01	Kenarı oymalı nuhâs saġır tepsi	
250	02	Ma'a saksonya kâse ma'a kapak	
			68803
73	2	Pirinc saġır leġen ma'a ibrik	
60	27	Âdi reçel tabaġı ve kahve fincanı	

1270	1	Köhne tos şalı	
150	9	Tülbend perde ve beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
380	13	Tire işlemeli tülbend perde	
225	1	Mai minalı yıldızlı üç boğumlu dürbün	
127	6	Ketb-i Mütenevvî	
200	1	Köhne findıki atlas üzerine sarı sim tel işlemeli kahve püşidesi	
405	1	Köhne mai atlas kaplı elma kürk	
40	1	Maden kaplama ta'âm sehпасı	
125	3	Yazı levhası	
81	12	Köhne beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
46	12	Porselen kahve fincanı	
260	1	Rehâvîli yıldızlı pirinc donanmalı sa'at	
155	27	Köhne tahta kafes paravan fener	
87	6	Âdi porselen etmek selesi kâse ve maden ibrik	
80	11	Şamdân fânusuyla tel kanarya kafesi	
43	2	Tahta dolab	
31	1	Tehî servi sandık	
35	5	Âdi porselen çay fincanı	
46	2	Tehî teneke sandık	
23	1	Boyalı sagır tahta dolab	
45	9	Toprak kavanos ve tehî hasırlı şişe	
26	3	Ceviz iskemle	
77	4	Çözme köhne yatak çarşabı	
20	2	Tahta kahve kutusu ve mermer havan	
47	3	Sagır sigara sehпасı	
41	7	Âdi porselen perhiz sahanı ma'a kapak	
840	6	Güğeş ipekli kumaş kaplı erkân minderi ve yasdığı	
096	3	Köhne nuhâs abdest leğeni	
030	1	Köhne boyalı tahta anbar	
080	1	Köhne atlas seccâde yüzü?	
122	2	Yıldızlı nuhâs hamam tası	
[g.7]			
			74169
65	3	Amerikan yatak bağı	
20	2	Pirinc taka tuka	
57	1	Beyaz zemin köhne parça şal	
62	4	Çuka parçaları	
40	1	Ma'a kapak ve tabak billur hoşab kâsesi	
195	1	Ma'a tabe pirinc mangalı	
053	6	Meksur yemişlik billur	
050	1	Yazma seccâde	
125	2	Sakızkâri abdest kutusu	
278	1	Çarçubesi yıldızlı duvar aynası	
199	1	Köhne ceviz kebir dolab	
362	1	Yıldızlı nuhâs kaplı ta'âm iskemlesi	
045	37	Âdi porselen salata tabağı	
406	4	Penbe memlü kumaş yüzü yatak şiltesi ve yasdık	
060	2	Köhne güğeş ihram	
030	3	Köhne yazma yüz yasdığı	
800	6	Yıldızlı nuhâs tepsi derûnunda yıldızlı nuhâs ma'a kapak sahan	
695	2	Boyalı çarçubeli ayna	
120	2	Köhne maden duvar konsolu	
026	1	Köhne sagır sedef çekmece	
175	1	Pirinc semâver	

190	1	Çarçubesi yıldızlı duvar aynası	
070	7	Boğça derûnunda tire işlemeli tûlbend perde	
315	1	Çarçubesi yıldızlı duvar aynası	
065	1	Köhne pullu rızai şal parçası	
460	1	Basma oda Kalıçesi	
101	2	Köhne yeşil çuka perde	
135	2	Nuhâs cameşuy leğeni	
100	2	Üzeri mermerli köhne konsol	
090	2	Köhne ... sofa	
100	1	Boyalı toprak leğen ma'a ibrik	
070	4	Porselen ma'a kapak ve tabak kâse	
025	1	Hasır saf seccâdesi	
			79753
22	1	Boyalı tahta elbise dolabı	
20	3	Köhne ve çuka sofa	
16	13	Toprak kavanoz	
54	8	Bilâyüz penbe memlü sagîr yüz yasadığı	
50	3	Köhne tomar yüzlü penbe memlü gezdirme minderi	
29	1	Köhne anbar	
55	2	Nuhâs ibrik	
25	5	Bilâyüz penbe memlü yüz yasadığı	
15	2	Köhne tahta sandık	
41	2	Nuhâs abdest leğeni	
40	5	Köhne nuhâs şerbet güğümü ve maşraba	
60	1	Siyah çarçubeli siyah ayna	
26	4	Porselen âdi tabak	
81	6	Penbe memlü köhne yazma yüz yasadığı	
40	1	Porselen üç gözlü sefer taşı	
41	4	Penbe memlü köhne duvar yasadığı	
325	2	Lâhurî maşlah? pencere perdesi	
191	2	Çarçubesi yıldızlı köhne ayna	
28	2	Tek mumlu pirinc şamdân	
75	1	Pirinc semâver	
105	4	Mai zemin porselen ta'am sahanı	
58	8	Mütenevî köhne yüz yasadığı	
90	1	Su küpü	
150	2	İsfaki? boğça	
360	1	Çift kulplu saksonya kavanoz	
73	2	Pike yatak pûşidesi	
99	1	Billur avîzeli şamdân	
90	1	Billur avîzeli şamdân	
430	1	Üzeri mermerli Pariskâri dolab	
43	6	Mütenevî dülbend şerbet makraması	
380	1	Altun kancalı? ucu incilü mercan sübha	
31	1	Çarçubesi aynalı köhne âyine	
41	3	Müsta'mel çözme çarşab	
27	1	Kebîr sac mangal	
			82964
[g. 8]			
300	1	Japonkâri ma'a kapak kâse	
28	1	Tehî tahta sandık	
49	1	Tahta sandık derûnunda bir mikdar sabun	
103	14	Keten peçete ve sofa	
250	1	Beyaz Hümâyûn üzerine sim tel işlemeli sofa	
230	2	Üzeri mermerli maden duvar konsolu	
115	2	Uçları kılardan işlemeli abdest havlusu	

63	28	Porselen tabak	
799	1	Köhne samur nâfesi sağır kürk	
084	2	Güğeş billur asma' a fânûs	
225	1	Eski maden sağır çay ibriği	
700	1	Yaldızlı nuhâs abdest leğeni ma' a ibrik	
041	1	Çarçubesi yaldızlı sağır ayna	
250	1	Çarçubesi yaldızlı sağır ayna	
100	7	Köhne gezdirme minderi ve yasdık	
355	1	Beyaz sırmalı güğeş kadife çanta	
70	1	Tahta dolab	
915	6	Sarı sim tel işlemeli şerbet makraması ve köhne sofra	
300?	1	Pirinc mangal ma' a tabe	
126	2	Billur hoşab kâsesi ma' a kapak	
170	1	Köhne tomar kaşık takımı	
260	4	Saksonya kâse ve sahan	
91	1	Pirinc abdest leğeni ma' a ibrik	
155	2	Nuhâs cameşuy leğeni	
50	11	Mütenevî porselen tabak	
02	1	Köhne tahta ta'âm iskemlesi	
27	1	Tahta dolab	
575	2	Çarçubesi yaldızlı duvar aynası	
21	3	Tahta iskemle ve tahta rahle	
39	1	Köhne kebîr tahta dolab	
163	1	Billur hoşab kâsesi ma' a kapak ve tabak	
131	2	Köhne beş mumlu pirinc şamdân	
050	1	Fildişi çift dürbün	
			89802
96	1	Arûsek çifte dürbün	
89	1	Bilâmermer ceviz konsolu	
270	1	Köhne yeşil Lâhurâkî üzerine kılabdan işlemeli seccâde	
141	1	Mermerli ceviz konsolu	
110	2	Köhne Lâhurî şal parçası	
100	8	Beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
260	2	Sırma yün ipek işlemeli Arakıyye seccâde	
255	2	Keman ve lavta	
70	6	Hümâyûn sofra ve peşkîri	
199	7	Saksonya perhiz sahanı ve tabak	
376	3	Mai maşlah? pencere perdesi	
355	1	Pirinc mangal ma' a tabe	
185	4	Sırma işlemeli abdest havlusu ve kumaş boğça	
320	1	Köhne laciverd atlas üzerine sarı pul işlemeli kahve pûşîdesi	
110	9	Beyaz sııklı pencere şemsiyesi	
085	32	Âdi porselen tabak	
081	2	Yaldızlı billur hoşab kâsesi	
136	13	Keten penbe ve sofra pûşîdesi	
175	2	İpek işlemeli arrakiye seccâde	
92	1	Yeşil bürümcek köhne cibinlik	
55	5	Bursakârî hamam havlusu ve sofra	
115	1	Pirinc ta'âm tepsisi	
121	1	Saksonya sekiz köşeli ma' a kapak kâse	
650	2	Çarçubesi yaldızlı duvar aynası	
166	2	Temür karyola	
90	5	Ma' a kapak penbe porselen kâse	
10	1	Tabe derûnı hırdavat	

62	13	Boyalı tahta korniş	
15	3	Yazı levhası	
40	3	Porselen ta'âm sahanı ma'a kapak	
45	2	Köhne canfes şemsiye	
51	6	Kenarı tire işlemeli Hümâyûn sofra ve peşkîr	
60	1	Nuhâs ta'âm tepsisi	
			94787
[g.9]			
68	2	Köhne kalemkâri seccâde	
43	2	devetüyü yelpâze	
30	7	Âdi el havlusu	
52	2	Nuhâs su ibriği	
91	1	Billur hoşab kâsesi	
235	1	Sedef ta'âm iskemlesi	
80	1	Âdi porselen su destisi	
81	8	Mai sepet çiçeklik	
150	2	Sarı sim tel işlemeli abdest havlusu	
251	1	Beyaz Hümâyûn üzerine sarı sim tel işlemeli sofra	
36	7	Âdi ta'âm havlusu	
120	14	Derûni boyalı porselen beyaz salata tabağı	
125	4	Yazı levhası	
60	6	Köhne hasır sandalye	
75	3	Hümâyûn yatak çarşabı	
337	1	Eski maden kavanoş	
160	1	Sırma ve yün iplik işlemeli arrakiyye seccâde	
72	1	Frenk tulumbası	
135	1	Köhne mai kaplı servi kürk	
24	5	Tire işlemeli Hümâyûn peşkîr	
211	1	Laciverd köhne çuka zar	
190	1	Müsta'mel beyaz ... şal parçası	
135	12	Penbe salata tabak saksonya	
600	1	Sim çenberli saksonya ibrik	
300	1	Sağır kuburlu çalar sa'at	
047	1	Köhne yazma seccâde	
190	1	İki kulplu saksonya kâse	
180	3	Maden yazı çekmecesini derûnunda mikrâs ve kalemtıraş	
047	2	Yaldızlı nuhâs hamam tası	
90	2	Buzlu billur çiçeklik	
205	2	... taşdan mamul şamdân	
100	2	Yaldızlı kahve tepsisi ve tası	
015	1	Teneke kaplı anbar	
			99322
29	3	Uçları tire işlemeli havlu	
55	1	Köhne turuncu çuka perde	
25	6	Keten havlu	
11	1	Canfes şemsiye	
30	4	Âdi sübha	
19	1	Fakfon tepsi	
05	3	Gözlük	
20	15	Keten yemiş peçetesi	
25	1	Demiri yaldızlı gözlük	
89	10	Müsta'mel kehrübâ çubuk takımı	
69	01	Boğça derûnu hırdavat	
21	01	Köhne kehrübâ çubuk takımı	

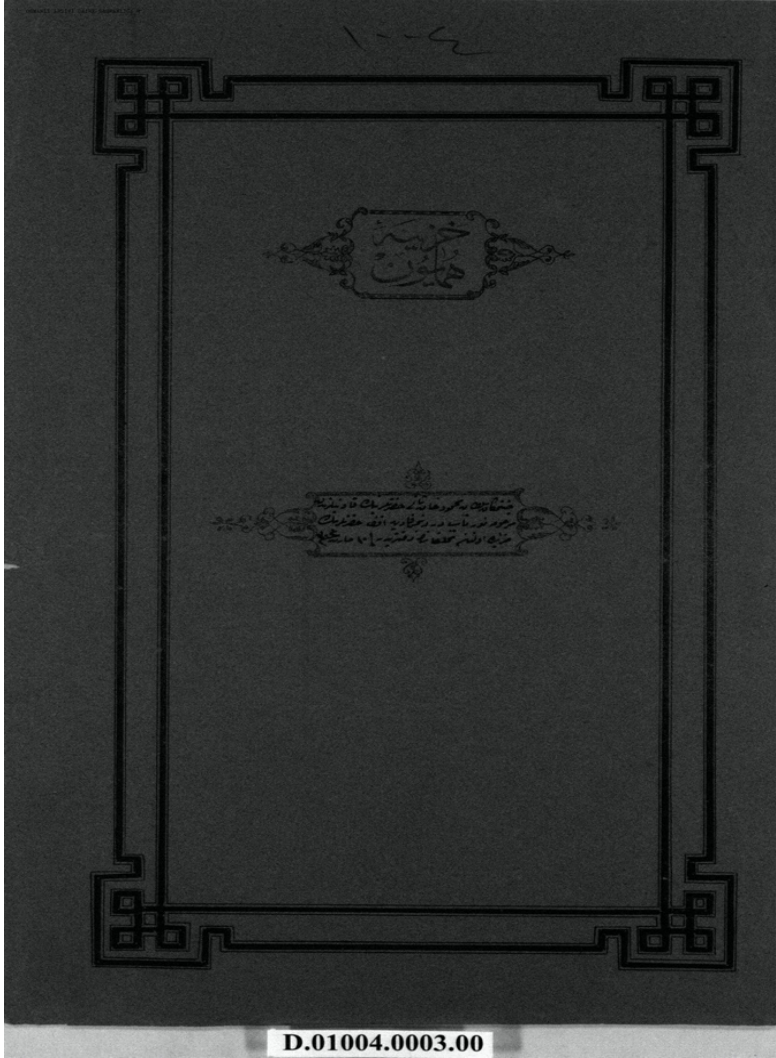
41	04	Billur tabak	
61	5	Nuhâs sahan ma'a kapak	
100	7	Nuhâs pilav tası	
54	7	Köhne nuhâs karavan ve tepsi ve hırdavat saire	
32	4	Tahta korniş	
63	10	Keten yemiş peçetesi	
275	3	Eski maden yazı hokkası ve gülâbdân	
60	5	Billur hoşab kâsesi ve billur fânûs	
70	3	Çözme çarşab	
91	1	Mukavva kutu derûnunda bir mikdar kurs	
150	3	Saksonya kâse	
205	1	Yaldızlı ve musluklu su küpü	
305	1	Başları işlemeli çarşab	
250	5	Başları ipekli hamam havlusu	
120	1	... boğça	
38	2	Pirinc ... ve pirinc kahve tepsisi	
131	1	Siyah örme? hurka	
1300	1	Mai ... üzerine pul ve tırtıl ve inci işlemeli ve vasita? tek zümrüdlü kahve pûşidesi	
0031	1	Ta'âm havlusu	
0155	29	Porselen tabak ve billur kaşık ...	
0020	05	Nuhâs yumurta tabesi ve ibrik	
[g.10]			
			103272
215	1	Sedef ta'âm iskemlesi	
121	7	Keten sofa bezi ve peçete	
20	4	Hümâyûn yatak çarşabı	
99	5	Sim kabzalı kaşık kisesi ve sırmalı ta'âm nihâlesi	
105	1	Pirinc ta'âm tepsisi	
19	2	Billur asma kandil	
200	5	Yaprak resminde saksonya yemiş tabağı	
69	4	Penbe billur zemzem-i şerif fincanı	
125	1	Güğöz ihram	
27	1	Tahta tehî anbar	
16	1	Tahta kutu derûnunda hırdavat	
18	14	Porselen tabak kapağı	
58	1	Tahta çekme derûnunda hırdavat	
54	3	Müsta'mel yatak çarşabı	
53	8	Sağır tahta tabe derûnu	
150	1	Laciverd zemin ma'a kapak saksonya kâse	
81	12	Yaldızlı tahta korniş	
120	1	Köhne güğöz çuka yatak pûşidesi	
50	16	Keten peçete ve sofa	
150	1	Güğöz ihram	
175	1	Samanî zemin şâlâki üzerine ipek işleme seccâde	
36	1	Tahta sandık derûnunda hırdavat	
112	1	Lâhurî şal parçası	
50	2	Müsta'mel yatak bağı	
58	9	Tahta korniş	
300	1	Köhne .. kaşmir? kaplı vaşak diz kürkü	
81	2	İpekli tomar elbise boğçası	
80	1	Kanaviçe işlemeli ayak? nihâlesi	
220	2	Lavta	
50	2	Bilâkapak saksonya su bardağı	
73	1	Güğöz atlas üzerine süzenî işlemeli sofa	
200	1	Üzeri mermerli maden konsol	

062	1	Pirinc ta'âm tepsisi	
			106522
221	8	Süzeni ipek işlemeli hamam havlusu	
40	17	Tahta korniş	
100	1	Uç boğumlu dürbün	
275	1	Üzeri mermer maden konsol	
70	11	Tahta korniş	
43	1	Siyah canfes şemsiye	
36	17	Mütenevvi' köhne korniş	
90	1	Mai billur bardak	
900	7	Güñez tomar yüzlü erkân minderi ve şiltesi ve yastığı	
67	4	Billur sürahi ve porselen etmek selesi	
220	1	Ceviz ta'âm sofrası	
185	1	Sağır iki elmas taşlı yelpâze	
415	1	Üzeri kabartma çiçekli porselen desti	
20	5	Köhne basma sofrası	
51	3	Yatak çarşab	
60	1	Kadife kaplı tahta sandık	
170	1	Üzeri mermerli maden konsol	
137	8	Eski maden çay bardağı ve reçel tabağı	
050	3	Bakır? tatlı kaşığı	
053	1	Yaldızlı nuhâs kahve tepsisi	
31	3	Gevik boynuzu	
100	2	Devekuşu yumurtası	
030	2	Pirinc hamam taşı	
025	2	Tahta nerd-ban	
18	1	Boğça derûnunda hırdavat	
24	10	Hacamat takımı	
56	1	Köhne tahta anbar	
12	1	Sağır pirinc el tenviri	
38	8	Yaldızlı tahta korniş	
21	1	Pirinc şamdân tablası	
103	2	Köhne güñez ve sarı ta'âm sofrası	
120	6	Müsta'mel keten pencere perdesi	
810	7	Güñez tomar kaplı erkân minderi ve şiltesi ve yastığı	
			111113
[g.11]			
45	1	Tahta anbar	
51	1	Tahta elbise anbarı	
18	9	Tahta korniş	
57	1	Tahta elbise anbarı	
35	2	Sedef ta'âm kaşığı	
171	6	Müsta'mel keten pencere perdesi	
115	1	Yaldız nuhâs kahve tepsisi	
449	1	İsfâki? yüzlü kaşık takımı	
070	3	Fakfon kahve tepsisi pirinc hamam taşı	
200	1	Uçları kılabdan işlemeli hamam havlusu	
61	2	Fakfon ayaklı kahve tepsisi	
345	23 ar- şun	İsfâki? kumaş parçası	
155	1	Köhne maden yataklık	
90	1	Uç boğumlu sağır dürbün	
399	1	Tahta kuburlu çalar sa'at	
35	3	Köhne tire siyah sehpa püşidesi	
345	1	Yaldızlı kahve askısı ma'a ibrik	
17	3	Meksur maden tabak parçaları	

90	2	Tahta kemeçe	
51	8	Porselen salata tabağı ve boynuz hoşab kaşığı	
900	57 ar- şun	İsfâki? kumaş/ tob 1	
14	3	Tahta ta'âm iskemlesi	
41	4	Müsta'mel basma boğça	
15	25	Ipek perde bağı	
89	2	Saksonya şorba tası	
36	2	Şişe derûnunda sandal yağı	
13	1	Yazma Kenzûlarş'ın Duâ nâmesi	
06	8	Silme çubuk	
			115026
Mecmu'-ı tereke esmânı bermu'tad kalemiye ve dellâliye olarak ihsân-ı şâhâne buyrulan merhûme-i müşârünleyhânın Tophanelioğlu'nda vâki' kasrıyla sahilhânelerinden nakl olunan eşyâ-i nakliyesi muhamminlere virilan. İtâsı 107624			

(EK 2)

TSMA, D. 1004/3 Numaralı Defterin Görüntüsü

ملاحظات	شماره	تاریخ	ملاحظات	شماره	تاریخ
	۱	۱۹۸۸-۸۹		۱	۱۹۸۸-۸۹
	۲	۱۹۸۷	تعمیرات کلی	۲	۱۹۸۷
	۳	۱۹۸۶	تعمیرات کلی	۳	۱۹۸۶
	۴	۱۹۸۵	تعمیرات کلی	۴	۱۹۸۵
	۵	۱۹۸۴	تعمیرات کلی	۵	۱۹۸۴
	۶	۱۹۸۳	تعمیرات کلی	۶	۱۹۸۳
	۷	۱۹۸۲	تعمیرات کلی	۷	۱۹۸۲
	۸	۱۹۸۱	تعمیرات کلی	۸	۱۹۸۱
	۹	۱۹۸۰	تعمیرات کلی	۹	۱۹۸۰
	۱۰	۱۹۷۹	تعمیرات کلی	۱۰	۱۹۷۹
	۱۱	۱۹۷۸	تعمیرات کلی	۱۱	۱۹۷۸
	۱۲	۱۹۷۷	تعمیرات کلی	۱۲	۱۹۷۷
	۱۳	۱۹۷۶	تعمیرات کلی	۱۳	۱۹۷۶
	۱۴	۱۹۷۵	تعمیرات کلی	۱۴	۱۹۷۵
	۱۵	۱۹۷۴	تعمیرات کلی	۱۵	۱۹۷۴
	۱۶	۱۹۷۳	تعمیرات کلی	۱۶	۱۹۷۳
	۱۷	۱۹۷۲	تعمیرات کلی	۱۷	۱۹۷۲
	۱۸	۱۹۷۱	تعمیرات کلی	۱۸	۱۹۷۱
	۱۹	۱۹۷۰	تعمیرات کلی	۱۹	۱۹۷۰
	۲۰	۱۹۶۹	تعمیرات کلی	۲۰	۱۹۶۹
	۲۱	۱۹۶۸	تعمیرات کلی	۲۱	۱۹۶۸
	۲۲	۱۹۶۷	تعمیرات کلی	۲۲	۱۹۶۷
	۲۳	۱۹۶۶	تعمیرات کلی	۲۳	۱۹۶۶
	۲۴	۱۹۶۵	تعمیرات کلی	۲۴	۱۹۶۵
	۲۵	۱۹۶۴	تعمیرات کلی	۲۵	۱۹۶۴
	۲۶	۱۹۶۳	تعمیرات کلی	۲۶	۱۹۶۳
	۲۷	۱۹۶۲	تعمیرات کلی	۲۷	۱۹۶۲
	۲۸	۱۹۶۱	تعمیرات کلی	۲۸	۱۹۶۱
	۲۹	۱۹۶۰	تعمیرات کلی	۲۹	۱۹۶۰
	۳۰	۱۹۵۹	تعمیرات کلی	۳۰	۱۹۵۹
	۳۱	۱۹۵۸	تعمیرات کلی	۳۱	۱۹۵۸
	۳۲	۱۹۵۷	تعمیرات کلی	۳۲	۱۹۵۷
	۳۳	۱۹۵۶	تعمیرات کلی	۳۳	۱۹۵۶
	۳۴	۱۹۵۵	تعمیرات کلی	۳۴	۱۹۵۵
	۳۵	۱۹۵۴	تعمیرات کلی	۳۵	۱۹۵۴
	۳۶	۱۹۵۳	تعمیرات کلی	۳۶	۱۹۵۳
	۳۷	۱۹۵۲	تعمیرات کلی	۳۷	۱۹۵۲
	۳۸	۱۹۵۱	تعمیرات کلی	۳۸	۱۹۵۱
	۳۹	۱۹۵۰	تعمیرات کلی	۳۹	۱۹۵۰
	۴۰	۱۹۴۹	تعمیرات کلی	۴۰	۱۹۴۹
	۴۱	۱۹۴۸	تعمیرات کلی	۴۱	۱۹۴۸
	۴۲	۱۹۴۷	تعمیرات کلی	۴۲	۱۹۴۷
	۴۳	۱۹۴۶	تعمیرات کلی	۴۳	۱۹۴۶
	۴۴	۱۹۴۵	تعمیرات کلی	۴۴	۱۹۴۵
	۴۵	۱۹۴۴	تعمیرات کلی	۴۵	۱۹۴۴
	۴۶	۱۹۴۳	تعمیرات کلی	۴۶	۱۹۴۳
	۴۷	۱۹۴۲	تعمیرات کلی	۴۷	۱۹۴۲
	۴۸	۱۹۴۱	تعمیرات کلی	۴۸	۱۹۴۱
	۴۹	۱۹۴۰	تعمیرات کلی	۴۹	۱۹۴۰
	۵۰	۱۹۳۹	تعمیرات کلی	۵۰	۱۹۳۹
	۵۱	۱۹۳۸	تعمیرات کلی	۵۱	۱۹۳۸
	۵۲	۱۹۳۷	تعمیرات کلی	۵۲	۱۹۳۷
	۵۳	۱۹۳۶	تعمیرات کلی	۵۳	۱۹۳۶
	۵۴	۱۹۳۵	تعمیرات کلی	۵۴	۱۹۳۵
	۵۵	۱۹۳۴	تعمیرات کلی	۵۵	۱۹۳۴
	۵۶	۱۹۳۳	تعمیرات کلی	۵۶	۱۹۳۳
	۵۷	۱۹۳۲	تعمیرات کلی	۵۷	۱۹۳۲
	۵۸	۱۹۳۱	تعمیرات کلی	۵۸	۱۹۳۱
	۵۹	۱۹۳۰	تعمیرات کلی	۵۹	۱۹۳۰
	۶۰	۱۹۲۹	تعمیرات کلی	۶۰	۱۹۲۹
	۶۱	۱۹۲۸	تعمیرات کلی	۶۱	۱۹۲۸
	۶۲	۱۹۲۷	تعمیرات کلی	۶۲	۱۹۲۷
	۶۳	۱۹۲۶	تعمیرات کلی	۶۳	۱۹۲۶
	۶۴	۱۹۲۵	تعمیرات کلی	۶۴	۱۹۲۵
	۶۵	۱۹۲۴	تعمیرات کلی	۶۵	۱۹۲۴
	۶۶	۱۹۲۳	تعمیرات کلی	۶۶	۱۹۲۳
	۶۷	۱۹۲۲	تعمیرات کلی	۶۷	۱۹۲۲
	۶۸	۱۹۲۱	تعمیرات کلی	۶۸	۱۹۲۱
	۶۹	۱۹۲۰	تعمیرات کلی	۶۹	۱۹۲۰
	۷۰	۱۹۱۹	تعمیرات کلی	۷۰	۱۹۱۹
	۷۱	۱۹۱۸	تعمیرات کلی	۷۱	۱۹۱۸
	۷۲	۱۹۱۷	تعمیرات کلی	۷۲	۱۹۱۷
	۷۳	۱۹۱۶	تعمیرات کلی	۷۳	۱۹۱۶
	۷۴	۱۹۱۵	تعمیرات کلی	۷۴	۱۹۱۵
	۷۵	۱۹۱۴	تعمیرات کلی	۷۵	۱۹۱۴
	۷۶	۱۹۱۳	تعمیرات کلی	۷۶	۱۹۱۳
	۷۷	۱۹۱۲	تعمیرات کلی	۷۷	۱۹۱۲
	۷۸	۱۹۱۱	تعمیرات کلی	۷۸	۱۹۱۱
	۷۹	۱۹۱۰	تعمیرات کلی	۷۹	۱۹۱۰
	۸۰	۱۹۰۹	تعمیرات کلی	۸۰	۱۹۰۹
	۸۱	۱۹۰۸	تعمیرات کلی	۸۱	۱۹۰۸
	۸۲	۱۹۰۷	تعمیرات کلی	۸۲	۱۹۰۷
	۸۳	۱۹۰۶	تعمیرات کلی	۸۳	۱۹۰۶
	۸۴	۱۹۰۵	تعمیرات کلی	۸۴	۱۹۰۵
	۸۵	۱۹۰۴	تعمیرات کلی	۸۵	۱۹۰۴
	۸۶	۱۹۰۳	تعمیرات کلی	۸۶	۱۹۰۳
	۸۷	۱۹۰۲	تعمیرات کلی	۸۷	۱۹۰۲
	۸۸	۱۹۰۱	تعمیرات کلی	۸۸	۱۹۰۱
	۸۹	۱۹۰۰	تعمیرات کلی	۸۹	۱۹۰۰
	۹۰	۱۸۹۹	تعمیرات کلی	۹۰	۱۸۹۹
	۹۱	۱۸۹۸	تعمیرات کلی	۹۱	۱۸۹۸
	۹۲	۱۸۹۷	تعمیرات کلی	۹۲	۱۸۹۷
	۹۳	۱۸۹۶	تعمیرات کلی	۹۳	۱۸۹۶
	۹۴	۱۸۹۵	تعمیرات کلی	۹۴	۱۸۹۵
	۹۵	۱۸۹۴	تعمیرات کلی	۹۵	۱۸۹۴
	۹۶	۱۸۹۳	تعمیرات کلی	۹۶	۱۸۹۳
	۹۷	۱۸۹۲	تعمیرات کلی	۹۷	۱۸۹۲
	۹۸	۱۸۹۱	تعمیرات کلی	۹۸	۱۸۹۱
	۹۹	۱۸۹۰	تعمیرات کلی	۹۹	۱۸۹۰
	۱۰۰	۱۸۸۹	تعمیرات کلی	۱۰۰	۱۸۸۹

D.01004.0003.00

مردم	مردم	مردم	مردم
۱	۱	۱	۱
۲	۲	۲	۲
۳	۳	۳	۳
۴	۴	۴	۴
۵	۵	۵	۵
۶	۶	۶	۶
۷	۷	۷	۷
۸	۸	۸	۸
۹	۹	۹	۹
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	۱۳	۱۳	۱۳
۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	۱۵	۱۵	۱۵
۱۶	۱۶	۱۶	۱۶
۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
۱۸	۱۸	۱۸	۱۸
۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
۲۱	۲۱	۲۱	۲۱
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۲۴	۲۴	۲۴	۲۴
۲۵	۲۵	۲۵	۲۵
۲۶	۲۶	۲۶	۲۶
۲۷	۲۷	۲۷	۲۷
۲۸	۲۸	۲۸	۲۸
۲۹	۲۹	۲۹	۲۹
۳۰	۳۰	۳۰	۳۰
۳۱	۳۱	۳۱	۳۱
۳۲	۳۲	۳۲	۳۲
۳۳	۳۳	۳۳	۳۳
۳۴	۳۴	۳۴	۳۴
۳۵	۳۵	۳۵	۳۵
۳۶	۳۶	۳۶	۳۶
۳۷	۳۷	۳۷	۳۷
۳۸	۳۸	۳۸	۳۸
۳۹	۳۹	۳۹	۳۹
۴۰	۴۰	۴۰	۴۰
۴۱	۴۱	۴۱	۴۱
۴۲	۴۲	۴۲	۴۲
۴۳	۴۳	۴۳	۴۳
۴۴	۴۴	۴۴	۴۴
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۶	۴۶	۴۶	۴۶
۴۷	۴۷	۴۷	۴۷
۴۸	۴۸	۴۸	۴۸
۴۹	۴۹	۴۹	۴۹
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰
۵۱	۵۱	۵۱	۵۱
۵۲	۵۲	۵۲	۵۲
۵۳	۵۳	۵۳	۵۳
۵۴	۵۴	۵۴	۵۴
۵۵	۵۵	۵۵	۵۵
۵۶	۵۶	۵۶	۵۶
۵۷	۵۷	۵۷	۵۷
۵۸	۵۸	۵۸	۵۸
۵۹	۵۹	۵۹	۵۹
۶۰	۶۰	۶۰	۶۰
۶۱	۶۱	۶۱	۶۱
۶۲	۶۲	۶۲	۶۲
۶۳	۶۳	۶۳	۶۳
۶۴	۶۴	۶۴	۶۴
۶۵	۶۵	۶۵	۶۵
۶۶	۶۶	۶۶	۶۶
۶۷	۶۷	۶۷	۶۷
۶۸	۶۸	۶۸	۶۸
۶۹	۶۹	۶۹	۶۹
۷۰	۷۰	۷۰	۷۰
۷۱	۷۱	۷۱	۷۱
۷۲	۷۲	۷۲	۷۲
۷۳	۷۳	۷۳	۷۳
۷۴	۷۴	۷۴	۷۴
۷۵	۷۵	۷۵	۷۵
۷۶	۷۶	۷۶	۷۶
۷۷	۷۷	۷۷	۷۷
۷۸	۷۸	۷۸	۷۸
۷۹	۷۹	۷۹	۷۹
۸۰	۸۰	۸۰	۸۰
۸۱	۸۱	۸۱	۸۱
۸۲	۸۲	۸۲	۸۲
۸۳	۸۳	۸۳	۸۳
۸۴	۸۴	۸۴	۸۴
۸۵	۸۵	۸۵	۸۵
۸۶	۸۶	۸۶	۸۶
۸۷	۸۷	۸۷	۸۷
۸۸	۸۸	۸۸	۸۸
۸۹	۸۹	۸۹	۸۹
۹۰	۹۰	۹۰	۹۰
۹۱	۹۱	۹۱	۹۱
۹۲	۹۲	۹۲	۹۲
۹۳	۹۳	۹۳	۹۳
۹۴	۹۴	۹۴	۹۴
۹۵	۹۵	۹۵	۹۵
۹۶	۹۶	۹۶	۹۶
۹۷	۹۷	۹۷	۹۷
۹۸	۹۸	۹۸	۹۸
۹۹	۹۹	۹۹	۹۹
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

D.01.004.0003.00

V

موضوعات	صفحة	تاریخ
کوشک‌ها	۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۲۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۳۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۴۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۵۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۶۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۷۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۸۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۰	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۱	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۲	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۳	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۴	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۵	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۶	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۷	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۸	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۹۹	۱۳۰۹
کوشک‌ها	۱۰۰	۱۳۰۹

D.01004.0003.00

مرد	صفت	مرد	صفت
۱	شیرازی	۱	چینی
۲	ارمن	۲	افغانی
۳	هندی	۳	پاکستانی
۴	عربی	۴	ترک
۵	کازاخ	۵	قره‌قروبی
۶	گرجی	۶	بلخ
۷	ترکمن	۷	تاجیک
۸	اوزبک	۸	قزاق
۹	دورگه	۹	قزاق
۱۰	قره‌قروبی	۱۰	بلخ
۱۱	بلخ	۱۱	تاجیک
۱۲	تاجیک	۱۲	قزاق
۱۳	قزاق	۱۳	بلخ
۱۴	بلخ	۱۴	تاجیک
۱۵	تاجیک	۱۵	قزاق
۱۶	قزاق	۱۶	بلخ
۱۷	بلخ	۱۷	تاجیک
۱۸	تاجیک	۱۸	قزاق
۱۹	قزاق	۱۹	بلخ
۲۰	بلخ	۲۰	تاجیک
۲۱	تاجیک	۲۱	قزاق
۲۲	قزاق	۲۲	بلخ
۲۳	بلخ	۲۳	تاجیک
۲۴	تاجیک	۲۴	قزاق
۲۵	قزاق	۲۵	بلخ
۲۶	بلخ	۲۶	تاجیک
۲۷	تاجیک	۲۷	قزاق
۲۸	قزاق	۲۸	بلخ
۲۹	بلخ	۲۹	تاجیک
۳۰	تاجیک	۳۰	قزاق
۳۱	قزاق	۳۱	بلخ
۳۲	بلخ	۳۲	تاجیک
۳۳	تاجیک	۳۳	قزاق
۳۴	قزاق	۳۴	بلخ
۳۵	بلخ	۳۵	تاجیک
۳۶	تاجیک	۳۶	قزاق
۳۷	قزاق	۳۷	بلخ
۳۸	بلخ	۳۸	تاجیک
۳۹	تاجیک	۳۹	قزاق
۴۰	قزاق	۴۰	بلخ
۴۱	بلخ	۴۱	تاجیک
۴۲	تاجیک	۴۲	قزاق
۴۳	قزاق	۴۳	بلخ
۴۴	بلخ	۴۴	تاجیک
۴۵	تاجیک	۴۵	قزاق
۴۶	قزاق	۴۶	بلخ
۴۷	بلخ	۴۷	تاجیک
۴۸	تاجیک	۴۸	قزاق
۴۹	قزاق	۴۹	بلخ
۵۰	بلخ	۵۰	تاجیک

D.01.004.0003.00

سورتن	موضوعات	صفحة	تاریخ
۷۹۶۶۹	برای آنکه بیست و نه روز...	۷	۷۹۶۶۹
۷۰	کتابخانه دربار عثمانی...	۷	۷۰
۷۱	فرماننامه...	۷	۷۱
۷۲	تاریخچه...	۷	۷۲
۷۳	تاریخچه...	۷	۷۳
۷۴	تاریخچه...	۷	۷۴
۷۵	تاریخچه...	۷	۷۵
۷۶	تاریخچه...	۷	۷۶
۷۷	تاریخچه...	۷	۷۷
۷۸	تاریخچه...	۷	۷۸
۷۹	تاریخچه...	۷	۷۹
۸۰	تاریخچه...	۷	۸۰
۸۱	تاریخچه...	۷	۸۱
۸۲	تاریخچه...	۷	۸۲
۸۳	تاریخچه...	۷	۸۳
۸۴	تاریخچه...	۷	۸۴
۸۵	تاریخچه...	۷	۸۵
۸۶	تاریخچه...	۷	۸۶
۸۷	تاریخچه...	۷	۸۷
۸۸	تاریخچه...	۷	۸۸
۸۹	تاریخچه...	۷	۸۹
۹۰	تاریخچه...	۷	۹۰
۹۱	تاریخچه...	۷	۹۱
۹۲	تاریخچه...	۷	۹۲
۹۳	تاریخچه...	۷	۹۳
۹۴	تاریخچه...	۷	۹۴
۹۵	تاریخچه...	۷	۹۵
۹۶	تاریخچه...	۷	۹۶
۹۷	تاریخچه...	۷	۹۷
۹۸	تاریخچه...	۷	۹۸
۹۹	تاریخچه...	۷	۹۹
۱۰۰	تاریخچه...	۷	۱۰۰
۱۰۱	تاریخچه...	۷	۱۰۱
۱۰۲	تاریخچه...	۷	۱۰۲
۱۰۳	تاریخچه...	۷	۱۰۳
۱۰۴	تاریخچه...	۷	۱۰۴
۱۰۵	تاریخچه...	۷	۱۰۵
۱۰۶	تاریخچه...	۷	۱۰۶
۱۰۷	تاریخچه...	۷	۱۰۷
۱۰۸	تاریخچه...	۷	۱۰۸
۱۰۹	تاریخچه...	۷	۱۰۹
۱۱۰	تاریخچه...	۷	۱۱۰
۱۱۱	تاریخچه...	۷	۱۱۱
۱۱۲	تاریخچه...	۷	۱۱۲
۱۱۳	تاریخچه...	۷	۱۱۳
۱۱۴	تاریخچه...	۷	۱۱۴
۱۱۵	تاریخچه...	۷	۱۱۵
۱۱۶	تاریخچه...	۷	۱۱۶
۱۱۷	تاریخچه...	۷	۱۱۷
۱۱۸	تاریخچه...	۷	۱۱۸
۱۱۹	تاریخچه...	۷	۱۱۹
۱۲۰	تاریخچه...	۷	۱۲۰
۱۲۱	تاریخچه...	۷	۱۲۱
۱۲۲	تاریخچه...	۷	۱۲۲
۱۲۳	تاریخچه...	۷	۱۲۳
۱۲۴	تاریخچه...	۷	۱۲۴
۱۲۵	تاریخچه...	۷	۱۲۵
۱۲۶	تاریخچه...	۷	۱۲۶
۱۲۷	تاریخچه...	۷	۱۲۷
۱۲۸	تاریخچه...	۷	۱۲۸
۱۲۹	تاریخچه...	۷	۱۲۹
۱۳۰	تاریخچه...	۷	۱۳۰

D.01004.0003.00

موضوع	صفحة	تاریخ
کتابخانه کعبه	۵	۹۵۷۸۷
دوره نگارخانه	۶	۶۸
کارگاه چاپخانه	۷	۶۹
تعمیرات کارخانه	۸	۷۰
ساخت کارخانه	۹	۷۱
کارخانه چاپخانه	۱۰	۷۲
کارخانه چاپخانه	۱۱	۷۳
کارخانه چاپخانه	۱۲	۷۴
کارخانه چاپخانه	۱۳	۷۵
کارخانه چاپخانه	۱۴	۷۶
کارخانه چاپخانه	۱۵	۷۷
کارخانه چاپخانه	۱۶	۷۸
کارخانه چاپخانه	۱۷	۷۹
کارخانه چاپخانه	۱۸	۸۰
کارخانه چاپخانه	۱۹	۸۱
کارخانه چاپخانه	۲۰	۸۲
کارخانه چاپخانه	۲۱	۸۳
کارخانه چاپخانه	۲۲	۸۴
کارخانه چاپخانه	۲۳	۸۵
کارخانه چاپخانه	۲۴	۸۶
کارخانه چاپخانه	۲۵	۸۷
کارخانه چاپخانه	۲۶	۸۸
کارخانه چاپخانه	۲۷	۸۹
کارخانه چاپخانه	۲۸	۹۰
کارخانه چاپخانه	۲۹	۹۱
کارخانه چاپخانه	۳۰	۹۲
کارخانه چاپخانه	۳۱	۹۳
کارخانه چاپخانه	۳۲	۹۴
کارخانه چاپخانه	۳۳	۹۵
کارخانه چاپخانه	۳۴	۹۶
کارخانه چاپخانه	۳۵	۹۷
کارخانه چاپخانه	۳۶	۹۸
کارخانه چاپخانه	۳۷	۹۹
کارخانه چاپخانه	۳۸	۱۰۰
کارخانه چاپخانه	۳۹	۱۰۱
کارخانه چاپخانه	۴۰	۱۰۲
کارخانه چاپخانه	۴۱	۱۰۳
کارخانه چاپخانه	۴۲	۱۰۴
کارخانه چاپخانه	۴۳	۱۰۵
کارخانه چاپخانه	۴۴	۱۰۶
کارخانه چاپخانه	۴۵	۱۰۷
کارخانه چاپخانه	۴۶	۱۰۸
کارخانه چاپخانه	۴۷	۱۰۹
کارخانه چاپخانه	۴۸	۱۱۰
کارخانه چاپخانه	۴۹	۱۱۱
کارخانه چاپخانه	۵۰	۱۱۲
کارخانه چاپخانه	۵۱	۱۱۳
کارخانه چاپخانه	۵۲	۱۱۴
کارخانه چاپخانه	۵۳	۱۱۵
کارخانه چاپخانه	۵۴	۱۱۶
کارخانه چاپخانه	۵۵	۱۱۷
کارخانه چاپخانه	۵۶	۱۱۸
کارخانه چاپخانه	۵۷	۱۱۹
کارخانه چاپخانه	۵۸	۱۲۰
کارخانه چاپخانه	۵۹	۱۲۱
کارخانه چاپخانه	۶۰	۱۲۲
کارخانه چاپخانه	۶۱	۱۲۳
کارخانه چاپخانه	۶۲	۱۲۴
کارخانه چاپخانه	۶۳	۱۲۵
کارخانه چاپخانه	۶۴	۱۲۶
کارخانه چاپخانه	۶۵	۱۲۷
کارخانه چاپخانه	۶۶	۱۲۸
کارخانه چاپخانه	۶۷	۱۲۹
کارخانه چاپخانه	۶۸	۱۳۰
کارخانه چاپخانه	۶۹	۱۳۱
کارخانه چاپخانه	۷۰	۱۳۲
کارخانه چاپخانه	۷۱	۱۳۳
کارخانه چاپخانه	۷۲	۱۳۴
کارخانه چاپخانه	۷۳	۱۳۵
کارخانه چاپخانه	۷۴	۱۳۶
کارخانه چاپخانه	۷۵	۱۳۷
کارخانه چاپخانه	۷۶	۱۳۸
کارخانه چاپخانه	۷۷	۱۳۹
کارخانه چاپخانه	۷۸	۱۴۰
کارخانه چاپخانه	۷۹	۱۴۱
کارخانه چاپخانه	۸۰	۱۴۲
کارخانه چاپخانه	۸۱	۱۴۳
کارخانه چاپخانه	۸۲	۱۴۴
کارخانه چاپخانه	۸۳	۱۴۵
کارخانه چاپخانه	۸۴	۱۴۶
کارخانه چاپخانه	۸۵	۱۴۷
کارخانه چاپخانه	۸۶	۱۴۸
کارخانه چاپخانه	۸۷	۱۴۹
کارخانه چاپخانه	۸۸	۱۵۰
کارخانه چاپخانه	۸۹	۱۵۱
کارخانه چاپخانه	۹۰	۱۵۲
کارخانه چاپخانه	۹۱	۱۵۳
کارخانه چاپخانه	۹۲	۱۵۴
کارخانه چاپخانه	۹۳	۱۵۵
کارخانه چاپخانه	۹۴	۱۵۶
کارخانه چاپخانه	۹۵	۱۵۷
کارخانه چاپخانه	۹۶	۱۵۸
کارخانه چاپخانه	۹۷	۱۵۹
کارخانه چاپخانه	۹۸	۱۶۰
کارخانه چاپخانه	۹۹	۱۶۱
کارخانه چاپخانه	۱۰۰	۱۶۲

D.01004.0003.00

سردا	میتا	معد	میتا	معد	میتا	معد
۱۱۶۵۴۴	۱۱۶۵۴۴	۱	۱	۱	۱	۱
۴	۴	۲	۲	۲	۲	۲
۵	۵	۳	۳	۳	۳	۳
۶	۶	۴	۴	۴	۴	۴
۷	۷	۵	۵	۵	۵	۵
۸	۸	۶	۶	۶	۶	۶
۹	۹	۷	۷	۷	۷	۷
۱۰	۱۰	۸	۸	۸	۸	۸
۱۱	۱۱	۹	۹	۹	۹	۹
۱۲	۱۲	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۳	۱۳	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۱۴	۱۴	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۵	۱۵	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳
۱۶	۱۶	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۷	۱۷	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵
۱۸	۱۸	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶
۱۹	۱۹	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
۲۰	۲۰	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸
۲۱	۲۱	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
۲۲	۲۲	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
۲۳	۲۳	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱
۲۴	۲۴	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
۲۵	۲۵	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۲۶	۲۶	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴
۲۷	۲۷	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵
۲۸	۲۸	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶
۲۹	۲۹	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷
۳۰	۳۰	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸
۳۱	۳۱	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹
۳۲	۳۲	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰
۳۳	۳۳	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱
۳۴	۳۴	۳۲	۳۲	۳۲	۳۲	۳۲
۳۵	۳۵	۳۳	۳۳	۳۳	۳۳	۳۳
۳۶	۳۶	۳۴	۳۴	۳۴	۳۴	۳۴
۳۷	۳۷	۳۵	۳۵	۳۵	۳۵	۳۵
۳۸	۳۸	۳۶	۳۶	۳۶	۳۶	۳۶
۳۹	۳۹	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷	۳۷
۴۰	۴۰	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸	۳۸
۴۱	۴۱	۳۹	۳۹	۳۹	۳۹	۳۹
۴۲	۴۲	۴۰	۴۰	۴۰	۴۰	۴۰
۴۳	۴۳	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱	۴۱
۴۴	۴۴	۴۲	۴۲	۴۲	۴۲	۴۲
۴۵	۴۵	۴۳	۴۳	۴۳	۴۳	۴۳
۴۶	۴۶	۴۴	۴۴	۴۴	۴۴	۴۴
۴۷	۴۷	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۸	۴۸	۴۶	۴۶	۴۶	۴۶	۴۶
۴۹	۴۹	۴۷	۴۷	۴۷	۴۷	۴۷
۵۰	۵۰	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸	۴۸
۵۱	۵۱	۴۹	۴۹	۴۹	۴۹	۴۹
۵۲	۵۲	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰
۵۳	۵۳	۵۱	۵۱	۵۱	۵۱	۵۱
۵۴	۵۴	۵۲	۵۲	۵۲	۵۲	۵۲
۵۵	۵۵	۵۳	۵۳	۵۳	۵۳	۵۳
۵۶	۵۶	۵۴	۵۴	۵۴	۵۴	۵۴
۵۷	۵۷	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵	۵۵
۵۸	۵۸	۵۶	۵۶	۵۶	۵۶	۵۶
۵۹	۵۹	۵۷	۵۷	۵۷	۵۷	۵۷
۶۰	۶۰	۵۸	۵۸	۵۸	۵۸	۵۸
۶۱	۶۱	۵۹	۵۹	۵۹	۵۹	۵۹
۶۲	۶۲	۶۰	۶۰	۶۰	۶۰	۶۰
۶۳	۶۳	۶۱	۶۱	۶۱	۶۱	۶۱
۶۴	۶۴	۶۲	۶۲	۶۲	۶۲	۶۲
۶۵	۶۵	۶۳	۶۳	۶۳	۶۳	۶۳
۶۶	۶۶	۶۴	۶۴	۶۴	۶۴	۶۴
۶۷	۶۷	۶۵	۶۵	۶۵	۶۵	۶۵
۶۸	۶۸	۶۶	۶۶	۶۶	۶۶	۶۶
۶۹	۶۹	۶۷	۶۷	۶۷	۶۷	۶۷
۷۰	۷۰	۶۸	۶۸	۶۸	۶۸	۶۸
۷۱	۷۱	۶۹	۶۹	۶۹	۶۹	۶۹
۷۲	۷۲	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰	۷۰
۷۳	۷۳	۷۱	۷۱	۷۱	۷۱	۷۱
۷۴	۷۴	۷۲	۷۲	۷۲	۷۲	۷۲
۷۵	۷۵	۷۳	۷۳	۷۳	۷۳	۷۳
۷۶	۷۶	۷۴	۷۴	۷۴	۷۴	۷۴
۷۷	۷۷	۷۵	۷۵	۷۵	۷۵	۷۵
۷۸	۷۸	۷۶	۷۶	۷۶	۷۶	۷۶
۷۹	۷۹	۷۷	۷۷	۷۷	۷۷	۷۷
۸۰	۸۰	۷۸	۷۸	۷۸	۷۸	۷۸
۸۱	۸۱	۷۹	۷۹	۷۹	۷۹	۷۹
۸۲	۸۲	۸۰	۸۰	۸۰	۸۰	۸۰
۸۳	۸۳	۸۱	۸۱	۸۱	۸۱	۸۱
۸۴	۸۴	۸۲	۸۲	۸۲	۸۲	۸۲
۸۵	۸۵	۸۳	۸۳	۸۳	۸۳	۸۳
۸۶	۸۶	۸۴	۸۴	۸۴	۸۴	۸۴
۸۷	۸۷	۸۵	۸۵	۸۵	۸۵	۸۵
۸۸	۸۸	۸۶	۸۶	۸۶	۸۶	۸۶
۸۹	۸۹	۸۷	۸۷	۸۷	۸۷	۸۷
۹۰	۹۰	۸۸	۸۸	۸۸	۸۸	۸۸
۹۱	۹۱	۸۹	۸۹	۸۹	۸۹	۸۹
۹۲	۹۲	۹۰	۹۰	۹۰	۹۰	۹۰
۹۳	۹۳	۹۱	۹۱	۹۱	۹۱	۹۱
۹۴	۹۴	۹۲	۹۲	۹۲	۹۲	۹۲
۹۵	۹۵	۹۳	۹۳	۹۳	۹۳	۹۳
۹۶	۹۶	۹۴	۹۴	۹۴	۹۴	۹۴
۹۷	۹۷	۹۵	۹۵	۹۵	۹۵	۹۵
۹۸	۹۸	۹۶	۹۶	۹۶	۹۶	۹۶
۹۹	۹۹	۹۷	۹۷	۹۷	۹۷	۹۷
۱۰۰	۱۰۰	۹۸	۹۸	۹۸	۹۸	۹۸

D:01.004.0003.00

محتویات

موضوع	صفحه	مؤلف
تاریخچه	۱	۱۱۱۹۶۶
تاریخچه	۱	۵۴
تاریخچه	۱	۵۱
تاریخچه	۱	۱۸
تاریخچه	۱	۴۷
تاریخچه	۱	۴۴
تاریخچه	۱	۱۹۹
تاریخچه	۱	۱۱۵
تاریخچه	۱	۱۱۷
تاریخچه	۱	۵۰۰
تاریخچه	۱	۶۶
تاریخچه	۱	۴۹۵
تاریخچه	۱	۵۰۰
تاریخچه	۱	۹۰
تاریخچه	۱	۴۹۹
تاریخچه	۱	۴۵
تاریخچه	۱	۴۵۵
تاریخچه	۱	۱۶
تاریخچه	۱	۹۰
تاریخچه	۱	۵۱
تاریخچه	۱	۹۰۰
تاریخچه	۱	۹۹
تاریخچه	۱	۹۹
تاریخچه	۱	۵۵
تاریخچه	۱	۵۹
تاریخچه	۱	۶۶
تاریخچه	۱	۱۶
تاریخچه	۱	۱۱۶

تاریخچه

موضوع: تاریخچه
 مؤلف: ۱۱۱۹۶۶
 صفحه: ۱
 شماره: ۱
 تاریخ: ۱۱۱۹۶۶
 شماره: ۱

D.01004.0003.00

"AN IMPRESSION ON THE MATERIAL CULTURE OF 19TH CENTURY-OTTOMAN:
THE MUHALLEFÂT OF NURTÂB KADİNEFENDİ"

Abstract

Among the records of Topkapı Palace Museum Archive, within the 1004-3 numbered record, Sultan Mahmud II's wife Nurtâb Kadınefendi's belongings, these belongings' numbers and values have been demonstrated. In this work, the belongings that exist in the muhallefât of Kadınefendi have been classified according to their qualifications and evaluated with their explanations, the fact of how many belongings there are and which belongings exist mostly have been illustrated with diagrams. The life of Nurtâb Kadınefendi, her muhallefât and the evaluation of the belongings which take place in the muhallefât, drawing a visual scheme with charts and diagrams, and through this muhallefât, the impression of 19th century Ottoman Material Culture will build up the content of this article.

Keywords

Nurtâb Kadınefendi, muhallefât, material culture, clothes.

BİR SULTAN İKİ MERASİM: SALIHA SULTAN'IN DOĞUMU VE DÜĞÜNÜ *

Serap SUNAY**

ÖZET

Dünyaya gelmek ve dünya evine girmek, tüm insanlar için önemli birer dönüm noktasıdır ve pek çok kültürde farklı âdetler ve ritüellerle yüzyıllardan beri kutlanmaktadır. Söz konusu büyük imparatorluklar olduğunda, bu merasimler görkemli şenliklere sahne olmuştur. Osmanlı Devlet geleneğinde de önemli bir yeri olan hanedan üyelerinin doğum ve düğün merasimleri özenle yapılmıştır. Devlet, büyük masraflarla tertip ettiği çeşitli şenlikler vasıtasıyla tebaasına müjdeli haberi ilan edip, halkın heyecan ve merakla beklediği eğlenceler düzenlenmiştir. Yabancı devletlerin tebrikleri kabul edilmiş ve devletler düzenlenen törenlere temsilcileriyle katılmışlardır. Bu makalede, Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) ilk kızı Saliha Sultan'ın doğum ve düğün törenleri, bu konuda çok kıymetli bilgiler veren arşiv belgeleri, devrin gazeteleri ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak ele alındı. Bu sayede XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen iki ayrı merasim ve bunlar arasındaki farklar ile bir sultanın merasimlerinin portresi ve hanedan içerisinde değişen dengeler ile devletin içinde bulunduğu mali vaziyet gibi törenleri doğrudan etkileyen parametreler üzerinden söz konusu merasimleri irdeleme imkânı elde edildi.

Anahtar Kelimeler

Sultan Abdülaziz, Saliha Sultan, Damat Ahmed Zülkipli Paşa, Doğum, Ziyafet, Düğün, Merasim.

* Makalenin geliş tarihi: 11.05.2020 / Kabul tarihi: 28.11.2020

Bu makale Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından BAP 2018/122 kodlu proje ile desteklenmiştir. Makaleyi okuyup, kıymetli fikir ve önerileriyle çalışmanın tekâmülüne büyük katkı sağlayan ve kitabını henüz basılmadan lütfedip, istifade etmeme müsaade eden Sayın Hocam Prof. Dr. Ali Akyıldız'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

** Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, serapsunay@yahoo.com (Orcid ID: 0000-0002-0332-5439).

Giriş

Bu makalede, Sultan Abdülaziz'in hem tahta geçtikten sonra dünyaya gelen ilk çocuğu hem de ilk kızı olan Saliha Sultan'ın doğum ve düğün merasimleri incelendi. Bu sayede, Osmanlı saray tarihinde bir sultanın iki mühim mürüvveti ile bunların detayları, kendi içerisinde ve diğerleriyle benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konuldu. Yöntem olarak ise çalışmanın bel kemiğini oluşturan Saliha Sultan'ın doğum ve düğününe dair belgeler, arşiv ve gazetelerden sondaj yöntemiyle taranıp, tespit edildi. Hemen belirtmek gerekir ki söz konusu evraklar, aşağıda da izah edildiği üzere, hanedanın gelenek ve göreneklerini ortaya koymaları, sultanların doğumlarına ve düğünlerine atfedilen önem ile bunlar için yapılan hazırlıklar ve şenlikleri aktarmaları hasebiyle çok değerlidir. İlaveten bahsi geçen merasimlerin maliyetlerine dair verdikleri malumatlarla, konunun mali boyutunun kavranması noktasında da büyük önem ve kıymet kesbederler. Bu noktadan hareketle, çalışmada incelenen belgelerden çıkarılan somut veriler karşılaştırmalı ve rasyonel bir biçimde analiz edilip; Saliha Sultan'ın her iki merasimi de Osmanlı teşrifat ve teşkilat tarihi ile işin mali boyutu açısından irdelenip, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişim ve dönüşümün bir parçası olarak ele alındı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde kadına verilen önem ve bu merasimlerle devletin ihtişamına yapılan vurgu da elde edilen mühim çıktılar arasında yer almaktadır.

1. Saliha Sultan'ın Doğumu

Osmanlı Devleti'nde hanedana dair cülûs, kılıç kuşanma, düğün, sünnet gibi saray ve toplum yaşamını canlandıran merasimlerden birisi de padişahların çocuklarının doğumu vesilesiyle gerçekleştirilen "vilâdet-i hümayun" idi¹. Dünyaya gelecek hanedan mensubu için doğum öncesi ve sonrasında devletin ve padişahın şanına yakışır bir şekilde hummalı hazırlıklar yapılırdı. Haremdeki hazırlıklara bizzat valide sultan nezaret eder, doğacak bebek ve annesine yapılacak mücevherler ile dikilecek takımlar ve kıyafetler onun ta-

¹ Metin And, *40 Gün 40 Gece, Osmanlı düğünleri, şenlikleri, geçit alayları*, Toprakbank, İstanbul 2000, s. 37-39. Osmanlı şehzade ve sultanlarının doğumları için tertiplenen belli başlı vilâdet-i hümayunlar hakkında genel bir malumat için bkz. *Aynı yer*.

limatıyla Hazine-i Hümayun kethüdası ya da vekili tarafından hazırlanıp hareme teslim edilirdi². Bu süreçte oldukça etkili olan valide sultan, doğum haberini padişaha bildirir, padişah da gelen müjdecilere kürk ve kaftanlar giydirip, kıymetli hediyeler ihsan ederdi³. Ayrıca valide sultan da hediyeler dağıtıp, ihsanlarda bulunurdu⁴. Doğan çocuk erkek ise genellikle beş, kız ise üç kurban kesilir; dünyaya gelen adına düzenlenen donanma boyunca namaz vakitlerinde de erkek çocuk için yedişer, kız çocuk için üçer top atışı yapılırdı⁵. Teşrifatta önemli bir yere sahip olan bu merasimlerde, muhtemelen XVII. yüzyıldan itibaren düzenlenen beşik alayı, vilâdet-i hümayunların en öne çıkan merasimiydi⁶. Son derece görkemli olan beşik gönderme töreninde, bebeğe yirmi civarında cariye hizmet ederdi⁷. Hanedana yeni bir üyenin katılmasının heyecan ve mutluluğunun paylaşıldığı bu şenliklerin süresi ve ihtişamı ise baştaki padişaha, dönemin ruhuna, yenidoğanın cinsiyeti, ilk ya da hangi sırada doğduğuna göre değişiklik arz etmekteydi⁸. XIX. yüzyılda git-tikçe profesyonelleşen Osmanlı bürokrasisine paralel olarak, padişah çocuklarının doğumları ve düğünlerine dair detayların aktarıldığı arşiv malzemesi de nitelik ve nicelik bakımından bir hayli zenginleşti⁹.

Bu makalenin öznesi olan Sultan Abdülaziz'in ilk kızı Saliha Sultan, 10 Ağustos 1862 (13 Safer 1279) Pazar gecesi saat üç buçukta Beşiktaş Sarayı'nda dünyaya geldi ve doğumun ilanı için, âdet olduğu üzere, bir hatt-ı hümayun

² Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, 3. Baskı, s. 70-74; Çağatay Uluçay, "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul 1958, Sayı: 4, s. 201-204; Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 6-7*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011, s. 17-18; Mehmet Arslan, "Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadîce Sultan", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 493-494.

³ Ali Akyıldız, *Harem'in Padişahı Valide Sultan Harem'de Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 226-227.

⁴ Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 38.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 171; Münir Sirer, "Velâdeti Hümayun ve Beşik Alayları", *Resimli Tarih Mecmuası*, Cilt:4, Sayı: 43, Temmuz 1953, İstanbul, s. 2433-2434. Şayet uzun bir aradan sonra bir padişah çocuğu dünyaya gelirse kız veya erkek olduğuna bakılmaksızın beş pare top atılırdı (Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, C. 9, s. 141).

⁶ Sirer, "Velâdeti Hümayun ve Beşik Alayları", s. 2434.

⁷ Ali Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı", *Saray Harem ve Mahrem*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 39.

⁸ Ali Akyıldız, *Nazîme: Aydın ve Dindar Bir Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 26.

⁹ XIX. yüzyıl saray düğünlerinden bazılarını içeren defter hakkında bkz. Serap Sunay, "Sûr-ı Hümayun Defterine Göre 19. Yüzyıl Saray Düğünlerine Dair Bir Değerlendirme", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:20, Sayı: 38, Aralık 2017, s. 327-339.

çıkarıldı¹⁰. Her yenidoğan hanedan üyesine bir dâye atanması geleneğine binaen, Saliha Sultan'ın dâyeliğine de Şemsifer Hanım tayin edildi¹¹. Saliha Sultan'ın annesi Dürrinev Başkadınefendi'dir (1835-1895)¹². 60 yaşında vefat

¹⁰ Vezîr-i me'al-i semîrim,

Cenâb-ı Rabb-ül-âlemînün lûtf ve ihsân-ı ilâhîsi olarak işbu şehri Saferü'l-hayrın on üçüncü Pazar gecesi bir kerîmem dünyaya gelmiş ve ismi Saliha tesmiye kılınmış olmasıyla bu misillü meserrâtdan hisse-dâr olunacağı der-kâr olduğundan işbu hattımız tasfir ve taraf-ı hamîyyet-simâtına tesyîr kılındı. Fî 14 Safer 1279 (T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], Hatt-ı Hümayun (HAT), nr. 1648/31, 11 Ağustos 1862/14 Safer 1279; *Takvim-i Vekayi*, nr. 656, 12 Ağustos 1862/15 Safer 1279, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 14, 1 Ağustos 1862/17 Safer 1279, s. 1; *Tercüman-ı Ahvâl*, nr. 218, 13 Ağustos 1862/16 Safer 1279, s. 1). *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesinin bir nüshasında doğru verilen Saliha Sultan'ın doğum tarihi, diğerinde sehven bir günlük sapmayla 14 Safer 1279 şeklinde yanlış verilmiştir (Krş. *Tercüman-ı Ahvâl*, nr. 218, 13 Ağustos 1862/16 Safer 1279, s. 1; *Tercüman-ı Ahvâl*, nr. 217, 11 Ağustos 1862/14 Safer 1279, s.1). Keza aynı hata hanedanın şeceresini içeren bir başka defterde de tekrarlanmıştır (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TSMA. d], nr. 494, vr. 3b). Söz konusu hata, Saliha Sultan'ın doğumunu ilan eden aynı tarihli hatt-ı hümayundan kaynaklanmış olmalıdır. Oysa yukarıda verildiği üzere, belgenin içinde Saliha Sultan'ın Safer ayınının 13'ünde doğduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca bir başka evrakta da Saliha Sultan'ın doğumunun hem hicrî hem de rumî tarihleri 13 Safer 1279/29 Temmuz 1278 Pazar şeklinde verilmiştir (BOA, Hazine-i Hassa Defterleri [HH. d], nr. 19297) ki her ikisi de 10 Ağustos 1862 tarihine denk gelmektedir. Uluçay ve Öztuna ise Saliha Sultan'ın doğum tarihini miladi takvime çevirirken bir aylık bir sapmayla, 11 Temmuz 1862 şeklinde hatalı vermişlerdir (M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980, s. 164; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, II, s. 280-281). Bir başka kaynaktan ise Saliha Sultan'ın adı "Fatma Saliha" şeklinde verilmiştir (*Genealogy of The Imperial Ottoman Family* (2011), Compiled by Osman Selaheddin Osmanoğlu, Jamil Adra and Edhem Eldem, The Isis Press, İstanbul 2011, p. 43). Ancak başta Sultan'ın doğumunu ilan eden belge olmak üzere çalışmada incelenen arşiv belgelerinde, dönemin gazetelerinde ve literatürde kendisinden Saliha Sultan şeklinde bahsedilmiştir.

¹¹ Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 153. Uzun seneler Sultan'ın hizmetinde kaldığı anlaşılan dâyesi Şemsifer Hanım'a, ikinci rütbeden Şefkat Nişanı ihсан buyrulmuştu (BOA, İrade Taltifat (İ. TAL), nr. 269/59, 14 Ocak 1902/1 Kânunusani 1317).

¹² Osman Selaheddin Osmanoğlu, *Osmanlı Hanedanı'nın Kayıt Defteri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 135; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 162-164; Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 279; Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 152.

eden Dürrinev Başkadınefendi, Sultan II. Mahmud'un türbesinde medfunur¹³. Saliha Sultan, babası Abdülaziz henüz şehzade iken 11 Ekim 1857 tarihinde Dürrinev Başkadınefendi'den doğan ağabeyi Yusuf İzzeddin Efendi ile anne baba bir, öz kardeştir¹⁴. Babaannesi Kemalifer Hanım ile Saliha Sultan'ın annesi Dürrinev Başkadınefendi'nin kardeş olmasından ileri gelen akrabalık sayesinde Saliha Sultan ile bir hayli yakın olan Leyla Açıba, Saliha Sultan'ı "O güzel çehresi gözümün önünden hiç kaybolmaz. Badem şeklindeki ela gözleri, uzun kumral saçları, billur teni ve zarif hali her daim zihnimde bakidir" sözleriyle tasvir etmiştir. Eğitimi hakkında derinlemesine bilgi sahibi olduğumuz Saliha Sultan'ın iyi derecede Fransızca bildiğine de yine Açıba'nın annesi Mahşeref Hanım'a Fransızca'yı bizzat Saliha Sultan'ın öğrettiğine dair aktardıklarından vâkıf olmaktadır. Ayrıca Saliha Sultan'ın hizmetinde bulunan kalfaların Avrupa'daki nedimeler gibi olmasını istemesi de Avrupâî yaşam tarzına uzak olmadığını göstermektedir. Açıba, Saliha Sultan'ın kişisel gelişiminde Abdülaziz'in önemli rolü olduğunu ve ilk kızı olması hasebiyle tahsil ve terbiyesine itina gösterdiğini de ifade eder¹⁵. Aşağıda aktarıldığı

¹³ M. Çağatay Uluçay, *Padışahların Kadınları ve Kızları*, s. 162-163; Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 279. Alderson, Dürrinev Başkadınefendi'nin vefatı tarihini 1892 şeklinde vermiştir (Anthony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1999, s. 287).

¹⁴ Şehzadelerin çocuk sahibi olması yasak olduğundan Yusuf İzzettin, Mekke Mollası Kadir Bey'in Eyüp'teki hânesinde gizlice büyütülmüştü. Babası Abdülaziz'in cülusuyla birlikte saraya alınan Yusuf İzzettin'in varlığı da böylece kamuoyuna duyurulmuştu (Ali Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Türk Alman Tesadüfleri, Festschrift für Kemal Beydilli/Kemal Beydilli'ye Armağan*, EB-Verlag, Berlin 2013, s. 514; Ali Akyıldız, "Yûsuf İzzeddin Efendi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV/13). Sultan Abdülaziz, cülus günü Sultan Abdülmecid'in şehzadelerini sarayda kabul ettiği esnada, 5 yaşındaki oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'yi takdim ederek "Bu da sizdendir. Merhum Efendimiz de biliyordu. Buna da bakıverin" der. Cevdet Paşa, Abdülaziz'in, Yusuf İzzeddin'i Eyüp'te saklamasına rağmen, bir müddet sonra köle diye kendi dairesine alıp eğittiğini, saray halkı buna inansa da Abdülmecid'in konuya vâkıf olduğu halde bilmezden geldiğini ifade eder (Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 146-147).

¹⁵ Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 36, 152-153. Bununla birlikte Abdülaziz, diğer kızı Nazime Sultan'ın eğitimine de aynı özeni göstermiş, kendisinin oldukça donanımlı piyano çalan, aydın bir şahsiyet olarak yetişmesini sağlamıştır (Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 30-38). Çocuklarının gelişimine önem verdiği anlaşılan Abdülaziz, ayrıca onların oynaması için saraya Avrupa'dan çeşitli oyuncaklar da getirtmişti (Lâle Uçan, "Dolmabahçe Sarayı'nda Çocuk Olmak: Sultan Abdülaziz'in Şehzâdelerinin ve Sultanefendilerinin Çocukluk Yaşantılarından Kesitler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 14, 2019, s. 244).

üzere aynı tutum, Saliha Sultan'ın doğumu için düzenlenen merasim ve hazırlıklarda da kendini göstermiştir.

Saray halkı ve hükümete bildirilen Saliha Sultan'ın doğumu, başta devletin resmi yayın organı *Takvim-i Vekayi* olmak üzere devrin bazı gazeteslerinde yayınlanarak kamuoyuna duyuruldu. Doğumun ertesi günü, hatt-ı hümayun, darüssaade aşasıyla Bâbîâli'ye gönderildi ve burada hazır bekleyen devlet erkânı ile memurlar huzurunda okundu, dualar edildi. Saliha Sultan'ın doğumunu kutlamak için âdet olduğu üzere üç gün boyunca namaz vakitlerinde toplar atıldı ve geceleri görkemli eğlenceler tertip edildi. Osmanlı saray düğünlerinin en temel unsurlarından olan çeşitli ateş işleri Pazartesi gecesinden, Çarşamba gecesine kadar Boğaziçi'nin farklı yerlerine çıkarılan sallarda icra edildi. Devlet ricali, dâiyân ve çeşitli görevlilerin hâne ve sahilhânelerinin önünde kandiller yakılarak, şehrâyinler yapıldı¹⁶. Yine âdet olduğu üzere başta sadrazam olmak üzere vükelâ, ulemâ ve diğer memurlar Perşembe günü padişahın huzuruna çıkarak, hayır duaları eşliğinde Saliha Sultan'ın doğumu için tebriklerini bildirdikleri "rikâb resmi" olarak anılan tören icra olundu¹⁷. Bunların yanı sıra âdet olduğu gibi Saliha Sultan'ın doğumu şerefine padişah, yerli ve yabancı bazı kimselere çeşitli rütbelerden nişanlar ihсан buyurdu¹⁸.

Osmanlı devlet geleneğinde devrin tanınmış şairleri, padişahların cülûsu, kızlarının ve oğullarının doğumu, sefere çıkarken ve seferde başarılı olmaları için kasideler yazar, tarih düşürürlerdi. Bunlar sadarete gelir, içlerinden beğenilenler seçilerek padişaha sunulurdu. Padişah da şairleri atiyeler, nişanlar, rütbe terfisi gibi ihсанlarla ödüllendirirdi. Saliha Sultan'ın doğumu için de farklı tarihler düşürüldü. Tespit edebildiklerimizden birisi

¹⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr. 656, 12 Ağustos 1862/15 Safer 1279, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 14, 1 Ağustos 1862/17 Safer 1279, s. 1; *Tercüman-ı Ahvâl*, nr. 218, 13 Ağustos 1862/16 Safer 1279, s. 1. Daha önce belirtildiği üzere şenliklerin icrasındaki farklılıklara ilave olarak teşrifat kaidelerinin uygulanmasında da bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin Saliha Sultan'ın kardeşi Nazime Sultan'ın doğum haberi, o yönde bir emir olmasına rağmen, dönemin matbuatında yer almamıştır. Hatta Nazime Sultan'ın doğumu, sıra dışı bir şekilde, âdet olduğu üzere doğduğu gün değil de bir aydan fazla bir zaman sonra Bâbîâli'ye bildirilmişti (Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 26-27).

¹⁷ *Takvim-i Vekayi*, nr. 657, 19 Ağustos 1862/22 Safer 1279, s. 1; *Tercüman-ı Ahvâl*, nr. 219, 15 Ağustos 1862/18 Safer 1279, s. 1.

¹⁸ *Takvim-i Vekayi*, nr. 657, 19 Ağustos 1862/22 Safer 1279, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 14, 14 Ağustos 1862/17 Safer 1279, s. 1.

Bâbiâli Mütercim-i Sânisî Halis Efendi tarafından kaleme alınmışken¹⁹, diğeri ise Ziya Paşa'ya ait şu mısralardır²⁰:

“Abd-i mahsûsû Ziyâ târîh yazdî bî-bedel

Sâlihâ Sultan mübâhî kıldı mehd-i şevketi”

O esnada Kıbrıs'ta sürgünde bulunan Kazım Bey de Saliha Sultan'ın doğumuna şu tarihi düşürdü²¹:

...Dü bâlâ düşdi Kâzım mısra'-ı târîh-i sâmîsi

Kudûm-ı Sâliha Sultân dil-şâd itdi dünyâyı

2. Yapılan Hazırlıklar ve Vilâdet-i Hümayunun Mali Portresi

2.a. Hazırlanan Eşyalar

Saliha Sultan için yeniden tanzim edilen son derece kıymetli eşyalar, büyük bir özenle ve hiçbir masraftan kaçmadan hazırlanıp, hareme teslim edildi²². Bir sultanın hayatının ilk evrelerinde kullandığı eşyalar ve odasının tefrişi hakkında fikir vermesi bakımından önem arz eden doğum takımında en dikkat çeken parçalardan birisi 142.725 kuruş (68.508 \$)²³ değerindeki roza elmas ile süslü yaldızlı gümüş beşik idi. Bunun haricinde Saliha Sultan'ın yaldızlı ağaç beşik ve ceviz beşik olmak üzere iki beşiği daha vardı. Beşiğin başucuna 10.779 kuruşa (5.174 \$) imal edilen pırlanta elmas, inci ile süslenmiş, tırtıl işlemeli ve inci püsküllü Mushaf-ı Şerif kesesi içine Derviş Ali hattıyla

¹⁹ *Ceride-i Havadis*, nr. 1105, 18 Ağustos 1862/21 Safer 1279, s. 1.

²⁰ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 281. Alıntılara müdahale edilmemiş, metnin orijinaline sadık kalınmıştır.

²¹ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A. MKT. MHM), nr. 241/96, lef 2-3, 30 Eylül 1862/5 Rebiülahir 1279. *Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün* vezninde yazılmış metnin okunmasında yardımcı olan Doç. Dr. İsmail Avcı'ya teşekkür ederim. Kazım Bey, bu sayede kısa süre sonra affedildi. (BOA, İrade Dahiliye [İ. DH], nr. 501/34100, 15 Aralık 1862/22 Cemaziyelahir 1279).

²² TSMA, d. nr. 7767/2, vr. 12b-13b.

²³ Makalede, Osmanlı dönemindeki parasal ölçülerin okuyucuya fikir verebilmesi adına kuruş veya lira olarak verilen meblağların yanına parantez içinde, Şevket Pamuk'un hazırladığı listeler kullanılarak, 1998 yılı itibariyle ABD doları üzerinden olan değerleri verilmiştir (Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000).

on üç satırlı olarak yazılı bir Mushaf-ı Şerif konulmuştu. Saliha Sultan'ı nazardan koruması için 12.562,5 kuruşa (6.030 \$) pırlanta elmas ile süslü bir maşallah ve ayrıca 9.443,5 kuruşa (4.533 \$) pırlanta, elmas, yakut, zümrüt ve firuze ile süslü horoz mahmûzu nazar takımı hazırlanmıştı. Keza Saliha Sultan'ın odasının tefrişinde yer alan 11.781 kuruş (5.655 \$) değerindeki pırlanta elmasla süslü zümrüt avize dikkati çeken kıymetli parçalardan bir diğerydi. Saliha Sultan'ın gümüş hamam tası; gümüş kaplı başa²⁴ ve yıldızlı gümüş sübek, yani lazımlığı toplamda 8.347,5 kuruşa (4.007 \$); bakırdan olan yıldızlı leğeni ve abrîzi, yani ibriği dahi 8.380 kuruşa (4.022 \$) imal edildi²⁵.

Saliha Sultan'ın doğum takımları da son derece kıymetli ve pahalı kumaşlardan düzülüp, hareme teslim olundu. Bunlar arasında inci, sırma, pul ve tırtıl işlemeli pembe serâser ve fermâyış şallı beşik yorganları ile oyalı beşik örtüsü; göğez atlas ve dokuma tülbentten beşik şilteleri; kılıpdan işlemeli ve oyalı yatak çarşafı sayılabilir. Saliha Sultan'ın düşmesini önlemek için beşiğe sarıp, bağlanan yine inci, sırma, pul, tırtıl işlemeli ve sırma kaytanlı pembe serâser ile fermâyış şallardan bağırdağ yapıldı. Hazırlanan kundak takımında Saliha Sultan'a giydirilmek üzere fermâyış şal; Hindî şal ve tülbent olmak üzere pek çok takke mevcuttu. Bunlar temiz kalması için kılıpdan işlemeli göğez atlas takke pûşidesiyle sarılıydı. Ayrıca yenidoğan Sultan'ın hassas cildini korumak amacıyla çoğunluğu tülbentten etek bezleri; pembe entariler ve ayak bezleri hazırlandı. Keza bunları muhafaza için inci, sırma, pul ve tırtıl işlemeli mâi atlas bohça ile eşyaları koymak için 12 adet sandık vardı²⁶. Sandıkların sayısı dahi hazırlanan doğum takımının cesameti hakkında fikir vermektedir.

İtinâlı bir şekilde kıymetli taşlar, inciler ve en kaliteli kumaşlarla süslenen doğum odası için haremın en büyük odalarından birisi seçilirdi²⁷. Yenidoğanın annesi için de üzeri yakut, zümrüt ve incilerle süslenmiş kırmızı atlas cibinlikli bir yatak hazırlanırdı²⁸. Saliha Sultan için tanzim edilen odanın

²⁴ Başa, kaplumbağa kabuğuna verilen addır. Başa, konsol, duvar saatleri, tarak, tabaka, enfiye kutusu, kaşık, baston başı ve tespih gibi ürünlerin imalatında kullanılmıştır. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, C. I, s. 146).

²⁵ T SMA. d, nr. 7767/2, vr. 12b.

²⁶ T SMA. d, nr. 915.

²⁷ M. Çağatay Uluçay, *Harem*, s. 70-71.

²⁸ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 167.

tefrişinde büyük bir kısmı yine inci, sırma, pul ve tırtıl işlemeli ve kız bebek olduğu için pembe ağırlıklı yatak takımı ve yastık; pencere ve kapı perdeleri; altın yaldızlı pirinç perde kolları ve kornişler; sırma karyola püskülleri ve karyolalar; canfes yatak şilteleri; koltuklar ile çeşitli kumaşlardan yapılmış oturma köşeleri kullanıldı. Vilâdet-i hümayun için düzenlenen dairedaki büyük divanhanede göğez zemin üzerine sarıçiçekli ve ipek saçaklı pencere perdeleri ile aynı kumaştan koltuklar ve sandalyeler döşendi. Saliha Sultan'ı dış etkenlerden korumak maksadıyla da kılapdanlı ince tül bir cibinlik bulunmaktaydı. Doğum hazırlıkları bunlarla da sınırlı değildi. Saliha Sultan'ın annesi Dürrinev Başkadınefendi ile ebe kadına doğum hediyesi olarak rengârenk ve kadife, atlas ve ipek gibi kıymetli kumaşlardan; içerisinde entârî, çakşır, yani şalvar; samur nâfesi kürk; rugan terlik ve ayakkabısı bulunan elbise takımları tanzim edildi. Ayrıca vilâdet-i hümayunlarda âdet olan ve dağıtılmak üzere beyaz Mecidiye olarak 30.000 kuruş (14.400 \$) hareme gönderildi²⁹.

Yukarıda bahsedilenlerden de anlaşılacağı üzere bu denli şatafatlı bir vilâdet-i hümayun neticesinde toplam 10.990.682 kuruş (5.275.527 \$) civarında devasa bir meblağ harcandı³⁰. Buna göre Saliha Sultan için Kuyumcu Bogos'un hazırladığı gösterişli doğum takımlarında kullanılan değerli taş ve madenler için 204.018,5 kuruş (97.929 \$) ve önceki hesaptan kalan 45.638,5 kuruşla (21.906 \$) birlikte toplam 249.657 kuruş (119.835 \$) ödendi. Anderyas Bezirgân'dan alınan envâî çeşit kumaş için ise 7.736.923 kuruşu (3.713.723 \$) işçilik üstadiyesi olmak üzere diğer malzemelerle birlikte toplam 12.541.764,5 kuruştan (6.020.047 \$), 2.091.739,5 kuruşu (1.004.035 \$) Anderyas'ın hesabından düşülerek, kalan 10.450.025 kuruş (5.016.012 \$) ödendi. Diğer masraflarla beraber Saliha Sultan'ın doğumu için harcanan meblağ, Hazine-i Enderun'a parça parça ödendi³¹. Burada ortaya konulması gereken bir diğer önemli hu-

²⁹ TSMA. d, nr. 915. Saliha Sultan'dan sonra doğan Şehzade Mahmud Celaleddin Efendi'nin doğumunda ise 10.000 kuruş çil akçe dağıtıldı (Merve Çakır, "Osmanlı Hânedanında Doğum: Velâdet-i Hümayûn", *Topkapı Sarayı Harem-i Hümayûnu: Harem Padişahın Evi*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 2012, s. 66).

³⁰ TSMA. d, nr. 7767/2, vr. 12b-13b; TSMA. d, nr. 372; TSMA. d, nr. 295, vr. 1b; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA. E), nr. 574/13.

³¹ TSMA. d, nr. 7767/2, vr. 12b; TSMA. d, nr. 372. Anderyas ve Bogos'a verilen yekûnun büyük kısmının dışında da Hallaçbaşı Halil Ağa'dan alınan Amerikan bezi, kaftan,

sus ise Saliha Sultan'ın doğumu için yapılan harcamaların, kardeşlerinin doğumlarına sarf edilen meblağlarla kıyaslanıp, masrafın büyüklüğünün tam manasıyla tespit edilip, anlamlandırılmasıdır. Mesela Saliha Sultan'dan birkaç ay sonra 17 Kasım 1862/24 Cemaziyelevvel 1279 Pazar gecesi dünyaya gelen kardeşi Şehzade Mahmud Celaleddin'in³² doğumu için yaklaşık ablasının üçte biri kadar, yani 3.613.710,5 kuruş (1.974.581 \$) harcandı³³. Aradaki büyük farkın gerekçesi bir başka evrakta: Saliha Sultan'ın doğumunda hazırlanan takımların "fevkalâde tanzîm olunarak müstesnâ" tutulduğu; şehzadeninkinin ise "vilâdet-i hümayuna mahsus tanzim olunan eşya-i nefiseler fevkalâde hükmünde olmayıp ikinci derecede" olduğu ifadesiyle çok güzel bir şekilde izah edilmiştir³⁴. Keza 14 Şubat 1867 tarihinde dünyaya gelen Nazime Sultan'ın vilâdet-i hümayunu için düzenlenen eşyası, dairesi, annesi ikinci kadına tanzim edilen sırma işlemeli ağır elbise masrafları ise toplam 1.275.733 kuruş (676.138 \$) idi³⁵. Bu bilgilerden Nazime Sultan'ın doğumu için harcanan meblağla, Saliha Sultan'ın doğumu şerefine yapılan masraf arasında yaklaşık sekiz buçuk kat gibi büyük bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Ancak makas gittikçe daha fazla açılmıştır. Örneğin 28 Eylül 1866/18 Cemaziyelevvel 1283 Cuma günü dünyaya gelen Şehzade Mehmed Selim Efendi'nin vilâdet-i hümayun takımı ile kahve puşidelerinin toplam masrafı 603.246 kuruş (289.558 \$) iken; 30 Kasım 1866/22 Receb 1283 Perşembe gecesi dünyaya gelen Emine Sultan'ınki ise 600.215 kuruş (288.103 \$) idi³⁶. Misalleri arttırmak

tülbent gibi malzemeler ile eşya, yevmiye vesair masrafları için 8.035 kuruş (3.857 \$); Mirahor Ağazâde Mehmed Bey ve Rızâ Efendi'den alınan şallar için toplam 36.000 kuruş (17.280 \$); Derviş Ali Ağa ile Oseb'e yorgan, çeşitli eşya ve yevmiye masrafı olarak 20.670 kuruş (9.922 \$); marangoz Mişel Bezirgân'ın vilâdet-i hümayun odası için imal ettiği köşe sediri, pencere ve kapı kornişi gibi eşyalar için 11.400 kuruş (5.472 \$); Kont Bezirgân'a 1.800 kuruş (864 \$); fabrika-i hümayundan alınan 34 top basma için 5.100 kuruş (2.448 \$); yine alınan çeşitli kumaşlar için 10.600 kuruş (5.088 \$) ve kürkler, fularlar, yemeniler için de 143.433,5 kuruş (68.848 \$) sarf edildi (TSMA. d. nr. 7767/2, vr. 12b; TSMA. d. nr. 372).

³² BOA, HAT, nr. 1648/32, 17 Kasım 1862/24 Cemaziyelevvel 1279; TSMA. d. nr. 295, vr. 1b. Alderson, Mahmud Celaleddin Efendi'nin doğum tarihini 14 Kasım 1862 şeklinde hatalı vermiştir (Alderson, *Osmanlı Hanedanı*, s. 287).

³³ TSMA. d. nr. 376; TSMA. d. nr. 7767/2, vr. 14b-15a.

³⁴ TSMA. d. nr. 971.

³⁵ Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 28.

³⁶ BOA, HH. d. nr. 21795; TSMA. d. nr. 1042-1; TSMA. d. nr. 1042-2; TSMA. d. nr. 295, vr. 3a. Mehmed Selim Efendi 23 Ekim 1867/24 Cemaziyelahir 1284 Salı günü ve Emine

mümkün olmakla birlikte, gittikçe azalan şehzade ve sultanların doğum masraflarında son olarak, 20 Mart 1873/21 Muharrem 1290 Perşembe günü doğan Esmâ Sultan'a ve annesine doğumu için hazırlanan eşyaların ise sadece 104.844 kuruş (48.228 \$) tutarında olması, aradaki büyük farkı göz önüne sermek için yeterlidir³⁷. Bu tablodan anlaşıldığı ve çalışmada tespit edilebildiği kadarıyla, Saliha Sultan'ın kardeşlerinin büyük bir kısmının doğumu için toplamda yaklaşık 6.838.417,5 kuruş (3.282.440 \$) harcanmıştı ki bu meblağ, sultanınkinin yanına dahi yaklaşmamaktaydı.

Konuyu daha somut bir hâle getirmek gerekirse, Saliha Sultan'ın doğduğu sene taşrada görev yapan memurlardan kesitler vermek, işin mali boyutunun daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır. Şöyle ki, o devirde Çankırı'da görev yapan kâtipler 250 kuruş (120 \$), Bozcaada'daki zabtiyeler 112 kuruş (53,7 \$), taşrada bir mektep hocası 300 kuruş (144 \$) maaş almaktaydı. Yabancı dil eğitiminin zayıf kabul edildiği Osmanlı Devleti'nde, dolayısıyla kalifiye olarak tabir edilebilecek çeşitli yerlerde görev yapan tercümanlara dahi 1.000 kuruş (480 \$) aylık maaş verilmekteydi³⁸. Bu bilgiler ışığında, Saliha Sultan'ın doğumu şerefine harcanan toplam meblağ, tahayyül sınırlarını zorlayacak bir biçimde o dönemde görevli bir kâtibin ortalama aylık 250 kuruş (120 \$) maaşının yaklaşık 44.000 katına tekabül etmekteydi. Ayrıca belirtmek gerekir ki söz konusu harcamalar, Saliha Sultan dünyaya

Sultan da 20 Şubat 1867/15 Şevval 1283 Çarşamba günü henüz bebekken vefat ederek, Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmud türbesine defn olundular (TSMA. d, nr. 494, vr. 3b). Türbelerinde Şehzade Mehmed Selim Efendi ile Emine Sultan'ın mezarları etrafına pirinçten yapılmış ve üzeri üç kat altın yıldızlı beşik ile sırma işlemeli puşide için 86.765 kuruş (45.985 \$) sarf edildi (BOA, A.MKT. MHM, nr. 405/50, 20 Nisan 1868/27 Zilhicce 1284). Ali Vâsıb Efendi, Sultan Abdülaziz'in çocuklarını verdiği listede Mehmed Selim Efendi ile Emine Sultan'a yer vermemiştir (Ali Vâsıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtrâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İştiklerim*, haz. Osman Selaheddin Osmanoglu, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012, s. 492).

³⁷ TSMA. d, nr. 360, vr. 1b. Ayrıca Şehzade Abdülmecid Efendi'nin, Şehzade Mehmed Şevket Efendi'nin, Emine Sultan'ın ve Mehmed Seyfeddin Efendi'nin vilâdet-i hümayun masrafları için bkz. TSMA. d, nr. 354, vr. 1b, 3b; TSMA. d, nr. 295, vr. 3a; TSMA. d, nr. 567; TSMA. d, nr. 7781, vr. 1b, 2b; TSMA. d, nr. 365; TSMA. d, nr. 397, vr. 1b; TSMA. d, nr. 460, vr. 2a; TSMA. d, nr. 566, vr. 2a; TSMA. d, nr. 7514; TSMA. d, nr. 589.

³⁸ BOA, Meclis-i Vala (MVL), nr. 625/31, 17 Mart 1862/16 Ramazan 1278; BOA, MVL, nr. 787/84, 9 Mart 1862/8 Ramazan 1278; BOA, MVL, nr. 944/1, 19 Şubat 1862/19 Şaban 1278; BOA, MVL, nr. 950/27, 16 Haziran 1862/18 Zilhicce 1278; BOA, MVL, nr. 953/24, 14 Ağustos 1862/17 Safer 1279.

gelmeden yaklaşık beş-altı ay önce, devrin sadrazamı Keçecizâde Fuad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'in emri üzerine sunduğu devletin büyük bir mali kriz içinde olduğunu belirttiği 21 Şubat 1862 tarihli tafsilatlı raporuna³⁹ rağmen yapıldı. Oysa maliyenin içinde bulunduğu vaziyet, acil ve köklü bir takım önlemleri zaruri kılmaktaydı. Zira Ocak 1862'den Mart ayına kadar memurların maaş ödemelerinin durdurulması⁴⁰ meselenin bir başka çarpıcı noktasını teşkil etmekteydi.

2.b. Ziyafet

Osmanlı devlet geleneğinde sûr-ı hümayunlarda olduğu gibi Saliha Sultan'ın doğumu şerefine de saray bürokrasisine bir yemek tertip edildi. Ziyafette kullanılan ürünleri içeren belge, XIX. yüzyıldaki bir resmi ziyafet ve maliyeti hakkında fikir verdiği gibi sarayın tüketim alışkanlıkları konusuna da ışık tutup, önemli bilgilere ulaşmayı sağladı⁴¹. Bilindiği üzere klasik dönem Osmanlı saray mutfağında en fazla koyun eti tercih edilirdi ve tavuk ve balığa nispetle daha fazla tüketilirdi⁴². XIX. yüzyılda da kırmızı et kullanımının ağırlıkta olduğu sarayda, koyun ve kuzu eti en çok tercih edilen et cinsleriydi⁴³.

³⁹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 121-123. Sultan'ın doğum kutlamalarının yapıldığı 1862 senesi, babası Sultan Abdülaziz'in saltanatının birinci yıldönümüne tesadüf etmekteydi ve bir başka görkemli merasime daha şahit oldu. Şöyle ki, dönemin Sadrazamı Fuad Paşa (1861-1863) marifetiyle, padişahın cülus ve vilâdet-i padişahî, yani doğum günlerinin düzenlenecek umumi bir tebrik töreniyle resmen kutlanması kararlaştırıldı. Bu sayede yabancı elçilerin, Osmanlı tebaası dini liderler ve ricâlin de törenlere iştiraki sağlandı (Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 56-57).

⁴⁰ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 121. Devlet bütçesinde bir türlü gelir-gider dengesinin kurulamaması ve Rumeli'de önü alnamayan milliyetçilik hareketlerinin günden güne yaygınlaşması nedeniyle Fuad Paşa 2 Ocak 1863 tarihinde sadareten istifa etti (Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", *DİA*, İstanbul 1996, XIII/203). Fuad Paşa hakkında bkz. Emine Atılgan Gümüşsoy, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

⁴¹ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

⁴² Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 187-197.

⁴³ Özge Samancı, "19. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı", *Yemek ve Kültür*, Çiya Yayınları, Sayı:4, İstanbul 2006, s. 44.

Saray mutfaklarına düzenli olarak alınan tavuk ve piliç ise çorbalar ve pilavlara konulmasının yanında ana yemek olarak da servis edilirdi⁴⁴. Mükellef sofraların kurulduğu Beşiktaş Sarayı'nda Saliha Sultan şerefine verilen ziyafette ağırlıklı olarak beyaz et tercih edildi. Davetlilere Osmanlı saray mutfağının ana yemeklerinden olan 204 adet tavuk, 678 adet piliç pişirildi, yanı sıra sardalye ve mersin balığı ikram edildi⁴⁵. Bunların yanında francala, nân-ı âdi ve nân-ı fodula gibi muhtelif ekmekler servis edildi. Yemeklerde Osmanlı mutfak geleneğine uygun olarak büyük oranda sadeyağ ve nispeten az miktarda zeytinyağı ile günümüzde de sağlıklı olduğu için uzmanlarca tavsiye edilen kaya tuzu kullanıldı⁴⁶. Saray mutfağında en çok kullanılan gıda maddelerinden birisi de pirinçti ve resmi ziyafetlerde de önemli bir yeri vardı. Daha ziyade pilav olarak tüketilen pirinç⁴⁷, Leyla Saz'ın ifadesiyle, her sofrada bulunurdu⁴⁸. Saliha Sultan namına verilen ziyafette de bol miktarda pirinç pilavı pişirildi. Davette 4.000 adet yumurta kullanıldı⁴⁹ ki XVI. yüzyılda bir şehzade sarayında senelik yumurta tüketiminin⁵⁰ yaklaşık sekizde birine

⁴⁴ Özge Samancı, "XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed: Suraiya Faroqhi- Christoph K. Neumann, çev. Zeynep Yelçe, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 194.

⁴⁵ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278. Bunlardan balık yemeklerinin, Saliha Sultan'ın doğum yemeğinde yer alması, hanedanın yemek kültürüne dair kayda değer bir veridir. Zira öteden beri Türklerin balığı pek sevmediği ve tüketmediklerinden dolayı saray mutfağında da fazla yer bulmadığına dair yerleşmiş bir kanaat hâkimdi (Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, çev. Cahit Kayra, Yeditepe, İstanbul 2010, s. 102; Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 178). Oysa Sultan II. Mahmud'un has mutfağında balık matbahı sorumlusu ile iki balıkçı bulunmaktaydı (Özge Samancı, Arif Bilgin, "II. Mahmud Dönemi İstanbul ve Saray Mutfağı", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 328). Sultan Abdülmecid döneminde de padişahın has mutfağında bir balıkçı istihdam edilmişti. Bu durum Akyıldız'ın ifade ettiği gibi, aslında balığın sarayda nadiren tüketilmediğine ve zamanla padişah ile hanedan üyelerinin, dolayısıyla saray yemek kültürünün değiştiğine delalet etmekteydi (Ali Akyıldız, *Valide Sultan*, s. 328, 332).

⁴⁶ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

⁴⁷ Özge Samancı, "XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin", s. 189.

⁴⁸ Leyla Saz, *Haremde Yaşam: Saray ve Harem Hatıraları*, haz. Sedat Demir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, s. 108.

⁴⁹ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

⁵⁰ Feridun M. Emecen, "Şehzadenin Mutfağı: III. Mehmed'in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayına Ait Bir Mutfak Masraf Defteri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur:*

tekabül etmekteydi. Listede halis süt, kaymak, taze peynir, tas ve kova yoğurdu gibi Türk mutfağının temel unsurlarından olan süt ve süt ürünleri de yer aldı. Yiyecekleri lezzetlendirmek için ise karabiber, tarçın, karanfil, kakule, zencefil, gül tozu, çörek otu, anason, yenibahar ve Hindistan cevizi gibi baharat ve çeşnilerden yararlandı⁵¹. XIX. yüzyılda yemeklerde en çok tercih edilen baharat karabiber ve tarçındı. Tarçın, günümüzdeki kullanımından farklı olarak, tavuk, balık ve koyundan yapılan tuzlu yemeklerin üzerine serpilmekteydi⁵². Tatlılardan, Türk mutfağının klasikleri kabul edilen 640 çift kaymaklı ekmek kadayıfı, 75 kıyye⁵³ güllaç ikram edildi. Bunların üzerine serpmek için 40 kıyye gül suyu ile tatlılara renk veren 1.372 dirhem kırmız⁵⁴ tüketildi. Tatlandırmak için ise toz şeker ve çeşitli şekerler kullanıldı⁵⁵. Bunların dışında, “özel lezzetler” kategorisinde değerlendirilen⁵⁶, XIX. yüzyıl Osmanlı mutfağında ramazan ayında padişahın, haremının ve üst düzey görevlilerin sofralarında bulundurdukları envai çeşit peynir, yeşil zeytin, sucuk, havyar ve balık yumurtası gibi yiyecekler şenlik yemeğinde yerini aldı. Gıdaları soğutabilmek maksadıyla 494 kıyye kar ve buz ile bunları koymak için 172 adet soğutucu olarak kullanılan dışı hasır örgüyle kaplı şişe, yani karlık kullanıldı. Yemeğin arkasından Türk mutfağının vazgeçilmez lezzetlerinden kahve ikram edildi. Aydınlanma için mum, temizlik için de bol miktarda sabun bulunduruldu⁵⁷.

Ziyafette sunum da itinalı bir şekilde gerçekleştirildi. Yiyecekler 10 top kordeyle süslenmiş, 850 adet Venedik sepeti, 900 adet mavi kenarlı sepet, parlak sahtiyan kalıplı tabak serpûş, sarayda yemek servislerinde kullanılan saksonya porselen tabaklar, meşin tabaklar ve tablalar, 245 adet taam tablası,

Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak, Ed: Suraiya Faroqi- Christoph K. Neumann, çev. Zeynep Yelçe, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 114.

⁵¹ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

⁵² Özge Samancı, “XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin”, s. 192.

⁵³ Kıyye: “Okka, dört yüz dirhem” (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1995, s. 519). “Okıyye, vukıyye, vakıyye veya kısaca kıyye ve hokka isimleriyle de anılan okkanın değeri 1282,945 gr. olarak hesaplanmıştır” (Cengiz Kallek, “Okka”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII/338).

⁵⁴ “Kırmız böceğinden çıkarılan parlak ve al boya” (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 516).

⁵⁵ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

⁵⁶ Özge Samancı, “XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin”, s. 195.

⁵⁷ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

160 adet yemiş tablalarında, mercanlı abanoz, diğer abanoz, çemşir, siyah taklid olmak üzere çeşit çeşit ve destelerce kaşık takımları, yine destelerce mercanlı bağa ve cevizden hoşaf taslarında servis edildi. Muazzam bir organizasyon olduğu anlaşılan ziyafette zahireler ve eşyaların nakliyesi için kayık, mavna ve pek çok hamal görev yaptı. Ziyafette sadece erzak bahası 112.680 kuruş 18 parayı (54.086 \$) bulurken, meyve ve sebzeler için de 41.817 kuruş (20.072 \$) olmak üzere gıda maddelerine toplam 154.497 kuruş 18 para (74.159 \$) harcandı. Geri verilmek üzere sipariş edilen saksonya porselen tabak, bardak vesairenden kırılan ve kaybolanların tazmin bedeli olarak ise 55.551 kuruş (26.664 \$) borçlanıldı. Keza satın alınan bazı eşyalar için 18.359 kuruş (8.812 \$) ve çeşitli masraflar için 3.890 kuruş 10 para (1.867 \$), zahirelerin ve eşyaların nakliyesi için mavna, kayık ve hamalların ücretleriyle Matbah-ı Amire vekilharclarının masraflarına mukabil 4.490 kuruş (2.155 \$) olmak üzere toplam 82.291 kuruş 10 para (39.500 \$) sarf edildi. Ayrıca ziyafette hizmet etmek üzere istihdam edilen taşra işçileriyle, tabla-keşân ve diğer hademelere yevmiye olarak 18.120 kuruş (8.698 \$) verildi. Böylece Hazine-i Hassa'dan karşılanması talep edilen söz konusu meblağ genel toplamda 254.909 kuruş, 8 paraya (122.356 \$) ulaştı⁵⁸.

3. Saliha Sultan'ın Evliliği

3.a. Damat Seçimi ve Nişanlanması

Saliha Sultan henüz 14 yaşında iken babası Sultan Abdülaziz'in vefatıyla bir müddet annesiyle birlikte Feriye Sarayı'nda ikamete mecbur kaldı. Sultan V. Murad (1876) tahttan indirilip, yerine Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) geçince de Dolmabahçe Sarayı'na taşınarak, düğününe kadar burada ikamet etti⁵⁹. Dolayısıyla Saliha Sultan'ın evleneceği kişinin seçimi ve evlendirilmesi devrin padişahı II. Abdülhamid'e kaldı⁶⁰. Bu durumda Saliha Sultan'a bir damat adayı belirlemek gerekti ki bu da bir hayli sıkıntılı oldu. Şöyle ki, Saliha

⁵⁸ BOA, HH. d. , nr. 19297, 11 Ekim 1862/29 Eylül 1278.

⁵⁹ Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 153; Ekrem Buğra Ekinci, *Sürgündeki Hânedan Osmanlı Ailesinin Çileli Asrı*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 588.

⁶⁰ Bazı kaynaklar, Saliha Sultan'ın babası Abdülaziz'in sağlığında Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu İbrahim Hilmi Paşa ile nişanlandığını fakat tahta geçen II. Abdülhamid'in, evlilikten doğabilecek bazı siyasi sakıncalardan çekindiği için nişanı bozduğunu ifade ederler (Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 281; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*,

Sultan sözde Eylül 1876 tarihinde II. Abdülhamid'in dört kız kardeşi Behice, Seniha, Mediha ve Naile Sultanlarla birlikte gerçekleştirilecek bir düğünde evlendirilecekti. Ancak bu karar bir temenniden öte geçemedi. Zira Saliha Sultan için henüz bir damat namzedi belirlenememişti. İşin garip yanı daha kiminle evleneceği dahi bilinmeyen Saliha Sultan'ın ikameti için eski serkurena Ahmed Bey'in Nişantaşı'ndaki konağının satın alınmasının gündeme gelmesiydi⁶¹. Nitekim bir müddet sonra Mediha Sultan'ın Sami Paşazâde Necib Bey, Naile Sultan'ın da Mabeyn-i Hümayun yaverlerinden Osman Bey'in kardeşi Mehmed Bey ile evlenecekleri ilan edilmişken; Saliha Sultan ile ilgili herhangi bir gelişme olmadı⁶².

Başarısızlıkla sonuçlanan ilk evlendirme girişiminin ardından ikinci ciddi deneme yaklaşık dokuz sene sonra Nisan 1885 tarihinde gerçekleştirildi. Padişahın evlenme çağını çoktan geçmiş sultanların acilen nikâhlanmasını emrettiği iradeyle, sultanlara birer damat adayı belirlendi. Buna göre Saliha Sultan'ın, Karesi Vilayeti Valisi Âtîf Beyefendi'nin oğlu Ahmed Şakir Bey ile Nazime Sultan'ın, Yaverân-ı Kirâm Derviş Paşa'nın oğlu Ali Halid Bey ile evlenmeleri padişah tarafından münasip bulundu. Damatların "*terbiye ve ahlakça*" yapılan tahkikatlarının da olumlu olmasıyla, sultanların çeyizlerinin tedariki ve düğünlerinin yapılması kararlaştırıldı⁶³. Hanedana damat seçilen kimsenin rütbesinin yükseltilmesi ile terfisi geleneği burada da bozulmadı ve Daire-i Adliye'de görevli Ahmed Şakir Bey'in damat namzetliği ilan edildikten hemen sonra rütbesi terfi ettirildi⁶⁴. Sultanların düğün masraflarının Maliye Hazinesi'nden karşılanması talep edildiğinden, harcamaları denetlemek üzere Yaverândan Namık Paşa'nın başkanlığında, Hazine-i Hassa Nazırı

s. 164; Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 97-98; Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 153). Ancak, arşivde söz konusu malumatı teyit edebilecek bir belgeye tesadüf edilememiştir. Ayrıca daha önce Sultan Abdülmecid'in Münire Sultan'ı Mısır Valisi Abbas Paşa'nın oğlu İlhami Paşa ile evlendirmiş olması (Akyıldız, *Refia Sultan*, s. 67-68), bu bilgiye temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir.

⁶¹ BOA, İ. DH, nr. 731/50936, 18 Eylül 1876/28 Şaban 1293; BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), nr. 5/90.

⁶² BOA, İ. DH, nr. 731/50978 2 Ekim 1876/13 Ramazan 1293; BOA, İ. DH, nr. 733/60067, 29 Eylül 1876/10 Ramazan 1293.

⁶³ Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 40-41; BOA, BOA, İ. DH, nr. 1295-4/102243, 19 Nisan 1885/4 Receb 1302.

⁶⁴ BOA, İ. DH, nr. 945/74816, 4 Nisan 1885/18 Cemaziyelahir 1302; BOA, İ. DH, nr. 957/75662, 9 Ağustos 1885/28 Temmuz 1301.

Agop Paşa ve Hazine-i Hümayun kethüdası ile gerekli görülen diğer görevlilerden oluşan bir komisyon kurulması öngörüldüyse de sonradan komisyona Agop Paşa başkanlık etti⁶⁵. Son derece kısıtlı bir bütçeyle yapılabileceği ifade edilen düğünün masraflarının, daha önce Seniha ve Mediha Sultanların düğünlerine sarf edilen kadar hatta daha azıyla yapılması istendi. Bu sebeple, sultanların çeyizlerinin de şatafattan uzak, son derece ölçülü olması gereği vurgulandı. Hatta Temmuz ayında yapılması planlanan Saliha ve Nazime Sultanların düğünlerinin onlardan üç sene evvel nikâhı kıyılmış fakat düğünü yapılmamış Cemile Sultan'ın kızı Fethiye Hanımsultanla birlikte yapılması gündeme geldi. Konu, bahsedilen şekilde biran evvel halledilmek üzere Meclis-i Vükelâ'ya havale edildi⁶⁶. Yapılan inceleme ve görüşmeler neticesinde Meclis-i Vükelâ, Saliha ve Nazime Sultanların evlilikleri için gereken çeyiz, ikamet edecekleri sarayların tamirâtı ve zaruri her türlü masrafın Mediha ve merhum Naile Sultanlarınkıyla kıyaslanamayacağını ifade etti. Zira her iki sultan için hazineye 15.000'er lira (870.000 \$) tahsis edilmişti. Oysa Saliha ve Nazime Sultanlar ile Fethiye Hanımsultan'ın sadece ikametgâhlarının tamirine en az 6.000'er lira (420.000\$) gerekmekteydi. Ayrıca Mediha ve Naile Sultanların ziynet eşyaları ve mücevherleri önceden tedarik edilmişti⁶⁷. Ayşe Osmanoğlu da hatıratında Behice, Seniha, Mediha ve Naile Sultanların çeyizlerini Sultan Abdülaziz'in hazırlattığını fakat düğünlerini babası II. Abdülhamid'in yaptırdığını ifade ederek bu bilgiyi teyit eder⁶⁸. Oysa şimdi böyle bir imkân olmadığından, sultanların ve hanımsultanın mücevherlerinin yeniden yaptırılması gerekiyordu ki bu da masrafı katlıyordu. Yapılan hesaplama göre, ikametgâhların tamiri ve döşenmesi, mücevherler ile çeyiz masrafı ve padişahın dağıtacağı atiyeler de dâhil olmak üzere Sultanların her birine 25.000 lira (1.750.000 \$); bu orana göre Fethiye Hanımsultan'a da 15.000 lira (1.050.000 \$), yani toplam 65.000 lira (4.550.000 \$) gerekiyordu. Söz

⁶⁵ Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 41-42.

⁶⁶ BOA, Yıldız Perakende, Mabeyn Başkıtabeti (Y. PRK. BŞK), nr. 9/38, 19 Nisan 1885/4 Receb 1302; BOA, İ. DH, nr. 1295-4/102243, 19 Nisan 1885/4 Receb 1302; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), nr. 3/34, 22 Nisan 1885/10 Nisan 1301.

⁶⁷ BOA, MV, nr. 4/34, 27 Temmuz 1885/14 Şevval 1302; BOA, İ.DH, nr. 957/75678, 26 Temmuz 1885/13 Şevval 1302; BOA, Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES), nr. 30/15, 27 Temmuz 1885/14 Şevval 1302.

⁶⁸ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2017, s. 69-70.

konusu meblağın ise âşar gelirleri ve gelecek yılın ağnam vergisi teminat gösterilerek, borçlanma suretiyle karşılanması düşünüldü. II. Abdülhamid, öteden beri Hazine-i Hümayun'dan verilen sultanların nişan bohçalarında yer alan bir kısım eşya ve mücevherlerin, bu kez buradan verilmesini onaylamadı ve dışarıdan satın alınması yönünde talimat verdi⁶⁹. Evlilik kararının alınmasıyla birlikte teamüllere uygun olarak, Saliha Sultan'ın dışarıdaki işlerini takip etmek üzere Yusuf İzzeddin Efendi'nin maiyetinden ve Mabeyn-i Hümayun hademesinden Salim Bey, sultana kethüda olarak atandı⁷⁰. Bu atamada, Saliha Sultan'ın ağabeyinin adamlarından birini tercih etmesi, ikisinin birbirleriyle güvene dayalı ve yakın münasebetlerinin olduğuna işaret eder.

İlkinde göre daha somut adımlar atılan ikinci teşebbüste yapılan bunca hazırlığa rağmen, bilinmeyen bir nedenle, Saliha Sultan yine evlenemedi. Saliha Sultan'ın bu talihsizliklerine bir de evlenmek için kendisinden bir hayli küçük II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan'ın gelinlik çağına erişmesini beklemek eklendi. Bu sebeple, dünya evine girdiğinde 27 yaşında olan Saliha Sultan, zamanına göre hayli geçkin bir yaşta evlenmek zorunda kalmıştı. Oysa kahir ekseriyeti siyasi nedenlere dayanan bu evliliklerde bilhassa klasik dönemde sultanlar çok küçük yaşlarda evlendirilmişlerdi. Ancak II. Mahmud döneminden itibaren, Saliha Sultan kadar ileri yaşta olmamakla birlikte, sultanlar eskiye nispetle daha geç yaşlarda evlenmişlerdi⁷¹. II. Abdülhamid'in bu konudaki tutumunu değerlendiren Örik'e göre padişahın sultanları geç yaşta evlendirmesinin altında çeyiz, düğün, saray kurmak ve damadın masraflarının çokluğu ile saray damatlarının çoğalıp, hanedan ile farklı kimseler ve muhitler arasında kurulacak münasebetlerin doğurabileceği sakıncalardan çekilmesi gibi birçok neden yatmaktaydı⁷². Netice itibarıyla, gecikmesinde birden çok ihtimalin söz konusu olduğu bu izdivaçta, hadiselerin gelişim tarzı, Saliha Sultan'ın eşini seçme ya da fikrinin alınması gibi bir imtiyaza sahip olmak bir yana, evlendirildiğine şükrettiği intibamı uyandırmaktadır.

Aradan iki seneden fazla zaman geçtikten sonra Temmuz 1887 tarihli belgede, Saliha ve Nazime Sultanların uzayan evlenme meseleleri "*mevsim-i*

⁶⁹ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 42-45.

⁷⁰ BOA, İ. DH, nr. 956/75624, 2 Ağustos 1885/20 Şevval 1302.

⁷¹ Ali Akyıldız, *Refia Sultan*, s. 66-67.

⁷² Nahid Sırrı Örik, "Son Damatlar, Yakın Tarihten Meraklı Bir Mevzu", *Resimli Tarih Mecmuası*, 3/25, Ocak 1952, s. 1213.

izdivâcları an be an güzêrân etmekte bulunmuş”, şeklinde dile getirilmişti⁷³. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere Abdülaziz’in kızlarının bir türlü evlendirilememesi, II. Abdülhamid üzerinde de bir baskı unsuru ve acilen yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük haline gelmişti. Nihayet Teftiş-i Askerî Komisyon-ı âlisi İkinci Reisi İsmail Hakkı Paşa’nın, nâmı diğer Kurt İsmail Paşa’nın oğlu yaveran-ı hazret-i şehriyariden Kolağası Ahmed Zülkifl Beyefendi’nin Saliha Sultan’a damat adayını belirlediği ilan edildi. Onunla birlikte kardeşlerinden evlenme çağına yeni giren Esmâ Sultan’ın, daha sonra ayrı masraf olmasın diye kendisinden yaşça bir hayli büyük olan Çerkez Mehmed Paşa ile evlendirilmesine karar verildi. Saliha Sultan’ın diğer kardeşi Nazime Sultan ise daha önceki damat adayıyla, yani İbrahim Derviş Paşa’nın oğlu Binbaşı Ali Halid Bey ile nişanlandı. Yaş itibarıyla evlenmesinin aciliyeti olmayan Zekiye Sultan’ın da Mabeyn-i Hümayun Müşiri, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa’nın (1833-1900) oğlu yaveran-ı hazret-i şehriyariden Kolağası Ali Nureddin Beyefendi ile izdivacına karar verildi. Padişah, düğünler için hemen hazırlıklara başlanmasını⁷⁴ ve alınan kararın gazetelerde ilanını emretti⁷⁵. Namzetlerin gazetelerde ilan edilmesi padişahın artık bu evliliklerin yapılmasında kararlı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Nitekim Damat adayını Derviş Paşazâde Ali Halid Bey ile Gazi Osman Paşa’nın oğullarından Zekiye Sultan ile nişanlı Ali Nureddin ve daha sonra Naime Sultan ile evlenecek Kemaleddin Beylere de üçüncü rütbeden Nişan-ı Osmanî verildi⁷⁶. Damat olacakları kararının ardından hızlı bir şekilde yükselmeye devam eden Ahmed Zülkifl Bey, Ali Halid Bey ve Nureddin Bey’in rütbeleri birer derece yükseltildiği gibi aynı gün hepsine birinci rütbeden birer Mecidî Nişanı da ihsan edildi⁷⁷. Ayrıca âdet olduğu üzere, 1889 yılında Binbaşı Ah-

⁷³ BOA, İ.DH, nr. 1038/81665, 14 Temmuz 1887/2 Temmuz 1303.

⁷⁴ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 47; BOA, İ. DH, nr. 1122/87682, 13 Şubat 1889/12 Cemazeyilahir 1306.

⁷⁵ BOA, İ. DH, nr. 1051/82525, 29 Eylül 1887/11 Muharrem 1305.

⁷⁶ BOA, İ.DH, nr. 1096/85941, 19 Ağustos 1888/11 Zilhicce 1305. II. Abdülhamid devrin en önemli simalarından Mabeyn Müşirliği dairesinin sorumluluğunu verdiği Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa’nın iki oğlunu saraya damat yaparak, sıhriyet yoluyla damatları ve aslında çok takdir ettiği, gücünden yararlanmak istediği babalarını daha sadık bir bende haline dönüştürdü (Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 70-71; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 46).

⁷⁷ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 246.

med Zülkifl'e damatlık maaşı olmak üzere aylık 10.000 kuruş (5.700 \$) sıhriyet maaşı bağlandı⁷⁸. 1896 tarihinde de yine damatlardan Ferik Ahmed Zülkifl Paşa, Ali Halid Paşa ve Nureddin Paşa'ya Murassa Mecidi Nişanı ihсан edildi⁷⁹. Damatlara usulen rütbe ve nişanlar verildiyse de bunlar önceki devirlerdeki saray damatları gibi kilit vazifelerde bulunamadıklarından, devlet işlerinde ve siyasette etkili değillerdi. Hatta büyük çoğunluğunun hiçbir resmi vazifesi olmadığı gibi sivil olanlar Şura-yı Devlet'e devam ederken, askerlerin tamamı yaveran-ı hazret-i şehriyari, yani padişah yaveriydi⁸⁰. Devlet bürokrasisinde önceki devirlerdeki damatlar gibi önemli vazifelerde bulunmayan Ahmed Zülkifl Bey, 1890 yılında binbaşılıktan, kaymakamlığa; bir sene sonra da miralaylığa; akabinde de mirlivalığa terfi etti⁸¹. 3 Haziran 1895/22 Mayıs 1311 tarihinde Mirliya Ahmed Zülkifl Paşa ferikliğe terfi edildi⁸². Yine 10 Aralık 1903/20 Ramazan 1321 tarihinde diğer damatlarla birlikte Damad-ı Şehriyari Ahmed Zülkifl Paşa'ya müşirlik rütbesi tevcih kılındı⁸³. Bu sayede, askerî rütbelerin en yükseğine sahip olarak⁸⁴, bir manada kariyerinin zirvesine çıktı. Damatlığı sayesinde binbaşılıktan, müşirliğe kadar yükselen Ahmed Zülkifl Paşa, açıkta müşir iken tasfiye sonrasında binbaşı rütbesine tenzil ve II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) değişen siyasi atmosferin neticesinde, 31 Ekim 1909/18 Teşrinievvel 1325 tarihinde görevinden istifa etmek zorunda kaldı⁸⁵.

3.b. Nikâhı ve Düğünü

Saliha Sultan'ın nikâhı, kızkardeşi Nazime Sultan ile aynı günde, yani 19 Mart 1889/17 Receb 1306 Pazartesi günü, Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi tarafından Yıldız Sarayı'nda kıyıldı. Mihr-i muaccel ve mihr-i müecceli 1.001'er kese, yani 500.500 kuruş (285.285 \$) olarak belirlendiği nikâhta, âdet olduğu

⁷⁸ BOA, İ.DH, nr. 1133/88488, 27 Nisan 1889/15 Nisan 1305.

⁷⁹ BOA, Bâbiâli Evrak Odası (BEO), nr. 760/56967, 10 Mart 1896/27 Şubat 1311; BOA, İ. TAL, nr. 92/63, 10 Mart 1896/27 Şubat 1311.

⁸⁰ Nahid Sırrı Örik, "Son Damatlar, Yakın Tarihten Meraklı Bir Mevzu", s. 1212-1213.

⁸¹ BOA, İ. DH, nr. 1179/92238, 19 Mayıs 1890/7 Mayıs 1306; BOA, İ. DH, nr. 1226/96018, 11 Mayıs 1891/29 Nisan 1307; BOA, İ. DH, nr. 1280/100786, 4 Temmuz 1892/22 Haziran 1308.

⁸² BOA, İ. TAL, nr. 80/59, 3 Haziran 1895/22 Mayıs 1311.

⁸³ BOA, İ. TAL, nr. 318/72, 10 Aralık 1903/20 Ramazan 1321.

⁸⁴ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 249.

⁸⁵ BOA, BEO, nr. 3658/274296, 4 Kasım 1909/22 Teşrinievvel 1325.

üzere gelin ve damat vekilleri tarafından temsil edildi. Saliha Sultan'a Darüsaade Ağası Mehmed Yaver Ağa, Damat Ahmed Zülkifl Bey'e de Serasker Ali Sâib Paşa vekâlet etti. Saliha Sultan'ın şahitlerinden birisi Divan-ı Hümayun Tercümanı Necib Efendi, diğeri de ikinci musahib Muzaffer Ağa idi. Damada da Dahiliye Nazırı Münir Paşa ve Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa şahitlik etti⁸⁶.

Sûr-ı hümayunlarda, düğünün başlamasını müteakib, velime cemiyeti adı altında ziyafetler verilirdi. Osmanlı devlet ricâli, şeyhülislam gibi üst düzey görevlilerin yanı sıra sefirler de kendilerine belirlenen günlerde ziyafete iştirak ederlerdi. Saliha, Nazime, Zekiye ve Esmâ Sultanların düğün ziyafetlerinin 2 Nisan 1889/1 Şaban 1306 Salı gününden itibaren başlayacağı devrin gazetelerinde ilan edildi⁸⁷. Âdet olduğu üzere Mabeyn-i Hümayun'da verilen ziyafette yapılacak dua için dua edenlerin kendilerine has kıyafetleriyle, ricâlin de üniformaları ve nişanlarıyla törenin başlama saatinden evvel burada hazır bulunmaları emredildi⁸⁸. Sultanların evlendiği ve sarayda ricâlin katıldığı bir ziyafetin verildiği haberi Avrupa matbuatında da yer buldu⁸⁹.

2 Nisan 1889/1 Şaban 1306 Salı günü Yıldız Sarayı'nda başlayan sultanların düğün ziyafetlerinde, Şeyhülislâm Ömer Lütfi Efendi, Şura-yı Devlet azasından Şerif Abdullah Paşa, Seyyid Fazıl Paşa, Şeyh Zafir Efendi, görevde olan ve sâbık Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri Mabeyn'de hazır bulundular.

⁸⁶ BOA, Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF), nr. 2/59, 19 Mart 1889/17 Receb 1306. Sultanların nikâh şahitlerini gösteren bir başka evrakta, Saliha Sultan'ın şahitlerinden birisi "Tercüman Münir Paşa" şeklinde verilmiştir. Ancak bu belgede yer alan isimlerin hem açıkça verilmemesi hem de Sultan'ın şahidinin Tercüman Münir Paşa ve hemen altında yer alan damadın şahidinin de Dahiliye Nazırı Münir Paşa olarak kaydedilmesi, bir katip hatası olduğunu düşündürdüğünden, diğeri kullanılmıştır (Krş. BOA, Yıldız Perakende Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y. PRK. SGE), nr. 2/101, lef 4; BOA, Y. PRK. TŞF, nr. 2/59, 19 Mart 1889/17 Receb 1306). Öztuna ise Sultan'ın izdivaç tarihini 20 Nisan 1889 şeklinde hatalı vermiştir (Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 281). Aslında padişah, nikâhları kıyılmak üzere Sultanları 17 Şubat 1889 tarihinde Mabeyn'e çağırıştı. Ancak tespit edilemeyen bir nedenden ötürü bahsi geçen tarih yerine, yukarıda zikredilen tarihte nikâhlar kıyıldı (Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 52-53).

⁸⁷ BOA, İ. DH, nr. 1051/82525, 29 Eylül 1887/11 Muharrem 1305; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3241, 1 Nisan 1889/30 Receb 1306, s. 2; *Mürüvvet*, nr. 269, 1 Nisan 1889, s. 1.

⁸⁸ BOA, İ. DH, nr. 1128/88162, 31 Mart 1889/29 Receb 1306; BOA, İ. DH, nr. 1128/88163, 31 Mart 1889/29 Receb 1306.

⁸⁹ *La Figaro*, nr. 100, 10 Avril 1889; *La Croix*, nr. 1797, 11 Avril 1889.

Törende, dualar edildikten sonra yemek yenildi ve topluluk dağıldı. Akşam ise Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa (1832-1913), önceki sadrazamlar ve üst düzey bürokratlar davete katıldı⁹⁰. Çarşamba akşamı sûr-ı hümayunlarda uygulanageldiği üzere yabancı ülkelerin elçileri ile Osmanlı Devleti'nde görev yapan yabancı memurlar ile Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa, Mabeyn-i Hümayun Müşiri Gazi Osman Paşa, Serkurena Osman Bey, yaverlerden Derviş Paşa ve Fuad Paşa, Doktor Mavroyani ve Hariciye Müsteşarı Artin Paşa, Şehremini Mazhar Paşa, askeri ricâl, Şura-yı Devlet üyelerinden birkaçı ve bazı itibarlı kimselere mükemmel ziyafetler verildi⁹¹. Yemeğe iştirak edemeyen Patrikler ise sûr-ı hümayunun bitiminde, yani Cumartesi günü teşrifatçı aracılığıyla davet edilerek padişah tarafından kabul edildi⁹². Saat altı civarlarında gerçekleşen bu kabule, Rum Patriği, Ermeni Patriği, Ermeni Katolik Patriği ve Hahambaşı kaymakamı da katılarak, padişaha şükranlarını sundular⁹³.

Sultanlar Çarşamba günü saraylarını teşrif ettiler. Cuma gecesi, yani Perşembe günü akşamı Mabeyn dairesinin alt katındaki misafir odasında alaf-ranga bir sofraya kuruldu. Padişahın, damatları kabul ettiği bu ziyafete Osman Beyefendi, Hacı Ali Beyefendi, Doktor Mavroyani Paşa, teşrifati efendi, Süleyman Paşa, Kemal Bey, Neşet Bey, Ragıb Bey, Veli Rıza Paşa ve Nuri Paşa katıldılar. Ziyafetten sonra, damatlar teker teker kendilerine eşlik eden Münir Paşa, Hacı Ali Bey, Veli Rıza Paşa ve Ragıb Bey ile bundan sonra birlikte yaşayacakları sultanların saraylarına gittiler. Aynı akşam damatların babaları Osman, Derviş ve İsmail Paşalar ise sultanların sarayında yemekte bulundular⁹⁴. Üç gün süren sûr-ı hümayunda müderrislerle, Mevlevi Şeyhi, diğer şeyhler, Meclis-i Meşâyih reisi ve azaları gibi kimselere atiyeler verildi. Yıldız

⁹⁰ *Mürüvvet*, nr. 270, 2 Nisan 1889, s. 1; Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 54.

⁹¹ *Mürüvvet*, nr. 272, 4 Nisan 1889, s. 1-2; *Mizân*, nr. 91, 4 Nisan 1889, s. 893. Alman ve İtalyan sefirleri, ailevi birtakım durumlarını ve seyahate çıkacaklarını beyan edip, mazeret sunmuşlardı (BOA, Y. PRK. BŞK, nr. 15/38, 27 Mart 1889/25 Receb 1306). Ancak, gazetede çıkan haberde davete katılanlar arasında İtalyan Sefiri de zikredilmiştir. Çarşamba gecesi ziyafete iştirak eden devlet ricâli ve yabancı devletlerin temsilcilerinin geniş bir listesi için bkz. *Mürüvvet*, nr. 272, 4 Nisan 1889, s. 1-2.

⁹² BOA, Sadâret Defterleri (A.)d, nr. 366, vr. 63a.

⁹³ *Mürüvvet*, nr. 275, 8 Nisan 1889, s. 1.

⁹⁴ BOA, A. }. d, nr. 366, vr. 62b-63b; *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3245, 5 Nisan 1889/4 Şaban 1306, s. 2.

Sarayı civarındaki medrese ve mektep ve karakollara akşam yemekleri gönderildi⁹⁵. Bunlar arasında Mekteb-i Sultani, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, bütün askeri okul talebelerine, Darüşşafaka ve Sanayi Mektebi talebelerine dahi padişahın emriyle Hazine-i Hassa tarafından karşılanan erzaklarla ziyafetler verildi. Muallimler ile talebeler de padişahın bu yüce gönüllülüğü ve ikramı karşısında “*padişahım çok yaşa*” nidalarıyla sevinç ve minnetlerini ifade ettiler⁹⁶. Yanı sıra Asakir-i Berriye, Asakir-i Bahriye ve medrese talebelerine de çeşit çeşit yemekler ve helvalar ikram edildi. Fakirler ve muhtaçlara da yemekler verildi⁹⁷. Talebeler padişahın askeri mekteplere gönderdiği erzağa karşılık teşekkürlerini içeren bir arzuhal sundular⁹⁸. Ziyafetlere harcanan toplam meblağ ise yaklaşık 192.068 kuruşu (109.478 \$) buldu⁹⁹.

Düğünün en renkli anlarından birisi ise ünlü İtalyan sanatçılarından Ristori'den¹⁰⁰ sonra İstanbul'a gelen en ünlü İtalyan aktör Ernesto Rossi'nin¹⁰¹ gösterileriydi. Avrupa'da sergilediği komedi ve dram temsillerinde ün salmış İtalyan aktör Ernesto Rossi ve ekibi bu esnada İstanbul'da Tepebaşı Tiyatrosu'nda sahne almaktaydı¹⁰². Rossi, sultanların düğünü şerefine Tepebaşı Tiyatrosu'nda iki gece Osmanlı tebaası ve yabancılara oyunlar sergileyeceğini

⁹⁵ BOA, A.}.d, nr. 366 vr. 63 b.

⁹⁶ *Mürüvvet*, nr. 274, 6 Nisan 1889, s. 1.

⁹⁷ *Mürüvvet*, nr. 273, 5 Nisan 1889, s. 1-2.

⁹⁸ BOA, Y. PRK. TŞF, nr. 2/62, 3 Nisan 1889/22 Mart 1305.

⁹⁹ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 55n.

¹⁰⁰ Adelaide Ristori (1822-1906) hakkında bilgi için bkz. Metin And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi İtalyan Sahnesinde Türkiye*, Metis Yayınları, İstanbul 1989, s. 69-73.

¹⁰¹ 1827 senesinde doğan ve tam adı Ernesto Fortunato Giovanni Maria Rossi olan sanatçı, 1896 yılında öldü. 1852 yılında ünlü İtalyan oyuncu Adelaide Ristori ile birlikte oynamaya başlamış, kısa sürede İtalyan klasikleri ve Shakespeare trajedilerinde büyük ün yapmıştır. (Metin And, “Eski İstanbul'da Ünlü Bir İtalyan Oyuncusu”, *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, C. XI, S. 123, Aralık 1961, s. 142. Rossi'yi önemli kılan hususlardan birisi de üç ciltlik anılarında, Osmanlı Devleti'nde oynadığı oyunları ve buradaki sahne hayatını aktarmasıdır (Rossi'nin anılarından alıntılar için bkz. And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi*, s. 33-37; Metin And, “II. Abdülhamit ve Tiyatro”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XI, S. 122, Kasım 1961, s. 85; Metin And, “Eski İstanbul'da Ünlü Bir İtalyan Oyuncusu”, s. 142). Ernesto Rossi'nin fotoğrafı için bkz. Ek 3.

¹⁰² Ernesto Rossi, diğer yabancı tiyatro grupları gibi oynayacağı oyunlar için Osmanlı Devleti'nden izin talep etmiş, ancak *Kral Lear* ve *Louis XI* oyunları sakıncalı bulunduğundan ruhsat alamamıştı (BOA, İ.DH, nr. 1127/88048, 26 Mart 1889/24 Receb 1306; BOA, Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR), nr. 11/71, 26 Mart 1889/24 Receb 1306). Rossi'nin anılarından aktaran And, tiyatrocumun

açıkladı¹⁰³. Düğünün ikinci günü, Tepebaşı bahçesi müdürü Buluryan Efendi tarafından sancaklar ve kandiller ile süslenerek, saat ikide bando tarafından Hamidiye Marşı çalındı ve fişekler atıldı. Binlerce yerli ve yabancı insandan oluşan halk ücretsiz olarak bahçeye gelip, eğlendi. Akabinde halkla birlikte birçok sayılı kimsenin de izlediği *Donna Romantica*, yani Romantik Kadın adlı oyun Mösyö Rossi tarafından sahnelendi. Ertesi gece de aynı şekilde halkın yoğun katılımıyla eğlenceler devam etti ve Rossi tarafından bu kez *Sullivan* adlı oyun sahnelendi¹⁰⁴. Ayrıca şenlikler esnasında padişahın nice görkemli merasimler yapması temennileriyle edilen dualara ilaveten aşağıdaki dörtlük gazetede yer buldu¹⁰⁵:

Ey şehinşâh-ı mâ' delet-unvan
 Seni itsin hamiyete Hakk şâyân
 Sâye-i adl ü şefkatinde hemân
 Olsun Osmanlılar bütün handân

3.c. İkametgâhı

Sıra âdet olduğu üzere, evlenecek sultanlara ikametgâh tahsis etmeye gelmişti. Saliha ve Nazime Sultanlara Mercan'daki Sadrazam Âli Paşa'nın konağı tahsis edildi. Yan yana ikamet edecek Saliha ve Nazime Sultanlar için yeniden düzenlenen Âli Paşa Konağı'nın her iki tarafına ahşaptan birer köşk ve müştemilat, binanın dokusuna uygun bir biçimde, Daire-i Askeriye Kalfası Ohannes Efendi tarafından inşa edildi¹⁰⁶. Evlenecekler arasında padişahın kızının da olması bu kez işlerin sıkı takip edilmesini sağladı ve Zekiye Sultan'ın

Hamlet, Macbeth ve Neron'u da oynayamadığını kaydeder (And, Türkiye'de İtalyan Sahnesi, s. 33; And, "II. Abdülhamid ve Tiyatro", s. 85; Metin And, "Eski İstanbul'da Ünlü Bir İtalyan Oyuncusu", s. 142).

¹⁰³ *Mürüvvet*, nr. 271, 3 Nisan 1889, s. 2. Ayrıca Ernesto Rossi'nin, Sultan II. Abdülhamid'e teşekkürü için bkz. BOA, Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), nr. 15/40, 7 Nisan 1889.

¹⁰⁴ *Mürüvvet*, nr. 272, 4 Nisan 1889, s. 2; *Mürüvvet*, nr. 273, 5 Nisan 1889, s. 2.

¹⁰⁵ *Mürüvvet*, nr. 270, 2 Nisan 1889, s. 1.

¹⁰⁶ Serap Sunay, "Bir Sadrazam Konağının Değişim ve Dönüşümü: Mercan'da Âli Paşa Konağı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV/1, 2020, s. 275-276.

sarayı ile diğer sultanlara tahsis edilen konaklarının tamiratının hangi aşamada olduğuna dair bilgi istendi¹⁰⁷. Toplam 7.200 lirayı (410.400 \$) bulan tamirat masrafının büyük kısmını 5.800 lira (330.600 \$) ile Saliha ve Nazime Sultanlara mahsus Âli Paşa Konağı'nın tamiri teşkil etti¹⁰⁸. Konağın iki kısmının da tefrişi için 500.000 kuruşluk (285.000 \$) ilk keşif bedelinden, 41.400 kuruş (23.598 \$) tasarruf edilerek, toplam 458.600 kuruş (261.402 \$) harcandı¹⁰⁹. İki sultana ait birer salon ve birer yemek salonu dışında, yaklaşık 80 odanın bulunduğu devasa konak, namına bir yenisini ekleyerek, "çifte saraylar" şeklinde de anılmaya başlandı¹¹⁰.

Birinci daire olarak adlandırılan Saliha Sultan'a ait kısımda yer alan gelin odası ve yatak odasına has zemini göğez renkli, kılapdanlı, yaldızlı, çiçekli kumaşlardan farbelalı perdeler ile aynı kumaştan imal edilen sultan ve eşinin dinlenip, kitap okuyabileceği kanepeler, koltuk, sandalye gibi eşyalar mevcuttu. Sultan'ın yatak odasında ise her dönem kıymetli addedilen ve fiyatından dolayı genellikle sarayda, konak ve yalılarda kullanılan Gördes halısı seriliydi. Dekorasyon tercihlerinden Saliha Sultan'ın bir hayli sevdiği anlaşılan mavi rengin hâkim olduğu salonda; beyaz çiçekli farbelalı perde, sırma tül ve misafirlerini ağırılacakları veya keyif kahvesi yudumlayacakları mavi zemin üzerine beyaz yaldızlı kumaşlarla döşenmiş kanepeler, koltuk ve sandalyeler tercih edilmişti. Eşyalarından anlaşıldığı kadarıyla Avrupaî tarzda döşenen salonun merkezinde yer alan büyük yaldızlı tepeli ayna, gösterişinin yanı sıra muhtemelen içerisini daha geniş göstermek ve aile efradının buluşma ve misafirlerin kabul mekânı olduğundan, herkesin üstüne başına çeki düzen vermesini de sağlayan bir obje görevini görmekteydi. Aynanın tamamlayıcısı yaldızlı taşlı konsol ise Saliha Sultan'ın, aşağıda izah edildiği gibi, meraklı olduğunu bildiğimiz zengin sofra takımlarını barındırmalıydı. Aydınlamak için yirmi dört mumlu büyük avize; Saliha Sultan'ın üzerinde ailesine ve misafirlerine çeşitli ikramların yapıldığı yaldızlı ve taşlı orta sehpası ile aralıklı yol halısı salondaki yerlerini almışlardı. Çeşitli ziyafetlerin verildiği yemek odasında da salona uyumlu olarak mavi sarı sopalı beyaz çizgili farbelalı

¹⁰⁷ BOA, İ.DH, nr. 1038/81642, 19 Temmuz 1887/27 Şevval 1304; BOA, Yıldız Hususi Maruzat (Y.A. HUS), nr. 204/74, 21 Temmuz 1887/29 Şevval 1304.

¹⁰⁸ BOA, Hazine-i Hassa Depo Müdürlüğü (HH. DPO), nr. 4/8, 25 Eylül 1887/7 Muharrem 1305. Sultanlar için yeniden düzenlenen Mercan Sarayı'nın tamirat ve inşaat hesabı için ayrıca bkz. HH. d. , nr. 6012, s. 19, 24, 40.

¹⁰⁹ BOA. HH. d. , nr. 22172, 21 Mayıs 1889/9 Mayıs 1305.

¹¹⁰ Serap Sunay, "Bir Sadrazam Konağının Değişim ve Dönüşümü", s. 275-277.

perde; yıldızlı korniş, yıldızlı ayna ve bu kez mekân daha küçük olduğundan on sekiz mumlu avize tercih edilmişti. Saliha Sultan'ın sarayında, odaların büyüklüğüne göre dokuz, on iki ve on sekiz mumlu avizeler de mevcuttu. Saliha Sultan'ın sarayının diğer kısımları ise sarı, mor, göğez, mavi ve tonları gibi daha ziyade canlı, değişik renk ve desenli kumaşlardan perdeler ile onlarla uyumlu kanepeler, koltuklar, köşeler, sandalyeler ve yıldızlı kornişleri olan benzer eşyalarla döşenmiş odalardan ibaretti. Sarayın genelinde kullanılan istanbul halılarının dışında, dokuma halılar ve şal örnekli dokuma halılar seriliydi¹¹¹. Eşya ve kumaş seçimlerinden, Saliha Sultan'ın parlak ve gösterişli eşyalardan hoşlandığını söylemek mümkündür.

Bahsedilen ihtişama rağmen, tespit edilen bir belgeden aslında Saliha Sultan'ın kardeşiyle birlikte oturmaya pek de gönüllü olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, İstanbul'da yaşanan büyük 1894 depreminden sonra sultanların ikamet ettikleri Mercan sarayındaki hasarı tespit etmek üzere Hazine-i Hassa'dan kalfa ve mühendisler gönderildi. Yapılan incelemede, depremden zarar gören ve önceden de onarılması gereken yerlerin toplam 150.835 kuruşa (98.042 \$) yapılabileceği ifade edildi. Bunların dışında sultanların kendilerine ait olan kısımların bahçelerine birer köşk yapılması planlandı. Nazime Sultan'a ait kısım sarayın mimarisine uygun bir tarzda inşa edilerek, toplamda 116.275 kuruşa (75.579 \$) mal olunabilecekti. Ancak Saliha Sultan, kendisine ait tarafa ilave bir köşkün yapılmasını istemediğini bildirdi. Padişah, Saliha Sultan'ın bu davranışının altında başka bir yere geçme arzusunun yattığını bilmekteydi. Bu nedenle "ancak diğer münasib mahal olmadığı gibi yeniden bir yer mübayaasına da hâlihazır hazine müsaid olmadığından müşarüni-leyha sultanlar hazerâtının her ikisine de icabında ikamet etmeleri ve her türlü tehlikeden muhafaza edilmiş olmaları için birer köşk yaptırılması hususuna" irade buyruldu¹¹². Sultanlar, depremden hasar gören Mercan'daki saraylarından ayrılmak zorunda kaldı. Saliha Sultan, Sahrayıcedit'te Selanik Valisi Zihni Paşa'nın ve Nazime Sultan da Çamlıca Tophanelioğlu'ndaki Üryanizade Esad Efendi'nin köşkünde geçici bir müddet ikamet ettikten sonra

¹¹¹ BOA. HH. d. , nr. 22171, 7 Nisan 1889/6 Şaban 1306. Defterde, eşyaların cinsi ve adedi kaydedilmesine rağmen, fiyatları hakkında bir malumat olmadığından, Saliha Sultan'ın dairesine harcanan meblağ tam olarak tespit edilememiştir.

¹¹² BOA, Yıldız Perakende Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH), nr. 28/7, 2 Eylül 1894/21 Ağustos 1310. 1894 depremi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sema Küçükalioglu Özkılıç, *1894 Depremi ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Kasım 1894'te yeniden saraylarına döndüler. Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın¹¹³ eşi Âdile Sultan'ın vefatıyla, boşalan Salıpaazarı'ndaki sarayı, içindeki bazı eşyalarıyla birlikte 8 Temmuz 1900 tarihinde II. Abdülhamid'in emriyle, Saliha Sultan'a tahsis edildi¹¹⁴. Böylece Saliha Sultan'ın tek başına bir saraya sahip olma isteği de gerçekleşmiş oldu.

3.d. Çeyizi

Düğünlerdeki önemli kalemlerden ve masraf kapılarından birisi de evlenecek sultanlar için özenle hazırlanan çeyizlerdi. Diğer taraftan maliyenin içinde bulunduğu vaziyetten ötürü hazineye büyük yük bindiren düğün harcamalarında mutlak tasarrufa gidilmesi, masrafların Maliye Hazinesi tarafından karşılanması ve hazırlıkların kış gelmeden yapılması gereği her fırsatta ısrarla vurgulanmaktaydı. "Kaide-i tasarrufiyyeye tamamıyla riâyet" etmek için masraflara dair bir defter hazırlanması görevi Hazine-i Hassa Nazırı Agob Paşa'ya verildi. Belirlenen tarihte düğün yapılabilmesi için söz konusu inşaat ve tamiratların bir-iki ay içinde tamamlanması gerekiyordu ki bunun için de para lazımdı. Ancak söz konusu masraflar için Maliye Hazinesi'nden tahsis edilen toplam 45.060 liranın (2.568.420 \$) hazinece bir kerede karşılanamayacağı aşikâr olduğundan, haftada 7.500'er lira (427.500 \$) verilerek altı hafta zarfında tamamlanması kararlaştırıldı¹¹⁵. Sonuç olarak 60.080 liraya (3.424.560 \$) mal olan dört sultanın toplam düğün masrafından her bir sultanın payına düşen 15.020 liralık (856.140 \$) bir masraf yapılmıştı. Bunlardan Zekiye Sultan'ın harcamalarının, hazineye daha fazla yük olmamak için, II. Abdülhamid'in kendi hazinesinden karşılanacağı belirtilmişti. Ancak Akyıldız, Agop Paşa'nın tahsisatın harcamalara yetmediği gerekçesiyle hazineden

¹¹³ Mehmed Ali Paşa hakkında bkz. Serap Sunay, *Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2015.

¹¹⁴ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 155-157.

¹¹⁵ Ali Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 48; BOA, İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), nr. 94/3931, 29 Eylül 1887/11 Muharrem 1305; BOA, İ.DH, nr. 1049/82435, 27 Eylül 1887/9 Muharrem 1305.

fazladan 14.000 lira (798.000 \$) talep etmesinin, aslında Zekiye Sultan'ın düğün masraflarının da Maliye Hazinesi tarafından karşılandığı manasına geldiğini ifade eder¹¹⁶.

Evlenen Saliha, Nazime, Zekiye ve Esmâ Sultanlara aynı kalemlerden müteşekkil, kişiye özel olmaktan uzak, adeta standart hissini uyandıran birer çeyiz takımı hazırlandı. Çeyiz takımlarında her bir sultana takdim edilen mücevherler bir adet murassa taç, bir çift murassa küpe, bir adet bilezik, bir pırlanta yüzükten ibaretti ve değeri 3.000 liraydı (171.000 \$). Samur, kakum kürkleri ile sırma, inci ve elmas ile süslü entari, sırma ve inci işlemeli fotin gibi elbiseler 2.500 liraya (142.500 \$) mal edilmişti. 150 lira (8.550 \$) değerindeki nişan takımı ise gümüş kulplu tepsi, 1 top şal, altın murassa sigara tabakası, altın murassa sigaralık ve kadife üzerine sırma ve inci işlemeli fes puşidesinden ibaretti. Damatlara verilmesi âdet olan keten gömlek, iç çamaşırları, ipekli boyun bağı, çorap, gümüş berber takımları, samur ve kakum kürk, gibi eşyaların bedeli ise 120 liraydı (6.840 \$). Mefruşat giderleri 2.500 lira (142.500 \$) ve düğün yemeği de 300 lira (17.100 \$) idi¹¹⁷. Oysa yüzyılın ilk yarısında 1840 yılında yapılan ve hazineye büyük külfet getiren Atiyye Sultan'ın cariyelerine verilen hediyelerle birlikte hazırlanan görkemli çeyizinin hazineye maliyeti bir deftere göre 7.443.061 kuruş (6.773.185 \$), diğerinde ise 6.756.961 kuruş (6.148.834 \$)¹¹⁸ yani, her halükarda dört sultanın toplam düğün masraflarından fazlaydı. Keza 1845 yılında evlenen Âdile Sultan'ın son derece görkemli olan çeyiz takımı için 3.032.159 kuruş (2.547.013 \$) harcanmıştı¹¹⁹. 1857 yılında evlenen Refia Sultan'ın çeyiz masrafları Kırım Savaşı'nın etkileri ve

¹¹⁶ Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 48-49. Agop Paşa'nın talep ettiği meblağın harcanacağı kalemler ve tutarları ise 200.000'er kuruş (118.000 \$) Saliha, Nazime ve Esmâ Sultanlara verilecek atiyeler, 120.000 kuruş (70.800 \$) dört saraydaki düğün ziyafetlerinin mutfak masrafı, 140.000 kuruş (82.600 \$) satın alınacak kiler takımları, 48.000 kuruş (28.320 \$) damatlara mahsus eşya bedeli, 200.000 kuruş (118.000 \$) mefruşat ve tabak takımları, 174.000 kuruş (102.660 \$) tamiratların tamamlanması ile terzi ve sair masraflar ve 118.000 kuruş (69.620 \$) sultanların ikametgâhları için alınacak eşyalardan ibaretti (BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), nr. 36/49, 4 Aralık 1888/selh Rebiulevvel 1306).

¹¹⁷ Çeyizin detayları ve tam listesi için bkz. Akyıldız, *Nazime Sultan*, s. 49-52; 363-369.

¹¹⁸ Serap Sunay, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278, Nisan 2013, s. 135, 140-141.

¹¹⁹ Serap Sunay, *Damat Mehmed Ali Paşa*, s. 53.

dış borçlanmalara rağmen 150.000 lira, (7.050.000 \$) yani yıllık devlet bütçesinin yaklaşık olarak %1,7'sine tekabül eden dev bütçeli bir düğündü¹²⁰.

4. Saliha Sultan'ın Evliliği, Sürgünü ve Vefatı

Saliha Sultan ve Ahmed Zülkifl Paşa elli üç sene, yani yarım asırdan fazla evli kaldılar. Çiftin evlilik hayatları hakkında çok fazla malumata sahip değilsek de Örik, onların mutsuz bir beraberliği olduğunu; Saliha Sultan'ın genç ve yakışıklı eşine ömrü boyunca sadık kaldığını fakat Ahmed Zülkifl Paşa'nın, Sultan'ın üzerine saraydan bir cariyeyi odalık seçtiğini ifade eder¹²¹. Açıba da Saliha Sultan'ın başlarda eşinden pek memnun olmadığını, ancak zamanla kaderine razı olduğunu ifade eder¹²². Evladından yana da şanslı gül-meyen Saliha Sultan, Fındıklı Sarayı'na taşındıktan sonra Kâmile Hanımsultan'ı (1890-1896) dünyaya getirdi. Ancak küçük yaşta verem hastalığına tutulan Kâmile Hanımsultan henüz 6 yaşına gelmeden vefat etti. Önce annesinin akabinde de evladının kaybıyla derin bir keder yaşayan Saliha Sultan, bir daha evlat sahibi olamadı. Muhabbetle bağlı olduğu ve çok iyi anlaştıkları söylenen ağabeyi Yusuf İzzeddin Efendi'nin vefatıyla (1916) iyice sarsılan Saliha Sultan'ın yakın olduğu başka şehzade ve sultan olmadığından, kendisi gittikçe içine kapandı ve kederli bir ruh haline büründü¹²³.

Otuzlu yaşlarının sonlarında ise çeşitli sağlık sorunları ortaya çıkan Saliha Sultan, Doktor Kanburoğlu Efendi'nin yaptığı başarılı bir yumurtalık kesesi operasyonu geçirdi¹²⁴. II. Meşrutiyet'in ilanı ile Fındıklı'daki sarayının hemen yanındaki binanın Meclis-i Umumi'ye tahsis olunmasından çok rahatsız olan Saliha Sultan "Bir gün burayı elimden alacaklar diye korkuyorum" sözleriyle, başına gelecekleri tahmin etmişti. Nitekim 1917 senesinin kış aylarında Fındıklı'daki sahil sarayından çıkarılan Saliha Sultan, bir müddet Hatice Sultan'ın ikamet ettiği ve ardından okul olarak hizmet veren fiziki koşulları

¹²⁰ Ali Akyıldız, *Refia Sultan*, s. 78.

¹²¹ Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, s. 28, 98-99.

¹²² Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 154. Açıba, bilhassa Saliha Sultan'ın zor zamanlarında kendisiyle sık sık mektuplaştıklarını belirtmektedir. Ancak söz konusu mektupların nerede oldukları ya da akıbetlerine dair bir bilgiye tesadüf edilememiştir.

¹²³ Leyla Açıba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 155, 157. Kâmile Hanımsultan, Sultan II. Mahmud Türbesi'nde medfundur (Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 281).

¹²⁴ BOA, Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ), nr. 38/71, 10 Mayıs 1899/29 Zilhicce 1316.

bir hayli kötü vaziyette olan Ortaköy Sarayı'na nakledildi. Yaşadığı üzüntüler ve sağlıksız koşullar, verem hastalığına tutulan Saliha Sultan'ın rahatsızlığını daha da arttırdı¹²⁵. Saliha Sultan Berlin'de sahasında ünlü Profesör İzrail nezdinde tedavi olmak için başvuruda bulundu. Bunun üzerine toplanan tıbbi heyet, hastalığın seyrini inceledi ve hazırladıkları raporla Saliha Sultan'ın Avrupa'ya gitmesinin daha uygun olacağına karar verdi. Böylece Saliha Sultan'ın resmi unvanını asla kullanmamak ve müttefik devletler haricinde bir yere gitmeyip, doğrudan Almanya'ya varıp, tedavisi bitince de hemen İstanbul'a dönmesi şartıyla 30 Nisan 1918 tarihli yazıyla Berlin'e gitmesine izin verildi¹²⁶. Saliha Sultan'la birlikte Viyana ve Berlin'e giden eşi Damat Ahmed Zülkifl Paşa'nın seyahati için gerekli işlemlerin yapılması görevi Emniyet Müdürlüğü'ne verildi¹²⁷. Saliha Sultan, Berlin'den sonra İsviçre'de Saint-Maurice Sanatoryumu'na geçti. Oradaki tedavisinin ardından da Viyana'da kalıp, Ahmed Zülkifl Paşa ile birlikte İstanbul'a döndüler. Açba ve ailesi Saliha Sultan ile eşini Sirkeci'de karşılayıp, bir iki hafta Nişantaşı'ndaki konaklarında misafir ettiler¹²⁸.

Bir müddet sonra hastalığı nükseden Saliha Sultan, eşi Damat Ahmed Zülkifl Paşa ve maiyetindekilerle birlikte Encümen-i Âli-i Hanedan kararıyla ikinci kez İsviçre'de Saint-Maurice Sanatoryumuna gitti. Hariciye Nezareti, Saliha Sultan ve eşine siyasi pasaport tanzim etti¹²⁹. 7 Temmuz 1922 tarihinde Saliha Sultan'ın dört nedimesiyle birlikte İsviçre'ye giden çift¹³⁰, 1922 Ekim'inde Viyana'dan, İstanbul'a döndü¹³¹. Saliha Sultan, bu seyahati esnasında Çekoslovakya'dan cam ve porselen eşyalar sipariş etmiş ve döndüğünde pek güzel şeyler aldığını etrafındakilere anlatmıştı¹³². Saliha Sultan'ın bu davranışı, siparişlerin ödenmesi sorununu doğurduğu gibi aynı zamanda

¹²⁵ Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 155-156.

¹²⁶ BOA, BEO, nr. 4513/338461, 30 Nisan 1918/19 Receb 1336.

¹²⁷ BOA, Dahiliye Seyrüsefer Kalemî (DH. EUM. SSM), nr. 21/22, 12 Mayıs 1918/12 Mayıs 1334.

¹²⁸ Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 156.

¹²⁹ BOA, Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO), nr. 236/29, 28 Haziran 1922/28 Haziran 1338; BOA, İrade Dosya Usulü (İ. DUİT), nr. 2/58, 22 Haziran 1922/22 Haziran 1338; BOA, BEO, nr. 4714/353485, 25 Haziran 1922/25 Haziran 1338; BOA, Dahiliye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ), nr. 76/120, 27 Haziran 1922/2 Zilkade 1340.

¹³⁰ BOA, DH. EUM. SSM, nr. 50/30, 8 Temmuz 1922/8 Temmuz 1338.

¹³¹ BOA, DH. EUM. SSM, nr. 51/22, 23 Ekim 1922/23 Teşrinievvel 1338.

¹³² Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 156.

var olma mücadelesi veren milletin içinde bulunduğu durumu çok iyi kavrayamadığı ve eski ihtişamlı günlerinin geride kaldığını kabullenemediğine işaret etmektedir. Bu hadiseden bir müddet sonra Saliha Sultan, 3 Mart 1924 tarihli kanun kapsamında diğer hanedan üyeleri gibi yurt dışına çıkarıldı. Vefasını, eşini yalnız bırakmayarak gösteren Ahmed Zülkifl Paşa sürgün listesinde 150. ve Saliha Sultan da 151. sıradaydı¹³³. Diğer hanedan üyeleri gibi Saliha Sultan ile Ahmed Zülkifl Paşa'nın da sürgün haberi gazetelerde ilan olundu. Saliha Sultan'ın, eşi Ahmed Zülkifl Paşa ve iki kadın hizmetçileriyle beraber üçüncü kafiide İtalyan seyr-i sefain kumpanyasının Milano Vapuru ile İtalya'ya gidecekleri duyuruldu. Saliha Sultan'ın kardeşi Nazime Sultan ve eşi Ali Halid Paşa, maiyetindeki kimselerle Beyrut'a gittiler¹³⁴. 60 yaşının üzerinde sürgüne giden Saliha Sultan, hanedanın en yaşlı üçüncü üyesiydi. Saliha Sultan, Ahmed Zülkifl Paşa ve maiyetindekiler Roma'dan, Şam'a oradan da Kahire'ye geçtiler¹³⁵.

Sürgünün ardından bir ay geçmişti ki Çekoslovak Hükümeti, Karlsbad'daki Harach-sche Glassfabrik adlı fabrikadan Saliha Sultan'ın sipariş ettiği cam ve porselen eşyalardan dolayı 12.200 Çekoslovak kronu borçlu olduğunu İstanbul'a bildirdi. Alacaklarını tahsil etme derdine düşen Çekoslovak yetkililer, kanun gereğince yurtdışına çıkarılan Saliha Sultan'ın borcunu kimin ödeyeceğini sormaktaydı¹³⁶. Durumu kendisine mektupla bildiren Açba, "Sultanefendi pek mahsun ve bitap olduğundan bunları şimdilik düşünmek istemediğini bana haber etmişti" ifadeleriyle Saliha Sultan'ın biçareliğini aktarmıştır. Sürgünden sonraki yaşamının izini sürmek mümkün olamayan Saliha Sultan, pek çok hanedan mensubu gibi sıkıntılı günler geçirdi¹³⁷. Saliha Sultan'ın annesini, tek evladını ve öz ağabeyi Yusuf İzzeddin Efendi'yi kay-

¹³³ Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 29-30, Ankara 2002, s. 15-29.

¹³⁴ *Vatan*, nr. 326, 6 Mart 1924; *Vatan*, nr. 327, 7 Mart 1924.

¹³⁵ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar*, s. 281. İngiliz belgelerinde, Saliha Sultan'ın kardeşi Nazime Sultan ile birlikte Beyrut'a gittiği de söylenmektedir (Metin Hülagü, *Yurtsuz İmparator Vahdeddin İngiliz Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 299).

¹³⁶ BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM), nr. 119/17, 2 Ekim 1924; BOA, HR. İM, nr. 123/29, 12 Kasım 1924.

¹³⁷ Leyla AÇBA, *Bir Çerkes Prensesinin*, s. 157.

betmesi, hastalıkları ve nihayet sürgünü ile maddi manevi imkânlarının daralması gibi felaketlerin peşi sıra gelmesi, onu derin keder ve üzüntüye sürükledi. Hatta kendisinin sürgünde çektiği maddi ve manevi zorluklardan bunalıp, intihar girişiminde bulunduğu dahi rivayet edilir¹³⁸. Ömrünün son demlerini sürgünde geçiren Saliha Sultan, 1941 senesinde, 79 yaşındayken Maadi-Kahire'de vefat etti ve Kahire'deki Hidiv Tevfik Türbesi'ne defn edildi¹³⁹. Eşi Ahmed Zülkifl Paşa'nın vefat tarihi ise tespit edilememiştir¹⁴⁰.

Sonuç

Uzun fakat çileli bir hayatı olan Sultan Abdülaziz'in kızı Saliha Sultan, babasının tahta çıkmasından kısa bir süre sonra dünyaya geldi. Yukarıda yaşamından çeşitli kesitler sunulan Saliha Sultan'ın en mutlu çağı, ilk çocukluk yıllarına tesadüf etti. Bunun en somut delili, büyük bir itinayla hazırlandığı belgelerde de açıkça dile getirilen, Saliha Sultan'ın doğumu şerefine tertip edilen vilâdet-i hümayundu. Zira yukarıda karşılaştırmalı bir şekilde somut rakamlarla ele alındığı üzere, Abdülaziz'in bütün evlatları arasında en görkemli ve devasa bütçeli doğum kutlamaları Saliha Sultan için yapıldı. Şöyle ki, Saliha Sultan'ın sadece doğum şenliğinde tertip edilen ziyafet bedeli olarak sarf edilen 254.909 kuruş (122.356 \$), bazı kardeşleri için yapılan doğum harcamalarının neredeyse tamamına ya da daha fazlasına denk gelmekteydi. Bu durumda aynı babadan olan hanedan üyelerinin vilâdet-i hümayunları

¹³⁸ Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, s. 28, 98-99.

¹³⁹ Osman Selaheddin Osmanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Hanedanı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1999, s. 46; Osmanoğlu, *Osmanlı Hanedanı'nın Kayıt Defteri*, s. 146; Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, s. 281. Sultan'ın vefatı tarihi, yaşı ve yeri hakkında farklı malumatlar vardır. Mesela Örik, Sultan'ın eşiyle birlikte Mısır'a gittiğini ve orada 80 yaşındayken vefat ettiğini yazar (Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, s. 97). Sakaoğlu ise Sultan'ın 1924'te Roma'da, Şam'da ve en son Kahire'nin banliyölerinden Hilvan'da Abdülaziz'in en zengin kızıyken, parasızlıktan intihar girişiminde bulunduğu ve sıkıntılı bir yaşam sürdükten sonra 1941'de Hilvan'da vefat ettiğinin rivayet edildiğini belirtir. Ayrıca yazar, Sultan'ın vefat tarihini sehven 1841 şeklinde vermiştir (Necdet Sakaoğlu, *Bu Müлкün Kadın Sultanları: Valide Sultanlar, Hâtonlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanevendiler*, 4. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 470).

¹⁴⁰ Osmanoğlu, *Osmanlı Hanedanı*, s. 38; Osmanoğlu, *Osmanlı Hanedanı'nın Kayıt Defteri*, s. 135.

arasındaki büyük farkın nedeni izaha muhtaç bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen ilk akla gelen ve görünürdeki neden Saliha Sultan'ın, Abdülaziz'in hem ilk hem de cülûs kızı olmasıdır. Zira padişah, yasak olmasına rağmen, henüz şehzadeyken dünyaya gelen ilk evladı Şehzade Yusuf İzzeddin'e, doğal olarak, herhangi bir şenlik tertip edememiştir. Ancak kanaatimizce asıl neden tahta yeni geçen padişahın, iktidarının kudretini ispat ve pekiştirmek amacıyla, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılara rağmen, Saliha Sultan'ın doğumunda hiçbir masraftan kaçınmayıp, bilakis vilâdet-i hümayun geleneğini şaşaalı bir şekilde tatbik etmeyi tercih etmiş olabileceğidir. İhtimallerden birisi de ekonomik sebeplerden bağımsız olarak, padişahın ilk evlatları kadar özenli şenlikler düzenlemeyi zaruri görmemesidir. Sebep ne olursa olsun bu çalışmada tespit edilen husus, Abdülaziz'in bu konudaki tutumunu zaman içinde ve kademeli bir şekilde değiştirdiğidir. Zira devletin mali sorunlarındaki artışla birlikte Abdülaziz, Saliha Sultan'ın şenliğinde nedenli mübalağalı harcamalar yaptıysa; diğer çocuklarına yapılan vilâdet-i hümayunlarda o denli tasarruflu davrandı. Yukarıda izah edildiği üzere, Saliha Sultan'ın doğumunda yapılan toplam 10.990.682 kuruş (5.275.527 \$) civarındaki masrafla, ondan on bir sene sonra dünyaya gelen Esmâ Sultan'a ve annesine hazırlanan 104.844 kuruşluk (48.228 \$) doğum takımı arasındaki yaklaşık yüz katlık uçurum, mevcut durumu en net şekliyle göz önüne sermektedir. Bu noktadan hareketle makalede, Saliha Sultan'ın şerefine düzenlenen doğum şenliklerinin mali portresi, emsalleriyle kıyaslanarak, daha anlamlı bir şekilde ortaya konuldu. Saliha Sultan'ın doğumunda verilen ziyafette kullanılan malzemelerin listesi de bir hanedan şenliğinde davetlilere ikram edilen yemekler, XIX. yüzyılda saray mutfağında kullanılan malzemeler, tüketim alışkanlıkları ve bunların ücretleri gibi hususlarda son derece kıymetli bilgiler elde etmeyi sağladı. Osmanlı hanedan tarihinde bu türden şenlikleri ortaya koymak bakımından dünyaya gelen her sultan ya da şehzade için bu denli ayrıntılı bilgilere her zaman tesadüf edilememesi de bu kıymeti bir kat daha arttırmaktadır.

Babası Sultan Abdülaziz'in vefatıyla hayatında yeni bir dönem açılan Saliha Sultan, artık eski debdebeli günlerinden bir hayli uzak bir yaşam sürmek zorunda kaldı. Yaşamındaki talihsizlikler Saliha Sultan'ın izdivaç sürecinde de peşini bırakmadı. İlk olarak babası Abdülaziz'in Saliha Sultan'ı evlendirmeden vefat etmesi ve izdivacının yeni padişah Sultan II. Abdülhamid döne-

mine kalmasıyla başlayan talihsizlikler, yukarıda da bahsedildiği üzere, Sultan için kesintisiz bir şekilde devam etti. Saliha Sultan'a farklı zamanlarda birden fazla damat adayı belirlenmesine rağmen, tespit edilemeyen nedenlerle, kendisi ancak 27 yaşında, hanedan geleneğinde geçkin sayılabilecek bir yaşta ve üçüncü denemede dünya evine girebildi. Genel tabloya bakıldığında ise XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde pek çok sahada yaşanan değişim ve dönüşüme paralel bir şekilde hanedan düğünlerinin icrasında da birtakım farklılıklar olduğu gözlemlendi. Şöyle ki, XIX. yüzyılın başı ve ortalarında daha ziyade her bir sultana özel yapılan sūr-ı hümayunların yüzyılın sonlarında bilhassa da Sultan II. Abdülhamid döneminde, tek yapılanlar olmakla birlikte, birkaç sultan birden, toplu merasimler şeklinde düzenlenmeye başlandı. Saliha Sultan'ı da etkileyen bu uygulamanın temelinde maddi tasarruf sağlama amacı yatmakla birlikte, o dönemde evlendirilecek sultan sayısının bir hayli fazla olması, sultanların babalarının hayatta olmaması gibi etkenler önemli rol oynadı. Söz konusu durumun sūr-ı hümayunlar üzerinde başka tesirleri de oldu. Bunlar arasında önceden genellikle yedi gün yapılan sultan düğünlerinin, kısaltılarak üç güne indirilmesi, çeyizlerin ve düğün merasimlerinin eskiye oranla çok daha tasarruflu ve dolayısıyla daha az görkemli olması sayılabilir. Keza Saliha Sultan örneğinden yola çıkılan bu çalışmada, incelenen belgelerde dikkati çeken en önemli hususlardan birisi, mütemadiyen düğün hazırlıklarının tasarruflu bir şekilde yürütülmesi için yapılan ihtarlardır. Söz konusu ısrardan padişahın devletin içinde bulunduğu mali darboğazı göz önüne alarak, biraz tercih biraz da zorunluluktan doğan nedenlerle düğünlerdeki harcamalar konusunda daha dikkatli olunmasını istediği görülmektedir. Bunun neticesinde de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde saray düğünlerinin eskiye nispetle daha sâde ve gösteriştan uzak, hesaplı bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılda gerçekleştirilen sūr-ı hümayunlardan bazıları masraf bakımından kıyasladığında da bu durum açıkça kendini göstermektedir. Netice itibarıyla bu çalışma, Saliha Sultan'ın vilâdetindeki abartılı şatafat ile düğünündeki sâdeliği, yani iki merasim arasında her bakımdan derin bir fark olduğunu ortaya çıkarmıştır. Aradaki farkı rakamlarla somutlaştıracak olursak, Saliha Sultan'ın doğumunda harcanan meblağ, düğünündekinin yaklaşık sekiz katından fazlasına tekabül etmektedir. Bu bakımdan devletin içinde bulunduğu mali güçlükler bir yana, sultanların düğünlerinin görkeminin babalarının tahtta ya da sağ olmalarıyla, dönemin ruhu veya padişahın kişiliği ve düşünce dünyası gibi nedenlerle

yakından ilgili olduğu gerçeği Saliha Sultan örneğinde de açık bir şekilde tezahür etmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

A. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bâbiâlî Evrak Odası (BEO), nr. 760/56967; nr. 3658/274296; nr. 4513/338461; nr. 4714/353485.
- Dahiliye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ), nr. 76/120.
- Dahiliye Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM. SSM), nr. 21/22; nr. 50/30; nr. 51/22.
- Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM), nr. 119/17; nr. 123/29.
- Hariciye Nezareti İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO), nr. 236/29.
- Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT), nr. 1648/31, nr. 1648/32.
- Hazine-i Hassa Defterleri (HH. d), nr. 6012; nr. 19297; nr. 21795; nr. 22171; nr. 22172.
- Hazine-i Hassa Depo Müdürlüğü (HH. DPO), nr. 4/8.
- İrade Dahiliye (İ. DH), nr. 501/34100, nr. 731/50936; nr. 731/50978; nr. 733/60067; nr. 945/74816; nr. 956/75624; nr. 957/75662; nr. 957/75678; nr. 1038/81642; nr. 1038/81665; nr. 1049/82435; nr. 1051/82525; nr. 1096/85941; nr. 1127/88048; nr. 1122/87682; nr. 1128/88162; nr. 1128/88163; nr. 1133/88488; nr. 1179/92238; nr. 1226/96018; nr. 1280/100786; nr. 1295-4/102243.
- İrade Dosya Usulü (İ. DUİT), nr. 2/58.
- İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), nr. 94/3931.
- İrade Taltifat (İ. TAL), nr. 80/59; nr. 92/63; nr. 269/59; nr. 318/72.
- Meclis-i Vala (MVL), nr. 625/31; nr. 787/84; nr. 944/1; nr. 950/27; nr. 953/24.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), nr. 3/34; nr. 4/34.
- Sadâret Defterleri (A.}.d), nr. 366.
- Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A. MKT. MHM), nr. 241/96; nr. 405/50.
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), nr. 5/90.
- Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS), nr. 204/74.
- Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), nr. 36/49.

- Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ), nr. 38/71.
- Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR), nr. 11/71.
- Yıldız Perakende Hazine-i Hassa (Y. PRK. HH), nr. 28/7.
- Yıldız Perakende, Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK), nr. 9/38; nr. 15/38.
- Yıldız Perakende Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y. PRK. SGE), nr. 2/101.
- Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), nr. 15/40.
- Yıldız Perakende Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF), nr. 2/59; nr. 2/62.
- Yıldız Resmi Maruzat (Y. A. RES), nr. 30/15.

B. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (TSMA. d), nr. 295; nr. 354; nr. 360; nr. 365; nr. 372; nr. 376; nr. 397; nr. 460; nr. 494; nr. 566; nr. 567; nr. 589; nr. 915; nr. 971; nr. 1042-1; nr. 1042-2; nr. 7514; nr. 7767/2; nr. 7781.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA. E), nr. 574/13.

II. Kaynak Eserler ve İncelemeler

- AÇBA, Leyla, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- AKYILDIZ, Ali, *Nazime: Aydın ve Dindar Bir Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- AKYILDIZ, Ali, "Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı", *Saray Harem ve Mahrem*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, ss. 13-51.
- AKYILDIZ, Ali, *Haremin Padişahu Valide Sultan Harem'de Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- AKYILDIZ, Ali, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.
- AKYILDIZ, Ali, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen/Türk Alman Tesadüfleri, Festschrift für Kemal Beydilli/Kemal Beydilli'ye Armağan*, EB-Verlag, Berlin 2013, ss. 510-538.

- AKYILDIZ, Ali, "Yûsuf İzzeddin Efendi", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, ss. 13-16.
- AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- ALDERSON, Anthony Dolphin, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1999.
- Ali Vâsıb Efendi, *Bir Şehzadenin Hâtîrâtı Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim*, haz. Osman Selaheddin Osmanoğlu, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012.
- AND, Metin, *40 Gün 40 Gece, Osmanlı düşünceleri, şenlikleri, geçit alayları*, Toprakbank, İstanbul 2000.
- AND, Metin, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi İtalyan Sahnesinde Türkiye*, Metis Yayınları, İstanbul 1989.
- AND, Metin, "II. Abdülhamit ve Tiyatro", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XI, S. 122, Kasım 1961, ss. 84-85.
- AND, Metin, "Eski İstanbul'da Ünlü Bir İtalyan Oyuncusu", *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, C. XI, S. 123, Aralık 1961, ss. 142-146.
- ARSLAN, Mehmet, *Osmanlı Saray Düşünceleri ve Şenlikleri 6-7*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011.
- ARSLAN, Mehmet, "Osmanlı Döneminde Padişah Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Vilâdet-nâme-i Hadîce Sultan", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi, İstanbul 2000, ss. 491-526.
- AYTEPE, Oğuz, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 29-30, Ankara 2002, ss. 15-29.
- BİLGİN, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- ÇAKIR, Merve, "Osmanlı Hânedanında Doğum: Velâdet-i Hümayûn", *Topkapı Sarayı Harem-i Hümayûnu: Harem Padişahın Evi*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 2012, ss. 64-67.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1995.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Sürgündeki Hânedan Osmanlı Ailesinin Çileli Asrı*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016.

- EMECEN, Feridun M., “Şehzadenin Mutfağı: III. Mehmed’in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayına Ait Bir Mutfak Masraf Defteri”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed: Suraiya Faroqhi- Christoph K. Neumann, çev. Zeynep Yelçe, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, ss. 107-144.
- ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. 9, ss. 133-142.
- Genealogy of The Imperial Ottoman Family (2011)*, Compiled by Osman Selaheddin Osmanoğlu, Jamil Adra and Edhem Eldem, The Isis Press, İstanbul 2011.
- GÜMÜŞSOY, Emine Atılgan, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- HÜLAGÜ, Metin, *Yurtsuz İmparator Vahdeddin İngiliz Belgelerinde Vahdeddin ve Osmanlı Hanedanı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- KALLEK, Cengiz, “Okka”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, ss. 338-339.
- KARATEKE, Hakan T., *Padişahım Çok Yaş! Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Fuad Paşa, Keçecizâde”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, ss. 202-205.
- OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, 11. Baskı, İstanbul 2017.
- OSMANOĞLU, Osman Selaheddin, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılında Osmanlı Hanedanı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR), İstanbul 1999.
- OSMANOĞLU, Osman Selaheddin, *Osmanlı Hanedanı’nın Kayıt Defteri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖRİK, Nahid Sırrı, “Son Damatlar, Yakın Tarihten Meraklı Bir Mevzu”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 3/25, Ocak 1952, ss. 1212-1216.
- ÖZKILIÇ, Sema Küçükalioglu, *1894 Depremi ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PAMUK, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları: Valide Sultanlar, Hâtuñlar, Hasekiler, Kadıñefendiler, Sultanefendiler*, 4. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.
- SAMANCI, Özge ve Arif Bilgin, "II. Mahmud Dönemi İstanbul ve Saray Mutfağı", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, ss. 325-351.
- SAMANCI, Özge, "XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme İçme Alışkanlıkları", *Soframuz Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed: Suraiya Faroqi- Christoph K. Neumann, çev. Zeynep Yelçe, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, ss. 184-208.
- SAMANCI, Özge, "19. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı", *Yemek ve Kültür*, Çiya Yayınları, Sayı:4, İstanbul 2006, ss. 37-59.
- SAZ, Leyla, *Haremde Yaşam: Saray ve Harem Hatıraları*, haz. Sedat Demir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.
- SCHWEİGGER, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- SİRER, Münir, "Velâdeti Hümayun ve Beşik Alayları", *Resimli Tarih Mecmuası*, Cilt:4, Sayı: 43, Temmuz 1953, İstanbul, ss. 2433-2436.
- SUNAY, Serap, "Bir Sadrazam Konağının Değişim ve Dönüşümü: Mercan'da Âli Paşa Konağı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV/1, 2020, ss. 261-296.
- SUNAY, Serap, "Sûr-ı Hümayun Defterine Göre 19. Yüzyıl Saray Düğünlerine Dair Bir Değerlendirme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:20, Sayı: 38, Aralık 2017, ss. 327-339.
- SUNAY, Serap, *Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2015.
- SUNAY, Serap, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278, Nisan 2013, ss. 119-154.

- Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2017.
- UÇAN, Lâle, "Dolmabahçe Sarayı'nda Çocuk Olmak: Sultan Abdülaziz'in Şehzâdelerinin ve Sultanefendilerinin Çocukluk Yaşantılarından Kesitler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 14, 2019, ss. 229-258.
- ULUÇAY, Çağatay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1992.
- ULUÇAY, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1980.
- ULUÇAY, Çağatay, "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, İstanbul 1958, Sayı 4, ss. 199-213.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- WITHERS, Robert, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, çev. Cahit Kayra, Yeditepe, İstanbul 2010.

III. Gazeteler

Ceride-i Havadis

La Croix

La Figaro

Mizân

Mürüvvet

Takvim-i Vekayi

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Ahvâl

Tercümân-ı Hakikat

Vatan

EKLER

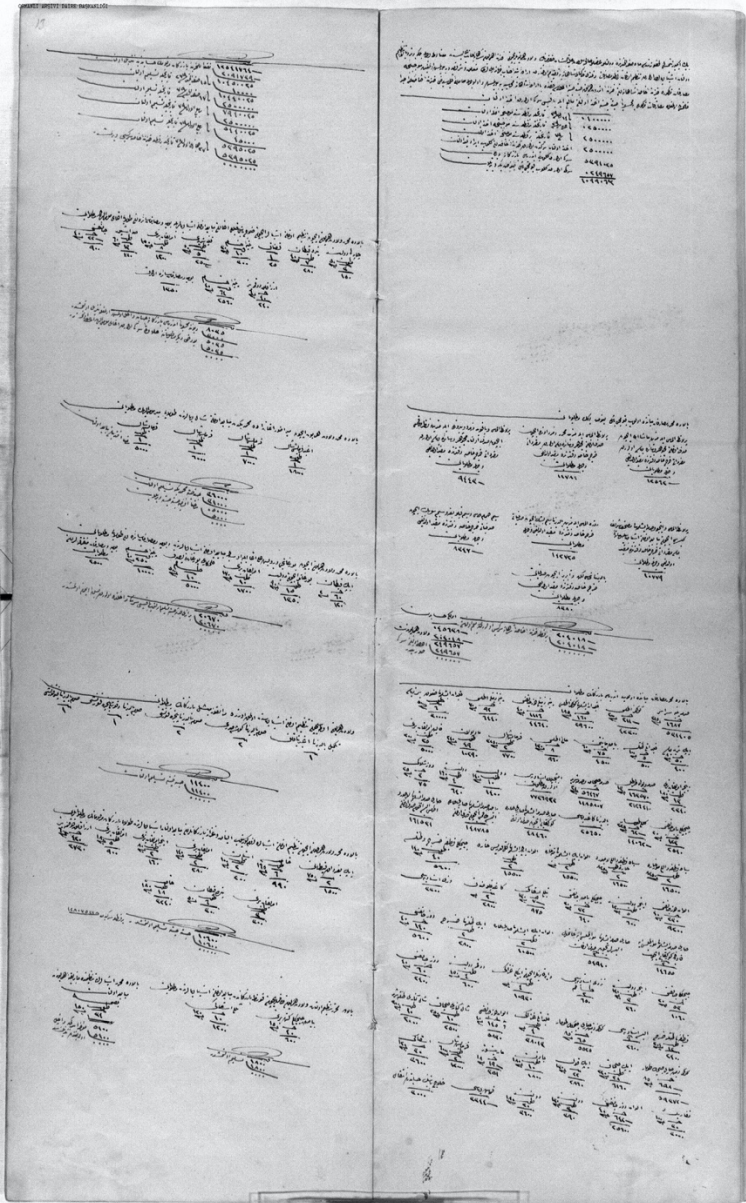
EK1: Saliha Sultan
(Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu)

EK2: Saliha Sultan'ın Eşi Kurt İsmail'in Oğlu
Ahmed Zülkifl Paşa
(*Resimli Tarih Mecmuası*, 3/25, Ocak 1952, s.
1212)

EK3: Sultan'ın Düğününde Sahne Alan
Ünlü İtalyan Tiyatrocu Ernesto Rossi
(<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84243516.r=ernesto%20rossi?rk=21459;2>)

Erişim tarihi: 7 Kasım 2017)

EK4: Saliha Sultan'ın Vilâdet-i Hümayun'u İçin Hazırlanan Eşyanın Cinsi, Mikdarı ve Meblağını Gösterir Belgenin İlk Sayfası (T SMA. d, nr. 7767/2).

“ONE SULTAN TWO CEREMONIES: SALIHA SULTAN’S BIRTH AND WEDDING
CEREMONIES”

Abstract

Being born and tying the knot are important turning points for all people and have been celebrated in many cultures for centuries with different customs and rituals. When it comes to the great empires, these ceremonies witnessed magnificent festivities. The birth and wedding ceremonies of the dynasty members, which had an important place in the Ottoman State tradition, were meticulously celebrated, too. The state used to declare the good news to its subjects through various festivals organized with great expenses, and organize entertainments that the public expected with excitement and curiosity. Congratulations from foreign states were accepted and states participated in the ceremonies with their representatives. In this article, Sultan Abdülaziz (1861-1876)’s first daughter Saliha Sultan’s birth and wedding ceremonies were handled by making use of the archive documents, the newspapers of the period and the secondary sources that provided very valuable information on this subject. In this way, it was possible to examine the ceremonies in question through the parameters directly affecting the ceremonies such as the changing balances in the dynasty and the financial situation of the state as well as the two different ceremonies that took place in the second half of the 19th century and the differences between them and a Sultan’s portrait of the ceremonies.

Keywords

Sultan Abdülaziz, Saliha Sultan, Son-in-law Ahmed Zülkifl Pasha, Birth, Feast, Marriage Ceremony, Ceremony..

AN IMPORTANT FIGURE IN THE DEVELOPMENT
OF TURKISH-AMERICAN TRADE RELATIONS:
CONSUL GENERAL GABRIEL BIE RAVNDAL
(1865-1950)*

*Erkan KARAKOÇ** - Hasan KÜÇÜK****

ABSTRACT

*This article studies the life of an American Consul General, Gabriel Bie Ravndal (1865-1950), who significantly contributed to Turkish-American commercial relations. Remaining relatively low until the late nineteenth century, bilateral trade started to multiply and for the Ottoman Empire/Republican Turkey reached a remarkable level in the following period. During this period of expansion in bilateral trade, Ravndal was sent to Beirut and later Istanbul as the American diplomatic representative. Spending most of his career in the Ottoman/Turkish territories, Ravndal particularly focused on developing the Turkish-American trade. He pioneered the American Chamber of Commerce for the Levant and the American Club in Istanbul. He led the publication of *Levant Trade Review*, which presented financial, economic and commercial information about the region. Furthermore, he prepared to-the-point commercial reports, sought to remove obstacles to trade expansion, and increased awareness of the business communities in both the Ottoman Empire/Turkey and US. Hence, the study of Ravndal's life presents detailed information about the bilateral trade as well as the activities of the American business community in Istanbul. In addition, the study will provide some details about the influences of the radical changes on the American commercial strategy and the contribution of the American Foreign Service to the development of American trade.*

Keywords

Turkish-American Trade, Gabriel Bie Ravndal, American Chamber of Commerce for the Levant, Foreign Trade, Business Community.

* Received: 11.05.2020 / Accepted: 18.11.2020

This study was produced from the master's thesis entitled KÜÇÜK Hasan, *Levant Trade Review and Turkish-American Commercial Relations (1911-1931)*, Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences, Istanbul 2019.

** Assoc. Prof., Yıldız Technical University, ercankarakoc@hotmail.com (Orcid ID: 0000-0002-5859-8661).

*** Ministry of National Education, hasankucuk2@gmail.com (Orcid ID: 0000-0003-1447-6555).

Introduction

The academic literature on Turkish-American relations has generally concentrated on diplomatic ties and the activities of American charity institutions, and missionaries in the Ottoman Empire and modern Turkey.¹ The economic side of their relations has been relatively neglected, and thus, some aspects of their commercial ties have remained a blind spot. In this context, Leland Gordon's doctoral dissertation stands out as the leading source of mutual trade between the two nations from the eighteenth century to 1930.² Other works in this area have generally used data and information from his work. However, Gordon's dissertation provided little information on the institutions of the American business community in Istanbul. Another detailed work titled *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939* by John A. Denovo focuses on whole Middle East and therefore provides no information about Gabriel Bie Ravndal. Charles Issawi studied the Levant region in his books *An Economic History of the Middle East and North Africa* and *The Fertile Crescent, 1800-1914* with referring to the American activities in the region but does not present details about Ravndal or relevant American institutions in Istanbul.

Similarly, Murat Koraltürk, in his book *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)* (Chambers of Commerce and Industry in Turkey, 1880-1952), also presented limited information on the American Chamber of Commerce for the Levant (ACCL). In addition, Gabriel Bie Ravndal, who pioneered and supported these institutions, has only been covered in the context of his political and diplomatic reports and interviews on mutual ties between the U.S. and the Ottoman Empire/Turkey.

Hence, to fill the gap in the existing literature, this article is centered on the life and work of Ravndal, with particular attention to his leadership of the American business organizations in the Levant and his efforts to develop American business in the region. The study of his tenure in the Ottoman Empire and the early years of Turkey will demonstrate the institutional organizations of an American business community in a far-flung and economically

¹ The Ottoman Empire/the Ottomans/the Empire refer to the country before 1923 while it was named as Turkey after 1923 in this article.

² Leland Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, Unpublished Ph.D. diss., The University of Pennsylvania, 1932.

underdeveloped part of the world and provide insight into the lives of American businessmen in Istanbul. Furthermore, the study will show how an American diplomat in the Levant worked to increase American commerce in the region after the failure of Dollar Diplomacy³. Additionally, the support of the American Foreign Service to the American commercial interests and how the regional changes in the relevant period affected the Ravndal's strategy for commercial development will be studied through Ravndal's published works, such as *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook*. Finally, the article will briefly document the history of the ACCL, and its international efforts to improve relations between the two nations.

Historical Background

Ottoman/Turkish-American diplomatic relations started in the last years of the eighteenth century when the United States signed a treaty with the Barbary States of the Ottoman Empire in the North Africa to assure the security of American ships plying between the Levant and American ports. As Turkish-American commercial relations continued to develop throughout the nineteenth century, the U.S. acquired the status of "the Most Favored Nation" in 1830, increasing the bilateral trade in both quantity and value.⁴

Table 1. The Ottoman Empire/Turkey and U.S. trade from 1832 to 1925.^a

Year	Turkish Imports from the U.S.	Turkish Exports to the U.S.	Total Trade Volume	Trade Balance
1832	\$64,722	\$923,629	\$988,351	\$858,907
1842	\$125,521	\$370,248	\$495,769	\$244,727
1852	\$265,825	\$556,100	\$821,925	\$290,275
1862	\$442,721	\$959,692	\$1,402,413	\$516,971

³ Dollar Diplomacy was an American foreign policy of extending loans for the infrastructure and production to increase the American influence in Caribbean, Latin America and Asia in the first quarter of the 20th Century. For further details, please see Emily S. Rosenberg, *Financial Missionaries to the World, The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900-1930*, Harvard University Press, London, 1999.

⁴ Harry N. Howard, "The Bicentennial in American-Turkish Relations", *Middle East Journal*, Volume 30, No 3, 1976, 291-310.

1872	\$1,209,443	\$866,719	\$2,076,162	-\$342,724
1882	\$1,829,166	\$3,315,647	\$5,144,813	\$1,486,481
1892	\$206,350	\$4,969,029	\$5,175,379	\$4,762,679
1898	\$382,665	\$4,444,415	\$4,827,080	\$4,061,750
1902	\$774,552	\$8,895,740	\$9,670,292	\$8,121,188
1912	\$378,168	\$19,208,926	\$19,587,094	\$18,830,758
1915	\$994,120	\$12,228,707	\$13,222,827	\$11,234,587
1920	\$42,247,798	\$39,766,936	\$82,014,734	-\$2,480,862
1922	\$15,980,548	\$21,682,492	\$37,663,040	\$5,701,944
1925	\$3,351,286	\$14,648,177	\$17,999,463	\$11,296,891

^a Orhan Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri" *Belleten*, 51 (200), 1987, 927-947; Gordon, op. cit., 46-47.

As shown in Table 1, the bilateral trade generally produced a surplus for the Ottoman Empire and Republican Turkey, thanks to the high volume of agricultural export. However, Ottoman purchases from the U.S. remained limited and were mostly confined to cotton manufactures and petroleum in the nineteenth century.⁵ Increasing, in particular, after the American Civil War (1861-1865), the sale of petroleum products and arms led to the growth of American exports. During the 1870s, Ottoman imports exceeded its exports to the U.S.⁶ However, the mineral oil and arms trade declined towards the end of the century, and, in 1898, the Ottomans imported less than \$400,000 of American goods while their exports reached over \$4.5 million.⁷ In these years, the Ottomans mainly imported cotton-wool manufactures, metal manufactures, and agricultural implements, while, thanks to the rising demand from the American market, exports included tobacco, licorice root, and carpets, as well as fruits, nuts, hides, and skins, and wool from the 1890s onward.⁸

⁵ A. Üner Turgay, "Ottoman-American Trade during the Nineteenth Century", *The Journal of Ottoman Studies*, No 3, 1982, 189-246.

⁶ Gordon, *American Relations*, p. 43, 51. For detailed information, please see: Ali İhsan Gencer et al., *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

⁷ U.S. Treasury Department, the Bureau of Statistics, *The Foreign Commerce and Navigation of the United States for the Year Ending June 30, 1898*, Volume I, Government Printing Office, Washington 1899, LX-LXIII.

⁸ *Ibid*, p. 1079-1080, 1158-1159 and 1175-1176.

Even though trade was the first contact between two countries, the most extensive development took place after the two American missionaries, Levi Parsons and Pliny Fisk landed in Izmir in 1820. They were the members of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, which became more visible in the Empire through schools, colleges and charity institutions.⁹ The first station was set up in Beirut and the first Protestant American School was launched in the same city in 1824.¹⁰ As of this date, these institutions proliferated, and American schools in the Ottoman Empire reached 209 in 1913, with 25,992 students enrolled. Over time they became the largest American direct investment in the Empire.¹¹ These schools and institutions operated mainly for the Armenians and Bulgarian minorities, which created closer relations between these communities and the U.S.

As a result, the U.S. consular representation increased especially after the 1830 Treaty, and American consular missions spread to different parts of the Empire. In 1911, there were 14 American consular offices in the Empire and the local representatives in 10 Ottoman cities.¹²

By 1911, rising trade volume, expanding missionary institutions, and American consular service constituted a relatively large American community and network throughout the Empire. When Ravndal arrived in the capital of the Empire, Istanbul was reported to host the largest American community between Rome and Manila, which enabled Ravndal to pioneer organizations with the American community in the country.

The Life of Gabriel Bie Ravndal (27 June 1865-23 March 1950)

Ravndal was born in Sogndal, Norway, on 27 June 1865. His father was a teacher and a banker at the same time. At the Royal University of Norway,

⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyile Anadolu"daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, 16.

¹⁰ Kocabaşoğlu, *Ibid.*, p. 35.

¹¹ Çağrı Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No 31, 2000, 315-341.

¹² U.S. Department of State, *Register of the Department of State*, Government Printing Office, Washington 1911, 48.

he completed his undergraduate education in 1883 and took his graduate degree in 1884. In 1885, he decided to emigrate to the U.S., which entirely altered his life.¹³ Settling in South Dakota in the U.S., he worked in farming, lumber, mining, and transportation sectors until he re-entered the University of Minnesota from where he graduated in 1888. Following his graduation, Ravndal started to work as a teacher and then a civil engineer.¹⁴

Due to extensive Scandinavian migration to the Dakotas, an active Scandinavian publishing network attracted Ravndal. He got a job in Fargo, North Dakota, as the Dakota newspaper editor, before moving to Sioux Falls, South Dakota, in either late 1890 or early 1891. He worked as the editor of the *Syd Dakota Ekko*, published in Norwegian, until 1898. He was one of the founders of the Northwestern Scandinavian Singers' Association. He became its first president (1891-93) and he worked with the Norwegian-Danish Press Association as its Secretary-General.¹⁵

Ravndal was also active in politics. He became a member of the Republican Party, and he became a representative to the South Dakota Legislature from the Minnehaha District and served there from 1892 to 1894. In 1893, Ravndal led the proposal for South Dakota to participate in the famous World's Columbian Exposition in Chicago and he chaired commission to organize the South Dakota participation in the exposition.¹⁶ Following his active and versatile working life, Ravndal entered diplomatic service and went to

¹³ "G[abriel] Bie Ravndal", *The National Cyclopaedia of American Biography*, Volume 38, James T. White & Company, New York, NY, 1953, pp. 437-438. In the biographical directory of the South Dakota Legislature, he was recorded to have graduated from the University of Christiania. These were the different names for the same university and it continues service under the name of the University of Oslo. "Highlights from UiO's history", <https://www.uio.no/english/about/facts/history/>, Accessed 15 July 2019.

¹⁴ "Gabriel Bie Ravndal", *Biographical Directory of the South Dakota Legislature*, The Council, South Dakota, 1989, p. 914; "Educational", *Mower County Transcript*, 28 December 1887, 8.

¹⁵ Odd Svree Lovoll, *Norwegian Newspapers in America: Connecting Norway and the New Land*, Minnesota Historical Society Press, Minnesota 2010, 145-160.

¹⁶ *National Cyclopaedia of American Biography*, 437-438; "Gabriel Bie Ravndal", *SD Legislature*, http://sdlegislature.gov/Legislators/Historical_Listing/LegislatorDetail.aspx?MemberID=1203%20, Accessed 15 July 2019.

Beirut as a consul on 22 January 1898 (see Appendix 1).¹⁷ After seven years of service in Beirut, Ravndal became Consul General for Dawson City, Canada, in 1905. While in Dawson City, he provided information for American businesses about business opportunities in the gold mining sector in Canada and Alaska and new improvements in Canada's transportation.¹⁸ After a year in Canada, he became a Consul General in Beirut in 1906.¹⁹

After twelve years of service in Beirut, on 16 December 1910, Ravndal was dispatched to Istanbul, capital city of the Ottoman Empire.²⁰ His tenure in Istanbul was interrupted by World War I (WWI). On 4 May 1917, he was forced to leave the city and join the American delegation in France.²¹ Working in the Paris American Mission at first, he was appointed as American Consul General in St. Nazaire and later Nantes Consul General from the beginning of 1918 until the end of the war.²² In 1919, Ravndal returned to Istanbul but he maintained his duty as "Commissioner" as subordinate to the High Commissioner Admiral Mark L. Bristol until February 1921 when he was once again became the American Consul General (see Appendix 2). Following his appointment to Istanbul for the second time, Ottoman/Turkish-American relations entered a new phase when the Ottoman Empire incurred severe political turmoil. The Allies occupied different parts of the Empire its economy collapsed, and the Ottoman authority was confined to the capital city and its vicinity. The U.S. was also a part of the Allies, which would decide on the fate of the Empire. In this period, some Ottoman journalists proposed the establishment of an American mandate regime in the country since there did not happen a firefight between these two countries and the U.S. was not perceived as a threat for the Empire. On the contrary, President Woodrow Wilson (1856-1924) approved the Greek Occupation in Izmir. He declared his desire for the foundation of an independent Armenia in the Ottoman territory. This situation deteriorated the American image in the Empire although the shift in the American policy after the opposition of the American Senate and the success of the Nationalist Movement

¹⁷ *Congressional Record*, 55 Cong., 2 sess., 22 January 1898, 864.

¹⁸ "Alaskan Exposition", *East Oregonian : E.O.*, 4 January 1906, 7; "Gold Dredging Boats to Work Alaskan Rivers", *The Washington Times*, 25 August 1906, 10.

¹⁹ *National Cyclopaedia of American Biography*, 437.

²⁰ *Congressional Record*, 61 Cong., 3 sess., 22 February 1911, 3152.

²¹ "24 Americans Fleeing Turkey", *The Washington Herald*, 13 May 1917, 6.

²² *National Cyclopaedia of American Biography*, 437.

under the command of Mustafa Kemal paved a new way for two countries' mutual relations.²³

In September 1925, after a quarter-century of diplomatic service in the Ottoman and later Turkish territories, Ravndal was appointed as the American Consul General in Zurich. As a mark of his successful works and contributions, he left Istanbul in October 1925 after a farewell reception which almost all the members of the American community in Istanbul attended. *Levant Trade Review (LTR)*, which was published by the ACCL, stated his contributions:

“Ravndal is well known for the catholicity of his interests beyond the duties of his position. Since his arrival at Constantinople there has not been a single community enterprise among the Americans in which he has not had a large share, either in initiating the project or in supporting it.”²⁴

For three years, serving in Zurich, in 1928, Ravndal was appointed as the American Consul General in Hamburg, which had a commercial importance for the American trade. In 1929, he was transferred to Berlin as the American Consul General and worked there until his retirement in 1930. He stayed 32 years of service in the American Consular Services.²⁵ After he retired, he travelled throughout Scandinavia to collect information, which he would use to write about the Vikings.²⁶

Ravndal also authored books that included detailed information about various topics. *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook*,²⁷ was a compre-

²³ Kenan Özkan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2016, 78; Sait Yılmaz, *Türkiye'deki Amerika*, Kaynak Yayıncılık, Ankara 2017, 75.

²⁴ “Consul General Ravndal Leaves Near East for New Post in Switzerland”, *Levant Trade Review (LTR)*, October 1925, 411-412.

²⁵ “U.S. Foreign Service Changes”, *LTR*, September 1928, p. 342; *Register of the Department of State* Government Printing Office, Washington 1930, 40.

²⁶ M.P. Dunlop, “Distinguished Service”, *American Foreign Service Journal*, June 1950, 46; “G. B. Ravndal Club Speaker”, *The Times News*, 31 October 1905, 3.

²⁷ Ravndal, *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook*, Government Printing Office, Washington 1926.

hensive book, which provided a historical, geographical, economic, commercial and demographic profile of Turkey. His book, *Turkish Markets for American Hardware*,²⁸ gave details about conditions and opportunities for American products in the country. Another one, *The Origin of the Capitulations and of the Consular Institution*,²⁹ was about the history of capitulations in the Near East and conditions in the Ottoman Empire. He also told the history of the Vikings in Eastern Europe in *Stories of the East Vikings*³⁰ and wrote a chapter on "The Scandinavian Pioneers of South Dakota" for *the South Dakota Historical Collections 12*.³¹ Apart from these, Ravndal helped to establish the American Consular Association. He published his articles and writings in the Association's publication, *the American Foreign Service Journal*.³²

Ravndal was married to Ms. Dorothea Magelssen on 14 September 1893 and had five children –Sarah, Inga Bie, Christian, Olaf, and Eric– on whom his long career in the Ottoman Empire also had an influence.³³ Sarah Ravndal worked as the Istanbul Representative of the Near East Relief, while Olaf worked in the Istanbul Branch of the American Express Company.³⁴ Christian graduated from Robert College, the most prominent American educational institution in Istanbul, and completed his B.A. in the U.S. Christian followed in his father's footsteps and joined the American Consular Services, for whom he undertook significant posts during the first years of the Cold War, serving

²⁸ Ravndal, *Turkish Markets for American Hardware*, Government Printing Office, Washington 1917.

²⁹ Ravndal, *The Origin of the Capitulations and of the Consular Institution*, Government Printing Office, Washington 1921.

³⁰ Ravndal, *Stories of the East Vikings*, Augsburg Publishing House, Minneapolis 1938.

³¹ Gerald F. De Jong, "Dakota Resources", *South Dakota History*, Volume 15, No 1, 1985, 66-114.

³² "Looking Backwards on the Occasion of Consul General Ravndal's Retirement", *The American Foreign Service Journal*, November 1930, 413-414.

³³ *Biographical Directory of the South Dakota Legislature*, 914.

³⁴ Advisory Board in Istanbul, *The American Hospital and School of Nursing in Istanbul*, Constantinople, 1930, 11; "Personalalia", *LTR*, November 1921, 992.

as the envoy and ambassador to Hungary and Czechoslovakia, respectively.³⁵ Gabriel Bie Ravndal died in Orlando, Florida on 23 March 1950.³⁶

Diplomatic Career in the Ottoman Empire and Early Modern Turkey

Gabriel Bie Ravndal in Beirut (1898-1911)

Ravndal's first place of duty in the Ottoman lands was Beirut, one of the Levant's principal trade centers and a sizeable non-Muslim population. Starting in 1824, Americans founded various educational institutions. By 1903, the American had 60 schools built in Beirut and its vicinity, including the Beirut American University.

When Ravndal arrived in Beirut in 1898, the American Consulate, opened in 1836, was not known for capable and competent diplomacy and had not attained significant success in the region.³⁷ One of Ravndal's act was to help American Jewish citizens who tried to settle in Jerusalem by mediating with the Ottoman officials for permission to the American migrants in the region.³⁸ The general American policy was to avoid having any controversy with the government, and thus leaving the matter to the Ottomans. Ravndal followed the same policy.³⁹

A 1903 incident in Beirut created a severe crisis between the American and Ottoman governments. Vice-Consul in Beirut and Ravndal's brother-in-law, William Magelssen was attacked on his way to his office. The American

³⁵ "Christian Magelssen Ravndal (1899–1984)", *U.S. Department of State*, <https://history.state.gov/departmenthistory/people/ravndal-christian-magelssen>, Accessed 16 July 2019;

"C. M. Ravndal Ex-Ambassador Dies in Austria", *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/archive/local/1984/10/28/cm-ravndal-ex-ambassador-dies-in-austria/bac979d2-d6fb-4c27-9ec3-beabb8db76bb/?noredirect=on&utm_term=.7be4f957c866, Accessed 15 July 2019.

³⁶ *National Cyclopaedia of American Biography*, 438.

³⁷ Ruth Kark, *American Consuls in the Holy Land, 1832-1914*, Wayne State University Press, Detroit 1994, 86-92.

³⁸ *Foreign Relations of the United States 1898*, Government Printing Office, Washington DC, 1901, 1089-1090.

³⁹ Ruth Kark, "A Communication: Ottoman Policy and U.S. Attitudes Regarding Land Purchase and Settlement by American Jews in Palestine", *Journal of Israeli History*, Volume 14, No 12, 1993.

Minister in Istanbul, John Leishman, mistakenly reported to the US State Department on 23 August 1903 that Magelssen had been murdered. The American government then dispatched a naval squadron to the Ottoman seas to force the Ottomans to accept American demands in this case as well as issues related to indemnities for American institutions damaged in 1893-96.⁴⁰ However, the American Mission in Istanbul corrected the error in the cable, notifying the government that the Vice Consul was alive.⁴¹ Since the American press and the American government paid too much attention to this incident, Ravndal pressured both local and central Ottoman authorities to solve the problems; find the culprits and increase the security for Consular staff. Reşid Bey, the Governor of Beirut, informed the American Legation in Istanbul about the arrest of the suspect. He, however, rejected any allegation of a "premeditated intention."⁴² Reşid Bey had already caused disfavor among Beirut's citizens and foreign representatives due to his inability to provide order in the city. He soon was transferred to Bursa following complaints from diplomatic representatives, including Ravndal. As a result, İbrahim Halil Pasha became the new governor.⁴³

Ravndal worked as American Consul General in Beirut during the 1908 Young Turk Revolution, ignited by the revolts in the Balkans against the Hamidian rule, ushered in a new era. When Abdul Hamid II had to restore the 1876 Constitution and call for the reconvention of the Parliament, demonstrations took place all over the Empire. People in Beirut participated in the

⁴⁰ In this period, there were several Armenian uprisings in the Ottoman Empire, in which some American missionary institutions were also damaged. Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015, 313-340.

⁴¹ "Vice Consul Lives but Warships will Go to Turkey", *Ottumwa Semi-Weekly Courier*, 1 September 1903, 1.

⁴² *Foreign Relations of the United States 1903*, Government Printing Office, Washington 1904, 774.

⁴³ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, Isis, İstanbul, 1999, 27; Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, Unpublished Ph.D. diss., University of Istanbul, 2017, 53-55; *Foreign Relations of the United States 1903*, Government Printing Office, Washington 1904, 777.

demonstrations too, to celebrate the Constitution. Ravndal reported the demonstrators' sincere excitement despite disturbances.⁴⁴ To Ravndal, the Hamidian rule represented an "outdated regime" that caused the country's underdevelopment. He was thus optimistic about the Revolution.⁴⁵

Ravndal also reported an inter-communal conflict that broke out in Adana a city, located in southern Asia Minor and of a large number Armenian population at the beginning of the twentieth century. In April 1909, the conflict between Armenians and Muslims reached its peak in Adana and in its vicinity. Both sides gave casualties until the central government's interference. Ravndal continuously informed the American Government about the incident. He sent field reports by the American missionaries together with his comments and opinions. In his reports, he stated that the community leaders from each side took mutual responsibility and he thus did not blame the Ottoman Government.⁴⁶

Ravndal coordinated American aid to Armenians in Adana and other regions affected by the intercommunal strife. He cooperated with the American Red Cross Headquarters to collect funds and aid, and sent personnel to the region for relief work for the Armenians.⁴⁷ He helped to end conflicts in Latakia [Lazkiye] by allying with the French squadron.⁴⁸ During these events, his activities were applauded in the American press and he was even awarded the American Red Cross Medal of Merit in 1909.⁴⁹

During his stay in Beirut, Ravndal took a number of positions in different civil society organizations. Between 1898 and 1902, he served as a Board Member for the Syrian Protestant College and during the 1909 Adana Events, he presided the Beirut Relief Committee. Besides, he pioneered and chaired

⁴⁴ Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Frank Cass and Company Limited, New York, NY, 2005, 134.

⁴⁵ Gabriel Bie Ravndal, *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook*, Government Printing Office, Washington 1926, 160.

⁴⁶ Yücel Güçlü, *The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Pasa and Beyond*, The Rowman & Littlefield Publishing Group, Maryland, 2018, 216-218.

⁴⁷ From Ravndal to Assistant Secretary of State, 26 July 1909, "Relief Work in connection with recent disturbances in Asia Minor and Syria". General Records of the Department of State, 1763-2002, Record Group 59, Series: Numerical Files, 8/1906-1910, Box 24, M862 Roll 1059, National Archives, Washington, DC.

⁴⁸ "Latakia Saved", *The Arizona Republican*, 27 April 1909, 1.

⁴⁹ *National Cyclopaedia of American Biography*, 437.

the foundation of the Beirut Chapter of the American Red Cross in 1909, which was the first American Red Cross branch abroad.⁵⁰

Ravndal was aware of the importance of developing American trade and business in the region. He informed American businessmen to direct their attention to the Near East. He also publicized American products in the Ottoman local markets. His reports were published in the American press and reached further in the U.S. He supported American enterprises in Syria and thus provided information about the existing concessions, market conditions, specifications of products, and trade opportunities in the region. He became an intermediary between the local, trustworthy businessmen in Beirut and American exporters and manufacturers. He ordered American product samples for display in Beirut.⁵¹ Ravndal notified American businessmen about and the concessions, and translated applicable laws. He introduced American firms to prospective local customers.⁵² Further, he sought to expand the U.S. bilateral trade and helped American companies to increase profits.⁵³

Ravndal's expectations and evaluations about the future economic performance of the Ottoman Empire were perhaps a little exaggerated. However, as an American diplomat in the Ottoman Beirut, his duty also included support of American trade and business in the region. Apparently, he succeeded in developing and expanding American business. The Department of State approved his achievements and therefore he was sent to Istanbul. Likewise, in the American Congress, his promotion was recorded as an indication of the merit-based promotion system in the Consular Service.⁵⁴

Gabriel Bie Ravndal in Istanbul (1911-1925)

In the first decade of the twentieth century, the American government was in a period of commercial and economic expansion towards new markets. Since the beginning of the century, the Turkish-American trade was on the rise both in quantity and value. The volume of bilateral commerce grew

⁵⁰ "American Red Cross", *The Orient*, 15 March 1911, 1.

⁵¹ "Syria wants American goods", *The Evening Times*, 8 September 1899, 4.

⁵² Gabriel Bie Ravndal, "Concessions in Turkey", *Monthly Consular and Trade Reports Part II* (N. 357), Washington 1910, 48; "Holy Land Waking Up", *The Minneapolis Journal*, 22 May 1901, 1.

⁵³ "To Import Raw Silk Direct", *The Times*, 16 May 1901, p. 6; "Windmills in Syria", *Washington Sentinel*, 10 February 1900, 4.

⁵⁴ *Congressional Record*, 6 Cong., 1 sess., 21 July 1911, 3152.

from \$8 million in 1900 to almost \$19 million in 1910.⁵⁵ To support these efforts, American consular missions in the Empire provided active support for the Chester Project, a railway and mining project, when the venture was first presented to the Ottomans in 1909.⁵⁶ Support grew higher with the new appointments to consular posts in Istanbul. First, Ravndal became the new consul general in Istanbul on 19 December 1910.⁵⁷ William Woodville Rockhill, one of the authors of the "Open Door Policy"⁵⁸ and a leading actor in American commercial success in China as the American Ambassador, was appointed the new American Ambassador to the Ottoman Empire on 24 April 1911.⁵⁹ Even though the Ottoman Parliament failed to ratify the Chester Project, the U.S. gradually increased its economic share in the region and in the Empire through trade, new institutions and new companies. After the failure of Dollar Diplomacy through the Chester Project, American businesses did not engage in large-scale investment until the establishment of the Ford Assembly Plant in Istanbul in 1929.⁶⁰ However, Ravndal took another path to develop commercial relations. He founded non-governmental organizations

⁵⁵ *The Foreign Commerce and Navigation of the United States for the Year Ending June 30, 1900*, v. I, Government Printing Office, Washington, DC, 1900, 56-58; *The Foreign Commerce and Navigation of the United States for the Year Ending June 30, 1910*, v. I, Government Printing Office, Washington 1911, 1208-1265.

⁵⁶ John A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1968, 76-78. The Chester Project comprised two thousand kilometers of railways to be built in Eastern Asia Minor and Upper Mesopotamia. The project included the exploitation of natural resources along the railway lines. For further information about the Chester Project, please see: Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

⁵⁷ *Register of the Department of State*, Government Printing Office, Washington 1913, 40.

⁵⁸ Open Door Policy: the American policy emerging in the last decade of 19th Century to enable the free trade in China and the Far East. For further details please see Michael Patrick Cullinane and Alex Goodall, *The Open Door Era, United States Policy in the Twentieth Century*, Edinburg University Press, Edinburg 2017.

⁵⁹ Alfred E. Hhipisley, "William Woodville Rockhill", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, Volume 47, No 2, 1915, 367-374.

⁶⁰ Ford Motor Company established a plant in Istanbul in 1929 to address the auto demand of Near East countries. For further details, please see Aşlı Odman, "Serbest Mıntıka'dan Amerikan Pazarı'na Tophane Rihtımı: Ford Motor Company Exports Inc., İstanbul otomotiv montaj fabrikası 1925-1944", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Volume 12, 2011.

to unite businessmen to remove obstacles for increasing trade and investments. Although the trade volume between two countries constituted a small share of overall American foreign trade, tobacco, fruits and nuts, rugs and opium were imported in large amounts. Furthermore, these exports provided a trade surplus to the Empire and later Republican Turkey that generated foreign currency that could be used in trade with other countries.

American Chamber of Commerce for the Levant

Chambers of Commerce are regional unities/organizations formed by business people. They are pressure groups to facilitate lobbying for their interests before governments. As well as setting up chambers in their countries, businessmen also found organizations abroad to facilitate their business.

American businessmen established such organizations particularly in the countries with which the U.S. had significant commercial interests. The American Chamber of Commerce in Paris that was established in 1894 pioneered the American Chambers abroad and served as an example for the other American Chambers with its by-law.⁶¹ It was followed by the American Associations of Trade and Commerce in Berlin,⁶² the Russian-American Chamber of Commerce in Moscow in 1914 and the American Chamber of Commerce in Shanghai in 1915.⁶³ In Berlin and Paris, the Chambers were established upon the American businessmen's initiatives while the American consular officers led the foundation in Moscow, Shanghai and Rio de Janeiro. These Chambers did not get American financial support and funded their services through the membership and subscription fees, advertorials in their publications and specific service fees.⁶⁴

Levant, which can be defined as the Eastern Mediterranean region including Egypt, Syria, Anatolia, Cyprus and the southern parts of the Balkans, had a historically important role in the world trade. As a transit commercial

⁶¹ Charles P. Kindleberger, "Origins of United States Direct Investment in France", *Business History Review*, Volume 48, No 3, 1974, 382-413.

⁶² Gabriel Bie Ravndal, "American Commercial Organizations in Foreign Countries", *LTR*, December 1913, 206.

⁶³ "American Chamber of Commerce for Russia", *LTR*, March 1914, p. 388; Kenneth J. Blume, *Historical Dictionary of U.S. Diplomacy from the Civil War to World War I*, Rowman & Littlefield, Maryland, 2017, 39.

⁶⁴ Jay E. Fitzgerald, "American Chambers of Commerce in Foreign Countries", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 94, 1921, 122-126.

route for the exchange of commodities, Levant had prominent ports of Izmir, Beirut, Pireaus, Salonika and Istanbul. Dominated by the Venetians, the French and British, Levant also attracted the American merchants.⁶⁵ As a result, upon his arrival in Istanbul, Ravndal organized a meeting in 1911 to establish a chamber of commerce. He, together with the prominent American companies in the Levant that participated in the meeting, founded the American Chamber of Commerce for Turkey.⁶⁶ Ravndal was the Honorary President of the Chamber from the beginning. He played a key role in the Chamber's activities and operations until he left Istanbul. The Chamber accepted members from the U.S. and the countries in the region. The number of members rose from 60 at the first meeting to 376 in June 1911 and to 572 in 1913.⁶⁷ Powerful merchant families in the Ottoman Empire, such as Nemlizade Brothers, Whittals, and Audi Family, joined the Chamber by 1913.⁶⁸ The Chamber included more than 100 US based companies, like the Standard Oil Company of New York, Ford Motor Co., A. B. Farquhar, International Harvester Co., Studebaker, American Tobacco, and Gary Tobacco.⁶⁹ In addition to the leading companies and merchants, Suleiman al-Bustani, the Minister of Commerce and Agriculture; Halil Bey, President of the Ottoman Chamber of Deputies, also joined the Chamber. Besides, Talat Bey, later Grand Vizier, attended the Chamber's events and activities.⁷⁰

During the 2nd Annual Meeting, its name was changed to the American Chamber of Commerce for the Levant, thus covering Istanbul's whole commercial hinterland (see Appendix 3).⁷¹ While the Chamber's headquarters was located in Istanbul, the ACCL expanded through Beirut, Izmir, Salonica,

⁶⁵ Despina Vlami, *Trading with the Ottomans The Levant Company in the Middle East*, I. B. Tauris, New York, 2015, pp. 87-96.

⁶⁶ "Empire News", *The Orient*, 8 March 1911, p. 6; "American Chamber of Commerce for Turkey", *The Orient*, 29 March 1911, 4.

⁶⁷ "Summary of Members by District", *LTR*, June 1911, XX; "Summary of Members by District", *LTR*, June 1913, XXXI.

⁶⁸ "Classified List of Members" *LTR*, June 1913, I-XXXI.

⁶⁹ "Classified List of Members", *LTR*, December 1912, I-XXVII.

⁷⁰ "The Chamber's Program", *LTR*, March 1916, 393; "Suleiman Effendi Bustani", *LTR*, June 1913, 76; "American Relations with Turkey", *LTR*, September 1914, 179. Please also see: Syed Tanvir Wasti, "Halil Mentese-the Quadrumvir", *Middle Eastern Studies* Volume 32, No 3, 1996, 92-105.

⁷¹ Gabriel Bie Ravndal, "The Annual Meeting", *LTR*, February 1921, 100.

Athens, Patras and Cairo.⁷² Moreover, the ACCL became the first American chamber abroad to join the U.S. Chamber of Commerce and even founded a branch within the Philadelphia Commercial Museum in May 1913.⁷³ But, later, ACCL quitted the initial plan of increasing its branches within other commercial organizations. Because, it aimed to increase its efficiency by basing its activities on legal status in the U.S and thus ACCL started a new organization in January 1916 by incorporating in Washington, DC to.⁷⁴ After a two year interval starting from 1917 because of the World War I, the ACCL resumed its activities in 1919.⁷⁵ Furthermore, in March 1921, the American Section of ACCL was founded. The adopted constitution for this section allowed only American members, but being a member of either the American Section or the ACCL in Istanbul was considered sufficient to benefit from the services of both sections.⁷⁶

The organizational expansion of the ACCL in the Levant could not go further following the post-WWI era. Then, ACCL branches sought to establish separate bodies. The Board of Directors of the ACCL, involuntarily, permitted to name themselves as "Associated Chambers."⁷⁷ In December 1922, the American Section of the ACCL restructured under the name of "the Federated American Chambers of Commerce of the Near East" by incorporating the American Chamber of Commerce in Greece and the American Chamber of Commerce in Egypt, thereby old branches came together once again.⁷⁸

The most significant activity of the ACCL was to publish *Levant Trade Review*. This magazine aimed to promote American products in the Levant, to introduce business opportunities in the region, and to lobby for the elimination of barriers to the development of bilateral trade. With reports, articles,

⁷² "Our Sixth Annual Meeting", *LTR*, December 1915, 215.

⁷³ Gabriel Bie Ravndal, "American Commercial Organizations in Foreign Countries", *LTR*, December 1913, 206-208.

⁷⁴ "Incorporation in America of the American Chamber of Commerce for the Levant", *LTR*, December 1915, 319-320.

⁷⁵ "American Trade Drive in the Near East", *LTR*, June 1919, 5-8.

⁷⁶ "American Section American Chamber of Commerce for the Levant", *LTR*, April 1921, 260-264.

⁷⁷ "E Pluribus Unum", *LTR*, July 1919, 83-84; Oscar Gunkel, "To Branches of the American Chamber of Commerce for the Levant", *LTR*, October 1919, 282.

⁷⁸ "Organized to Aid Near East Trade", *New York Herald*, 6 December 1922, 13; *LTR*, January 1922, 5.

statistics, photos, and other documents provided by consular and American missionary institutions' staff, businessmen, and academics, LTR reflected conditions in the region and promoted American business and trade.⁷⁹ In 1931, ACCL that could not go further under economic hardships, especially after the Great Depression of 1929 and with Turkey's protectionist economy stopped publishing LTR.

Being active from 1911 until 1930s, the ACCL managed to exercise far-reaching influence both in the region and in the United States through its organizational network and LTR. First among its influences, the ACCL was an active part of the American policy towards the region and it played a role in rising American influence and presence in Greece and the Eastern Mediterranean.⁸⁰ Similarly, LTR supported American interests by supporting the idea of free trade through the Straits as an extension of the Open Door Policy. Furthermore, the Chamber put extensive effort to bring an American financial institution to Istanbul and to establish a direct steamship line between the region and the U.S., efforts that were successful after WWI and created better conditions for American companies.⁸¹ Further, officials from the ACCL and its affiliated organizations in the U.S. contributed to improving American attitudes towards Turkey. To this end, he developed close relations with the American press, commercial and governmental organizations.⁸² It worked hard to persuade American business delegations to visit the Ottoman Empire/Turkey to see commercial opportunities.⁸³ In addition, the ACCL held seminars for American businessmen in the United States about market conditions and business opportunities in the Levant through tours during which Chamber officials visited major American cities.⁸⁴

⁷⁹ LTR, November 1923, 610.

⁸⁰ Gordon, *American Relations*, 155-156; Louis P. Cassimatis, *American Influence in Greece, 1917-1929*, The Kent State University Press, Kent 1988, 13.

⁸¹ "American Banking in the Levant", LTR, September 1913, 116; "The America Levant Line", LTR, June 1912, 96; "The Guaranty Trust Co. at Constantinople", LTR, July 1920, 584.

⁸² "Promote Trade in the Near East", *The Akron Register Tribune*, 26 May 1921, 6; "Promote Trade in the Near East", *New Mexico State Record*, 27 May 1921, 3.

⁸³ "American Commercial Delegates Will Visit Constantinople", LTR, November 1922, 730.

⁸⁴ "A tous les membres américains de la Chambre de Commerce Américaine pour le Levant", LTR, August 1919, 113-116.

The ACCL and its branches in the U.S. not only contributed to American business expansion in the region but also supported the Ottoman Empire/Turkey in various ways. As a business organization, the ACCL became a part of the Turkish-American rapprochement after the Turkish War of Independence and it lobbied against a bill in the California Legislature to prohibit the import of tobacco from the Empire in 1921.⁸⁵ The ACCL also participated in the pro-treaty group to push the American Congress to ratify the Lausanne Treaty of 6 August 1923, which would reestablish the formal political and diplomatic relations ruptured in 1917 during the World War I. Moreover, the ACCL sent formal petition to support the treaty in the Senate to resume official relations between the two countries, Turkey and US.⁸⁶ When the weak organization of Turkish people in the U.S. was considered, these efforts can be inferred to be crucial for the reestablishment of Turkish-American relations.⁸⁷

When the ACCL was compared to other American Chambers abroad, it can be said that they shared the same ideals. Yet the specific legal, political and economic conditions in the region caused differences in the organization of these institutions. Firstly, the American Chamber of the Commerce for the Levant established branches outside of the Ottoman Empire. Athens, Salonica and Patras in Greece, Cairo in Egypt (under British rule), Bucharest in Romania (failed) hosted ACCL branches until the end of the World War I. Actually, Istanbul was the regional commercial and financial hub of the region, and therefore, the American institutions and companies generally installed their Levant headquarters in the city, similar to the European governments and companies. Furthermore, the city served as a junction to exchange European goods with Eastern products, which attracted merchants to the city and formed a more extensive business community than the other Levant centers.

⁸⁵ "The American Section Addressed by President Thomas and Consul Maynard", *LTR*, January 1922, 3-6.

⁸⁶ Mark Malkasian, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927", *International Journal of Middle East Studies* Volume 16, No 33, 1984, 349-365.

⁸⁷ Veysi Akın, "Amerika'da Türk Lobisi: Türk Teavün Cemiyeti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Vol. XX, 2004, 453-522. Despite these efforts in the early years of twentieth century, the organization by Turkish migrants in the U.S. remained limited until twenty first century. For more details, please see: Esra Pakin Albayrakoğlu, "Amerikan Siyasetini Yönlendirmede Türk-Amerikan Derneklerinin Rolü", *Türk Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Zirvesi Bildiri Kitapçığı*, Ankara 2014, 367-371.

However, the defeat of the Ottoman Empire in the WWI and a gradual declining commercial importance of Istanbul resulted in the emergence of these branches abroad as separate entities.⁸⁸

Istanbul Chapter of the American Red Cross and the American Hospital

In addition to his efforts in commercial cases, Gabriel Bie Ravndal also helped to found the Istanbul Chapter of the American Red Cross.⁸⁹ Besides, Ravndal was one of the founders of the American Hospital in Istanbul opened on 20 August 1920.⁹⁰

American Luncheon Club

Ravndal pioneered the foundation of “a permanent organization” to bring the whole American community together. Upon his offer in the meeting on 22 June 1921, the American Luncheon Club was established and concluded to hold its meetings at the Istanbul Branch of the Guaranty Trust Company of New York every Friday at 1 p.m. Further, Ravndal was elected as the President of the Club and all Americans were invited to join the club. The American Luncheon Club had 97 active members as well as 47 one-time participants in June 1922. Meetings were held every Friday with distinguished speakers from leading companies and commercial organizations, and diplomatic representatives. In the first year, the Club organized 38 events and hosted 1781 participants in total.⁹¹ Speakers at these events included the Councilor of the ACCL in the US, Near East managers of the American companies, and representatives of the Levantine countries to the U.S.⁹² The American Luncheon Club merged with the American Women’s Luncheon Club on 22 January 1923 and changed its name to “the American Club of Constantinople.”⁹³

Istanbul Golf Club

⁸⁸ “E Pluribus Unum,” *LTR*, July 1919, 83-84.

⁸⁹ “American Red Cross,” *The Orient*, 15 March 1911, 1; “Constantinople Chapter of the Red Cross,” *The Orient*, 29 March 1911, 2; “Constantinople Chapter of the American Red Cross,” *The Orient*, 5 April 1911, 2.

⁹⁰ “American Hospital in Constantinople,” *LTR*, August 1920, 656-658.

⁹¹ American Club of Constantinople, *Year Book of the American Club of Constantinople*, n.p., 1922, 1-4.

⁹² “American Men’s Luncheons at Constantinople,” *LTR*, June 1924, 258.

⁹³ “The American Club of Constantinople,” *LTR*, February 1923, 63-64.

Ravndal was also a member of Bosphorus Golf Club, which was located in Istanbul. After the declaration of the new republic, he was one of the pioneers of reform at the club, which changed its name from Bosphorus Golf Club to the Istanbul Golf Club and allowed Turkish members.⁹⁴

Gabriel Bie Ravndal's Views on Major Issues

Economic issues

The US experienced a fast industrial growth after the Civil War and therefore directed its focus to the other countries to sell its manufacturing surplus and supply its industry with new raw materials. In the first place, Caribbean and the South America attracted American investments in mining, agriculture and shipping lines in the second half of the nineteenth century. At the end of this century, the American commercial interests turned their faces to China. Hence, "Open Door Policy" was declared to assure the American entry into the Chinese market and "Dollar Diplomacy" came into use to increase the share of the American businesses in Chinese economy from 1899 and onwards. Besides, the American government supported the American oil companies to obtain concessions in the Latin America to increase the petroleum supply to the homeland.⁹⁵ When Ravndal came to Istanbul in 1911, these American struggles for creating new markets for the American companies were involving the Ottoman Empire and the region. For instance, the Chester Project which mainly aimed at reaching the Middle Eastern oil reserves through railway construction was on the agenda. Additionally, there were American companies operating in the tobacco, oil, fruits and mining, which mainly supplied the American demand for these products.⁹⁶

Ravndal was generally optimistic about Turkey. He had great economic expectations from the Ottoman Empire and Republican Turkey, especially

⁹⁴ "Consul General Ravndal Leaves Near East for New Post in Switzerland", *LTR*, October 1925, 414. Although the website of the Istanbul Golf Club mentions Ravndal as the U.S. Ambassador, there was no American official in Turkey with the Ambassador title until 1927. The title of Ravndal was Consul General. "IGK, The Oldest Sports Club in Turkey", *Istanbul Golf Kulübü*, <http://www.igk.org.tr/en/Club/Pages/History.aspx>, Accessed 29 July 2019.

⁹⁵ Jeffrey A. Frieden, "The Economics of Intervention: American Overseas Investments and Relations with Underdeveloped Areas, 1890-1950", *Comparative Studies in Society and History*, Volume 31, No 1, 1989, 55-80.

⁹⁶ Gordon, *American Relations*, 64.

about the bright economic future of the region that he conveyed through the LTR and reports to the American business community.⁹⁷ He closely followed and analyzed local business conditions in the region and notified American companies about commercial opportunities from the beginning, thereby contributing to the development of American trade in the region. For instance, he published articles on the Ottoman motor market, which promised an expansion in later years, and gave detailed explanations about legal requirements and customer preferences in March 1916.⁹⁸ As Ravndal predicted, the motor vehicle market in Turkey expanded steadily, especially after the declaration of the Republic in 1923. American companies gradually dominated the motor vehicle sector. The annual export of American companies in Turkey reached over five thousand cars per year, constituting about 50 percent of the whole Turkish market. It culminated when Ford Motor Company established an assembly plant in Istanbul in 1929.⁹⁹ Additionally, Ravndal contributed to the promotion of American tractors in Turkey and the region where economy was mainly agrarian. While fifteen tractors out of three hundred tractors in the Empire in 1914 were of American origin, by 1925, six hundred of the 750 tractors in Turkey were American made.¹⁰⁰ Ravndal also helped to introduce American agricultural equipment to the region, in which American companies obtained a significant share in the following years. For example, he advised local merchants to import American agricultural equipment in Syria.¹⁰¹ Ravndal also reported on the probable rise in the import of flour to Istanbul in the postwar era in his article published in LTR in 1915.¹⁰² His forecast was accurate, as flour shipments from Istanbul's traditional sources such as Romania, Russia and Anatolia were ruptured. Flour scarcity in the city was relieved with American imports and by 1920 American companies led the market with about three hundred thousand sacks a month, which surpassed \$8

⁹⁷ Gabriel Bie Ravndal, "Beirut", *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries during the Year 1901*, Volume I, Government Printing Office, Washington 1902, 1028-1029; "Turks Tricked Germans, Say American Experts," *New York Tribune*, 7 November 1919, 4.

⁹⁸ Gabriel Bie Ravndal, "Automobiles in Turkey", *LTR*, March 1916, 397.

⁹⁹ "1930 Motor Vehicle Exports to Near East", *LTR*, February 1931, 59; "Ford Motor Company Exports Inc.", *LTR*, February 1930, 41-46.

¹⁰⁰ "Engines in the East", *LTR*, December 1914, 290; "Modern Agricultural Machinery and Methods in Turkey", *LTR*, February 1925, 48.

¹⁰¹ C.H. Poe, "Ephesus in 1911", *The Farmer and Mechanic*, 14 March 1911, 13.

¹⁰² Gabriel Ravndal, "Flour, Rice and Glucose for the Levant", *LTR*, December 1915, 241.

million per year until the custom duties increased in 1923. Raising the taxes on wheat and flour import almost completely terminated importing these products from the U.S. and the trade volume between two countries shrunk.¹⁰³

Ravndal sought to develop bilateral trade. However, he was not included in the investment attempts of the American companies. This can be attributed to the failure of the Chester Project. The American consular missions actively supported the Chester Project and directly intervened in the process. However, after the failure of the project especially due to the German opposition, the American foreign missions carefully stayed out of the open rivalry against the European Powers.

The American Policy towards Turkey

Ravndal's career in the Ottoman Empire and Republican Turkey coincided with very turbulent years in the region, which underwent radical changes and significant transformations. The frontiers were readjusted and new nations emerged. At the end of the WWI, the Ottoman Empire signed the Armistice of Mudros and had to wait for the peace settlement at the Paris Conference. As one of the most experienced officials in the U.S. State Department, Ravndal contributed to the American policy towards first the Ottoman Empire and then new Turkey via his reports, "American Tasks in Turkey." He prepared the report while in France in October 1918.¹⁰⁴ In the report, he detailed the American policy towards the Ottomans (see Appendix 4). He proposed:

- The establishment of an independent Armenia (on Ottoman Territories) under American Mandate
- The formation of a separate Kurdish province
- The cession of Thrace to Bulgaria
- Rejection of Italian zones of influence in Antalya and Izmir

¹⁰³ "Percent of Export of Wheat and Flour from the United States" *LTR*, January 1924, 30.

¹⁰⁴ Kamil Necdet Ar, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, 400.

- The foundation of a Free State on the Straits, centered in Istanbul.¹⁰⁵

The last two issues were mostly related to commercial issues rather than political ones. First, Italy was economically and industrially more powerful than the Balkan countries and had a larger share in Ottoman imports as compared to the United States.¹⁰⁶ Thus Italians posed a probable threat to the development of American interests in the region through its capacity to dominate the region economically. In addition, the principal Anatolian port that American companies conducted trade through was Izmir and Ravndal seemed to favor maintenance of the status quo in the region by leaving the city in Ottoman territory. As a consequence, he opposed the Italian invasion in Anatolia to prevent the rise of a new commercial rival in the region. Besides, Ravndal opposed the Greek invasion of Izmir and after the occupation; he stated his opinion that only the Greeks could arouse such a reaction even if it was ignored by President Wilson.¹⁰⁷ However, Ravndal seemed to be in favor of the Bulgarian invasion of Ottoman lands while opposing Italy and Greece. The cession of Thrace to Bulgaria can be attributed to the old and intense relations between the American missionary institutions in the Ottoman Empire with the Bulgarian people. Among the leaders of the Bulgarian independence, there were many graduates of the American schools. Moreover, a Bulgarian minister in the Washington, DC was a graduate of Robert College. The Bulgarian minister had good ties with ACCL and participated in the American Luncheon Club event on 4 November 1921.¹⁰⁸

Another important issue in Ravndal's report was the regime of the Straits, this sea passage was of vital importance to deliver American products to Black Sea countries, Iran and Caucasia, and to access local products such as carpets, filberts, and rose oil. As a result, in the opinion of American officials, the sovereignty of a single country over the Bosphorus and Dardanelles

¹⁰⁵ From Ravndal to Secretary of State, "American Tasks in Turkey", 1 October 1918, Records of the American Commission to Negotiate Peace, 1914-1931, Record Group 256, File Unit: 867.00B-867.4016, Volume 513, <https://catalog.archives.gov/id/26839971>, Accessed 10 July 2019.

¹⁰⁶ Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995, 77.

¹⁰⁷ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 12-13.

¹⁰⁸ "Minister Panaretoff at Constantinople", *LTR*, November 1921, 994.

was assumed to be a possible threat to the safe and sustainable conduct of American trade. Therefore, Ravndal advised a policy that applied the "Open Door Policy," which aimed to expand American trade through equal regulations and free marine policies. Considering the rapidly developing American manufacturing industry's needs and interests, he advocated the foundation of a free regime in the Straits to secure free passage for American ships. Therefore, Ravndal advised a policy that applied the "Open Door Policy," which aimed to expand American trade through equal regulations and free marine policies.

Ravndal expressed his ideas on different occasions. When he was in France, he proposed the American Delegation to form a commission to visit the Empire and inspect conditions in the Eastern Anatolia.¹⁰⁹ Despite the failure of the American attempt, another commission was set up with the participation of only American representatives. This commission was known as the King-Crane Commission, which started to function in June 1919.¹¹⁰ This commission interviewed Ravndal on 5 August 1919. He told during the interview that the Turks were still incapable of having self-government. In his opinion, Turks needed a mandate regime. He also specified, as he had stated in his report, for the necessity of Armenian, Kurdish and Istanbul mandate regimes.¹¹¹

In addition, after the World War I, some Ottoman/Turkish intellectuals also suggested the establishing an American Mandate in the Empire to assure the country's survival. Even a Wilsonian League was set up in Istanbul in 1919. Halide Edip, who was a famous writer and a graduate of American Girls' College at Scutari (Üsküdar, Istanbul), supported such views.¹¹² LTR supported this idea as well and even published an article about the possible

¹⁰⁹ Andrew Patrick, *America's Forgotten Middle East Initiative: The King-Crane Commission of 1919*, IB Tauris & Co. Ltd., Croydon 2015, 32.

¹¹⁰ Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması ve ABD Politikası: 1914-1924*, Milliyet Yayın, n.p, 1972, 147.

¹¹¹ King-Crane Commission Digital Collection, "Memorandum of interview with Gabriel Bie Ravndal", 5 August 1919, Henry Churchill King Papers, 1873-1934, RG 2/6, Box 128, Folder 3, Oberlin College Archives, Ohio, <http://dcollections.oberlin.edu/cdm/ref/collection/kingcrane/id/490>, Accessed 16 July 2019.

¹¹² Halide Edip, *The Turkish Ordeal*, The Century, New York 1928, 15-16.

cost and advantages of a mandate regime. Interestingly, LTR published articles about the business opportunities in future Armenia which would be founded in the Eastern Anatolia. Nevertheless, the magazine welcomed the declaration of the republic in Turkey as well. Even though Ravndal was not the sole editor/publisher of LTR, he had a role in shaping the attitude of ACCL and LTR. Hence, Ravndal seems to conform to the American state policy towards the region and shaped the magazine's policy accordingly. He was active members of ACCL and American Luncheon Club. He made LTR to publicize American interests in the region. He also sought to keep these institutions away from the conflicts with the Ottoman central and local authorities.

Abolition of capitulations that had earlier granted significant economic, political and judicial advantages to foreign countries, harmed Ottoman-American relations. In 1914, when the Ottomans abrogated the capitulations, the U.S. severely opposed the abolition of its judicial and educational privileges.¹¹³ Ravndal authored a book on the capitulations. He does not trust the Ottoman judicial system and therefore argued against abolishing the existing judicial privileges.¹¹⁴ Just before the peace conference in Lausanne, he reiterated his view on the judicial capitulations. He stated that unless a fair trial of foreigners was guaranteed, judicial capitulations should not be abolished.¹¹⁵

Two main points can be deduced from Ravndal's proposal. First, the American commercial interests had a grave impact on the determination of the diplomatic stance of Ravndal. his efforts seem to have been concentrated on the continuance and development of American businesses in the region with utmost benefits in the most suitable conditions. Secondly, the missionary activities had created more intense relations between the Americans and the Armenians and Bulgarians, which resulted in American inclination to providing them with political advantages. Ravndal seemed to have this tendency as well and took a similar way to this inclination.

¹¹³ Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul 2017, 102-103.

¹¹⁴ Gabriel Bie Ravndal, *The Origin of the Capitulations and of the Consular Institution*, Government Printing Office, Washington 1921, 108.

¹¹⁵ "Turk Troops Obey Armistice Terms", *The Evening Star*, 13 October 1922, 2.

Conclusion

Gabriel Bie Ravndal was a naturalized American citizen born in Norway and immigrated to the New World. His career included various jobs and experiences which took him from the U.S. to different cities in the Ottoman Empire and Europe. He spent most of his career in the Ottoman and later Turkish territories and therefore played a direct part in most American initiatives in the region. When he was sent to the Ottoman Empire with an official job, no American business organizations or publications existed. American banking firms and the American Red Cross did not have branches in the region either. There was no direct shipping line between the two countries.

Ravndal demonstrated exceptional performance during his consular service and left an outstanding legacy in his places of duty.¹¹⁶ He paid particular attention to developing American business in the Levant, which made major contributions to the expansion of Turkish-American trade and business, which was also a solid indication of the contribution of the American Foreign Service to the development of American commerce. He aimed at bringing opportunities to the attention of local and American businessmen. He brought people into the same organizations. He also lobbied for the removal of obstacles that prevented the development of mutual trade between the countries. He prepared detailed reports, books for government publication, and articles for American newspapers; he published LTR to establish contact between local businessmen and their American counterparts; organized conferences and seminars in Turkey and the US, introduced the local merchants' way of conducting trade to the American businesses; and attempted to host business delegations from the U.S. He helped to publicize American products in the Levant. He also pioneered the foundation of institutions to enable the American community to gather, communicate, network and share information in the Levant in which the social life and networking was relatively slow and weak in comparison to the Western countries. Besides, there were different countries and cultures in the Levant. The needs, laws, and business traditions were of much variety. However, the American Chamber of Commerce for the Levant, the American Club of Constantinople, and the Federated American Chambers of Commerce of the Near East, all launched in part by Ravndal, became leading institutions that brought together American, Turkish, Near

¹¹⁶ Dunlop, "Distinguished Service", 46.

Eastern and Balkan businessmen and merchants around a common ground of commerce and networking. He lobbied to eliminate trade barriers such as the lack of an American banking institution and direct steamship line between the U.S. and the Levant. The demands of the businessmen were conveyed to the American authorities, which resulted in a direct steamship line to Istanbul and the opening of a banking branch in Istanbul. In spite of the rupture after the American entrance into the World War I, these institutions resumed operations in 1919. In addition, these institutions supported and worked for the ratification of the Lausanne Treaty of 1923 and the re-establishment of official relations between two countries. Also, the Beirut and Istanbul branches of the American Red Cross continued their activities to provide help to the local people and cooperated with the Ottomans during WWI. The Istanbul branch opened a hospital in the city which still continues to operate.

Despite ongoing wars and territorial losses of the Empire and the harsh competition by the European industrialist nations, the value and volume of bilateral trade between the two countries climbed. A huge amount of American flour was brought to the Istanbul markets and American cereal grains dominated the Turkish market until 1924. The American motor industry obtained the largest share of the Turkish market in the 1920s, which climaxed when the Ford Motor Export Co. established an assembly plant in Istanbul in 1929. Turkish exports remained stable in spite of small losses in value and quantity and Turkey maintained its trade surplus. While the rise in bilateral trade resulted from many different causes, such as the growing auto industry and U.S.'s vast agricultural production, through his efforts, institutions, books and reports Ravndal was a key contributor to this commercial expansion. His to-the-point reports helped American companies determine suitable products for the Turkish markets, while the institutions that he pioneered supported the removal of barriers against trade and lobbied for improved bilateral commerce through direct shipping lines, banking branches, and legal and diplomatic regulations.

In conclusion, Ravndal left a significant mark in the Levant and Turkey due to the institutions he pioneered and to the intense work he put in to increase business and trade between the United States and the countries in the region. While developments in mutual trade cannot be solely attributed to Ravndal's effort, his contributions can be said to have played a remarkable

role in this venture. This article attempts to study an American bureaucrat, his life, political career, and position in the international arena. Biographical studies that this article stands for help to give voice to such an essential figure and allow the reader to evaluate political events of the time more fully.

BIBLIOGRAPHY

Primary Resources

National American Archives
 King-Crane Commission Digital Collection
 Congressional Record
 Papers Related to the Foreign Relations of the United States
 The Foreign Commerce and Navigation of the United States
 Register of the Department of State
 Monthly Consular and Trade Reports
 Commercial Relations of the United States with Foreign Countries
 The American Hospital and School of Nursing in Istanbul

Periodicals

American Foreign Service Journal
East Oregonian : E.O.
Levant Trade Review
Mower County Transcript
New Mexico State Record
New York Tribune
Ottumwa Semi-Weekly Courier
The Akron Register Tribune
The Arizona Republican
The Evening Star
The Evening Times
The Farmer and Mechanic
The Minneapolis Journal
The Orient

The Times

The Times News

The Washington Herald

The Washington Times

Washington Sentinel

Secondary Resources

- AKIN Veysi, "Amerika'da Türk Lobisi: Türk Teavün Cemiyeti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Volume XX, 2004, 453-521.
- ALBAYRAKOĞLU Esra Pakin, "Amerikan Siyasetini Yönlendirmede Türk-Amerikan Derneklerinin Rolü", *Türk Dünyası Sivil Toplum Kuruluşları Zirvesi Bildiri Kitapçığı*, Ankara 2014, 367-371.
- BLUME Kenneth J., *Historical Dictionary of U.S. Diplomacy from the Civil War to World War I*, Rowman & Littlefield, Maryland 2017.
- CAN Bilmez Bülent, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.
- CASSIMATIS Louis P., *American Influence in Greece, 1917-1929*, The Kent State University Press, Kent 1988.
- CULLINANE Michael Patrick and Alex Goodall, *The Open Door Era, United States Policy in the Twentieth Century*, Edinburg University Press, Edinburg 2017.
- DE JONG Gerald F., "Dakota Resources", *South Dakota History*, Volume 15, No 1, 1985, 66-114.
- DENOVO John A., *American Interests and Policies in the Middle East*, The University of Minnesota Press, Minneapolis, MN 1968.
- DURU Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- EDİP Halide, *The Turkish Ordeal*, The Century, New York 1928.
- ERHAN Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2015.
- ERHAN Çağrı, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *The Turkish Yearbook of International Relations*, No 31, 2000, 315-341.
- EVANS Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması ve ABD Politikası: 1914-1924*, Milliyet Yayın, n.p. 1972.

- FITZGERALD Jay E., "American Chambers of Commerce in Foreign Countries", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 94, 1921, 122-126.
- FRIEDEN Jeffrey A., "The Economics of Intervention: American Overseas Investments and Relations with Underdeveloped Areas, 1890-1950", *Comparative Studies in Society and History Volume* 31, No 1, 1989, 55-80.
- "G[abriel] Bie Ravndal", *The National Cyclopaedia of American Biography*, New York 1953, Volume 38, 437-438.
- "Gabriel Bie Ravndal", *Biographical Directory of the South Dakota Legislature*, The Council, South Dakota 1989, 914.
- GENCER Ali İhsan, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver, *Türk-Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.
- GORDON Leland J., *American Relations with Turkey 1830-1930*, The University of Pennsylvania, 1932.
- GÜÇLÜ Yücel, *The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Pasa and Beyond*, The Rowman & Littlefield Publishing Group, Maryland 2018.
- HIPPISLEY Alfred E., "William Woodville Rockhill", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, Volume 47, No 2, 1915, 367-374.
- HOWARD Harry N., "The Bicentennial in American-Turkish Relations", *Middle East Journal*, Volume 30, No 3, 1976, 291-310.
- KARK Ruth, *American Consuls in the Holy Land, 1832-1914*, Wayne State University Press, Detroit 1994.
- KARK Ruth, "A Communication: Ottoman Policy and U.S. Attitudes Regarding Land Purchase and Settlement by American Jews in Palestine", *Journal of Israeli History*, Volume 14, No 12, 1993, 211-218.
- KEDOURIE Elie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Frank Cass and Company Limited, New York 2005.
- KINDLEBERGER Charles P., "Origins of United States Direct Investment in France", *Business History Review*, Volume 48, No 3, 1974, 382-413.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.
- KUNERALP Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, Isis Press, İstanbul 1999.
- LOVOLL Odd Svree, *Norwegian Newspapers in America: Connecting Norway and the New Land*, Minnesota Historical Society Press, Minnesota 2010.

- MALKASIAN Mark, "The Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918–1927", *International Journal of Middle East Studies*, Volume 16, No 33, 1984, 349-365.
- MORGENTHAU Henry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul 2017.
- ODMAN Aslı, "Serbest Mıntıka'dan Amerikan Pazarı'na Tophane Rıhtımı: Ford Motor Company Exports Inc., İstanbul Otomotiv Montaj Fabrikası 1925-1944", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Volume 12, 2011, 71-93.
- ORHA Zafer, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, Unpublished Ph.D. diss., University of İstanbul, İstanbul 2017.
- ÖZKAN Kenan, *Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2016.
- PAMUK Şevket, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995.
- PATRICK Andrew, *America's Forgotten Middle East Initiative: The King-Crane Commission of 1919*, IB Tauris & Co. Ltd., Croydon 2015.
- RAVNDAL Gabriel Bie, *Stories of the East Vikings*, Augsburg Publishing House, Minneapolis 1938.
- RAVNDAL Gabriel Bie, *Turkey: A Commercial and Industrial Handbook*, Government Printing Office, Washington 1926.
- RAVNDAL Gabriel Bie, *The Origin of the Capitulations and of the Consular Institution*, Government Printing Office, Washington 1921.
- RAVNDAL Gabriel Bie, *Turkish Markets for American Hardware*, Government Printing Office, Washington 1917.
- ROSENBERG Emily S., *Financial Missionaries to the World, The Politics and Culture of Dollar Diplomacy, 1900-1930*, Harvard University Press, London 1999.
- TURGAY A. Üner, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", *The Journal of Ottoman Studies*, No 3, 1982, 89-246.
- VLAMI Despina, *Trading with the Ottomans The Levant Company in the Middle East*, I. B. Tauris, New York 2015.
- YILMAZ Sait, *Türkiye'deki Amerika*, Kaynak Yayıncılık, Ankara 2017.
- WASTI Syed Tanvir, "Halil Mentеше-the Quadrumvir", *Middle Eastern Studies*, Volume 32, No 3, 1996, 92-105.

Web Resources

- "*Istanbul Golf Kulübü* "IGK, The Oldest Sports Club in Turkey", <http://www.igk.org.tr/en/Club/Pages/History.aspx>, (Accessed 29 July 2019).
- "*SD Legislature*, "Gabriel Bie Ravndal", http://sdlegislature.gov/Legislators/Historical_Listing/LegislatorDetail.aspx?MemberID=1203%20, (Accessed 16 July 2019).
- "*The Washington Post*, "C. M. Ravndal Ex-Ambassador Dies in Austria", https://www.washingtonpost.com/archive/local/1984/10/28/cm-ravndal-ex-ambassador-dies-in-austria/bac979d2-d6fb-4c27-9ec3-beabb8db76bb/?noredirect=on&utm_term=.7be4f957c866, (Accessed 16 July 2019).
- "*U.S. Department of State*, "Christian Magelssen Ravndal (1899–1984)", <https://history.state.gov/departmenthistory/people/ravndal-christian-magelssen> (Accessed 16 July 2019).
- "*University of Oslo*, "Highlights from UiO's history", <https://www.uio.no/english/about/facts/history/>, Accessed 16 July 2019).

APPENDICES

APPENDIX 1. Ravndal in Beirut (New York Tribune, 9 May 1909, 2)

Honorable G. BIE RAVNDAL

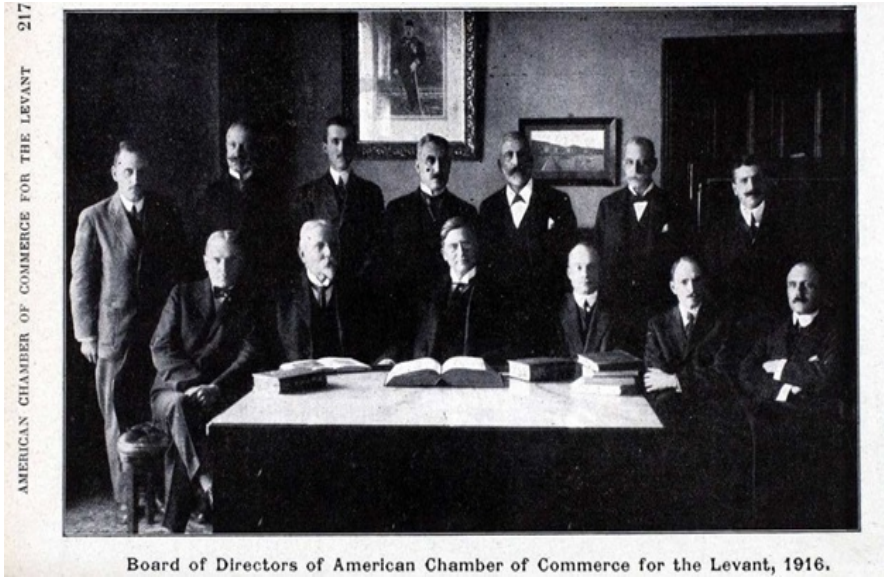
APPENDIX 2. Ravndal in Istanbul (LTR, February 1921, 101)

APPENDIX 3. ACCL Office in Galata in Istanbul (LTR, February 1921, 101)

APPENDIX 4. Partition Maps (From Ravndal to Secretary of State. 1918. "American Tasks in Turkey." U.S. National Archives, 1 October 1918)

APPENDIX 5. ACCL Board Meeting (LTR, 6 (no. 3, December 1916), 217.

APPENDIX 6. Ravndal at the Red Cross Hospital (LTR, 5 (no. 1, June 1915), 6.

“TÜRK-AMERİKAN TİCARİ İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİNDE ÖNEMLİ BİR İSİM:
BAŞKONSOLOS GABRIEL BIE RAVNDAL (1865-1950)”

Özet

Bu çalışma, Türk-Amerikan ticari ilişkilerinin genişlemesine önemli katkılar yapan Amerikan Başkonsolosu Gabriel Bie Ravndal'ın (1865-1950) hayatını incelemektedir. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar nispeten düşük seyreden ikili ticaret, takip eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye için artmaya başlamış ve kaydadeğer bir seviyeye ulaşmıştır. Karşılıklı ticaretteki bu genişleme dönemi esnasında Ravndal, Beyrut ve sonrasında İstanbul'a Amerikan diplomatik temsilcisi olarak gönderilmiştir. Kariyerinin çoğunu Osmanlı/Türk topraklarında geçiren Ravndal, özellikle Türk-Amerikan ticaretinin gelişmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Amerikan Levant Ticaret Odası ve İstanbul'daki Amerikan Kulübü'nün kurulmasına öncülük etmiştir. Bölge hakkında finansal, ekonomik ve ticari bilgiler sunan Levant Trade Review'in çıkarılmasını sağlamıştır. Ayrıca, isabetli ticari raporlar hazırlamış, ticaretin genişlemesinin önündeki engellerin kaldırılmasına çalışmış ve Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye ve ABD iş dünyası arasında farkındalığı artırmıştır. Bu nedenle, Ravndal'ın hayatının incelenmesi Amerikan iş dünyasının İstanbul'daki faaliyetlerine ek olarak ikili ticaret hakkında da detaylı bilgi sunacaktır. Ek olarak, bu araştırma Amerikan ticari stratejisindeki radikal değişimler ve Amerikan Dışişlerinin Amerikan ticaretinin gelişmelerine katkısı hakkında da bazı bilgiler içerecektir.

“ Anahtar Kelimeler

Türk-Amerikan Ticareti, Gabriel Bie Ravndal, Amerikan Levant Ticaret Odası, Dış Ticaret, İş Dünyası.

BORCUN İYİSİ VERMEK, DEREİN İYİSİ ÖLMEK: KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE BORÇ*

Şevkiye KAZAN NAS**

ÖZET

İnsanoğlu, tarihin başlangıcından bu yana her devirde borçlanma ya da borç alıp verme hususunda çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmış ve hep bir mücadele içinde olmuştur. Çoğu zaman üstesinden gelinemeyen bir sorun olarak güncelliğini koruyan borç alıp verme ya da borçlanma durumu dünya var oldukça da devam edecektir.

Yaşadığı toplumun bir ferdi olarak hayattan kendini uzak tutmayan klasik Türk edebiyatı şairleri, borç konusuna karşı kayıtsız kalmamışlar; çoğu zaman kişiye dert, keder, üzüntü, maddi ve manevi sıkıntı veren borçları ve borçla ilgili yaşananları, eserlerine yansıtmuşlar; bazen gerçek bazen mecazi anlamlarıyla borçlanmak, borcu taksitle ödemek, borcunu ipotek etmek, borcunu rehine bırakmak, borca karşılık takas etmek, borca karşılık senet vermek veya almak, borcun faizi, borçluya ödeme emri göndermek, borçluya verilen hapis cezası gibi borçla ilgili kavram ve terimleri şiirlerinde kullanmışlardır.

Bazı şairler, borç alıp vermenin olumsuzluklara sebebiyet vermesinden dolayı insanları uyarıyor; devrin insanına, bozulan dünya düzenine, toplumun aksayan yönlerine dikkat çekmek istemişlerdir. Bazı şairler de borçla ilgili kavram ve terimleri şiirlerinde kullanırken divan şiirinin geleneğinden, anlam dünyasından yararlanmış; bazen canını sevgiliye feda eden âşık ile borçlu; sevgili ile alacaklı arasında bazen de alacaklı olan âşık ile borcunu umursamayan sevgili arasında ilgi kurmuşlardır.

Bu çalışmada, klasik Türk şiiri ile sosyal hayat arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla, borçla ilgili terim ve kavramlarla ilgili bilgiler verilmiş ve klasik Türk şiirindeki yansımaları olan şiir örnekleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Borç, deyn, karz, ifâ, ödünç, borçlu, alacaklı, klasik Türk şiiri, divan şiiri.

* Makalenin geliş tarihi: 26.10.2020 / Kabul tarihi: 17.11.2020

** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sevkazan@gmail.com (Orcid ID: 0000-0001-2345-6789).

Giriş

Borç, ileri bir tarihte ödenmek veya geri verilmek üzere ödünç alınan mal ve para anlamında bir kelimedir, Türkçede de en çok bu anlamıyla kullanılır. Günlük yaşantımızda “borç almak”, “borç altına girmek”, “borç bini aşmak”, “borç etmek”, “borç gırtlacağına çıkmak”, “borç ödemekle, yol yürümekle tükenir”, “borç yapmak”, “borç yemek”, “borç yiğidin kamçısıdır”, “borç yiyen kesesinden yer”, “borca almak”, “borca batmak”, “borca girmek”, “borcun iyisi vermek, derdin iyisi ölmek”, “borcunu bilmek”, “borcunu kapatmak”, “borçtan kurtulmak”, “borç harç”, “dış borç”, “iç borç”¹ gibi kullandığımız pek çok atasözü ve deyimlerde de mal veya parayla ilgili borçlar ifade edilir. Ayrıca borç, kişileri birbirlerine karşı bir şey yapmak veya vermekle yükümlü kılan hukukî ilişki veya bu ilişkinin doğurduğu yükümlülük anlamında kullanılan bir hukuk terimidir ve iki veya daha fazla kişi arasında birini diğerine veya her ikisini bir birine karşı ödemekle yükümlü kılan hukukî bağıdır.²

Arapçada “deyn” kelimesi de “borç” manasına gelmekte ve “ödünç, satılan malın bedeli ve hazırda bulunmayan şey”; “kişinin zimmetinde sabit olan borç” anlamlarını taşımakta; alacaklıya “dâyin” borçluya “medîn, med-yûn”; borçlanmaya “tedâyün” denilmektedir.³ “Deyn” anlamındaki Arapça “karz” kelimesi de para borcuyla ilgili olarak sözlüklerde “geri ödenmek üzere verilen borç; ödünç verilen ya da alınan nesne veya para” olarak geçmektedir.⁴ Karz, İslam hukukunda altın ve gümüş benzeri para değerinde bir malı veya buğday, arpa gibi eşdeğer bir şeyi geçici bir süre için eşdeğerinin geri verilmesi ilkesine bağlı olarak birine veya birilerine ödünç verilmesi konusunda kullanılan bir terimdir. Aynı kökten türeyen “istikraz” kelimesi, “ödünç istemek/almak”; “iktiraz”, “ödünç almak”; “ikraz”, “ödünç vermek”; “mukriz”, “ödünç veren”; “müstakriz”, “ödünç isteyen/alan” ve

¹ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005, 298; İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, 209.

² Mehmet Akif Aydın, “Borç”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1992, 6, 285.

³ Mehmet Akif Aydın, “Deyn”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1994, 9, 266-268; İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 342; *Muallim Naci Luğat-ı Nâcî*, (hzl.Ahmet Kartal), TDK Yayınları, Ankara 2009, 111.

⁴ İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 852; Muallim Naci, *a.g.s.* 316.

“mukrez”, “ödünç olarak verilen mal” anlamındadır. Buna benzer bir nite-likte ve “hasene” sözüyle birlikte terkip oluşturarak Kur’an-ı Kerim’de⁵ de geçmektedir. Karz-ı hasen, güzel borç, faiz alınmadan verilen borç demektir. İslam inancına göre, muhtaç olanlara karşılıksız yardım, güzel bir ahlâki davranış olarak nitelenmiş, bunun yanında ihtiyacı olanlara da borç veya ödünç yoluyla yardımda bulunmak erdemli bir davranış olarak kabul edilmiştir. Hz. Muhammed, “karz” yoluyla yapılan yardım için bir hadisinde “Miraç gecesi cennetin kapısı üzerinde, sadaka on misli sevapla, borç ise on sekiz misli sevapla karşılanır yazılmış olduğunu gördüm ve Cebrail’e sordum: ‘Ödünç vermenin sadakadan üstün olmasının sebebi nedir?’ Cebrail, ‘Çünkü dilenci, yanında para veya mal olduğu halde dilenir, oysa borç isteyen kimse ancak muhtaç olduğu için dilenir.’ dedi.” der.⁶

Mecazen “birine karşı bir şeyi yerine getirme yükümlülüğü, verilen söz” anlamındaki borç kelimesi Arapça “îfâ” kelimesini de karşılamaktadır. “Bir şeyi tam olarak yapmak, yerine getirmek, eksiksiz vermek, ödemek”⁷ anlamındaki “îfâ” İslam hukukunda dinî yükümlülüklerin ve bireysel borçların gereğince yerine getirilmesi ve sonlandırılmasıdır.⁸ İfâ, Kur’an ve hadislerde de gerek insanlar arası ilişki, gerekse insan-Tanrı ilişkisi bağlamında kullanılmaktadır. Çalışan insan için borç bir sıkıntı değil, tam tersi bir teşviktir; çünkü borçlu olan kişi onu ödemek için var gücüyle çalışacak, borcunu ödemekle rahata kavuşacaktır.

Borç, tarih boyunca insanoğlunun hayatının bir parçası olmuş; çoğu zaman kişiye dert, keder, üzüntü maddi ve manevi sıkıntı vermiştir. Bütün bu yaşananlar, edebî eserlere de yansımış; “borç”, “deyn”, “karz”, “îfâ”, “ödünç” vb. gibi kelimelerle ifadesini bulmuştur.

⁵ Bakara (2/245), Mâide (5/12), Hadîd (57/11), Müzemmil (73/20) ...

⁶ İsmail Parlatır, *Açıklamalı İslâmî Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, 392-393; H.Yunus Apaydın, “Karz”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, 24, 520-521.

⁷ İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 694; Muallim Naci, *a.g.s.*, 251.

⁸ İsmail Parlatır, *a.g.e.*, 348.

Borç Alıp Vermek, Borçlanmak ve Borcu Zamanında Ödemek

Borç alıp verme adabının bir tarafı borçlanan/borçlu kişi, diğer tarafı da borcu veren/alacaklı kişidir. Borç, geri ödeme niyeti ile alınmalı, alacaklının iyi niyeti suiistimal edilmemelidir. İnsanlara yük olmamak için borcu zamanında ödemek gerekir. Sürekli borçlanma ya da borcunu zamanında ödeyememek borçlu kişiyi yalan söylemeye, sözünden dönmeye zorlayabilir.

Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye* isimli eserinde “borcun muhabbeti/sevgiyi kesen bir makas gibi dostluk bağıni kestığinin; bu yüzden ahbaba bile borç verilmemesinin, eğer borç verilecek olursa dostuyla arasının açılacağıın; Allah rızası için verilen borcun önce çok hoş gibi görünse de sonradan çirkin görüneceğinin; borçlanmak zorunda kalınması hâlinde ödemeyi yapmanın farz olduğunun bilinmesi gerektiğini söyler ve borç alıp verme konusunda nasihatler eder:

Karz mıkırâz-ı muhabbetdür bil

Kâtî'-ı rişte-i ülfetdür bil

İtme ahbâbuna dahi ikrâz

Kesmesün aranızı ol mıkırâz

Evvelâ olsa dahi müstahsen

Sonra çirkin görünür karz-ı hasen

İktizâ itse de sen alsan karz

Va'desi yokdur edâsın bil farz (Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye* /733-736)

Şair Süheylî de borcun muhabbeti/sevgiyi kesen bir makas gibi dostluk bağıni kestığini, alacaklının borçludan borcunu geri istemesiyle birlikte dostluğun biteceğini söyler ve eğer dostlarıyla arandaki dostluk bağıni kesilmesini istemiyorsan borç verme, der:

Dostluk kat' olmasun dirsən eger ahbâbdan

Karz kılma 'arz-ı mıkırâz-ı mahabbet oldı karz (Süheylî, G.146/2)

Şair Esîrî, geri alınmak üzere verilen paranın arkadaştan istenemeyeceğine, ne zaman istenmeye kalkışılırsa arkadaşın kaçmaya başlayacağına ve böylece onunla olan dostluğun bozulacağına inanır. Bu yüzden ödünç vermeye hoş bakmaz:

Ödünç virme senünle dost olana
 Ki dostluğu giderür aranızdan
 Kaçan isteyesin gönli hoş olmaz
 Tolanur tulunur gayrı o gözden (Esîrî, Kt.22/1-2)

Şair Nâbî, ihtiyaç dışında, ihtişam ve gösteriş için borca girilmesini uygun görmez ve *Hayriyye* isimli mesnevisinde oğluna borç konusunda dikkatli olması hususunda bazı nasihatler eder:

İhtişâm âdemi medyûn eyler
 Derdin efzûn çiğerin hûn eyler (Nâbî, *Hayriyye* / 711)
 Gûşuna bu sözümi eyle güher
 Deynden pek sakın iy cân-ı peder (Nâbî, *Hayriyye* / 718)

Nâbî, borçtan sakınılmasını, borcun insana kötü yönde etkileyeceğini, Eflatun gibi bir filozofu bile mecnuna döndüreceğini, bilgin kişileri ahmağa çevireceğini, insanın korkusuz bir aslan gibi olsa da borcundan dolayı korkak bir kadına benzeyeceğini, borçlunun boynu bağlı köleden farkının olmadığını, vücudu sağlıklı gibi görünse de gönlünün hep sıkıntılı, hasta olacağını söyler:

Âdemi deyn dîger-gûn eyler
 Ger Felâtûn ise mecnûn eyler
 Deyn dânâları eyler gevden
 Şîr-i merdân ise de eyler zen
 Cismi sıhhatde derûnı haste
 Dâyine bende-i gerden-beste (Nâbî, *Hayriyye* / 719-721)

Borç, kafayı meşgul gönlü tedirgin eder. İnsanı hem maddi hem de manevi sıkıntıya sokar, inciterek ayaklar altına alır; borçluyu dertli yapar ve diğer insanlara rezil eder. Borcunu ödeyemeyen insanın gözüne uyku girmez, rahatı kaçır. Nâbî, oğluna nasihat ederken "Borçtan Allah seni korusun" diyerek oğlu için Allah'a da dualar eder:

İde medyûnunu pâ-mâl-i cefâ
 Derdmendi ide hâlka rüsvâ
 Bulmaya deynin edâya kudret
 Uça çeşminde zamân-ı rahat
 Deynden böyle gözüm nûrı seni
 Saklasun Hazret-i Allâh-ı gani (Nâbî, *Hayriyye* / 726-728)

Ravzî, “Borç yükü altında, her kimin ‘elif’ gibi uzun ve düzgün olan boyu, ‘nûn’ harfi gibi eğrilmezse dünyanın elemelerini çekip asla kimseye muhtaç olmaz.” anlamındaki beytinde, “deyn altında nûn olmak” ifadesiyle borç yükü altında ezilmeyi anlatırken dertten bükülen insanın boyunun ‘nûn’ harfine benzediğini belirtmiş ve ‘deyn’ kelimesinin son harfinin de ‘nûn’ olduğunu ima etmiştir:

Elif kaddi kimün kim bâr-ı deyn altında nûn olmaz
 Çeküp âlâm-ı dehri kimseye hergiz zebûn olmaz (Ravzî, G.346/1)

Kişinin borç almasındansa elbisesini ve halısını satması daha iyidir. Gerirse aç ve çıplak yatmak, borçlanmaktan daha güzeldir. Hele dava açacak kimse olmayacağı için, borçsuz yaşamak bir nimettir:

Hoşdur esvâb u bisâtın satmak
 Deynsüz aç u bürehne yatmak
 Deyne nisbetle bu bir ni‘metdür
 Hele da‘vâcısı yok râhatdur (Nâbî, *Hayriyye* / 729-730)

“Borç alanın yüzü parlak olmaz.” anlamındaki beyitte Sünbülzâde Vehbî, borcun insanın psikolojisini olumsuz etkileyebileceğini, aile içi huzursuzluklara sebep olabileceğini, eş-dost ilişkisini bozabileceğini ima eder ve “Allah kimseyi borca düşürmesin” diye dua eder:

Rûy-ı medyûnda kalmaz revnak
 Mübtelâ eylesün kimseyi Hakk (Sünbülzâde Vehbî, *Lütfiyye*, 742)

Hz. Muhammed, borcunu ödemek niyetiyle borçlanan kişiye Allah’ın yardımcı olacağını hadislerinde bildirir. Ayrıca ödeme sıkıntısı içinde bulunan borçluya kolaylık gösterilmesini, alacağın kırıcı olmayan bir tarzda talep edilmesini tavsiye eder. Böyle davranan alacaklıya Allah’ın dünya ve ahirette kolaylık göstereceğini belirtir. Hz. Peygamber de bütün borç ilişkilerinde bu

ilkelere uygun davranmış, ödünç aldığı parayı ödediğinde alacaklıya teşekkür etmiş ve “ödünçün karşılığı ancak îfâ ve teşekkürdür.” demiştir.⁹

Şair Esîrî, “Bir kişiye iyilik amacıyla bağışta bulunursan, bir daha kesinlikle onu anma. Allah onun sevabını verir. Yaptığın iyiliği başa kalkma ama ödünç verdiysen onu iste.” anlamındaki kıt’asında borcun geri ödenmesi gerektiğini de ima eder:

Eger ihsân idersen bir kişiye
Ki zinhâr anma bir dahı anı sen
Hak için olanun ecrin virir Hak
Ödünç virdünise iste anı sen (Esîrî, Kt.26/1-2)

Sünbülzâde Vehbî de yük olarak nitelendirdiği borcu zamanında ödemekten yanadır ve borcunu ödemeye niyetlenen kişiye Allah’ın yardımcı olacağına inananlardandır. Mesnevisinde “Borç almak iyi bir şey değildir; ama borç para almaya mecbur kalırsan vaktinde ödeme konusunda kusur etme. Sakın o yüke katlanma, ödemede tembellik etme. Borcu ödemek niyetiyle alırsan Allah sana elbette yardımcı olur. Borcun zamanında ödenmesi, borç sahibi için güzel bir davranıştır.” der.

Külfet-i deyne de olsan mecbûr
Kılma vaktiyle edâsında kusûr
Sakın ol bâra tahammül itme
Hiç edâsında tekâsül itme
Alıcak niyyetün oldıkda edâ
Sana imdâd ider elbette Hudâ
Ehl-i deyne yakışur ol haslet
Ki ide deynin edâya himmet (Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye*, 744-747)

Borçlular, borçlarını ödeyemedikleri takdirde sıkıntıya düşer ve çoğu zaman bir yardım eli olmadan o sıkıntıdan kurtulamazlar. Fakirlerin borçtan dolayı yaşadıkları sıkıntılara dikkati çeken şair Hayretî, “Senin kapın adalet kapısı imiş, şikâyet etmeye geldim; yoksul elinden feryat etmeye ve borç elinden yardım istemeye geldim.” anlamındaki beytinde memdûhuna seslenir; fakirler ve borçlular adına yardım ister, içinde yaşadığı toplumun sıkıntılarını dile getirir:

⁹ Bilal Aybakan, “İfâ”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2000, 21, 498.

Bâb-ı 'adl imiş kapun geldüm şikâyet eyleyü
Fakr elinden el-figân u deyn elinden el-amân (Hayretî, K.15/32)

Pek çok insan, yol açacağını bildiği bütün sorunlara rağmen daha iyi bir yaşantı için borçlanmakta ve zamanla borçla yaşamaya da alışmaktadır. Borca girmeden hayatta kalmanın neredeyse imkânsız olduğuna inanılmakta ve çoğu zaman borç karşısındaki sorumlulukların ağırlığı altında yaşamlar sürdürülmektedir. Şâir Esîrî, "Bu dünyada altın ve gümüş gibi güzel yüzlü bir sevgili görmedim. Bütün herkes ona kul ve âşık olmuş. Kimse ondan yüz çevirmez. Doğuda ve Batıda her yerde onun hükmü var, her buyruğu kabul olur." anlamındaki beyitlerinde parasız hiçbir şeyin olmayacağını, her şeyin onunla biteceğini ima eder:

Görmedüm ben bu cihânda sîm ü zer gibi nigâr
İns ü cinn ü cümle 'âlem ana bende ana yâr
Kimse andan yüz çevürmez buyruğu olur kabûl
Maşrık u mağribde dahı cümle anun hükmi var (Esîrî, G.46/1-2)

Şair Esîrî'nin "her muradın parayla gerçekleştiğini, parası olan kişiye her kapının açıldığını ve bey gibi davranıldığını; ama elinde parası olmayan insana rağbet edilmediğini, it gibi muamele gördüğünü" söylediği kıt'ası "Zengin, arabasını dağdan aşırır; fakir, düz ovada yolunu şaşırır." atasözünü de hatırlatmaktadır.

Sîm ü zerle hâsıl olur her murâd
Beg gibi derler sana gel sen berü
Lîkin olmasa elünde sîm ü zer
İt gibi derler sana git sen gerü (Esîrî, Kt.25/1-2)

Klasik Türk şiirinde sevgilin en belirgin özelliği âşığına karşı acımasız ve ilgisiz oluşu; âşığın en dikkati çeken vasfı ise sevgiliye olan karşılıksız aşkı ve ondan ayrı kalmanın verdiği üzüntüyle daima dertli yaşamasıdır. Âşığın canı, kendisine ait değildir; geçici ve emanet olarak verilmiş ve her an istenebilecek bir borç gibidir. Âşık için canı sevgiliye vermek üzülecek bir şey değil; aksine her an fırsat kollanan sevinilecek bir durumdur. Âşığın canını verip vuslatı kazanmaya çalışmaktan amacı bir an önce sevgiliye kavuşmaktır. Sevgili uğruna canını vererek borcunu ödemek âşığın en büyük emelidir. Bu yüzden âşık, borç olarak kabul ettiği canını vermekten çekinmez. Âşığın canı ve vücudu nakd olarak hayal edilir. Sevgiliye ulaşabilmek için âşık tarafından

canın ve vücudun cömertçe harcanmasından dolayı âşık hep borçludur. Âşığın borçlu olarak tasavvur edilmesinin en önemli sebebi her şeyini sevgilinin yoluna feda etmesi, onun için harcamasındandır. Sevgilinin verdiği bütün acı ve ıstıraplara rağmen âşığın ondan vazgeçememesinden dolayı âşık, borç almak için uğraşan birisine benzetilir.

Klasik Türk şiirinde bazen âşığın gözünde sevgili borçlu; âşık ise alacaklı gibidir. Sevgili, âşıkların gözünde bir sultandır. Âşığın gönlünün hâli, aşk şahı olan sevgiliye arz edilince âşık da sevgilinin kendisine borçlu olduğunu, borcun birkaç öpücük karşılığında ödenebileceğini düşünür. Aslında burada ima edilen âşığın yeniden can bulma inancıdır:

Edince şâh-ı 'aşka sûret-i hâl-i dilim i'lâm

O şûhu bana birkaç bûseye medyûn yazmışlar (Sünbülzâde Vehbî, G.85/2)

Âşığın Can Borcu

Klasik Türk şiirinde sevgiliden gelecek belanın karşılığında âşığın borcu, can nakdidir. Âşık, sevgilinin belasını kendi canını vererek satın almak ister; ancak sevgili buna yanaşmadığı için âşığın borcunu ödemesi çok kolay bir şey değildir. Hayâlî, "Sana bir can borcum var, bunu ödemeye geldim ama borcumu almazsın, işte esas bela budur." diyerek borcun alacaklısı olan sevgilinin her türlü belasını satın almaya dünden razı olduğunu ifade eder. Burada hem "borcum alınmaz", hem de "ne kadar para versen alınması mümkün olmayan, alınmaz bela" anlamı söz konusudur:

Can nakdi borcum idi belâna ana ne söz

Geldüm edâya borcum alınmaz belâ budur (Hayâlî, G.133/2)

Sevgilinin yolunda canını da başını da feda etmeye hazır olduğunu ve bunu bir borç gibi gördüğünü belirten âşık, vazifesini bir bir yerine getirmeye hazırdır:

Yolunda cân ü başı n'ola eylersem fedâ bir bir

Efendi borcumuzdur eylerüz anı edâ bir bir (Süheylî, G.64/1)

Gelibolulu Sun'î "gümüş tenli sevgili, eğer âşıktan karşılıksız yani faizsiz bir borç isterse ona yok dememek gerekir." der ve her şeyini karşılıksız verme konusunda âşığa nasihatler eder:

Yok dime hiç filoriyi vir o sîm-tene
Çekmek isterse eger kim seni karz-ı hasene (Gelibolulu Sun'î,
G.154/1)

Şair/âşık, "Gel efendim, gel, gönül ve can sermayesini teslim edelim; ölmeden sana borcumuzu ödeyelim." anlamındaki beyitte de sevgiliye canını ve gönlünü seve seve feda etmek istediğinden, borçlu olarak ölmek istemediğinden söz eder:

Gel begüm gel dil ü cân nakdini teslim edelüm
Ölmedin borcumuzı sana edâ eyleyelüm (İshak Çelebi, G.182/3)

Âşığın canı, her an istenebilecek geçici olarak verilmiş bir borç gibidir. "Gönül, alışveriş olduğunda borcunu ertelemeyiz, senin yüzünü gördüğün anda canını hemen teslim eder." anlamındaki beyitte Üsküplü İshak Çelebi, âşığın canının her an istenebilecek ve ödenebilecek bir borç olduğunu vurgularken borcun zamanında ödenmesi, ertelenmemesi konusunda da imada bulunur:

Dil yüzün gördüğü dem cânını eyler teslim
İrteye komaz öder borcunu bâzâr olıcak (İshak Çelebi, G.131/5)

Sevgiliye olan can borcunu inkâr etmeyen âşık, "Ey gümüş tenli olan put gibi güzel sevgili! Sana can vermek benim borcumdur. Hemen bu borcumu teslim edeyim ki Hz. Peygamberimiz 'Borç dinin ayıbıdır, kusurudur.' der." anlamındaki beyitte borcun zamanında ödenmesi gerektiğini vurgular:

Sana cân virmek ise borcum ancak ey büt-i sîmîn
Hemân kabz ile teslim ideyin "e'd-deynü şeynü'd-dîn" (Hasan Ziyâ'î, G. 337/1)

"Deyyân" kelimesi "herkesin hesabını ve hakkını en iyi bilen ve veren" anlamındadır ve Allah'ın isimlerindedir. Bir kimse, borcundan kurtulmak için Deyyân olan Allah'a nasıl yalvarırsa âşık da can borcunu ödemek için ondan medet umar:

Benüm cânân yolına 'âkıbet cân virmedür borcum
Halâs it deynden 'âlemde her medyûnu yâ Deyyân (Hasan Ziyâ'î,
G.322/2)

Âşık, vuslat metânını almak için canı ile sevgiliye müşteri olur. Vuslat karşılığında canını vermek ister ve bunun için sevgiliden borç ister. Ancak ne fayda ki sevgili ona bu borcu vermeyi kabul etmez:

Metâ'-ı vuslata cân ile müşterîyem lîk
Ne sûd virmez o rûh-ı revân vâme bana (Süheylî, G.4/4)

Âşık, "Ey ölüm! Sana can borcum var. Ben ömür nakdimi sevgilinin gamına verdim. Sana sözümden başka verecek bir şeyim kalmadı." derken ölüme borçlanmasının sebebini izah eder ve ömrü bir nakde benzetir:

Nakd-i 'ömri gama virdüm sana cân borcum var
Benden ey merg alacagun senün ikrârumdur (Emrî, Kt.135/3)

Âşık, sevgiliye gönül nakdini vermiş ve karşılığında onun busesine talip olmuştur. Ancak gonca ağızlı sevgili, alacaklı olan âşıktan kaçmakta ve bir busesini esirgemektedir:

Nakd-i dil almış durur bir bûse borcu vardur
Anun için Emrîye görünmez ol gonca-dehen (Emrî, G.366/6)

Âşık, sevgiliyi öptüğü için borçlanır ve borcunu canını vererek ödemek ister. Üsküplü İshak Çelebi "Dudağından öptükse kanlı olmadık ya; gel, aldığımız bu öpücüğün yerine canımızı verip borcumuzu ödeyelim." diyerek sevgiliden aldığı bu öpücük yüzünden onunla düşman olmak istemez. Sevgilisinin âşıktan yüz çevirmesi canın bedeni terk etmesi gibidir. Beyitte "cânâ /ey can" diye nida etmesi âşığın, sevgiliyi canı olarak görmesi ve kendi canının sevgiliye ait olduğunu düşünmesindedir:

Lebünden öpdük ise kanlu olmaduk cânâ
Yerine cân virelüm borcumuz gel ödeyelüm (İshak Çelebi, G.181/4)

Vusûlî'nin "Ezelden dudağını öpüp can akçesi için söz vermiş; gönül artık canı teslim etsin, çünkü borcudur." anlamındaki beytinde âşık, ruhların yaratıldığı elest meclisinde, sevgilinin dudağını öpmenin karşılığında can nakdini ödemeyi vadetmiştir. Bu yüzden âşık, sevgilinin verdiği bu sözü unutmamasını, buse borcunu ödemesini ister:

Ezelden bûse-i la'lün alup cân nakdin etmiş 'ahd
Gönül şimden-gerü teslîm etsün çünkü deynidir (Vusûlî, G. 66/4)

Âşık, ayrılık günü gelmeden sevgilinin yoluna canını feda etmek istediğini bildirirken "Borcu ilk fırsatta ödemek gerekir, erteleyip durmak yanlıştır, gelecek günlerin ne getireceği bilinmez." anlamındaki "Borç iyi güne kalmaz" atasözünden de yararlanır:

İrmedin rûz-ı firâk eyleyelüm cânı revân
Bâkiyâ çün dinilür ey güne katlanmaz deyn (Bâkî, G.378/5)

Borcu Taksitle Ödemek

“Taksit”, bir borcun tamamının belirlenen aylara göre eşit olarak bölünmesi ve belli zamanlarda parça parça ödenecek olan borç para anlamında bir kelimedir. Bir şeyi belli aralıklarla, belli miktarlarda ödeme şartları ile almak veya satmak manasında “taksitle bağlamak” deyimini de kullanılır.¹⁰

Şair Nâbî, ömrü “çâr taksit” tabiriyle dile getirirken tıpkı bir borcun zamana yayılarak eşit miktarlar halinde verilmesi yani taksitle ödenmesi gibi, ömür nakdinden elde edilen kazancın da gittikçe bitmekte olduğunu anlatır. İnsanın doğumu, ilkbahar; gençliği, yaz; orta yaşlılığı, sonbahar; yaşlılık ve ölüm zamanı da kış gibi düşünüldüğü için şiirde insanın ömrü, dört devreye ayrılmış¹¹ ve nakit olarak ele alınmıştır:

Bitmege nakd-i ‘ömrden mahsûl
Çâr taksît olındı çâr füsûl (Nâbî, M.VIII/62)

Birbiri içine girmek, yığılıp kalmak, birikmek demek olan “tedâhül” kelimesi bir borcun taksitleri süresi sonunda verilmeyip sonrakiler ile karışması ve birikmesi, ödemede gecikmek, ödenmeden birikmek anlamındadır.¹² Nâbî’ye göre âşık, can nakdini sevgiliye vermekte geciktirdiği için âşığın sevgiliye olan borcu bitmemiştir. Gönlün nakde benzetildiği beyitte zülûf/saç ve şâne/tarak, alıcı ile satıcı olarak düşünülmüştür:

Nakd-i dil havfum odur kim arada ola telef
Zülf ile şâne miyânında tedâhül var iken (Nâbî, G.548/3)

Borçluyu Sıkıştırmak

¹⁰ TDK, *a.g.s.*, 1893; İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 1623; Muallim Naci, *a.g.s.*, 658.

¹¹ Kıyafetnamelerde ve nasihatnamelerde de insan ömrünün bu şekilde sınıflandırılmasından hareketle, bu tasnif geleneksel anlayışın yansıması olduğu anlaşılmaktadır.

¹² Muallim Naci, *a.g.s.*, 676; TDK, *a.g.s.*, 1929; İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 1659; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, III, 433.

“Tekâzâ”, alacaklının borcunu ısrarla istemesi, borcunu ödemesi için borçluyu sıkıştırması demektir.¹³ Şair Necâtî, “*Ey ecel! Sevgilinin yaralayıcı ve can yakıcı gözü Necâtî’nin canına zaten havale edilmiş; bir de sen çıkıp borcunu almak için sıkıştırma, kapıya dayanma*” anlamındaki beyitte kendisini tecrit ederek sevgilinin yaralayıcı bakışlarının canını almak üzere olduğunu, ecelin gelip onun gözünü korkutmasına gerek olmadığını söyler ve sevgiliden ayrı geçen her günün zaten bir ölüm olduğunu vurgular. Beyitte “ecel”, hakkını isterken borçluyu zorlayan bir alacaklı olarak kişileştirilmiştir:

Canuna oldu Necâtinin havâle çeşm-i yâr
Ey ecel sen de gelüp itme tekâzâ bir yana (Necâtî, G.3/9)

Necâtî gibi Yahya da “Ey ecel!” sözüyle ecele hitap ederek başladığı aşığıdaki beytinde eceli borçluyu zorlayan bir alacaklı olarak kişileştirir. Can, zamanı gelince alınmak üzere insana verilmiş bir borç gibidir. Âşık, can nakdini sevgiliye vermek için lazım olacağını, kendisini sıkıştırmamasını, canını almak için ecelin ısrar etmemesini söyler.

Ey ecel sen de tekâzâ itme alma cânımız
Lâzım olur virmege cânâna nakd-i cân bize (Ş.Yahya, G.326/4)

Bâkî’nin aşağıdaki beytinde ise sevgilinin gamzesi, borçluyu yani âşığı sıkıştıran bir alacaklı durumundadır. Şair, sevgilinin gamzesinin borç ödeme konusunda âşığı zorlamaması gerektiğini; zira âşığın sevgiliye olan can borcunu inkâr etmediğini ve dudağına teslim ettiğini belirtir:

La’lüne teslîm ider cân borcın inkâr itmez
Kılmasun gamzen tekâzî çekmesün medyûnlugum (Bâkî, G.325/2)

Borcunu İpotek Etmek ya da Rehine Bırakmak

“İstiglâl”, borca karşılık bir mülkü rehin koyma, ipotek demektir. Rehin, bir alacak karşılığında teminat işlevi görmek ve gerektiğinde bedelinden bu hakkı tahsil etmek üzere bir malın alacaklı tarafından alıkonulmasını sağlayan akdi veya teminat işlevi gören malı ifade eder. Rehinden amaç, alacağın teminat altına alınması ve borcun vadesinde ödenmediği takdirde gerektiğinde rehin edilen malı sattırarak, alacağı ondan tahsil etmektir.¹⁴ Toplumda

¹³ İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 1671; Muallim Naci, *a.g.s.*, 656.

¹⁴ İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 775; Muallim Naci, *a.g.s.*, 285; Halit Çalış, Hasan Hacak, “Rehin”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2007, 34, 538-542.

ahlâkî değerlerin sarsıldığını, alışveriş işlerinde borca girmenin uygun olmadığını, güvencesiz hiç kimseye borç verilmemesi gerektiğini ve borç verirken de borca karşılık rehin almanın uygun olacağını hatırlatan Nâbî, çoğu kişide Allah korkusunun az olduğunu ve bu yüzden insanların borcunu gizlemeye veya inkâr etmeye hazır olabileceklerini düşünür ve bu konuda oğlunu uyarır:

Virme bî-rehn sakın kimseye mâl
 Ki olur sonra mü'eddî-i cidâl
 Halkda haşyet-i Hak nâdirdür
 Ketm ü inkâra hemân hâzırdur
 Geçinür virmemede hakkı metîn
 Kârıdur eylemek inkâr ü yemîn (Nâbî, *Hayriyye* /731-733)

Âşığın gönül mülkü, sevgiliye ipotek edilmiş ya da rehin bırakılmış; güzellerin senet yazıcıları tarafından da gönül mülkü rehin edilip borç diye yazılmıştır. Âşık, gönlünü sevgiliye rehin olarak vermesine rağmen hâlâ borçtan kurtulamamıştır:

Olanlar Nâilî imzâ-nüvîs-i hüccet-i hûbî
 Gönül mülkünü istiglâl edip merbûh yazmışlar (Nâilî, G.87/9)

Rehine eşya bırakma, borçlu kalınan bir yere rehin olarak eşya bırakma anlamındadır. Azmizâde Hâletî, "Ey Sofu! Meyhanede rehin koyacak bir nesne arıyorsun, niçin cübbeni ve sarığını rehin bırakmıyorsun?" diyerek meyhaneye borçlanma ve rehin bırakmadan söz eder:

Mey-hânedede rehne koyacak nesne ararsın
 Ey sûfi niçün cübbe vü destârı komazsın (Azmizâde Hâletî, G.646/3)

Şiirde şarap için sahip olunan en değerli nesnelere vazgeçilmiş "şalvar, hırka, cübbe, sarık, altın işlemeli dua muskası, defter, kitap, deve" gibi varlıklar rehine bırakılmıştır.¹⁵ Bâkî'nin hırkasının uzun zamandır meyhanede rehinde kaldığı; hırkanın yanı sıra divanını ve defterini kaptırmaktan da korktuğu aşığıdaki beyitten anlaşılmaktadır:

¹⁵ İ.Hakkı Aksoyak, "Hırkayı (Deveyi, Şalvarı) Şaraba Vermek Söyleyişi Üzerine Art-Zamanlı Yöntemle Bir Deneme", *Milli Folklor*, Ankara 2011, 23/91, 85-90.

Hayli demdür hırka rehn-i hâne-i hammârdur
Havfum oldur ki ola dîvân ile defter bile (Bâkî, K.10/10)

Nedim'in beytinden ise âşğın meyhaneciye "altın işlemeli muska"sına kadar her şeyini rehin olarak verdiği görülmektedir:

Mâ-melek şeyhim bütün hammâra rehn olmuş gibi
Delk-ı peşminden müzehheb nüsha-i evrâda dek (Nedîm, G.58/3)

Borca Karşılık Takas Etmek

"Borcunu alacağına karşılık tutmak suretiyle ödeşmek, sayışmak, değişmek"; "bir malı kendi değerinde başka bir mal ile değiştirmek"; "birden fazla kişi arasında karşılıklı zimmet borçlarının mahsup edilmesi" anlamındaki "takas", borcu sona erdiren özel yollardan birisidir. Borçlunun ödeme gücünden yoksun olduğu, nakit sıkıntısı çektiği veya ödemek istemediği durumlarda alacaklının hakkına kavuşmasını sağlar.¹⁶ Hevâyî'nin beytinde para yerine eski demiri yani hurdayı verip yerine keçiboynuzu alan, borcunu alacağına karşılık tutmak suretiyle ödeşen çocuklardan söz edilmiştir:

Akçasız eski demirle nola alsa etfâl
Bir tulum baldurur aynıyla keçiboynuzu¹⁷ (Hevâyî, G.163/2)

Borç İçin Senet Vermek ve Almak

"Temessük", bir borcun karşılığı olmak üzere borçlu tarafından verilen senet, borç için alınıp verilen kâğıt, tahvil veya hüccet; ödenecek olan borç için alacaklıya verilen ve borcu resmi olarak güvence altına alan imzalı evrak anlamındadır.¹⁸ Nâbî, "Borç senedine mühür vurulduğu zaman, tüm tedbirlerin sonu olduğu anlaşılır." anlamındaki beytinde borç senedine vurulan mühür veya imzadan bahseder:

¹⁶ İsmail Parlatır, *a.g.e.*, 635; Abdullah Kahraman, "Takas", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2010, 39, 451.

¹⁷ Neslihan Koç Keskin, *17.Yüzyıl Divan Şiirinde Osmanlı Sosyal Hayatının İzleri*, Kurgan Edebiyat, Ankara 2018, II, 249.

¹⁸ İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 1681; Muallim Naci, *a.g.s.*, 693; M.Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 453; S. Mübahat Kütükoğlu, "Temessük", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2011, 40, 413; İsmail Parlatır, *a.g.e.*, 598.

Anlanur deyn temessüklerinün mührinden
Nâbîyâ âhir-i mecmû'-ı devâ olduğu key (Nâbî, G.851/7)

Dünyayı ya da zamanı bir çarşı olarak gören Nâbî; kulun/âşğın, Allah'a/sevgiliye olan can borcunu dile getirir. İnsanın dünyada borç senedi olduğunu; sözlerinin borç senedindeki bir mühür yani alacaklıya bir teminat işlevi göreceğini ifade eder:

Sûk-ı devrânda biz ol deyn temessükleriyüz
Hep bizüm hâtemümüzdür basan ikrârumuza. (Nâbî, G.798/5)

Borç senedi, en az iki kişi arasındaki anlaşmayı tespit eden ve karşılıklı imzalanan ve maddi değeri olan bir belgedir. Ancak borç senedine vurulan mühür bazen sahte olabilir. Haşmet, şiirinde esnafın borç senedine sahte mührün vurulmasını ve esnafın dolandırılmasını anlatırken evrakta sahtecilik olarak nitelendirilen bazen karşılıksız çek bazen de senet sahteciliği diye adlandırılan ticaretteki dolandırıcılığı da dile getirir:¹⁹

Hâtem gibi nâm ister isen semt-i sehâda
Bas mührü temessüklere esnâfı dolandır (Haşmet, K. 23/47)

“Tahvil” de “malî ve ticarî bir işe ortaklık hakkını veren bir tür senet, hisse senedi” anlamında borç senedir. Devletçe yapılan borçlanmalar için verilen senetlere de “tahvil” denilmiştir.²⁰ Nâbî'nin aşağıdaki beytinde güneş, eline borç senedini almış ve tahsile çıkmış bir alacaklıya; şebnem de rengi ve şekli nedeniyle gümüş bir dirheme, borcun ödendiği paraya benzetilmiştir.

Alıcak mihr destine tahvîl
Eyledi mâl-i şebnemi tahsil (Nâbî, M.VIII/55)

Borçluya Ödeme Emri ve Görevli Göndermek

Sözlükte “Birinin emrine bırakma, gönderme, bir paranın ödenmesini bir üçüncü kişiye çevirme, resmî dairelere yazılan yazıların ilgili birime gönderilmesi ve bunu belirten notun evrak üzerine kaydedilmesi”²¹ anlamlarına gelen “havale”, İslam hukukunda “borcun bir kimsenin zimmetinden başka

¹⁹Yahya Yüksel, *Klasik Türk Şiirinde Ticaret*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2017, 501-502.

²⁰İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 1617; Muallim Naci, *a.g.s.*, 654; İsmail Pakalın, *a.g.e.*, 3/381.

²¹İsmail Parlatır, *a.g.s.*, 600.

bir kimsenin zimmetine nakledilmesi veya bunu sağlayan akid" şeklinde tanımlanır.²²

Klasik Türk şiirinde aşk ve âşıklığın vazgeçilmez gereği, sevgiliye sadakatle hizmet, malı mülkü feda etmek ve canı ortaya koyma suretiyle vuslatı talep etmek, sevgilinin gönlünü elde etmeye çalışmaktır. Can, sevgili yolunda harcanılması gereken bir kıymet olması nedeniyle nakddir; ancak âşık, can nakdini sevgiliye vermekte geciktiği için borcu bitmez. Aşk ülkesinin sultanı olan sevgili/alacaklı, can nakdini almak için âşiğa/borçluya ödeme emri belgesi ya da ödemeyi tahsil etmek için görevli göndermektedir:

Cân nakdin almaga yine sultân-ı 'ışkdan
Başladı gelmege bana her gün havâleler (İshak Çelebi, G.32/5)

Âşığın can nakdini almak için görevli olarak gönderilen bu havâle yani elinde ödeme belgesi olan görevli, bazen sevgilinin gamzesidir. Hayâlî'nin beytinde sevgili, deftere benzeyen yüzünü açar ve oradaki borç yazısını yani yeni çıkmaya başlayan ayva tüylerini âşiğa gösterir. Hat kelimesinin yazı anlamına gelmesinden dolayı yanak ya da yüz bir deftere; tüyler de bu yanak sayfasına yazılmış yazı olarak hayal edilmiştir:

Aldı cânlar nakdini olup havâle gamzesi
Şimdi gelmişdir hatı uşşâka defter gösterir (Hayâlî, G.68/4)

Şair Defterî de sevgilinin gamzesini âşığın can nakdini almaya gönderilen yani elinde ödeme belgesi olan görevliye benzetir ve sevgiliye "Ey âlemin şahı!" diye seslenir. "Sana bir can değil mi borcumuz, onu da gerekirse hemen veririz." diyerek borç olarak kabul ettiği canını seve seve feda etmekte bir sakınca görmediğini vurgular:

İki de bir gamzen eylersin havâle üstime
Ey şeh-i âlem sana bir cân degül mi deynimiz (Defterî, G.66/3)

Sevgilinin kirpikleri, âşıktan borcu almak için görevlendirilen bir havâle gibidir. Kirpiklerin havâle olarak gönderilmesi teşbihinde âşığın canının yanması, acı ve ıstırap çekmesi söz konusudur. Necâtî, "Ey sultanım! Kirpiklerin havâleleri gönderir ama ben fakir bir kulun sana verecek ne borcu var?" anlamındaki beytinde, zavallı âşığın sevgiliye karşı borcunun hiç bitmeyeceğini ima eder:

²² Ali Bardakoğlu, "Havâle", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1997, 16, 507-512.

Bu fakîrin ne borcu var şâhım
Ki müjen gönderir havâleleri (Necâtî, G.571/3)

Klasik Türk şiirinde sevgili, alacaklı; âşık da borçludur. Can, zamanı gelince alınmak üzere verilmiş bir borçtur. Âşık, borcunu ödemeye sevgiliye canını vermeye hazırdır. Sevgilinin sitem havaleleri âşıktan borcunu almaya gelmiştir. Bu durumda sır kesesini açmak uygun olmaz:

Havâle-i sitemi vâm-cûveş âmâde
Güşâd-ı kîse-i râz itmenün zamânı degül (Nâbî, G.480/3)

Borcun Faizi

Türkçede kullanılan Arapça "faiz", "borç verilen bir parayı veya malı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla yahut borç ilişkisinden doğan ve süresinde ödenmeyen bir alacağa ek vade tanıyıp bu süreye karşılık onu fazlalıkla geri almanın veya bu şekilde alınan fazlalığın adıdır." Faiz kelimesi, Arapça "riba" ile eş anlamlıdır.²³ Nâbî, "Borcun alacaklısı çok kötüdür, borçlunun her gün kafasını karıştırır, aklını bulandırır. Hele bir de borcun üzerine faiz eklenirse, faizin yükü seni kamburlaştırır." ifadesiyle borcun faizini de bir yük olarak nitelendirir ve bu konuda da oğlunu uyarır:

Bâ-husûs ola garîmi şirrîr
İde her rûz dimâğın tekdîr
Aslına zamm olına fer'-i ribâ
Kâmetin bâr-ı ribâ ide dü-tâ (Nâbî, *Hayriyye* / 723-724)

Sevgili, tıpkı borcun alacaklısından paranın faizini istemesi gibi, âşığın canından daha fazlasını ister. Sevgili, dudağı karşılığında âşığın verdiği cana kanaat etmez, onunla yetinmez. Oysa alacaklı olan sevgilinin zaten borçlu olan âşıktan bu kadar faiz istemesine gerek yoktur. Burada borçlu olan âşık, sevgilinin yani alacaklının faiz hakkı olmadığını düşünürken İslâm dininin faize bakışını da ima eder:

Leb-i yâr almag ile cânı kanâ'at kılmaz
Benzer ol dâiyine kim ribhini ister vâmun (Azmişâde Hâleti, G. 437/4)

²³ İsmail Özsoy, "Faiz", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 1995, 12, 110.

Boynuna Borç Olmak

“Boynuna borç olmak” yapılması gerekli olan ödev anlamında kullanılan bir deyimdir. Bir durum karşısında kişinin içinde bulunduğu durumun başkalarına bağlı olarak gelişmesi ve meydana gelmesi durumunda kişinin kendini borçlu hissetmesidir. Şair Kâmî, “Ey gümüş bedenli sevgilim, boynunun borcu değildir deme, boynunu öpmeye göz hakkım kaldı benim.” anlamındaki beytinde borcunu eda etmesi konusunda sevgiliyi uyarır:

Boynumun borcu degüldür dime ey sîm-tenüm
Gerdenün öpmeye hakk-ı nazarum kaldı benüm (Kâmî, mt., 95/1)

“Kendisine emanet bırakılmış olan kimse, nezdindeki emaneti iade etsin.” (Bakara, 2/283), “Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” (Nisâ, 4/58) ayetlerinden hareketle emanetin ehline yani sahibine verilmesi gereken bir borç olduğu düşünülür. Emanet, gerdanlık misali ehline, sahibine verilmesi gerekli boyna borç olan bir yüküdür:

Deyndir boynuna mânende-i tavk
Ki emânâtı ide ehline sevk²⁴ (Nevizâde Atâyî, *Sohbetü'l- Ebkâr* / 1206)

Borcu Ödememenin Cezası: Hapis

Borcunu ödemeyen borçlu yüzünden alacaklının sıkıntıya düşmesi üzerine alacaklının şikâyetiyle borçluya hapis cezası verilebilir. Bu durum şiirlerde sıkça işlenmektedir. Sünbülzâde Vehbî de “Aman borca heveslenip mihnet hapisanesine düşme.” derken borcu olanların hapse düştüklerini ima eder ve borçluları bu konuda uyarır:

El-amân deyhe heveskâr olma
Sicn-i mihnetde giriftâr olma (Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye*, 740)

Nâbî'nin “Bu ıstırap ve sıkıntı zindanına düşen herkes borçludur, canını teslim etmediği sürece kimseye serbest kalma izni yoktur.” anlamındaki beytinde ıstırap ve sıkıntı zindanı olarak düşünülen yer dünyadır. Bu dünyanın gelip geçici zevklerine kapılan insanlar, ahireti unuttukları için bu sıkıntı zindanına mahkûm olmuşlardır. Allah tarafından ödünç olarak verilen bu can, günü geldiğinde geri alınacak; böylece can borcunu ödeyen herkes, bu sıkıntı

²⁴ Yahya Yüksel, *a.g.t.*, 189

zindanından kurtulup serbest kalacaktır. Beyitte borcunu ödeyemeyen kişilerin hapse düştükleri ve ödeyenlerin de hapisten çıktıkları ima edilmektedir:

Kimseye yok ruhsat-ı ıtlak bî-teslîm-i cân

Cümle bu zindân-ı pîç ü tâba medyûndur düşen (Nâbî, G.577/3)

Sevgilinin zülfünün zincire, çene çukurunun zindana benzetildiği Atâyî'nin aşağıdaki beyitlerinde de borç yüzünden hapse düşenlerin borçlarını ödeyerek hapisten veya zindandan kurtulabilecekleri anlatılır:

Cân virüp oldum gam-ı zülf ü zenahdândan halâs

Deynini viren olur zencîr ü zindândan halâs (Atâyî, G.114/1)

Dilâ gam çekme çâh-ı gabgab-ı cânânda kalmazsın

Virüp la'line cân borcın çıkar zindânda kalmazsın (Atâyî,G.178/1)

Borç / Veresiye Defteri, Çetele Tutmak, Parmak Hesabı

“Veresiye”, parasını daha sonra vermek şartıyla bir malı almak anlamındadır ve “peşin”in karşıtıdır.²⁵ Veresiye defteri ise alışverişlerde alınan malın ücretinin daha sonra ödemek koşuluyla yazılı hale getirildiği kayıt yeridir. Şair Behiştî'ye göre insan, bu dünyada aldıklarının karşılığındaki borcunu/hesabını, ömrünü vererek kapatacaktır. Bu hesap, mahşerde önüne konulacak olan defterle anlaşılacaktır:

Nakd-i ‘ömrün neye sarf oldı hisâb eyle diyü

Rûz-ı mahşerde şehâ önüne defter korlar (Behiştî, G.162/3)

Âşık, bütün varını yoğunu, tüm servetini, sevgilinin yoluna saçtığı için muhabbet defterine olan borcunu bir türlü kapatamaz. Bu yüzden âşığın borç defterine borcu ödediğine dair resid işareti bir türlü konmaz:

Varını yâra nisâr eyledi Âgâh u dirîg

Defter-i mihr ü mahabbetde resîd olmaz hîç (Âgâh, G. 29/5)

“Resîd”, defterde yazılı bir paranın tahsil ve hesabın kapatıldığını ya da hükümsüz bırakıldığını gösteren bir işarettir. “Resid etmek” ise bir paranın tahsil ve hesabın kapatıldığı yerinde kullanılan bir tabirdir. Bundan başka bir

²⁵ TDK, a.g.s, 2086.

malın artırma suretiyle alınıp satılması işi bitip de para verilip alınca müzayedenin sona erdiği anlamındadır.²⁶

Bâkî'nin "Hilal, gökyüzü defterinde 're'y-i resîd'dir; çünkü halk, oruç borcunu noksansız ödedi." anlamındaki beytinde gökyüzü, borcun yazıldığı bir borç ya da veresiye defteri; gökyüzündeki hilal ise borcun ödendiğine dair defterin üzerindeki 'resîd'in 'r'si olarak hayal edilmiştir. Beyitte insanların oruç borçlarını tamamen ödedikleri ve bu borcun ödendiğine dair gökyüzündeki hilalin de Ramazan'ın son bulduğuna bir işaret olduğu, oruç ibadetinin sona erdiği, bayramın geldiği ve insanların Allah'a karşı olan oruç borçlarını ödedikleri ifade edilmektedir:

Yâ defter-i sipihrede re'y-i resîddür
Deyn-i sıyâmı halk edâ itdiler tamâm (Bâkî, K.23/7)

Âşığın/borçlunun borç defterindeki borçları, ancak sevgilinin cömertliğiyle kapanabilir. Şair Nedim, sevgilinin lütfedip hicran defterini hesaplama-sını isterken bayrama yakın, hali vakti yerinde olanların esnafa borçlu insanların veresiye defterindeki borçlarını onların haberleri olmadan kapattıklarını da hatırlatır:

Yok mu bir lutfun Nedîm-i zârına ıyd üstüdü
Defter-i hicrânı sultânım hesâb etmez misin (Nedîm, G.73/6)

"Çetele", sayının tespiti için kullanılan ağaç parçasına verilen addır ve okuma yazma bilmeyen küçük esnafın tuttuğu defter mahiyetinde bir hesap aletidir. Eskiden ihtiyaca göre küçük, orta veya büyük olarak kesilen ağaç parçası, el tutacak kısım olduğu gibi kalmak üzere, iki parçaya ayrılırdı. Parçaların birer tanesi hesaplaşacak olanlarda ve parçadan büyük olan kısım ise alacaklıda dururdu. Bunun bir tarafı bir parça yontulur, müşterinin ismi yazılırdı. Teslimat yapıldıkça parçalar yan yana getirilerek çentik yapılırdı ve buna "çetele tutmak" denilirdi.²⁷

Klasik Türk şiirinde de çetele ile alışveriş edildiği ve bir bakıma borç defteri olarak işlem yapıldığı görülmektedir. Şair Sâbit'in "çetele" ile veresiye alışverişe işaret ettiği beyitte sümbül, maşrapa ile su içen bir kişiye, kamuşlar da çeteleye benzetilmiş; sümbülün içtiği her maşrapa suya karşılık kamuşa bir çentik atıldığı belirtilmiştir:

²⁶ M.Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 3/28; Cemal Kurnaz, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, H Yayınları, İstanbul 2009, 387-388.

²⁷ M.Zeki Pakalın, *a.g.e.*, 1/356.

Çeteleyle geçinür neykede-i gülşende
Ne kadar maşraba nûş eyleye kerter sünbül (Sâbit, K.8/14)

Eskiler borç yerine “parmak hesabı” tabirini de kullanmışlardır. “Alacaklı borçluya müracaat ettiğinde borçlu olan, ‘filan vakitte şu kadar para verdim bu bir, şu işi yaptım bu iki, senin hesabına şunu verdim bu üç...’ diye sayıp neticede kendini alacaklı çıkarırsa bu davranışa ‘parmak hesabı verdi.’ derlermiş.”²⁸

Necâtî’nin “Hayat nakdini hesaplayan felek ayı, parmak hesabını sana sakın göstermesin.” anlamındaki beytinde gökyüzündeki ayın hareketiyle sevgilinin ömrünü parmakla hesaplayıp ömrü tükettiği anlatılmıştır:

Göstermesün sakın sana parmak hisâbını
Mâh-ı felek ki nakd-i hayâtun hisâblar. (Necâtî, G.105/4)

Şair Kâmî, ayın başı geldiğinde feleğin parmak hesabını göstereceğini, ömür sermayesinin boş yere harcanmaması gerektiğini söylerken her ayın başında borcun ödenmesine de imada bulunur:

Mâh-ı nev sanma edip ser-mâye-i ömrin telef
Sana ay başı felek parmak hisâbın gösterir. (Kâmî, G.70/5)

AŞIRI BORÇLANMaktan Dolayı İflas Etme

İflâs, “malı tükenmek, parası kalmamak; borçlarını ödeyemeyecek hâle gelmek; sermayesini batırmak” anlamında Arapça bir kelimedir. Bir şahsın, borçlarının mal varlığından, hak ve alacakları toplamından fazla olması, yani kişinin mal varlığına nispetle ağır bir borç yükü altında bulunması durumudur. Bir tüccarın zarar edip iflâsa sürüklenmenin esas nedenlerinden birisi sermaye denilen para veya kıymetli mallarının azlığıdır. Ticaretin en makbulü tüccarın kendine ait ve yeterli sermayeyle yani borç almadan yaptığı alışverişidir.²⁹

Âşık, sevgilinin yolunda her şeyini kaybeden, gam derdiyle iflas edendir. Âşığın borcu, sevgiliyedir. Borcu da sevgilinin yoluna saçtığı canıdır, can borcudur:

²⁸ Cemal Kurnaz, *a.g.e.*, 369.

²⁹ Fahrettin Atar, “İflâs”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2000, 21, 509; Yahya Yüksel, “Divan Şiirinde Ticarî ve İktisadî Unsurların Eğitim Amaçlı İşlenişi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44, 2016, 314.

Sîm ü zer ne nesnedür cânâ yolunda cân fedâ
Ger ne şâh-bâz olanlar müflis ü medyûn gerek (Behiştî, G.296/3)

Borcu bir türlü kapanmayan âşık, alacaklı olan sevgili karşısında genellikle iflâs etmiş ve her şeyini kaybetmiş durumdadır. Sevgili, zenginliğinden bir parça lütufta bulunsa âşığı dertlerinden kurtaracaktır. Nigârî'nin beytinde "İflas derdimi anlatacak olursam sevgili ne kadar zenginse ben de o kadar muhtacım" diyen âşık, sevgili için çektiği gamdan dolayı tükenmişliğini, sermayesini batırıp borçlandığını ve iflas etmek zorunda kaldığını belirtir:

Derd-i iflâsımı şerh eyleyelim bir şemme
Ne kadar yâr ganîdir o kadar muhtâcım (Nigârî, G. 483/2)

Şair Hayâlî, "Deryalar dolusu himmeti olan ve ihsanlar bahşeden sultanın yani sevgilinin eli, gamdan iflas eden âşığı kurtarır. Bunun nasıl olduğunu öğrenmek istersen kurtarmış olduğu borçlulara sor." anlamındaki beytinde sevgilinin ihsanının bolluğundan, âşığın ise gamdan dolayı sermayesini yitirmesinden, iflas etmesinden söz eder:

Dest-i Sultân-ı atâ-bahş ile deryâ-himmetin
Şol gam-ı iflâs ile mahzûn olan medyûna sor (Hayâlî, G.161/6)

Başkasının Borcuna Kefil Olmak ya da Olmak

Birisinin bir borcu ödemesi gerekirken borcunu ödeyemediği takdirde, o borcu ödemeyi kendi üzerine alan kimseye "kefil"; bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin teslimini üstlenmesine de "kefâlet" denilir.³⁰

Sünbülzade Vehbî, "Başkasının borcuyla sıkıntıya düşmesi ve perişan olması sebebiyle kefilin durumu çok zordur. Kefil, sebepsiz yere kendini borçlu duruma sokar. Kefil olmak akıllı işi değildir, bunu ancak deliler yapar. Böyle bir beladan çekinen kişiler mallarını ve nefislerini kurtarmazlar mı?" diyerek kefil olmayı uygun görmez ve bu konuda nasihatler eder:

Bundan ednâ görünür hâl-i kefil
Âharun deyni ile zâr ü zelil

³⁰ H. Yunus Apaydın, "Kefalet", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, 25, 168.

Bî-sebep kendüyi medyûn eyler

‘Âkîl itmez bunu mecnûn eyler

Bu belâdan mütehâşî eşhâs

Mâlını nefsinı itmez mi halâs (Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye*, 711-713)

Nâbî de “Birisine vasi, kefil ya da vekil olmayı tavsiye etmez. Başkaları için iki dünyada da zelil olmaya gerek yoktur.” der:

Gayr içün olma dü-‘âlemde zelîl

Ne vâsî ol ne vekîl ol ne kefil (Nâbî, *Hayriyye*, 550)

Şair Tırsî, borcu olmayan kişinin alacaklıların ve borçluların kavgasına karışmamasını, borçlunun borcuna kefil olmamasını aksi takdirde bunu bir şekilde kendisine ödeteceklerini söyler ve “ İşin yoksa şahit ol, paran çoksa kefil ol.” sözünü hatırlatır:

Girme gavgâsına borcun yok ise medyûnun

Ödedürler sana bir dürlü kefil olma sakın (Tırsî, G.152/2)

Şair Zâtî de “ne kefil ol, ne de birine kefil olma yükünü yükle, kefaletten kork aksi takdirde çok sıkıntı çekersin” anlamındaki beytinde birinin borcuna kefil olmayı yük olarak niteler:

Kefil olma kefil üstüne düşürme yüki

Kefâletün hazer eyle ki âhırî let olur (Zâtî, G.493/4)

Sonuç

Toplumda alacaklı ve borçlu olarak neredeyse her bireyi derinden etkileyen ve bazen olumsuzlukların yaşanmasına sebebiyet veren “borç” hususu, klasik Türk şiirinin de ilgi alanına girmiş; şairler gerek bireysel gerekse toplumsal sorumluluk içinde bu konudaki duygu ve düşüncelerini dile getirmişlerdir.

Şairler, bazen âşık ile borçlu, sevgili ile alacaklı; bazen de alacaklı olan âşık ile borcunu umursamayan sevgili arasında ilgi kurarak Klasik Türk şiiri geleneğinden yararlanmışlardır.

Klasik Türk şiirinde sevgili genellikle bir satıcıdır ve âşıkla hep bir alış-veriş içerisinde. Güzelliğini âşiğe satan sevgili, bunun karşılığında alıcı olan âşiğe yüklü bir hesap yani borç çıkarır. Sevgili, tıpkı borcun alacaklısın-

dan paranın faizini istemesi gibi, âşîğın canından daha fazlasını ister. Bu yüzden âşîğın borç defteri, hep kabarıktır. Âşık, gönlünü sevgiliye rehin olarak vermesine; bütün varını yoğunu, sevgilinin yoluna saçmasına rağmen muhabbet defterine olan borcunu bir türlü kapatamaz. Âşık, can nakdini vererek karşılığında sevgilinin busesine müşteri olur; fakat sevgili buseyi vermek istemez. Bazen sevgiliyi öptüğü için borçlanır ve can borcunu ödemek ister. Ancak, can nakdini sevgiliye vermekte geciktiği için âşîğın borcu hep birikir, hiç bitmez.

Sevgilinin güzellik unsurlarından göz, gamze ve kirpikler âşîğı yani borçluyu sıkıştıran alacaklı gibi hayal edilir. Can, sevgili yolunda harcanması gereken bir kıymet olması nedeniyle nakddir. Can nakdiyle genellikle alınan şey gam metadır. Âşık, sevgilinin dudaklarını ister; çünkü can sermayesi oradadır. Vuslat, âşîğın en büyük hayalidir. Nakd, vuslat için önemlidir. Âşık, bazen vuslat için sevgiliye müşteri olur ve ondan borç ister. Ancak sevgili, âşîğa borç vermeyi kabul etmediği için kavuşmak diye bir şey söz konusu olamaz. Can, zamanı gelince alınmak üzere verilmiş bir borçtur. Bu yüzden ecel, çoğu zaman borcunu isteyen ve borçluyu zorlayan bir alacaklı gibidir. Ancak âşık, sevgilisiz geçen her günün zaten bir ölüm olduğu düşüncesiyle can nakdinin ecele değil de sevgiliye ödenmesi gerektiğini kabul eder. Bu yüzden borcunu ecele ödemek istemez ve onun sıkıştırmasına razı gelmez.

Yaşadığı toplumun bireyi olarak hayattan kendini uzak tutmayan klasik Türk edebiyatı şairleri, borç konusuna karşı kayıtsız kalmamışlar ve borçlanmak, borcu taksitle ödemek, ipotek etmek, rehine bırakmak, borca karşılık takas etmek, senet vermek veya almak, borcun faizini ödemek, borçluya ödeme emri göndermek, hapis cezası vermek gibi borçla ilgili yaşananları divan şiiri geleneği içinde şiirlerinde dile getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Şerife, *Âğâh Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- AKSOYAK, İ.Hakkı, "Hırkayı (Deveyi, Şalvarı) Şaraba Vermek Söyleyişi Üzerine Art-Zamanlı Yöntemle Bir Deneme", *Milli Folklor*, Ankara 2011, 23/91, 85-90.
- APAYDIN, H. Yunus, "Kefalet", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2002, 25, 168-177.

- APAYDIN, H.Yunus, "Karz", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2001, 24, 520-525.
- ATAR, Fahrettin, "İflas", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2000, 21, 509-512.
- AYBAKAN, Bilal, "İfâ", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2000, 21, 498-504.
- AYDEMİR, Yaşar, *Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Dîvânın Tenkidli Metni*, MEB Yayınları, Ankara 2000.
- AYDEMİR, Yaşar, *Ravzî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 25.09.2020).
- AYDIN, Mehmet Akif, "Borç", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 1992, 6, 285-291.
- AYDIN, Mehmet Akif, "Deyn", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 1994, 9, 266-268.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Havâle", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 1997, 16, 507-512.
- BEYZADEOĞLU, Süreyya A., *Sünbülzâde Vehbî Lütfiyye*, MEB Yayınları, İstanbul 2004.
- BİLGİN, Azmi, *Nigârî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 25.09.2020).
- BİLKAN, Ali Fuat, *Nâbî Divanı I, II*, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- BOYNUKALIN, Mehmet, "Senet", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2009, 36, 518-519.
- ÇALIŞ, Halit-Hasan Hacak, "Rehin", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2007, 34, 538-542.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, M. Ali Tanyeri, *Üsküblü İshâk Çelebi, Dîvânı-Tenkidli Basım*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1989.
- GÖK, Taner, *16. Asır Şairlerinden Defterî ve Divanı*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2020.
- GÜRGENDERELİ, Müberra, *Mortarlı Hasan Ziyâ'î Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- HARMANCI, M. Esat, *Süheylî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- İPEKTEN, Haluk, *Nâilî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1990.
- KAHRAMAN, Abdullah, "Takas", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2010, 39, 451-453.
- KAPLAN, Mahmut, *Hayriyye-i Nâbî*, AKM Yayınları, Ankara 2008.
- KARACAN, Turgut, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.

- KARAKÖSE, Saadet, *Nev'i-zade Atayi Divanı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- KARTAL, Ahmet, *Muallim Naci Lugat-ı Nâcî*, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- KAVRUK, Hasan, *Şeyhülislam Yahyâ Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- KAYA, Bayram Ali, *Azmizâde Hâletî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 28.09.2020).
- KOÇ KESKİN, Neslihan, *17.Yüzyıl Divan Şiirinde Osmanlı Sosyal Hayatının İzleri*, Kurgan Edebiyat, Ankara 2018, II.
- KURNAZ, Cemal, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, H Yayınları, İstanbul 2009.
- KÜÇÜK, Sabahattin, *Bâkî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat, "Temessük", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 2011, 40, 413-414.
- MACİT, Muhsin, *Nedîm Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- OĞUZ, Fatma Sabiha Kutlar - Ayşe Yıldız - Tuba Işınsoy Durmuş, "Dîvân-ı Firâk-ı Esîrî [Sergüzeşt-nâme - Gazavât-nâme - Pend-nâme - Dîvân]", KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 06.11.2020).
- ÖZSOY, İsmail, "Faiz", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, TDV Yayınları, 1995, 12, 110-126.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, I, II, III.
- PARLATIR, İsmail, *Açıklamalı İslâmî Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.
- SARAÇ, Mehmet A. Yekta, *Emrî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- TARLAN, Ali Nihat, *Hayâlî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992.
- TARLAN, Ali Nihat, *Necati Bey Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992.
- TARLAN, Ali Nihat, *Zati Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, II.
- TAŞ, Hakan, *Vusûlî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 27.09.2020).
- Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2005.
- YAKAR, Halil İbrahim, *Gelibolulu Sun'î Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- YENİKALE, Ahmet, *Sünbül-zâde Vehbî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 25.09.2020).

- YILDIRIM, Ali, *Kâmî Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- YILMAZ, Kadriye, *İbrahim Tırsî ve Dîvânı*, KTB, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 26.09.2020).
- YÜKSEL, Yahya, "Divan Şiirinde Ticarî ve İktisadî Unsurların Eğitim Amaçlı İşlenişi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/44, 2016, 313-324.
- YÜKSEL, Yahya, *Klasik Türk Şiirinde Ticaret*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2017.

"THE ONLY WAY TO GET RID OF DEBT IS TO PAY, AND THE ONLY WAY TO GET RID OF TROUBLES IS TO DIE: DEBT IN CLASSICAL TURKISH POETRY"

Abstract

Human beings have had to deal with various problems regarding being debtors and creditors in every period since the beginning of history and they have always been in a struggle. The borrowing or borrowing situation, which remains up-to-date as a problem that cannot be overcome, will continue as long as the world exists.

Classical Turkish literature poets, who do not keep themselves away from life as a member of the society they live in, did not remain indifferent to the subject of debt in their poems and sometimes used real and sometimes figurative concepts and terms related to debt in their poems. Some poets are sometimes literal and sometimes figurative in terms of debt, such as borrowing, paying the debt in installments, mortgaging the debt, pawning the debt, exchanging the debt, taking notes for debt, interest of debt, sending a payment order to the debtor, imprisonment or dungeon penalty. They used the terms in their poems.

Some poets warned people that borrowing and lending causes negativity; they wanted to draw attention to the people of the times, the deteriorating world order, and the failing aspects of society. Some poets also benefited from the tradition and the world of meaning of divan poetry while using concepts and terms related to debt in their poems; sometimes the debtor with the lover who sacrificed his life to the lover; They have established an interest between the lover and the creditor, and sometimes between the creditor, the lover, and the lover, who does not care about his debt.

In this study, in order to reveal the relationship between classical Turkish poetry and social life, information about terms and concepts related to debt is given and examples of poetry that are its reflection in classical Turkish poetry are emphasized.

Keywords

Debt, debit, borrowing, loan, classical Turkish poetry, divan poetry..

SÂFÎ VE İSTANBUL ŞEHRENGİZİ*

Milad SELMANİ**

ÖZET

İran edebiyatında ilk örnekleri XII. asırda görülmeye başlayan şehrengiz, Klasik Türk edebiyatında XVI. asırdan itibaren gelişmeye başlayan bir edebi türdür. Şehrengizler, bir şehrin güzelleri başta olmak üzere, o şehirle ilgili doğal ve tarihi güzelliklerin tasvirlerini yansıtır. Türk edebiyatında farklı şehirleri tasvir eden çok sayıda şehrengiz örneği bulunmaktadır. Bunlardan biri de Sâfi'nin (ö. 977/1588-89) Farsça olarak manzum şekilde XVI. asır İstanbul'unu anlattığı İstanbul Şehrengizi'dir.

Sâfi, XVI. asırda yaşamış İranlı seyyah ve şairdir. 1538 yılında İstanbul'da bulunmuş ve İstanbul'u gezip dolaşarak Farsça bir şehrengiz telif etmiştir. Eldaki bilgilere göre Sâfi'nin Kitâb-ı Şehrengiz der Şehr-i İstanbul adlı eseri, İstanbul'u anlatan tek Farsça şehrengizdir. Sâfi'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Bu makalede öncelikle müellifin eserinden de hareketle hayatı hakkında tespit edilebilen bazı bilgiler paylaşılmıştır. Ayrıca, İstanbul Şehrengizi dışında Sâfi'ye ait olduğu ileri sürülen Behrâm u Gülendâm mesnevîsi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Nuruosmaniye Kütüphanesindeki nüshası esas alınarak İstanbul Şehrengizi'nin içeriği hakkında detaylı bilgi verilmiş ve eserin diğer nüshaları tanıtılmıştır

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, Şehrengiz, İstanbul, Sâfi, Behrâm u Gülendâm

Giriş

Şehrengizler, bir şehrin güzellerini, güzelliklerini ve o şehrin meşhur kişileri ve mekânlarını tavsif eden eserlerdir. Kelime anlamı olarak şehrengiz Farsça “şehir” ve “engîz” (“engihthen” fiilinden ve “hareket ettiren” anlamında) türemiştir. İran edebiyatında şehrengizlerin ilk örnekleri XII. asırda

* Makalenin geliş tarihi: 14.09.2020 / Kabul tarihi: 18.10.2020

** Öğr. Gör. Dr., Haliç Üniversitesi Konservatuvarı Türk Musikisi Bölümü, milad.salmani@gmail.com (Orcid ID: 0000-0002-4261-8760).

görülmeye başlamıştır.¹ Bir divan edebiyatı türü olarak şehrengiz özellikle XVI. asrın başlarından itibaren gelişmeye başlamıştır.² Şehrengizlerde yazıldığı dönemin hükümdarı ve hükümdarın etrafındakiler, şehirdeki önemli mekânlar, âlimler, şairler, askerler vb. konular tasvir edilir. Şehrengizler genellikle mesnevi nazım şeklinde yazılmışlardır ve mürettep bir mesnevide bulunan bölümlere şehrengizlerde de yer verilmiştir.³ Şehrengizler yazıldıkları döneme ait kişiler, mekânlar ve toplumsal hayat hakkında içerdikleri bilgiler açısından önem arz etmektedir.

Türk edebiyatında Anadoludaki şehirleri konu eden şehrengizlerin sayısı az değildir.⁴ İstanbul hakkında da çok sayıda şehrengiz kaleme alınmıştır.⁵ Söz konusu şehrengizler arasında Farsça kaleme alınan tek İstanbul şehrengizi, müellifi hakkında fazla bilgi bulunmayan ve eseri üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmamış olan Sâfi'nin *İstanbul Şehrengizi*'dir. Sâfi'nin eseri üzerine Ağah Sırrı Levend'in (ö. 1978) tespitleri dışında, kısa ve tanıtıcı yazı mahiyetinde Almanca bir çalışma yapılmıştır.⁶ Bunlar dışında Sâfi'nin eseri ile ilgili herhangi bir çalışma tespit edilememiştir.

Sâfi Kimdir?

Eserindeki bilgilerden hareketle 913/1507-08 yılında doğmuş olan Sâfi, hicrî X. asırda yaşamış seyyah ve şairdir. Ağah Sırrı Levend herhangi bir sebep veya ipucu göstermeksizin Sâfi'nin kendini İranlı göstermekte menfaat

¹ Adnan Karaismailoğlu, "Türk ve Fars Edebiyatında Şehr-engizler," *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara, Akçağ, 2001, s. 145.

² Detaylı bilgi için bkz. Rıdvan Canım, *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016, s. 337; Hasan Kaya, "Kâtib Davud'un İstanbul ve Vize Şehrengizi" *Turkish Studies*, V/10/12, Yaz 2015, s. 631-686; Barış Karacasu, "Türk Edebiyatındaki Şehrengizler", *Türkiye Araştırmaları Lüteratür Dergisi*, V/10, İstanbul, 2007, s. 259-313.; Bayram Ali Kaya, "Şehrengiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehrengiz> (11.09.2020).

³ Bayram Ali Kaya, a.g.m.

⁴ Türk edebiyatındaki şehrengizler için Bkz. Barış Karacasu, a.g.m.

⁵ Bkz. a.g.m ve Ağah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul Fethi Derneği, 1958.

⁶ Söz konusu Almanca çalışma için bkz. Michael Glünz, "Sâfi's Sahrangiz: Ein Persisches Matnawî Über Die Schönen Berufsleute Von İstanbul", *Asian Studies: Journal of the Swiss Asian Society = Études asiatiques: revue de la Société Suisse-Asie*, Vol 40 (1986), Issue 2, p. 133-145.

uman bir Türk olma ihtimalini ileri sürmüştür.⁷ Seyyid Muhammed Takî Hüseyinî ise Sâfî'yi Sebzevârlı⁸ Emînüddîn Muhammed Sâfî ve *Behrâm u Gülendâm* mesnevisinin müellifi olarak tanıtmıştır.⁹ Sâfî'nin Sebzevârlı olup Kermân ve Fârs beyine medhiye yazdığı başka araştırmacılar tarafından da ileri sürülmüştür.¹⁰ *Behrâm u Gülendâm* mesnevisini yayına hazırlayanlar da bu mesnevinin X. hicrî asır mesnevilerinden olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, yazarını "tanınmamış bir şair olan Eminüddîn Muhammed Sâfî" olarak tanıtip şairin Erlâbâd-ı Mülhak [?] adlı şehre mensup olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹¹ *Behrâm u Gülendâm* mesnevisinin telif tarihi bilinmemektedir. Bu nedenle mesnevinin müellifi olan Sâfî'nin *İstanbul Şehrengizi* müellifi Sâfî ile aynı olup olmadığı konusu hakkında tereddüt vardır. Fakat ileride anlatılacağı üzere bu iki eserin aynı müellifin elinden çıkma ihtimali bulunmaktadır.

Eldeki tek kesin bilgi, 944 yılının Ramazan bayramında (1 Mart 1538) Sâfî'nin İstanbul'da bulunduğu ve *Şehrengiz*'ini de birkaç gün içinde (Basel nüshasına göre ise birkaç haftada) tamamladığıdır. Ne var ki Sâfî'nin bu tarihten önce nerelerde bulunduğu ve daha sonra da neler yapıp nasıl vefat ettiğine dair kesin bilgi bulunmamaktadır.

İran edebiyatı üzerine araştırmalar yapan Michael Glünz, Sâfî'nin *Şehrengiz*'i telif ederken otuz yaşında olduğunu ve dolayısıyla 914/1508-09 yılında doğmuş olabileceğini söyler. Ayrıca bir de çocuğu olduğundan bahseder.¹² Glünz çalışmasında referans göstermese de bu tespiti muhtemelen şu beyitten hareketle yapmıştır:

عمر من سی شده و یکباری

به مرادم نشده دلداری

⁷ Ağah Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 34.

⁸ Sebzevâr'ın eski adı Beyhak'tır. Bkz. Enver Konukçu, "Beyhak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyhak> (23.02.2020).

⁹ Seyyid Muhammed Takî Hüseyinî, *Fihrist-i Destnevîshâ-i Kitâbhâne-i Nuruosmaniye İstanbul*, Müessesesi-i Bünyâd-ı Şükûhî ve Sâzmâ-ı İrtibâtâ-ı İslâmî, Tahran, 1394 hş., s. 289.

¹⁰ Hasan Zülfikârî, *Yeksad Manzûme-i Âşikâne-i Fârisî*, Neşr-i Çarh, Tahran, 1392 hş., s. 157.

¹¹ Eminüddîn Muhammed Sâfî, *Behrâm u Gülendâm*, (Haz.) Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş., s. 19.

¹² Michael Glünz, *a.g.m.*, s. 139.

[Yaşım otuz oldu ama gönlümün muradına henüz hiç ermedim.]¹³ Ne var ki bu beyit esasında şu şekilde okunmalıdır:

عمر من سی شده و یک، باری
به مرادم نشده دلداری

[Yaşım otuz bir oldu ama gönlümün muradına henüz hiç ermedim.] Dolayısıyla, Sâfi bu eseri telif ederken otuz değil otuz bir yaşındadır ve doğum tarihi 913/1507-08 olmalıdır.

Glünz, Sâfi'nin bir çocuğunun olduğunu iddia ederken de hiçbir referans göstermemektedir. Ancak zaten yukarıda Sâfi'nin yaşını bildiren beyit onun evlenmemiş olduğuna ve çocuğunun olmadığına bir delil olarak gösterilebilir. Ayrıca, *Şehrengiz* incelendiğinde Glünz'un şu iki beyitten hareketle böyle bir tespitte bulunduğu düşünülebilir:

خواهم از آنکه خداوند من است
کین نکو بکر که فرزند من است
قرّةالعین نظرها کندش
محرم مردم دانا کندش

[Allah'ımdan, benim iyi bir genç olan çocuğumu (bu eserimi) insanların gözbebeği ve akıllılara mahrem etmesini niyaz ediyorum.]¹⁴

Ne var ki bu beyitteki "çocuk" Sâfi'nin *İstanbul Şehrengizi*'dir, evlâdı değildir. Çünkü sonraki beyitlerde şöyle demektedir:

ای ز هر نکته و صنعت آگاه
کنی ار زآنکه در این نامه نگاه
هر کجا سهو و قصوربست در آن
به کمال کرمت درگذران

[Ey her nükte ve sanattan haberdar olan! Bu yazıya bakarsan eğer, ondaki hata ve kusurları kereminden dolayı görmezden gel.]¹⁵

¹³ Sâfi, *Şehrengiz-i İstanbul*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu nr. 3383, 51a; Basel nüshası 39b.

¹⁴ Sâfi, *a.g.e.*, 54b. Bu beyitlerden ilki Basel Üniversitesi nüshasında (44a) şu şekilde kayıtlıdır:

خواهم از آنکه خداوند من است
کین خدا داده که فرزند من است

¹⁵ Sâfi, *a.g.e.*, 54b.

Dolayısıyla peşpeşe gelen bu dört beytin anlamı incelendiğinde Sâfi'nin kendi eserinden evlâdı olarak bahsettiği ve onun akıllılar tarafından okunmasını dilediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserin sebab-i telif bölümünde kendi hâlini anlattığı beyitlerde "bî-sâmân" kelimesini kullanmaktadır. Bu durum Sâfi'nin evli olmamasına dair başka bir ipucu vermektedir:

گاه اندر غم خویشان بودم
 گاه ز بیگانه پریشان بودم
 گاه در محنت سرگردانی
 گاه در غصه‌ی بی‌سامانی

[Bazen akrabalarım çektirir bazen de yabancıların elinden perişan olur-
 dum. Bazen avarelik mihneti, bazen de düzensizlik üzüntüsü.]¹⁶

Sâfi'nin hayatı, eğitimi, ailesi ve nerede vefat ettiğine dair hiçbir bilgi mevcut değildir. Michael Glünz *Şehrengiz*'in başında yer alan dört halifeye övgü bölümlerinden Sâfi'nin İran coğrafyasındaki Safevî otoritesinden kaçıp Osmanlıya sığınan bir sünni olma ihtimalini ileri sürmektedir.¹⁷

Şehrengiz'i yazdıktan sonra Sâfi'nin İstanbul'da kalıp kalmadığını bilemediğimize göre, Glünz'un bu tahminini desteklemek veya reddetmek kolay olmayacaktır. Ne var ki Sâfi tarafından kaleme alındığı ileri sürülen *Behrâm u Gülendâm* mesnevisinin tüm nüshalarında¹⁸ eserin başındaki bölümlerin kayıp olması ve eserin doğrudan sebab-i telif kısmından başlaması, bu nüshaların başındaki medhiyelerin kasıtlı olarak imha edildiği ihtimalini ve dolayısıyla Glünz'ün tahmininin haklı yönü olduğunu da gösterebilir.

Tezkirelerdeki Bilgiler

Takî Kâşânî (ö. 1016/1607-1608'den sonra) *Hülâsatü'l-eş'âr ve Zübdetü'l-efkâr*'ın Yezd ve Kirman bölgelerindeki şairleri sayarken, Sâfi-i Bemî olarak

¹⁶ Sâfi, *a.g.e.*, 7b.

¹⁷ Michael Glünz, *a.g.m.*, 140.

¹⁸ Eserin altı nüshası tespit edilmiştir ve bu nüshaların beşi İran kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bkz. Eminüddin Muhammed Sâfi, *Behrâm ve Gülendâm*, (Haz.) Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş, s. 35-36.

bilinen Şâh Ebülkâsım isimli bir şairden bahsetmektedir. Bu Sâfi, özellikle kaside şairi olarak bilinmektedir ve *Şehrengiz* müellifi Sâfi olamaz.¹⁹

Aynı müellif, Azerbaycan bölgesi şairlerini sayarken seyahatleriyle bilinen Tebrizli Mevlana Sâfi isimli bir şairden şu şekilde bahsetmektedir:

مولانا صافی

تبریزی الاصل است و دائم الاوقات قلندر است و سیاحت می‌کند و در زئ ارباب سوال سلوک می-
نماید، لیکن دنیا و مافیها یک جو نزد او اعتبار ندارد و این مطلع از اوست:

از جهان تنگ آدم پهلوی مجنونم برید

خانه دلگیر است و من بیمار، بیرونم برید

[Aslen Tebrizlidir, kalendermeşreptir, sürekli seyahat etmektedir ve dilenci kılığında sülûk eder. Fakat dünya ve içindekiler onun için arpa tanesinden daha itibarsızdır. Şu matla ondandır: Bu dünyadan daraldım, beni Mecnun'un yanına götürün. Ev sıkıcıdır ve ben hastayım, beni dışarı götürün.]²⁰ Ne var ki bu iki şairin *Şehrengiz* müellifi Sâfi ile aynı kişi olma ihtimalleri söz konusu değildir.

Anadolu'da telif edilen tezkirelere bakıldığında, Ahdî'nin (ö. 1002/1593-94) *Gülşen-i Şu'arâ'* sında iki ve Riyâzî'nin (ö. 1054/1644) *Riyâzü'ş-Şuarâ'* sında bir Sâfi isimli şaire rastlanmaktadır.

Gülşen-i Şu'arâ' daki iki Sâfi'ye bakıldığında ilki ömrünün son yıllarında Erzurum'a gitmiştir ve Lala Mustafa Paşa'nın (ö. 988/1580) Şirvan seferinde ordu kadısı olan Muhîf Efendi'nin (ö. 1008/1599-1600) naipliğini yapmıştır. Şirvan fethi 13 Receb 986 / 15 Eylül 1578'de gerçekleştiğine göre, Eminüddin Sâfi bu tarihte yetmiş üç yaşında olmalıdır. Bu çetin ve uzun seferde bu önemli vazifeye yaşlı bir adamın uygun görülmesi uzak bir ihtimaldir. Dolayısıyla Ahdî'nin adını verdiği bu Sâfi'nin Eminüddin Sâfi olamaz. *Gülşen-i Şu'arâ'* daki diğer Sâfi ise Edirmeli'dir.²¹ Öte yandan Ahdî, tezkiresindeki

¹⁹ Bkz. Mîr Takîyüddin Kâşânî, *Hülâsatü'l-eş'âr ve Zübdetü'l-efkâr* (Bahş-ı Yezd ve Kirman ve Nevâhî-i Ân), (Haz.) Seyyid Ali Mir Efdalî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1395 hş.

²⁰ Mîr Takîyüddin Kâşânî, *Hülâsatü'l-eş'âr ve Zübdetü'l-efkâr* (Bahş-ı Tebrîz ve Azerbaycan ve Nevâhî-i Ân), Haz. Rukiye Bayram Hakiki, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1395 hş, s. 201.

²¹ Süleyman Solmaz, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2018, s. 203-204.

“Sâfi” mahlaslı şairleri “vasfını işittiği şairler”den saymıştır²² ve bu nedenle verdiği bilgilere tereddütlü bakılabilir.

Ahdî'nin Erzurumlu Ziyâyî'yi (ö. ?) anlattığı bölümde ise Ziyâyî'nin bir gezgin olduğu, Sâfi isimli şair bir arkadaşının olduğu ve onunla birlikte gece gündüz durmadan nazîreler yazdıkları kayıtlıdır. Ne var ki bu Sâfi'nin hangi Sâfi olduğu belli değildir.

Riyâzî'ş-Şuarâ' da ise bir Sâfi maddesi bulunmaktadır. Bu Sâfi Ayas Paşa'nın (ö. 946/1539) azat ettiği bir köledir ve “serhadlerde tûmâr tezkirecisi”dir. 997/1588-89 yılında vefat etmiştir ve Bağdatlı Rûhî (ö. 1014/1605-1606) onun ölüm tarihi için şu mısraı söylemiştir:

Safâlar eyledi Sâfi cinâna basdı kadem²³

Riyâzî'nin verdiği bilgiler, esâsında Sâfi'nin kendini İranlı olarak göstermesine paraleldir. Demek oluyor ki Sâfi muhtemelen İranlı bir köle olarak satılmıştır ve o yüzden ileride de görüleceği minvalde, İstanbul'da bulunduğu Fars'tan vatan olarak bahsetmekdir. Dolayısıyla Sâfi'nin kendini İranlı olarak ifade etmesi *Riyâzî'ş-Şuarâ'* da desteklenmektedir. Sâfi'nin ölüm tarihi konusunda ise yine *Riyâzî'ş-Şuarâ'* daki bilgilere güvenmek durumundayız. Çünkü *Şehrengiz*'in içinde şair Ziyâyî'ye ithaf edilen gazel Sâfi ile Ziyâyî arasında bir arkadaşlık bağının olduğunu göstermektedir. Öte yandan Riyâzî de bu arkadaşlığı vurgulamıştır ve Riyâzî'nin bahsettiği Sâfi, *Şehrengiz*'in müellifidir.

Behrâm u Gülendâm Sâfi'nin Eseri midir?

Şehrengiz müellifi Sâfi eserinde sadece mahlasını vermekle yetinip isminden bahsetmezken *Behrâm u Gülendâm* mesnevisininin nâzımı olan Sâfi, eserin sonunda kendisini şu şekilde tanıtır:

بگویم اسم خود صافی به اشعار

به آخر نام خود کردیم اظهار

بگویم اصل از تربت مشتق

²² Süleyman Solmaz, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2018, s. 21.

²³ Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzî'ş-Şuarâ*, Haz. Namık Açıkgöz, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2017, s. 201-202.

بود مولود ارلاباد ملحق

بكردم نام در دفتر مجدد

امين الدين لقب، نامم محمد

[Sâfi mahlasıyla şiir söyledim, nihayet kendi adımızı da belirttik. Aslımız Türbet-i Müştak'tır, doğum yerimiz ise Erlâbâd-ı Mülhak [?]'tır. Adımı defterde tekrarladım: Lakabım Emînüddin, adım Muhammed'dir.]²⁴

Eminüddin Muhammed, *Behrâm u Gülendâm* mesnevisinin sebab-i telif kısmında Mısır'dan Semerkand'a, Kirman ve Horasan'dan Tebriz'e birçok yeri dolaştığını iddia eder. Sâfi, Kirman'a gitmiştir ve o şehrin hükümdarı olan Şâh Şemsüddin Muhammed'e²⁵ ithaf etmek üzere "*Şehnâme*" gibi bir eser telif ederek ikisinin de adının tarihte kalıcı olmasını sağlamak niyetinde olduğunu, bunun için yaklaşık bir ay düşündüğünü ve bir gece rüyasında altın tahta oturmuş bir "pîr" gördüğünü ve bu pîrin kendi hikayesini Sâfi'ye anlatarak bu hikayeyi yazmasını istediğini ifade eder.²⁶

Şehrengiz'in müellifi de önce mensur mukaddimede ve sonrasında ise sebab-i telif bölümünde hemen hemen aynı şeyleri ifade eder: O da dünyayı gezip dolaşmıştır ve padişaha bir manzume ithaf etmek niyetindedir. Eserini yazmak için gerekli işareti rüyasında ve bir pîrden almaktadır. Sâfi, *Behrâm u Gülendâm*'da meşhûr bir şair olmadığını itiraf ederek Allah'tan kendi adının meşhur edilmesini dilemektedir:

الهی نام او مشهور گردان

ز رویش چشم بد را دور گردان

²⁴ Eminüddin Muhammed Sâfi, *Behrâm ve Gülendâm*, (Haz.) Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş., 3035. beyit, s. 209.

²⁵ Sâfi, şairane bir tarzda Kirman hükümdarı/emiri Şâh Şemsüddin Muhammed'in Farslı ve çok meşhur olduğunu ifade etse de böyle bir isme rastlayamadık. *Şehrengiz*'in telif edildiği tarihe yakın dönemlerde Kirman'da şeyhülislamlık yapıp 968/1560-61 yılında öldürülen ve aslen Bahreynli olan Şemsüddin Muhammed isimli bir şahıs vardır ve belki de Sâfi eserini ona ithaf etmiştir. Şeyhülislam Şemsüddin Muhammed'in oğlu Abdüsselâm Kirmânî, Peyâmî mahlasıyla şiirler yazmış ve döneminin tanınan şairleri arasına girmeyi başarmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Enûşe, *Dânişnâme-i Zebân-ı Fârsî*, C: IV, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran, 1375 hş., s. 611.

²⁶ Eminüddin Muhammed Sâfi, *Behrâm ve Gülendâm*, (Haz.) Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş., s. 41-43.

[Allah'ım! Onun (Sâfî'nin) adını meşhur ve kem gözü yüzünden ırak et.]²⁷

Şehrengiz'in müellifi olan Sâfî de "münâcât"ında aynı duayı eder:

دعوی هستی‌ام از سر کن دور
در بلاد عدم کن مشهور

[(Allah'ım!) Benlik iddialarımı benden uzak et, beni yokluk şehirlerinde meşhûr et.]²⁸

Her iki eserin sebab-i telif bölümü birbirine benzemektedir. Ayrıca her iki eserin müellifinin mahlası da Sâfî'dir. İki şair de Fars'tan²⁹ vatan olarak bahsetmektedir. Bu durum iki eserin de müellifinin Sâfî olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Araştırmacılar Sâfî'nin Sebzevârlı olduğunu ispat etmek için aşağıdaki beyti delil olarak gösterirler:

به آن منزل که شهر سبزوار است
نظرگاه ولی کردگار است

[... o ev ki, adı Sebzevâr şehridir ve Allah'ın velîsinin nazar ettiği yerdir.]³⁰

Ne var ki bu beyitten sonra gelen aşağıdaki beyitleri de dikkate almak gerekir:

دو سالم بود کاندر هر صف کار
گرفتم جمله عالم را به اشعار
هوای میل دل سوی سفر شد
به هر سوئی روان کحل بصر شد
که کرمان را امیری بود عاقل
منجم، عادل و پر فن و کامل

²⁷ Eminüddin Muhammed Sâfî, *Behrâm ve Gülendâm*, (Haz.) Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş, s. 43.

²⁸ Sâfî, *Şehrengiz-i İstanbul*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu nr. 3383, 5a.

²⁹ Fars ilinin bugünkü merkezi Şiraz'dır. Bkz. Javad Heyat, "Fars", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fars> (10.09.2020).

³⁰ Hasan Zülfikârî, *Yeksad Manzûme-i Âşıkâne-i Fârisî*, Neşr-i Çarh, Tahran, 1392 hş., s. 157.

بدی در فارس او را جا و ملاوی
شده مشهور آفاق آن نکو رای

[İki senedir bütün âlemi her türlü iş safında tuttum. Gönlüm seyahat etmek istedi ve gözün sürmesi her tarafa aktı (nereye gideceğime karar veremedim). Kirman'ın âkil, müneccim, âdil, marifetli ve kâmil bir emiri vardı. Onun asıl yeri ve evi Fars idi. O iyi düşünceler sahibi olan kişi her tarafta meşhur olmuştu.]

Yukarıdaki beyitlerden yola çıkarak Sâfi'nin belki de küçük yaşlarda Fars'a gidip uzun yıllar orada kaldığı ve o şehrin de artık Sâfi için vatan olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür. Öte yandan *İstanbul Şehrengizi*'nde de şöyle bir beyit bulunmaktadır:

گاهی از فارس سخن می‌گفتم
یعنی احوال وطن می‌گفتم

[Bazen Fars'tan konuşuyordum, yani vatanın hallerini anlatıyordum.]³¹

Bu minvalde, her iki Sâfi'nin Fars'a "vatan" demesi, bu kişilerin aynı olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Ne var ki eldeki bilgilere dayanarak *Behrâm u Gülendâm*'ın Sâfi'nin kaleminden çıkıp çıkmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Bu yüzden şimdilik bu eseri ona nispet edilen bir eser olarak kabul etmeliyiz.

Eserleri

Behrâm u Gülendâm

Behrâm u Gülendâm hikâyesi, tipik bir aşk hikâyesidir. Eminüddîn Sâfi'nin anlatımına göre bu hikâyenin özeti şöyledir:

Arif bir insan ve her şeyi yerli yerinde olan Rum padişahının bu dünyada tek emeli vardır: Tanrı'nın kendisine bir oğul vermesi. Kırk yıl sonra padişahın benzersiz bir oğlu olur. Padişah, oğluna Behrâm ismini verir. Behrâm büyür, tüm becerileri ve ilimleri öğrenir. Padişah oğluna yedi öğüt verdikten sonra, ülkeyi ona bırakarak ibadet için inzivaya çekilir. Günlerden bir gün Behrâm ava çıkar. Avlakta kimsenin yenemediği amansız bir aslan vardır. Behrâm tek başına aslanı avlamaya karar verir. Ordunun büyükleri

³¹ Sâfi, *a.g.e.*, 8b.

onu vazgeçirmeye çalışsalar da dinlemez. Tek vuruş ile aslanı yere düşürüp öldüren Behrâm, avlanmaya devam ederken bir ceylan görür ve onun peşinden gider. Ceylanın peşinden giden Behrâm kaybolur, yedi gün çöllerde avare kalır fakat sekizinci gün bir dağa varır. Dağın üstünde bir kümbet vardır. İçeri girer girmez, fattan bir suret görür ve ona aşık olur. Kümbetin içindeki tahtın dibinde yaşlı bir adam vardır. Behrâm, seksen yaşında olan adama suretin kime ait olduğunu sorar. Suret, Çin şahının kızı Gülendâm'a aittir. Gülendâm, sadece yılda bir defa kasrından dışarı çıkar ve binlerce aşığı vardır. Aslında büyük bir tüccar olan yaşlı adam da Gülendâm'a aşiktir ve ona varamayacağını bildiği için Çin ressamlarına onun resmini bu kümbete çizdirmiş ve Gülendâm'ın resmini seyretmekle yetinmiştir. Bunları duyan Behrâm'ın Gülendâm'a olan aşkı katbekat artar. Yaşlı adam onu vazgeçirmeye çalışsa da Behrâm dinlemez ve Çin'e doğru yola çıkar. Yolda, Cinler Bağı'na varır. Bu bağda Semen-bû isimli bir kız ve altı erkek kardeşi yaşamaktadır. Cin kardeşlerin komutanı Seyfûr'dur. Semen-bû, bitkin bir vaziyette olan Behrâm'ı görür görmez ona erzak verir ve orayı hemen terk etmesini ister. Çünkü cinler Behrâm'ın bağa girdiğini anlarırsa, ona zarar vereceklerdir. Behrâm uyarıları dinlemez, cin kardeşler onun bağa girdiğini farkederler ve Behrâm onlarla teker teker savaşıp hepsini yener. Böylece cinler de Behrâm'a itaat etmiş olurlar. O bölgede kuyu içinde cinleri rahatsız eden bir dev vardır. Behrâm o devi öldürür ve onun esir aldığı Rûh-efzâ isimli kızı kurtarır. Oradaki tüm mücevherleri Semen-bû'ya hediye eder ve Gülendâm'ın peşinden tekrar yola koyulur. Behrâm denize ulaşır ve orada mallını hırsızlara kaptırılmış bir tüccar olduğunu söyleyerek gemiye biner. Gemi birkaç gün ilerledikten sonra, bir balina tarafından saldırıya uğrar. Behrâm o balınayı kör edip ikiye bölerek gemiyi kurtarır ve nihayet Çin'e varır. Şehrin kapısına varınca, kapının kapalı ve büyük bir ordunun orada beklediğini görür. Bulgar şehzâdesi Bihzâd, Gülendâm'ı istemeye gelmiştir fakat Fağfur, kızını ona vermek istememektedir. Behrâm şehre girer, bir oda kiralar ve gece Semen-bû'nun saçını yakarak Seyfûr'u çağırır. Behrâm'ın isteği üzerine Seyfûr cinlerden bir ordu hazırlar ve gece yarısı Bihzâd'ın ordusuna saldırır, onu yener. Sonra Fağfur'a bir mektup yazarak niyetini ona bildirir. Kiraladığı odaya döner ve daha sonra Gülendâm'ın kaldığı kasra girmeye çalışır. Kasra girip Gülendâm'ı görünce aşkı yine artar. Gülendâm'ın bulunduğu odaya kadar ilerlese de içeri girmeden geri döner. Günlerden bir gün, cariyeler şehirde

ellerinde bir tabakla dolaşmaktadırlar. Halk, Gülendâm'ın kem gözden korunması için tabağa bir şeyler atmaktadır. Bunu gören Behrâm, la'î taşından olan yüzüğünü tabağa atar. Gülendâm yüzüğü görünce sahibi sorar ve kasrın önünde oturan keçe giymiş dervişi ona gösterirler. Gülendâm bu dervişin bir şehzade olabileceğini tahmin eder ve bu yüzden Devlet isimli bir cariyeyi ona gönderir. Behrâm Gülendâm'a mektup yazar ama olumlu cevap alamaz ve bu yazışmalar birkaç kez tekrar edilir.

Öte yandan, oğlunu bulamayan Rum padişahu şehzadeyi bulana büyük bir ödül vereceğini duyurmuştur. Şebreng isimli bir ayyar yola koyulur, önce kümbete gider ve Behrâm'ın izine rastladığını Rum padişahına bildirir. Diğer taraftan oğlu öldürülen Bulgar padişahu ise Çin'e ordu gönderir. Bu esnada Rum padişahının veziri Çin'e varmıştır. Fağfur Behrâm'ı tanımadığını, fakat Behrâm-ı Felekî isimli birinin Bihzâd'ı öldürüp bir mektupla kızına talip olduğunu kendisine bildirdiğini söyleyince, vezir Behrâm'ın elyazısını tanır ve onu korumak için Gülendâm'ın kasrının önüne birkaç asker gönderir. Pencereden durumu seyreden Gülendâm, askerlerin dervişe hürmet ettiğini görünce onun Bihzad'ın katili ve kendi talibi olduğunu anlar. Behrâm'ı Fağfur'un karşısına çıkartırlar. Behrâm şehzade gibi giyinir ve Fağfur'a Bihzad'ın nasıl öldürüldüğünü anlatır. Vezir, Gülendâm'ı ister ve Fağfur kabul eder. Fağfur'un karısı öldüğü için Semen-bû'yu da ona alırlar ve böylece düğün töreni yapılır.³²

Behrâm u Gülendâm hikayesinin farklı diller ve lehçelerde versiyonları da bulunmaktadır.³³ Eminüddîn Sâfî'nin *Behrâm u Gülendâm*'ı Farsça olarak yayımlanmıştır.³⁴ Ayrıca bu eserin diliçi Farsça çevirisi yapılmış ve eser sadeleştirilerek roman hâlinde basılmıştır.³⁵

³² Hasan Zülfikârî, *a.g.e.*, s. 153-156.

³³ Mesela Kürtçe bir *Behrâm u Gülendâm* için bkz. Perviz Fettâhî (çev.), *Manzûme-i Kürdî-i Behrâm u Gülendâm*, İntişârât-ı Müessesesi-i Târih ve Ferheng-i İrân, Tebrîz, 1347 hş.; anonim ve resimli bir *Behrâm u Gülendâm* elyazması için bkz. Mc Gill University Library, Persian Manuscripts, nr. 315.

³⁴ Eminüddin Muhammed Sâfî, *Behrâm u Gülendâm*, Haz. Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş.

³⁵ Yâsemân Şükrîgüzâr, *Aşkhâ-i Ferâmûş Neşode: Behrâm u Gülendâm*, İntişârât-ı Hoopa, Tahran, 1394 hş.

Kitâb-ı Şehrengiz der Şehr-i İstanbul

Eserin tespit edebildiğimiz üç nüshası şöyledir: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3383; Basel University Library, M VI 239 ve Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, ASL 188. Nuruosmaniye nüshasına göre Sâfi, *Şehrengiz*'ini fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün vezniyle ve 1359 beyit hâlinde yazmıştır. Basel nüshasında olan ve Nuruosmaniye nüshasında bulunmayan beyitler de esere dahil edildiğinde toplam beyit sayısı 1433'e çıkmaktadır.

Eser mensur bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede müellif kendi ismini belirtmeden, uzun süreden beri seyahat etmekte olan bir seyahatçi olarak İstanbul'a geldiğini, bu şehre hayran kaldığını ve bu yüzden bir şehrengiz yazmak istediğini belirtmektedir. Mensur mukaddimenin içinde Kanuni Sultan Süleyman'a (1520-1566) övgüler içeren yirmi beş beyitlik bir kaside de yer almaktadır.

Mukaddimeden sonra, iki beyit halinde Arapça olarak besmele yer almaktadır. Devamında sekiz beyitlik bir hamdele, on bir beyitlik bir münâcât ve on beş beyitlik münâcât-ı sâni gelmektedir. Münâcâtlardan sonra, "Talebi Özlü", "Na't-ı Seyyidü'l-Mürselîn", "Mirâc" ve "Hitâb be Hazret-i Nebî" bölümleri bulunmaktadır. Dört halifeye dörder beyit halinde yazılan medhiyeden sonra "Hasaneyn" medhiyesi ve ilerleyen beyitlerde ise kırk beş beyitlik "Sebeb-i Te'lif" bölümü yer almaktadır. Sâfi eserin telif sebebini kendi dilinden şu şekilde açıklar:

Nefesimden başka mahremim olmayan uzun gecelerden birinde, özlemle vatanımı düşünüyorum ve üzülüyorken uykuya dalmışım. Rüyamda "niyâz ehli" bir topluluğun bir mahfilde oturduğunu ve onların arasında "bir gönül ehlinin" sürekli bana baktığını gördüm. Uzaktan ona selam verdim. Kulağıma gaipten bir ses, "Allah'ın eri, hazret-i şâh seni çağırıyor." dedi. Ben de o mahfile yaklaştım. Yüzünden nurlar saçan o adam bana "Sen neden selam verdikten sonra heyecanlandın? Yoksa sen beni tanımıyor musun? Ben dünyada padişahlık ettim ve ordularım vardı. Öldükten sonra ise Rabbim beni cennete gönderdi." dedi. Ben ona "Yüce bir padişah olduğunuzu anladım ama isminizi bilemedim," deyince "Ben devranın padişahıyım ve sultanlardan biriyim. İslam mülkü benimle huzura kavuştu ve düşmanların canını ben yaktım. Benim adım apaçiktir, sen kinayeler arasında adımı ara, ben onu

açık şekilde sana söylemem” dedi. O cennetlerde mesken tutan pîr bana dönüp isminin “Selim” olduğunu söyledi. Sonra da şöyle devam etti: “Ey dünyayı dolaşmış ve her türlü iyiliği ve kötülüğü görmüş civanmert! Nereleri gördün, hangi şehirleri dolaştın? Söyle bakalım,” dedi. Ben bazen vatanım olan Fars’tan söz ediyordum, bazen Tebriz, bazen Mısır, Halep, Mekke ve Şam’dan. Bazen Yemen’den, bazen de Çin’den. Bunları duyunca, “Onların hepsini biliyorum, bana Rûm’u anlat. İstanbul’u ve içindekileri, gençlerini, gonca ağızlı güzellerini, sokağını, pazarını, gül bahçelerini, kimin padişah olduğunu ve tahta geçtiğini anlat!” dedi. Ben de onun dediğini yerine getirdim.³⁶

Yukarıdaki özet tercümeden de anlaşıldığı üzere, Sâfi dünyayı dolaşan bir seyyah olarak İstanbul’a gelir, burada bir gece hayal ve gerçek arasında düşünceye dalmışken hepten uyuyakalır. Rüyasında Yavuz Sultan Selim’i (1512-1520) görür. Yavuz Sultan Selim Sâfi’den İstanbul’u anlatmasını ister ve böylece *Şehrengîz-i İstanbul* telif edilir.

Sebeb-i te’liften sonra, Sultan Süleyman’a 31 beyitlik övgü yer almaktadır. Devamında ise artık padişahın etrafındakiler tanıtılır. Ayas Paşa, Lütfü Paşa (ö. 970/1563), Sokullu Mehmet Paşa (ö. 987/1579), Barbaros Hayrettin Paşa (ö. 935/1546), Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574), Çivizâde Mehmet (ö. 954/1547), Celâlzâde Mustafa Çelebi (ö. 975/1567), Şehzâde Mustafa (ö. 960/1553), Şeyhzâde (ö. 950/1543) *Şehrengîz*’de anılan padişahın etrafındaki isimlerden bazılarıdır. Sâfi, şahıslar dışında saray, divanhane, Ayasofya, Sahn-ı Semân medresesi ve oradaki âlimler, o civarda gördüğü aktarlar, tatlıcılar, katipler, mücellitler, macuncular, aşçılar, fırıncılar, bakkallar, kemancılar, kılıççılar, kasaplar, kuşçular, kuyumcular, berberler ve birçok mekânı ve kişiyi bazen kısa bazen de uzun uzun tasvir eder. Eserde; gemiler, Galata, Eyüp, Eyüp gençleri anlatıldıktan sonra iki yüzlü sûfilerin kötü halleri zikredilir. Eser, münâcât ile bitmektedir.

Sâfi, İstanbul’a yazdığı övgülerde ilginç tabirler kullanarak onu başka şehirlerle karşılaştırır:

آن نه شهری است که هر تیغ زبان
می تواند صفتش کرد بیان

³⁶ Sâfi, *Şehrengîz-i İstanbul*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3383, 7b-9a.

آن نه بحری است که پایان دارد
 طعنه بر قلزم و عمان دارد
 شام، یک تکیه رندان وی است
 بورسہ یک ده ز دهستان وی است!
 مصر را هر که به آن نسبت کرد
 روستایی بود و ابله و سرد!
 جنت این است یقین لیکن آن
 خالدین است و این نیست چنان!

[O, her dilin tavsif etmeye gücünün yeteceği bir şehir değildir! O, ucu bucağı olmayan ve ummanlara meydan okuyan bir denizdir. Şâm, onun rintlerinin toplandığı bir tekke, Bursa ise onun köylerinden bir köydür! Mısır'ı ona nisbet eden kimse kesin köylüdür, aptaldır ve duygusuzdur! Cennet dedikleri burasıdır. Tek fark, o cennetin kalıcı olması ve bunun kalıcı olmamasıdır.]

Sâfi eserinde üç şairden de söz etmektedir. Bunlardan ilki hayatını genç yaşta kaybeden ve çok tanınmamış olan Keşfîzâde'dir. Kaynaklarda Keşfîzâde'nin vefat tarihi bilinmemekle birlikte 1533'ten sonra öldüğü kabul edilmektedir.³⁷ Ancak Sâfi 944/1537-38 tarihinde bizzat onu görüp anlattığına göre, ölüm tarihini 1538'den sonra şeklinde tashih etmek mümkündür. Bir diğer şair İlmî mahlasıyla şiirler yazan Yahya Çelebi (ö. 975/1568'den önce)'dir.

Üçüncü şair ise Erzurumlu Ziyâyî'dir (ö. ?). Yukarıda da anlatıldığı üzere kaynaklarda bu iki şair arasında yakın bir arkadaşlık bağı vardır. Sâfi, *Şehrengiz*'inde önce onun hakkında dört beyit yazar ve yakışıklı olduğunu vurgular. Devamında ise ona bir gazel ithaf eder. Sâfi, eserinde Ziyâyî'den başka kimseye gazel yazmamıştır ve bu şiir eserdeki tek gazeldir:

ای مه روی تو جان شعرا
 سرو قد تو روان شعرا
 صفت عارض و زلف و خط توست

37

Aysun Sungurhan Eyduvan, "Atâ", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2002, C.I, s. 511.

همه اشعار و بیان شعرا
 سربلند از اثر عشق تو شد
 در جهان نام و نشان شعرا
 جز سگان تو و خاک در تو
 نیست همخواب و مکان شعرا
 خسرو وقت شوند از بنهی
 لب شیرین به دهان شعرا
 شاه خویان تویی، امروز بده
 داد فریاد و فغان و شعرا
 تا ضیایی شده شاعر پیشه
 گشته صافی ز سگان شعرا

[Ey sen ki yüzün şairlerin canı, selvi boyun ise şairlerin ruhudur! Şairlerin tüm şiirleri ve söyledikleri senin yüzün, saçın ve ayva tüyelerinin vasfıdır. Tüm dünyada şairlerin adı ve makamı senin aşkının etkisiyle yüceldi. Şairlerin yeri senin kapından başka, sohbet arkadaşları ise senin kapının köpeklerinden başka bir şey değildir. Sen tatlı dudağınla şairleri öpersen onlar tüm dünyanın Hüsrev'i ve hükümdarı olur. Güzeller şahı sensin, bari bugün şairlerin inlemeleri ve feryatlarını duy ve onların hakkını ver. Ziyâyî şiir yazmaya başlayalı, Sâfi şairlerin köpeği olmuştur.]³⁸

Eserdeki ilginç bölümlerden biri, Sâfi'nin "der mezemmet-i sūfiyân-ı zerrâk" başlığı altında "ikiyüzlü sūfilere kötilediği" bölümdür. Bu bölüm aynı zamanda hâtimededen önceki son bölümdür. Sâfi, eserinde her fırsatta İstanbul'un gençlerini ve güzellerini övmüş, tasvir etmiş ve onlarla hemdem olmak arzusunda olduğunu dile getirmiştir. Muhtemelen bu övgüleri sūfi-meşrep birilerine okuyunca onlardan bazıları sert tepki vermişlerdir ki, Sâfi çok ağır bir dille ikiyüzlü sūfilere eleştirip "genç"leri methetmekle art niyetli olmadığını ifade etme gereği duymuştur:

صوفیانی که ز عرفان دورند
 بی‌صفا تر ز شب دیجورند
 نه علمند، نه صالح، نه فقیه

³⁸ Sâfi, *a.g.e.*, 32a-32b

فی الحقیقه همه باشند سفیه!
 آنچنانند سیعل چون زاغ
 که نبینند جهان جز به چراغ
 ناطقاند ولی حیوانند
 خارج از دایره انسانند!
 مانع من شده‌اند از دونی
 بلک از ابلهی و مجنونی
 ...

من اگر مدح جوانان کردم
 وصف آن غنچه‌دهانان کردم
 تا دم محشر از ایشان خجلم
 بلک شرمنده‌ام و منفعلم
 مدح ایشان یکی از صد گفتم
 تو نه‌ای نیک، نه من بد گفتم
 صوفیا تا نشوی چون صافی
 صافی از غش نشناسی کافی!

[İrfansız sufiler, karanlık geceden daha beterler. Onlar ne âlimdirler, ne sâlihdirler, ne de fakîhtirler. Esasında hepsi sefihtirler! Onlar karganın rengi gibi kara kalplidirler ve ışık olmadan dünyayı görmezler. Onlar konuşurlar fakat hayvandırlar. Onlar insanlıktan uzaktırlar. Alçaklıktan, hatta sadece alçaklık değil aptallıktan ve delilikten bana mâni oluyorlar. Ben gençleri ve o gonca ağızlıları methettiysen, kıyamete kadar onlara karşı mahcubum. Hem mahcubum hem de gücenmiş vaziyetteyim. Ben onların yüz tane vasfından sadece birini söyledim. (Ey sufi!) Sen haklı değilsin, ben de haksız değilim! Ey sufi! Sâfi (arınmış) olmadıkça, aslolanı sahte olandan ayırt edemezsin!]³⁹

Sâfi, eserinde İstanbul'un sadece güzellerine yer vermemiştir ve "Mümilât-ı İstanbul" başlığı altında, İstanbul'un savsaklayanlarını da anlatmıştır. Nuruosmaniye nüshasında yer almayan bu bölümde özellikle kapıcıya sert tepki vermektedir:

³⁹ Sâfi, *a.g.e.*, 53b.

اندر آن شهر که باغ ارم است
 خشت و سنگش همه سیم و درم است
 هرچه دیدم همه نیکو دیدم
 همه خاطرکش دلجو دیدم
 جز در آن اسکلّه مهمله‌اش
 جای کمراحت پر مشغله‌اش
 جایگاهی ز جهنّم بدتر
 مردمانش ز بهایم ددتر
 دیگر آن قاپچی دفتردار
 غیر مستعمل خارج اطوار

[İrem bağı gibi olan ve tüm kerpiçleri ve taşları gümüş ve altın olan o şehirde, huzurun az olup zahmetin çok olduğu ve terkedilmiş olan İskele dışında neyi gördüysem güzel, kimi gördüysem gönül çeken gördüm. İskele, cehennemden daha beter ve halkı ise dört ayaklı hayvanlardan daha saldırgandı. Bir de o işe yaramaz ama pek edâli olan kapıcı...]

Eseri bakıldığında, *Şehrengiz*'in akıcı bir dille kaleme alındığı, şairinin Farsçaya hâkim olduğu ve aruzu başarılı bir şekilde kullandığı görülmektedir. Eserdeki edebi sanatlar ve tasvirler, Sâfi'nin şiir yeteneğine sahip usta bir şair olduğunu göstermektedir.

Şehrengizler yazıldıkları dönemde o şehrin yapısı, insanları ve meslekleri hakkında önemli bilgiler içermektedirler. Sâfi'nin *İstanbul Şehrengiz*'i yayımlandığında, onun gözünden anlatılan XVI. asır İstanbul'u, İstanbullular ve seyyah şâirin onlarla münasebetleri gün yüzüne çıkacaktır.⁴⁰

N ü ş h a l a r ı :

Eserin üç nüshası tespit edilebilmiştir:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3383 (yeni nr. 2879):

⁴⁰ Sâfi'nin *Şehrengiz*'i Nuruosmaniye Koleksiyonu ve Basel Üniversitesi Kütüphanesi nüshalarından hareketle bu makalenin müellifi tarafından Farsça metin, Türkçe tercüme ve ayrıntılı bir inceleme ile birlikte yayına hazırlanmaktadır. Yakın zamanda bilim dünyasının istifadesine sunulacaktır.

207 x 117 ebatta, karton kapak, 15 satır ve 55 varak. Kapakta “odadan çıkan Fârsî” şeklinde bir not vardır. Eserin başında III. Osman’ın (1754-1757) mührü bulunmaktadır. Nüsha çok temiz ve okunaklı nesih hatla istinsah edilmiştir. Başlıklar sürh mürekkeple ve büyük yazılmıştır. Az sayıda beyit derkenardadır. Nüshanın istinsah tarihi yoktur. Muhtemelen ya müellif tarafından veya onun denetiminde hazırlanmış bir nüshadır. İmla hatalarının nâdir olduğu nüshada müstensihin Farsçaya vâkıf olduğu söylenebilir.

2. Atatürk Üniversitesi, Seyfettin Özege Kitaplığı, ASL 188 (74a-92a arası):

Çizgili defterde nesih hattı ve dolma kalemle sadece şehrengizlerin kopyasını içeren bir nüshadır. Sâfi’nin *Şehrengiz*’i 74a-92a arasında kayıtlıdır. Nüshadaki nota göre eser Nuruosmaniye Koleksiyonu nüshasından istinsah edilmiştir. Muhtemelen Agah Sırrı Levend’in kendi çalışmaları için aldığı (veya başka birine yazdırdığı) notlardan ibarettir. İstinsah sırasında önce bazı kelimeler okunamamış ve yeri boş bırakılmıştır, daha sonra farklı bir kalemle doldurulmuştur. Bazı kelimeler de hiç okunamamış ve yerleri boş kalmıştır. Yerleri boş bırakılan ve okunamayan kelimelerin sayısı az değildir. Besmele kısmındaki Arapça beyitler istinsah edilmemiştir. Eserin içinde bazı başlıkların altındaki beyitler istinsah edilmemiştir. İlgili yerlerde kaynak nüshada kaç beyit olduğu not edilmiştir.

3. Basel University Library, M VI 239:

96 varaktan oluşan nüsha iki eser içermektedir. Sâfi’nin *Şehrengiz*’i 1b-44a arasındadır ve nüshanın devamında XVI. asır şairlerinden Güvâhî’nin (ö. ?) *Pend-nâme*’sinin harekeli bir nüshası mevcuttur. İki eserin yazı tipleri farklıdır. *Pend-nâme*’nin istinsah tarihi daha erken olduğu için eserlerin müstensihi aynı kişi değildir. Nüshanın başında istinsah tarihi 5 Cemâziyelevvel 993/ 5 Mayıs 1585 olarak kayıtlıdır. *Şehrengiz*’in sonunda ayrı bir ferağ kaydı yoktur. Güvâhî’nin *Pend-nâme*’sinin tamamlanma tarihi ise Zilkade 933/ Temmuz-Ağustos 1527 ve istinsah tarihi ise Rebiulahir 963/Şubat-Mart 1556 olarak kayıtlıdır.

Şehrengiz’in bu nüshasında mensur mukaddime ve akabindeki Sultan Süleyman’ı metheden 25 beyitlik kaside yer almamaktadır. Yazmada bazı beyitler eksik olup bazı kelimeler de değiştirilmiştir. Özellikle müstensihin vezne uydurarak değiştirdiği kelimelerin sayısı az değildir. Bu nüsha genel olarak Nuruosmaniye nüshasının özeti niteliğinde sayılabilir. Nüshanın son

beytinden sonra, “Cemâziyelâhir ayının bir Cuma günü” şeklinde bir tarih vardır. Nuruosmaniye nüshasını göremeyen Michael Glünz bunu eserin bitiş tarihi olarak kabul etmiştir.⁴¹ Ancak Nuruosmaniye nüshasına bakıldığında bu tarihin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Sâfi, Ramazan bayramını görüp anlattığına (33a) ve bu mesneviyi iki üç gün gibi kısa bir sürede yazdığına (54b) göre eser 1 Mart 1538 tarihinden hemen sonraki günlerde tamamlanmış olmalıdır.

Bu nüshanın zahriyesinde şu rubai kayıtlıdır:

این نامه که هست نزد ارباب کمال
یک خطبه ز دیباچه آن حسن و جمال
توقیع جلال یافت طغراش چو شد
منشور به نام مصطفی ابن جلال

[Kemâl ehlinin nezdinde güzellik ve cemâl dibacesinin bir hutbesi olan bu eser, Mustafa bin Celâl’in adıyla neşredildiğinde tuğrası yücelik (Celâl) alameti buldu.]

Bu rubai Sâfi’nin *Şehrengiz*’i Celâlzâde Mustafa Çelebi’ye ithaf etme niyetinde olduğunu göstermektedir. Ancak Nuruosmaniye nüshasında bu rubai geçmemektedir.

Sonuç

İranlı seyyah ve şâir Sâfi’ye İstanbul *Şehrengiz*’i dışında bir de Kirman beyine ithaf ettiği *Behrâm u Gülendâm* adlı bir mesnevi isnat edilmektedir. *Behrâm u Gülendâm* mesnevisi aruzun mefâ’îlün mefâ’îlün fe’ûlün vezniyle telif edilmiş olup 3050 beyitten oluşmaktadır. *İstanbul Şehrengiz*’i ise fe’îlâtün fe’îlâtün fe’îlün vezniyle ve 1385 beyit olarak kaleme alınmıştır. Sâfi’nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar onun kendini İranlı göstermeye çalışan bir Türk olduğunu iddia etmişler ve bazı araştırmacılar da onun dönemin şii yönetiminden kaçarak İstanbul’a gelen bir sünni olma ihtimalinden bahsetmiştir. Yaptığımız incelemeler neticesinde öncelikle Sâfi’nin doğum ve ölüm tarihleri 913/1507-08, 977/1588/89 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca onun köle olarak İran’dan getirildiği, Ayas

⁴¹ Michael Glünz, a.g.m., s. 139.

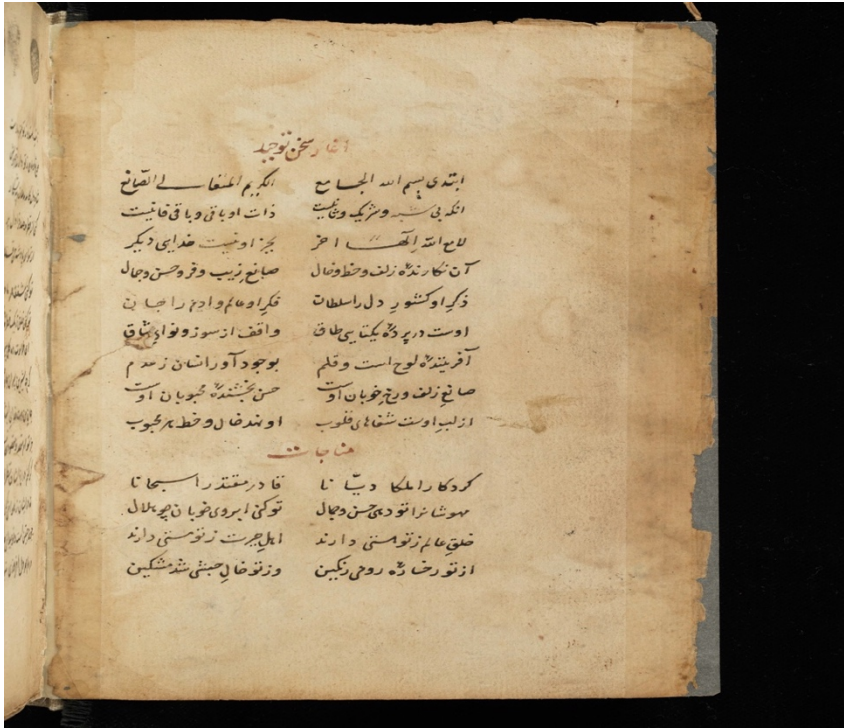
Paşa tarafından azat edildiği ve sınır bölgelerinde tezkirecilik yaptığı ileri sürülmüştür. Eldeki verilerden hareketle Sâfi'nin *Şehrengiz*'inin İstanbul'u Farsça tasvir eden tek şehrengiz olduğu söylenebilir. Bu eser Kanuni Sultan Süleyman dönemi İstanbul'unu ve bu şehirdeki birçok kişiyi, mekân ve semti anlatmaktadır. Eserin dili akıcıdır ve şair aruzu başarılı bir şekilde kullanmıştır.

Eserin içinde Sâfi üç şairden söz etmektedir: Keşfizâde ve Erzurumlu Ziyâyî ve İlmî. Pek tanınmış bir şair olmayan Keşfizâde'nin ölüm tarihi kaynaklarda "1533'ten sonra" şeklinde kayıtlıdır. Sâfi'nin Keşfizâde ile karşılaşması ve onu anlatması, onun 1538 senesinin Mart ayında hâlâ hayatta olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu şairin ölüm tarihi "1538'den sonra" şeklinde düzeltiler. *İstanbul Şehrengizi*'nin tercüme edilmesi ve yayımlanması, tarihte kaybolan seyyah bir şairin ve onun gözüyle tasvir edilen İstanbul resminin günümüz insanına sergilenmesini sağlayacaktır.

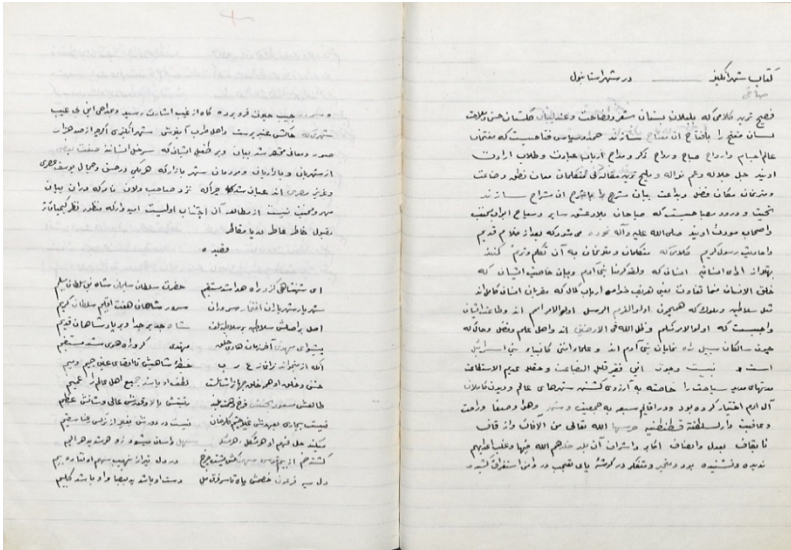
KAYNAKÇA

- CANIM, Rıdvan, *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016.
- ENÜŞE, Hasan, *Dânişnâme-i Zebân-ı Fârsî*, IV. cilt, Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-ı İslâmî, Tahran, 1375 hş., s. 611.
- FETTÂHÎ, Perviz (çev.), *Manzûme-i Kürdî-i Behrâm u Gülendâm*, İntişârât-ı Müessesesi-i Târih ve Ferheng-i İrân, Tebrîz, 1347 hş.
- GLÜNZ, Michael, "*Sâfi's Sahrangîz: Ein Persisches Matnawî Über Die Schönen Berufsleute Von İstanbul*", *Asian Studies: Journal of the Swiss Asian Society = Études asiatiques: revue de la Société Suisse-Asie*, Vol 40 (1986), Issue 2, p. 133-145.
- HEYAT, Javad "Fars", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fars> (10.09.2020).
- HÜSEYNÎ, Seyyid Muhammed Takî, *Fihrist-i Destnevîshâ-i Kitâbhâne-i Nur-osmaniye İstanbul*, Müessesesi-i Bünyâd-ı Şükûhî ve Sâzmâ-ı İrtibâtâ-ı İslâmî, Tahran, 1394 hş., s. 289.
- KARACASU, Barış, "Türk Edebiyatındaki Şehrengizler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, V/10, İstanbul, 2007, s. 259-313.
- KARAIŞMAİLOĞLU Adnan "Türk ve Fars Edebiyatında Şehrengizler." *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara, Akçağ, 2001, ss. 139-146.

- KAYA, Bayram Ali, "Şehrengiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehrengiz> (11.09.2020).
- KAYA, Hasan "Kâtib Davud'un İstanbul ve Vize Şehrengizi" *Turkish Studies*, V/10/12, Yaz 2015, s. 631-686
- KONUKÇU, Enver, "Beyhak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyhak> (23.02.2020).
- LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul Fethi Derneği, 1958.
- RİYÂZÎ Muhammed Efendi, *Riyâzî'ş-Şuarâ*, Haz. Namık Açıkgöz, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2017.
- SÂFÎ, Eminüddin Muhammed, *Behrâm u Gülendâm*, (Haz.) Hasan Zülfikârî, Perviz Arastû, Neşr-i Çeşme, Tahran, 1386 hş., s. 19.
- , *Şehrengiz*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, ASL 188 (74a-92a arası):
- , *Şehrengiz*, Basel University Library, M VI 239.
- , *Şehrengiz*, Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3383.
- SOLMAZ, Süleyman, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2018.
- SUNGURHAN EYDURAN, Aysun "Atâ", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk, Kültür Merkezi, Ankara, 2002, C.I, s. 511.
- ŞÜKRGÜZÂR, Yâsemen, *Aşkhâ-i Ferâmûş Neşode: Behrâm u Gülendâm*, İntişârât-ı Hoopa, Tahran, 1394 hş.
- ZÜLFİKÂRÎ, Hasan, *Yeksad Manzûme-i Âşikâne-i Fârisî*, Neşr-i Çarh, Tahran, 1392 hş., s. 157.
- (Anonim) *Behrâm u Gülendâm*, Mc Gill University Library, Persian Manuscripts, nr. 315.

Ek 1: Basel Üniversitesi Nüshası 1b.

Ek 2: Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı, ASL 188, 74a.

Ek 3: Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu, nr. 3383, 1b.

“SÂFÎ AND HIS İSTANBUL ŞEHRENGİZ”

Abstract

Şehrengiz, whose earliest examples in the Iranian literature originated in the 12th century, is a literary genre starting to develop in Classical Turkish literature as of the 16th century. This genre depicts the natural and historical charms of a city, particularly its beauties. There exist a large number of şehrengiz works portraying various cities in the Turkish literature, and one of them is İstanbul Şehrengizi by Sâfî (unknown date of birth), in which he described sixteenth-century İstanbul in verse in Persian.

An Iranian poet and traveller of the 16th century, Sâfî was in İstanbul in 1538, strolling through the city and writing a şehrengiz in Persian. It is known that Sâfî's work is the only Persian şehrengiz on İstanbul. There is limited information about the poet's life in related resources. This article firstly reveals some facts about Sâfî's life on the basis of his work and then presents both İstanbul Şehrengizi and Behrâm u Gülendâm, a mesnevi claimed to have been authored by Sâfî. Additionally, the study provides a detailed account of the content of İstanbul Şehrengizi based on the copy in Nuruosmaniye Library and introduces other copies of the same work.

Keywords

Classical Turkish literature, Şehrengiz, İstanbul, Sâfî, Behrâm u Gülendâm.

KAZASKER MÜEYYEDZADE ABDURRAHMAN
ÇELEBİ'NİN EDEBİ MUHİTİ*

Murat Ali KARAVELİOĞLU**

ÖZET

Patronaj konusuna kısaca temas edilen ve Türk kültür coğrafyasındaki edebi muhitlere yer yer atıfta bulunulan bu makale, II. Bayezid'in şehzadelîği dönemindeki Amasya muhitinde gördüğümüz Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi'nin hamiliğini ve etrafında meydana gelen ilim ve sanat halkasını değerlendirmektedir. Kendisine yazılan kasidelerde ve mersiyede de görüldüğü üzere onun esas öne çıkan yönü ilmi veçhesidir. Daha sonra hamiliği ve sanata/sanataçıya olan ilgi ve desteği gelir. Şairliği ve hattatlığı ise daha az bilinir. Bu makalede, Müeyyedzade'nin tüm yönlerine değinilmekte beraber asıl onun konağında, makamında meydana gelen ilim ve sanat muhiti değerlendirilmiş; koruyup kolladığı, yetiştirip memuriyet verdiği simalar ele alınmış; Abdurrahman Efendi'nin, Türk ilim ve edebiyatına nice parlak simalar kazandırdığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Patronaj, edebi muhit, Müeyyedzade, II. Bayezid, şiir, şair.

“Rûm'da iki kişi var imiş, biri Müeyyedzâde ve biri Tâcizâde Ca'fer Çelebi.

Hayfâ ki birinün pîrlüğü zamanına irdük ve birinün kadrin bilmeyüp bilmezlik ile kendi elimüzle berg ü bâr-ı vücûdın yile virdük.”

(Yavuz Sultan Selim, *Meşâirü'ş-şuara'* dan...)

Giriş

15. yüzyılın son yılları ile 16. yüzyılın ilk on beş yılı içinde büyük bir ilim adamı, şair ve zarif bir edip olarak temayüz eden Müeyyedzade Abdurrah-

* Makalenin geliş tarihi: 20.06.2020 / Kabul tarihi: 04.08.2020

** Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, murat.karavelioglu@igdir.edu.tr (Orcid ID: 0000-0002-6230-8639).

man Efendi; şairliği, hattatlığı, musiki bilgisi ve bilhassa şer'i ve tasavvufi bilimlere olan derin vukufiyeti ile devrinin en güzide zurefasından sayılır. Bütün bu mümeyyiz vasıfları yanında ilim, edebiyat ve sanat hamiliği yönü bulunmaktadır ki etrafında meydana gelen bu çok yönlü muhiti edebi şahsiyetler itibariyle ele almanın, bu devrin edebiyat tarihi yazımına katkı sağlayacağı yadsınamaz. Ancak Müeyyedzade'nin edebi muhitini tespit etmeden önce Osmanlı Devleti'nin patrimoniyal yapısı, edebi ve sanatsal muhitleri, 15. yüzyılın, hele Sultan II. Bayezid devrinin karakteristiği, hatta biraz da İran ve Türkistan bölgelerinin edebi dünyası ile ilişkiler ele alınmalı; hiç değilse kısaca değerlendirilmelidir. Her ne kadar sayılan hususlar üzerinde pek çok çalışma yapılmışsa da¹ ve biz meselelerin teferruatını bu değerli çalışmalara havale edecek olsak da Müeyyedzade'nin hem yetiştirdiği

¹ **Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:** Ali Yıldırım, "16. Yüzyılda Büyük Bir Devlet Adamı ve Edebiyat Hamisi Defterdar İskender Çelebi", *FÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1, Elazığ 2000, 217-232. Arazgül Recepova, "Sultan Hüseyin Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler: Molla Cami ile Ali Şir Neva", *BEÜ İİBF AİD*, IV/2, 210-221. Belkis Altunış Gürsoy, "19. ve 20. Yüzyıl İstanbul'undaki Edebî Muhitlere Genel Bir Bakış", *Kültürler Başkenti İstanbul*, İstanbul 2010, 298-311. Belkis Altunış Gürsoy, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Bir Edebiyat, Kültür ve Sanat Muhiti Olarak İstanbul Kahvehaneleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, XII-2/47-48, İstanbul 2010, 149-176. Belkis Gürsoy, "XV. Yüzyıldan İtibaren İstanbul'daki Edebî Muhitlere Genel Bir Bakış", *Biliş*, II/Yaz '96, 188-202. Ersen Ersoy, *XVI. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Kütahyalı Şâirelr ve Kütahya'da Edebî Muhit*, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003. Esmâ Tezcan, *Pargalı İbrahim Paşa Çevresindeki Edebi Yaşam*, Bilkent Ü. Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004. Halil İnalçık, *Has-Bağçede Ays u Tarab (Nedîmler, Şâirler, Mutribler)*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010. Halil İnalçık, "Osmanlı Medeniyeti ve Saray Patronajı", *Osmanlı Uygurluğu 1*, (ed. H.İnalçık ve G. Renda), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, 13-27. Halil İnalçık, *Şâir ve Patron (Patrimoniyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme)*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2003. Halûk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, MEB Yayınları, İstanbul 1996. Hatice Aynur, "Cem Şairleri", *İlmi Araştırmalar*, IX, İstanbul 2000, 33-43. Hüseyin Albayrak, "XV. Yüzyıl Sonu ve XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Şehzâde Şehrinde Vali Yavûz Sultân Selîm İle Oluşan Edebî Muhit", *2. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2013, 462-482. İbrahim Akyol, "Fatih Sultan Mehmet Dönemindeki Edebi Çevreler", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I/2, 93-122. İskender Ulaş, *Divan Şairinin Yetişmeinde ve Eğitimde Hâmî-Şair ve Usta-Çırak İlişkisi*, NE Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2017. Kadir Güler, Kerim Yaşar, "Divân Şiirinde Câize (Şâir-Patron-Hâmî İlişkisi) Üzerine Değerlendirmeler-I", *DPÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII, Ağustos 2007, 267-300. Kadir Güler, Kerim Yaşar, "Divân

çevre hem de etrafında meydana gelen muhitin daha iyi anlaşılması için kısa malumat vermek arzusundayız.

Himaye eden ile himaye edilen arasındaki ilişkinin temeli karşılıklı menfaate dayanır. Her iki taraf da birbirine ihtiyaç duyar, yekdiğerinin işini görür. Günümüzün iletişim ve haberleşme imkânlarının olmadığı çağlarda ve devlette merkezi bir otoritenin bulunduğu zamanlarda esasen bu karşılıklı ilişki bir mecburiyettir. Patrimonyal özellik gösteren Ortaçağın tüm devlet ve imparatorluklarında bu böyledir. Ancak birçok Türk devletinde, Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde ve nihayet Osmanlı Devleti'nde patron (=hâmî) ile kul (=mahmî) arasındaki ilişki görece "mürebbi-mürebba" karakteri arz etmiştir ki bu durumun, salt menfaat duygusunu daha masum kıldığı ve hatta bir gereklilik haline yükselttiği söylenebilir.

Şiirinde Câize (Şâir-Patron-Hâmî İlişkisi) Üzerine Değerlendirmeler-II", *DPÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XIX, (Aralık 2007), 231-270. Kemal Yavuz, "Türk Edebiyatında Şiir ve İlk Şiir Meclisleri", *Türkiyat Mecmuası*, XXIV/4, İstanbul 2014, 129-161. Melike Aysu Akcan Altıntaş, *II. Mehmet Dönemi: "Osmanlı Padişahı" ve Dîvân Edebiyatı İnşası Arasındaki İlişki*, İDBÜ Ekonomi ve Sosyal Enstitüsü, Ankara 2015. Muhsin Kalkışım, "Osmanlı Devleti'nde Şair ve Yazarları Himaye Kriterleri", *Milli Folklor*, 15(Ankara 2003), 105-108. Murat Ali Karavelioğlu, "Şehzade Emir Süleyman Çelebi'nin Edebi Muhiti", *Türk Dünyasının Ulu Çınarı Mertol Tulum Kitabı*, Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları-4, İstanbul 2017, 391-448. Muvaffak Eflatun, "İslam Dünyasında Edebi Çevrelerin Ortaya Çıkışı Bağlamında Bermekî Ailesi ve Klasik Türk Şiirine Yansımaları", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, VII/21, Kış 2018, 699-721. Naim Atabağsoy, "Klasik Dönem Osmanlı Şiirinde Patronaj ve Şairin Üretim Süreci İlişkinine Bir Bakış", *Monograf*, 2014/1, 84-103. Orhan Kurtoğlu, "Türk Kültürünün Münbit Bir Şehri Olan Diyarbakır'daki Edebî Çevreler ve Hamilik", *SUTAD*, XLIII, Bahar 2018, 135-144. Osman Horata, "Cem Şairleri: Bir Kader Birliğinin Anatomisi", *Biliş*, XV, Güz 2000, 91-110. Ömer Özkan, "Osmanlı Şiirinde Bir Edebî Muhit Olarak Kefe (Feodosia)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/38, Haziran 2015, 295-301. Recep Demir, "XVI. Yüzyıl Şairi Garâmî'nin Edebiyat Çevresi ve Saraya Yaklaşma Gayretleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/33, 80-92. Sevda Önal Kılıç, "Edebiyat Patronajı Açısından Damat İbrahim Paşa Dönemine Dair Genel Bir Değerlendirme", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Erzurum, Ocak 2018, 3-13. Sevda Önal Kılıç, "XVIII. Yüzyılda Bir Edebî Muhit Olarak Koca Ragıp Paşa Konağı", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXV/4, Adana 2016, 147-158. Túbâ Işınsu Durmuş, *Tutsan Elini Ben Fakîrin Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği*, Doğan Kitap, Ankara 2009. Uğur Tatlısumak, *Osmanlı Uleması ve Patronaj İlişkisi*, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, Konya 2016.

Ortaçağ'da merkezi hükümet ile sanat arasında doğrudan ve çok güçlü bir ilişki vardı. Üstelik bu durum yalnızca imparatorlar değil daha küçük feodal beyler, eyalet valileri yahut şehzadeler için de geçerli idi. Çünkü "patrimonyal devlette yüksek kültür, yalnız Yüksek Saray Kültürü olarak var olmuştur."² Bu yüksek saray kültürü, hamilik söz konusu olduğunda da ortak ya da rakip tanımaz. Bürokratik ve sosyolojik olarak uzantıları bulunsa da bunların hepsi birer yansımadan ibaret olup asla boy ölçüşemezler. Rakip olarak görülen yabancı sanat hamileri de aslında sultanın bu entelektüel konumunu belirleyen unsurlardan sayılır. Nitekim

"...sanat, saltanat ideolojisini barındırdığından -yani hükümdarın kişiliğinin, bilgeliğinin, güzelliğinin ve zenginliğinin aynası olduğundan- o hükümdarı ve simgelediği hanedanı rakiplerine karşı daha yüce bir konumda göstermeye yöneliktir. Bunun sonucunda sanata ve ilmi en çok destekleyen hükümdar, en yüce kişi olarak görülmekte ve böylelikle hanedanlar arası hamilik rekabeti artmaktadır."³

Osmanlı özelinde düşünüldüğünde bir hamiyet intisap etmek adeta bir mürşide bağlanmak gibiydi. Hami onu yetiştirir, besler, yüceltir ve onun hem toplumda hem de sanat âleminde seçkin bir yer edinmesini sağlardı. İnalçık'a göre "Osmanlı patrimonyal toplumunda terbiyet, kulluk, intisap sosyal ilişkilerin temeli olmuş, hem patron hem kul için gerekli bir sosyal bağ oluşturmuştur."⁴

"Osmanlı devletinin patronaj geleneği, İslamiyet öncesi Türk devletlerinin savunmacı devlet anlayışı kaynaklı himaye kültürüne, İslami dönemde, İslam Peygamberinin şairini ödüllendirmesine bağlanan, sünnet algısının eklenmesi ve Timur-Herat ekolü yönetim tarzının modellenmesiyle yeni boyutlara ulaşmıştır."⁵

Gazneli ve Selçuklu saraylarında var olan patronaj, saray ve çevresindeki edebi/kültürel muhitler ve sanat üretimi konusunda da bazı değerli çalışmalar yapılmıştır.⁶ Osmanlı'da söz konusu ettiğimiz kapsamda hamilik,

² Halil İnalçık (2003), a.g.e., 10.

³ Esmâ Tezcan, a.g.t., 36.

⁴ Halil İnalçık (2010), a.g.e., 351.

⁵ Sevda Önal Kılıç (2018), "a.g.m.", 4-5.

⁶ Sadık Armutlu, "Gazneliler ve Selçuklular Döneminde Edebiyat", *Türkler*, Ankara 2002, V, 882-87.

15. yüzyılın ilk yılları, hatta belki de I. Bayezid devri gibi henüz çok erken sayılabilecek tarihlerde var olmuştur. Bu hususta Germiyanogulları, Karamanogulları, Aydınogulları, İsfendiyoğulları gibi beyliklerin Osmanogulları'na öncülük edip örnek teşkil ettiği bile söylenebilir.

Burada asıl üzerinde durulması gereken husus böyle bir patronaj işletiminin niçin gerektiğidir, yani hamilik etmenin veya bir patrona intisabın sebepleri nelerdir? Kuşkusuz bu sebepler siyasal, ekonomik, kültürel ve bilhassa sosyolojik karakter arz eder. Hamilik müessesesinin iki yönlü işlediğini söylemek gerekir. İlk bakışta sanatkâr, bir koruyucuya ve kendisini maddi ve manevi olarak destekleyen bir patrona yaklaşmakla bir menfaat devşirmeyi umar. Kaside veya başka bir şiirini yahut bir eserini güçlü hamisine ulaştırmanın bir yolunu bulur -ki bu yollardan biri de ikincil hamilerin tavassutu olup buna yeri geldiğinde değinilecektir- ve böylece hem maddi bir gelir elde eder hem de itibar ve şeref kazanır. Yazdıkları en yüksek edebiyat mahfillerinde okunur, devrin en muteber sanat kamuoyunda tanınır, bilinir. Öte yandan haminin elde ettiği kazanımlar da azımsanacak gibi değildir: Devletin başı veya yüksek dereceli bir memuru olan kişi, kendisinin bilime ve tüm sanat dallarına saygı duyduğunun, hiç olmazsa bir kısmından anladığının bilinmesini ister. Etrafına bilgin ve sanatkârlar toplamak, böylece bilime ve sanata destek olmak gibi kadim bir geleneği benimsediğini göstermeyi arzular. Danışmanlarını, musahiplerini bu tür nitelikli insanlardan seçer. Böylece bilime ve sanata saygı duyan, bunu sınırsız destekleriyle gösteren bir yönetici olarak kendi konumunu yüceltir.

Haminin "hakem" olma vasfı da zikredilmesi gereken hususlardan biridir. Etrafında kendisine sunulan eserleri değerlendirebilecek onlarca insanın olması onun bu vasfını ortadan kaldırmaz. Osmanlı hanedanında şiir veya hat ya da musiki gibi sanatlarla meşgul olmamış hükümdar yok gibidir. Bu husus, yüzyıllar boyunca sürecek bir yüksek kültür muhitinin doğmasında ve gelişmesinde başlıca etkindir.

"Bilgin ve sanatkâr; hükümdarın prestijini, sarayın *nâm u şâmını* yüceltmek için gerekli öğeler sayılırdı. Bilgi ve sanatın koruyucusu olan hükümdarın, hakem sıfatını hakkıyla yerine getirebilmesi için kendisinin de ilim ve sanattan payı olmak gerekirdi."⁷

⁷ Halil İncalcık (2010), a.g.e., 346.

Himaye ve kulluğun sebepleri üzerinde duran Ersen Ersoy, bunları birkaç madde halinde şöyle hülasa ediyor:

“Padişahların, beylerin, şehzadelerin şair ve sanatkârları desteklemesinin en büyük amillerinden biri devletin ileri gelenlerinin şairlerin nüfuzundan yararlanma istekleridir (...) Devletin ileri gelenlerinin etraflarında edebi muhitler teşkil etmesinin diğer bir sebebi de İslam dininin padişahlar ve beyler üzerindeki etkisi olabilir (...) İslam Peygamberinin şairlerle ilgili olarak söylediği bazı hadislerin çoğunluğu dindar olan padişahlar ve devlet ileri gelenlerine etki ettiği, böylece şairlerin yöneticiler tarafından korunduğu düşünülebilir (...) Devlet büyüklerinin şair ve sanatkârları desteklemelerinin diğer bir sebebi de eski Türk geleneklerinin devam etmesi olabilir (...) Şair ve sanatkârların saray ve ayan konaklarında desteklenmesinin sebeplerinden biri de hem şairlerin hem de ayanın birbirlerini destekleyerek halk nazarında kendi itimatlarını yükseltmek istemeleri olmalıdır.”⁸ Neticede “patron için şöhretini yüceltmek, kul için hayatta kalmak, ilerlemek için bu bağlılık esastı.”⁹

Bilindiği gibi sohbet ve işret meclisleri tarihin uzun asırları boyunca daima var olagelmiştir. Tarih boyunca hem Doğuda hem de Batıda böyle meclisler tertip edilmek suretiyle bazen bilimsel bazen ise sanatsal mahfiller oluşturulduğu görülmüştür. Henüz Cahiliye devrinde de böyle meclis ve muhitlere rastlanıyordu. “...Cahiliye dönemi edebi ortamının savaş meydanları, panayırlar, melikler ve kabile şeflerinin etrafında şekillendiği söylenebilir.”¹⁰ İslamiyet’in ilk yıllarından itibaren zaten edebiyatta yüksek bir mertebe yakalamış bulunan o günün Arap cemiyetinde edebi ve sanatsal faaliyet devam etmiştir. “Cahiliye sonrası ilk İslami dönemde yani Hz. Peygamber ve dört halife döneminde kültürel ortam veya edebi ortam olarak düşüneceğimiz mekânlar onların bulunduğu yerlerdi.”¹¹ Zaman içinde güç ve servet sahibi sülaleler ortaya çıkmış ve bilim ve sanatı desteklemişlerdi. Böylece tıpkı hükümdar yahut devlet adamları gibi büyük bir prestij ve itibar elde ediyor-

⁸ Ersen Ersoy, *XVI. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Kütahyalı Şâireler ve Kütahya’da Edebî Muhit*, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003, 214-15.

⁹ Halil İncılık (2003), a.g.e., 16.

¹⁰ Muvaffak Eflatun, “a.g.m.”, 702.

¹¹ Muvaffak Eflatun, “a.g.m.”, 702.

lar, kamuoyu oluşturarak güçleniyorlardı. Avrupa'daki Medici ailesi ile Ortadoğu'daki Bermeki ailesi buna örnek gösterilebilir. Bermeki ailesini ele aldığı makalesinde Eflatun, Emeviler ve Abbasiler dönemlerindeki edebi faaliyetten söz ederken özetle şunları söylemektedir:

"Emeviler döneminde Kufe ve Basra şehirleri, edebiyat ve sanat ortamlarının olduğu yerler olarak öne çıktılar. Bu dönemde sarayların inşa edilmesi bir saray kültürünü de doğurmuş oldu. Bu devirdeki karşıt gruplar ve hizipler arasındaki siyasi ve askeri mücadeleler de şiire yansımış, her bir grubun yanında yer alan şairler olmuştur."¹²

Abbasiler devrine gelindiğinde Bağdat ön plana çıkar. Tıpkı fetihten sonraki Türk İstanbul'u gibi o günün Müslüman Bağdat'ı da bilim, sanat ve edebiyatın merkeziydi.

"Abbasiler devrinde saray ve konaklar, her milletten şair ve sanatçının toplanma yerleridir. Bu türden edebiyat ortamlarının oluşumunu sağlayan etkenlerden biri de kuşkusuz tercüme faaliyetleriydi. Abbasiler devrinde edebiyat ortamı teşkil eden mekânlardan biri kitapçı dükkânları, bir diğeri de medreselerdir. Çünkü bu devirde medreseler açılmaya başlanmıştır. Abbasiler devrinde edebiyat ortamı teşkil eden mekânlardan bir diğeri ise bizzat halifenin başkanlık ettiği av partileridir."¹³

Böylece tevarüs eden patronaj geleneği; hükümdarların dışında yüksek rütbeli memurlar, bürokratlar ile servet ve güç sahibi kimi aileler elinde gelişmiş, sosyal boyut kazanarak yayılmış bulunuyordu.

Osmanlı payitahtında, şehzade şehirlerinde ve öne çıkan kimi kentlerde bilim ve sanat çevrelerinin oluşumunda İran kültür merkezlerinin yanı sıra bilhassa Timurlu hanedanına mensup Türk hükümdarlarının öncülüğünde kurulduğunu bildiğimiz kültür atmosferinin model olduğu söylenebilir. Henüz 15. yüzyılın başında Timur saraylarının etrafında ortaya çıkan bu atmosferin halefi hükümdarlarca bir süre daha devam ettirildiğini görüyoruz. Hüseyin-i Baykara devrinde en görkemli zamanlarını yaşayan bu yüksek kültür muhitlerinin, Babür Şah'ın şahsında ve liderliğinde temayüz eden Türk-Hint İmparatorluğu saraylarında da var olduğunu biliyoruz.

¹² Muvaffak Eflatun, "a.g.m.", 703.

¹³ Muvaffak Eflatun, "a.g.m.", 704 vd.

“Türklerin Orta Asya’dan beri yaşattıkları sohbet geleneğinin bizim kültür tarihimiz içinde hususî bir önemi vardır. Anadolu’ya taşınan bu gelenek, hem Selçuklular hem Beylikler hem de Osmanlı döneminde varlığını sürdürmüş, azalarak da olsa günümüze kadar gelmiştir.”¹⁴

Osmanlı payitahtları Bursa, Edirne ve nihayet İstanbul’da söz konusu bilim ve sanat ortamlarının müessir olduğu muhitler oluşmuştu. Hele İstanbul’un, II. Mehmed ve akabinde II. Bayezid öncülüğünde eriştiği seviye, modellerini çok kısa bir sürede aşmış ve Doğunun pek çok ilim ve sanat adamını kendisine çekmişti.

Devirlerinin bilim ve sanat hayatını yakından takip eden Osmanlı padişahlarından divan sahibi ilk hükümdarın II. Mehmet olduğu bilinse de seleflerinin edebiyat ve sanata kayıtsız olduklarını varsaymak yanlıştır. Germiyanoglu Beyliği’nin, daha o devirde eriştiği kültür seviyesi, topraklarının Osmanoğullarına geçmesiyle birlikte onlara intikal etmiş ve dönemin şair ve sanatkârlarından bazıları I. Bayezid’in sarayına gelmişlerdi. 1402’de Çubuk Ovası’nda Timur’un ordusuna yenilen Osmanlılar, on bir yıl sürecek bir sarsıntı ve mücadele devresi yaşasalar da edebiyat ve sanat faaliyetleri Emir Süleyman Çelebi etrafında sürüyordu.¹⁵ Daha Amasya’daki valilik yıllarında bir sanat hamisi olarak beliren I. Mehmed’in Fetret yıllarındaki hayatı buhranlar içinde geçse de yakınında daima nitelikli bir topluluk var olmuştur. Fakat Osmanlı kültür tarihinde asıl merhale II. Murat’tır. Bizzat şair olmasının yanında tercüme faaliyetlerine verdiği önem ile birlikte sarayında ve beraberinde daima bilim ve sanat adamlarını toplayan bir hamî olarak onun Osmanlı sanat ve kültür tarihinde hususî bir yeri bulunmaktadır. Oğlu II. Mehmed’in ufku ise babasından geniş olup devrinin bütün bir bilim ve sanat dünyasını kuşatmış görünmektedir.

15. yüzyıl kültür atmosferinin, Herat edebî muhitlerine paralel bir şekilde Osmanlı payitahtı ve şehzade şehirlerinde yükselişinde tahta geçen hükümdarların şahsiyetleri kadar, yukarıda temas ettiğimiz modellerin de tesiri olduğu muhakkaktır. Halil İnalcık, bu hususu şöyle ifade eder:

¹⁴ Belkıs Altunış Gürsoy, (1996), “a.g.m.”, 188.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Murat Ali Karavelioğlu, “Şehzade Emir Süleyman Çelebi’nin Edebî Muhiti”, *Türk Dünyasının Ulu Çınarı Mertol Tulum Kitabı*, Sivrihisar Belediyesi Kültür Yayınları-4, İstanbul 2017, 391-448. Ayrıca bkz. Kemal Yavuz, “Türk Edebiyatında Şiir ve İlk Şiir Meclisleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 24/4, Bahar 2014, 129-161.

"15. yy. yüksek kültür merkezleri, Timur soyundan gelen hükümdarların payitahtları idi. Osmanlı ve Hint padişahları, bu hükümdarların saraylarını örnek tutuyor, orada yetişen veya 'intisap' eden bilgin ve sanatkârları kendi saraylarına çekebilmek için her türlü fedakârlığı göze alıyorlardı. Rönesans İtalya'sında şehirler arasında, daha sonra Avrupa sarayları arasında gördüğümüz rekabet, İslam dünyasında da benzeri bir rol oynamıştır ve incelmış yüksek sanatın gelişimi ve niteliği üzerinde en güçlü etkiyi yapmıştır."¹⁶

İstanbul'un fethini müteakip girilen imar ve iskân faaliyeti, II. Mehmed'in cömert ve hoşgörülü tavrı yeni payitahtı kısa müddet zarfında Doğunun ve Batının yeni merkezi yapmıştır. Bu yükseliş, onun ölümüyle durmadığı, hatta yavaşlamadığı gibi oğlu II. Bayezid'in devrinde daha da artmış görünür. Bunda, padişahın savaştan hoşlanmayan tabiatı kadar içinde Cem Sultan faktörünün de bulunduğu siyasi konjunktürün müessesir olduğu açıktır. Nitekim yeni padişahın henüz şehzadeligi zamanında Amasya'da teşekkül eden ilmi ve edebi muhit¹⁷, hat ve musiki gibi diğer bazı sanat dallarının neşv ü nemasıyla çeşitlenip zenginleşmişti. O, padişah olarak İstanbul'da tahta oturduğunda sadece babasının mirasını değil, beraberinde hiç küçümsemeyecek bir kültür halesini de devralmıştı. Nitekim II. Mehmed ve II. Bayezid dönemleri, Türk edebiyat ve kültür tarihi bakımından müstesna zaman dilimleri olmuştur. Devlet işleyişinin henüz 16. yüzyılın son çeyreği gibi erken sayılabilecek bir devirde gerek siyasi, askeri ve iktisadi gerekse içtimai ve ahlaki bakımdan bazı duraklama veya yozlaşma alametleri göstermesine rağmen edebi ve sanatsal faaliyetin yükselerek sürmesinde II. Murat devrinden itibaren atılan sağlam temellerin tesiri olduğu muhakkaktır. Kuşkusuz

"İlmî, siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve edebî olan bu sohbetler, her bölgedeki ve her seviyedeki insanımızı eğitmiş, yağurmuş ve ona şekil vermiştir. Bu sohbetler, sadece edep-erkân öğretmekle kalmamış, ona bir yaşama tarzı ve bir dünya görüşü kazandırmıştır. İnsanımızı içten içe besleyerek, onu yerine göre şair, edip, yerine göre âlim veya ârif yapan bu husus yıllar yılı bizim mektebimiz olmuştur."¹⁸

¹⁶ Halil İnalçık (2003), a.g.e., 12.

¹⁷ Bu konuda kısa bilgi veren bir çalışma için bkz. Avni Erdemir; "Aynı Edebî Muhit İçinde Üç Şair: Mihrî Hatun, Münîrî, Mûsâ Medhî ve Lâdik Methiyeleri", *Turkish Studies*, 13/28(2018), 341-379.

¹⁸ Belkıs Altunış Gürsoy (1996), "a.g.m.", 188.

Bu tespit ışığında Türk kültür coğrafyası tetkik edilirken farklı kabiliyet ve meziyetlere sahip insanların bu muhitlerde bir araya gelmelerinin doğurduğu kazanımların daha doğru ve kapsamlı anlaşılması mümkün olacaktır. Zira “Edebî muhitler ve sohbet, üniform bir insana değil, farklı kültürel birikimlere sahip insanlara da hitap eder. Sadece akademik anlamda bilgi aktarmakla kalmaz; insanı belli bir üslup ve irfan potası içinde kavrayıp kuşatırlar.”¹⁹ İşte patronaj ve hamilik müessesesini değerlendirirken kültür muhitlerinin yüzyıllar boyunca değişmeyen bu karakteristiğini göz ardı etmemek gerekmektedir. Müeyyedzade’nin edebi muhitine göz atarken de böyle bir anlayışın göz önünde tutulduğu görülecektir.

Hemen bütün cihangir hükümdarların, ehliyetli ve namılı vezirlerin yerine göre sohbet yerine göre işret meclisleri tertipledikleri bilinmektedir. Bunlara bilimsel sohbetlerin edildiği mahfilleri de ilave etmek gerekir. Mahiyeti ne olursa olsun bu sohbet ve işret kültürünün bariz vasıflarından biri eğitici/öğretici olmasıdır. Sohbet ve işret adabı, zarif kimselerin iyi bilmeleri gereken hususlardır.²⁰ Bunları bilmeyene itibar edilmez. Nitekim İshak Çelebi ve Nihali Cafer Çelebi gibi aslında “çelebi (=zarif, ince, ehl-i dil)” unvanı taşıyalar da meclis ve patronun huzurunda bulunma usulünü bilmeyen kimi şairler gözden düşmüşlerdir.

Haminin mahmisine taltifleri hususunda söylenecek şey, eserin kalitesi, yani beğeniye layık olup olmadığına göre ihsanın miktarının değişmesi ve bu lütufların sanatçının mesleğine göre farklılık göstermesidir. Halil İnalıcık bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Bir eser veya kaside sunan yazar sahibine, patronun inayeti türlü biçimlerde kendini gösterir. Sultan mesleğine göre, münşi ise kâtipliğe, ulemeden ise müderrislik, kadılık gibi ilmiye mansıbına veya vakıf hizmetine tayin eder; asker ise tumar, zeamet ve hassına terakki verir. Kaside sunan şairlere câize, çoğu zaman gümüş akça (nadiren altın sikke) olarak ve/veya yünlü veya ipeklî hilat olarak verilir.”²¹

¹⁹ Belkıs Altunış Gürsoy (1996), “a.g.m.”, 201.

²⁰ 16. Yüzyılın son çeyreğinde ünlü şair ve münşi Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından kaleme alınan eserde toplantıda uyulacak kurallar, işret meclislerinin mahiyeti, buralara katılan edip ve şairler, hükümdarın yaptığı bağışlar gibi hem meclis adap ve erkânına müteallik hususlar hem de genel mahiyetteki bilgiler bulunur. Bkz. Mehmet Şeker, *Mevâlidü’-n-nefâ’is fi Kava’idi’l-mecâlis*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

²¹ Halil İnalıcık (2003), a.g.e., 28.

Müeyyedzade'nin edebi muhiti bahsine geçmeden evvel hatırlanılması gereken bir husus da çevrelerinde edebi ve ilmi muhit oluşan patronun sadece hükümdar olmadığı gerçeğidir. Hükümdardan alt tabakaya doğru inildiği vezir ve bürokratların, yüksek dereceli memurların, hatta üst şairlerin bile etraflarında böyle meclis ve muhitler oluştuğu bilinmektedir. Mahmud Paşa, Ahmed Paşa, Hadim Ali Paşa, Tacizade Cafer Çelebi, Pargalı İbrahim Paşa, İskender Çelebi, Kazasker Kadri Efendi, Nişancı Celalzade Mustafa Çelebi, Piri Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Köprülüler, Ragıp Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, Şeyhülislam Esad Efendi, Halet Efendi, Sait Halim Paşa gibi devlet adamları bunlardan sadece birkaçıdır. Keza Necati, Zati, Sübuti, Hayali, Rahiki, Neşati gibi şairlerin etraflarında da böyle edebiyat halleri meydana gelmiştir. Böylece sultana ulaşamayan yahut onun çevresine giremeyen şairler ikincil konumdaki bu hamilerin etrafında kümelenirlerdi. Hatta içlerinden kabiliyetli ve nitelikli olanlar, hami tarafından -elbette kendisi için bir itibar vesilesi olmak üzere- saraya takdim edilirdi. Müeyyedzade de hem bir ilim adamı hem de şair olarak böyle zarif kimselerden ve edebiyat hamilerinden idi. Necati ve Kemalpaşazade gibi büyük bir şair ve büyük bir bilim adamını II. Bayezid'e o takdim etmişti. Kuşkusuz ideal bir devlet adamı "sahib-i seyf ve'l-kalem" olması gerektiğinden Abdurrahman Efendi'nin yüksek bir bürokrat olarak fazilet ve kemalini en iyi gösteren yanı, patron ve mürebbi oluşu ve ilim-sanat mahfillerine müdavemetidir. Denilebilir ki onun bütün hayatı böyle ilim ve sanat muhitleri içinde geçmiştir. Gençliğinden itibaren Amasya'daki hayatında ailenin yaşadığı konağın tam bir ilim ve kültür mektebi olduğunda kuşku yoktur. O devrin kadın şairlerinden Zeynep Hatun'un son yıllarına yetişmiş, Mihri Hatun ile de pek çok şiir meclisinde bulunmuştu. Şair ve münşi Cafer Çelebi ile yakın arkadaş idi. Seyfi gibi II. Bayezid'in şehzadeliliği döneminde Amasya'da bulunan ve Müeyyedzade ile aynı kültür atmosferini paylaşan şairler vardı. Kendisi de hat ve musiki tahsili için o devrin Amasya'da toplanmış üstatlarından bunları meşk etmekteydi. Sürgün hayatının Şiraz'daki dört yılı da yine böyle ortamlarda geçmiş olup şüphesiz onun bilgi ve görgüsünü artırmıştı.

İlim, sanat ve edebiyat muhitlerinin, payitaht dışında oluştuğu yerlerin başında vilayet merkezlerinde şehzade sarayları gelir. Edebi muhitler hakkındaki ilk ve kapsamlı çalışmayı yapan Halûk İpekten²², bu çalışmasıyla

²² Halûk İpekten; *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, MEB Yayınları, İstanbul 1996.

kendisinden sonra aynı konuda yapılan çalışmaların hepsine kaynaklık etmiştir.

Şehzade şehirlerinin başında gelen Amasya'nın, 15. yüzyılın ikinci yarısındaki kültürel durumuna göz atmadan evvel tarihten günümüze taşıdığı kültür, sanat ve bilim mirasına sahip kentlerde geçmiş asırlarda varlığı bilinen edebiyat meclislerinden bahseden çalışmaları hatırlamak gerekir. Örneğin I. Selim'in şehzadeliliği döneminde kültürel atmosferi bakımından öne çıkan Trabzon sancağı, bizzat şehzadenin cesaret ve şecaatinin, adaletli ve disiplinli oluşunun halk arasında yayılmasıyla şuaranın, ulemanın, meşayihin gelip yerleştiği bir şehir olmuştur.²³ Kültür muhitlerinin oluşmasında Osmanlı'yı derinden etkileyen Germiyanogulları'nın merkezi Kütahya, bu derinlikli vasfını Osmanlı Devleti topraklarına katıldıktan sonra da sürdürmüş, şehzadelerin valilik ettiği bir merkez olarak ilmi, edebi, tasavvufi ve sanatsal bakımdan son derece temayüz etmişti.²⁴ Binlerce yıllık tarihiyle kültürel kimliğini ve canlılığını bugün de sürdüren Diyarbakır da ilmi ve edebi/sanatsal sohbetlerin sıkça düzenlendiği bir şehirdir.²⁵ Diyarbakır'ın özündeki bu maya Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Ali Emiri Efendi gibi simalarla kendini klasik devrin sonlarında da gösterir.

Öteden beri önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan Amasya, asıl parlak dönemini 15. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır denilebilir. II. Mehmed'in Gülbahar Hatun'dan doğan büyük oğlu Bayezid, henüz 7-8 yaşlarında iken, yani 1455 yılı civarında Amasya'ya vali tayin edilerek sancağa çıkarıldı. Böylece Amasya'nın Rönesansı başlamış oldu. Kısa süre içinde şehrin imarı işleri ivme kazandığı gibi şehzadenin etrafında geniş bir ilim, edebiyat ve sanat halkası meydana gelmişti.

²³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hüseyin Albayrak, "XV. Yüzyıl Sonu ve XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Şehzade Şehrinde Vali Yavûz Sultân Selim İle Oluşan Edebî Muhit", 2. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2013, 462-482.

²⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. ERSOY, Ersen, *XVI. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Kütahyalı Şâirelr ve Kütahya'da Edebî Muhit*, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003.

²⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Orhan Kurtoğlu, "Türk Kültürünün Münbit Bir Şehri Olan Diyarbakır'daki Edebî Çevreler ve Hamilik", *SUTAD*, XLIII, Bahar 2018, 135-144. Bu yazıda Râmiş'in dükkânından, şair Hami'nin konağında, Hasreti'nin kahvehanesinden, Hayali Efendi'nin Kavs Köşkünden bahsedilmekte ve Semerkanlı Agâh bilhassa zikredilmektedir (s.141 vd).

“Tarihçi Şükrullah (ö.1488), Hattat Şeyh Hamdullah, büyük edip Tacî Bey (1432-1485) ve Sa’dî Çelebi (?-1516), şaire Mihrî Hatun (1460-1506), Zeynep Hatun (ö.1474?), ulema ve devlet adamlarından Müeyyedzade Hâtemî (1456-1516), Zenbilli Ali Efendi (ö. 1526), ünlü hekim Sabuncuzade Şerafeddin (1386-1470) gibi bilginler hep Amasya’da doğmuş ve yaşamışlardır.”²⁶

II. Bayezid tahta çıktıktan sonra şehzade Ahmed devrinde de Amasya bir kültür merkezi olmaya devam edecektir.

İşte o devrin önde gelen ilim ve edebiyat adamı, aynı zamanda hattat Müeyyedzade Abdurrahman Efendi, İran’dan Amasya’ya göçmüş köklü bir ailenin evladı olarak bu şehirde doğmuş ve yetişmiştir. Onun yetişmesinde, II. Mehmed’in liderliğinde memleket sathında ivme kazanan kültür ve sanat faaliyetlerinin, onun doğduğu yıllarda Amasya’ya vali olarak gelen Şehzade Bayezid ile Amasya muhitinde yükselen kültür çevrelerinin büyük payı olduğu muhakkaktır. Müeyyedzade hakkında en detaylı bilgileri Sehi Beğ, Âşık Çelebi ve Kınalızade verdiğinden biz de onun terceme-i halini bu me-hazlardan takip edip meseleye mukaddime olması için hülasa edeceğiz:

Aile unvanına nispetle Müeyyedzade künyesiyle anılan, fazilet ve ehliyeti herkesçe bilinen Abdurrahman Çelebi²⁷, “babası Alaaddin Ali Çelebi’nin Amasya’da Yakut Paşa Zaviyesi şeyhi iken 1461’de Şehzade Bayezid’in nişancısı olmasıyla henüz gençlik yıllarında şehzadeyi tanıma fırsatı bularak onun yakınları arasına girmiştir.”²⁸ Onun anne tarafından dedesi olduğunu ifade eden *Meşâîr* yazarı Âşık Çelebi, soyunun Şeyh Ebu İshak-ı Kazerunî’ye ulaştığını ifade eder. Aile İran’dan Anadolu’ya göçüp Amasya’ya yerleşmiştir. Yaklaşık yirmi yaşı hududuna kadar Amasya’da, şehzade muhitinde son

²⁶ Mehmet Nuri Yıldırım, *Amasyalı Dıvan Şairleri*, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002. Öte yandan II. Bayezid ve Çevresi – *Hükümdarın Adamları* adıyla Türkçeye çevrilen kitabında Hedda Reindl’in Abdurrahman Çelebi’den hiç bahsetmemesi ilginçtir.

²⁷ Kınalızade Hasan Çelebi onu, “Ulemâ-yı Rûmün alzamu ve nigîn-i fazl u kemâlün hâtemi semâ-yı faziletde hilâl-misâl meşhûd u meşhûr halk-ı âlem içre mânend-i hâtem müşârün-ileyhi bi’lbenân olup cevâhir-i zevâhir-i elfâzî gûşvâre-i gûş-ı ashâb-ı ulûm u hikem ve safâ-yı gevher ü letâfet-i hilkatle misâl-i laîl-i âbdâr makbûl u mergûb-ı cümle-i âlem olan zü’l-hasebü’t-tâhir ve’n-nesebü’l-bâhir ferîdu dehrehu ve vahîdu asrehu fi’l-ifâde hidmet-i merhûm Müeyyedzâdedür ki nâm-ı pür-unvânı Abdu’r-rahmândur” cümlesiyle tanır. . Bkz. Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, (haz. Aysun Sungurhan), KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr), Ankara 2017, 317.

²⁸ Hasan Aksoy, “Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 485.

derece iyi yetişen Abdurrahman Efendi'nin, devrin ünlü hattatı Şeyh Hamdullah'tan meşk ettiği bilinmektedir. Bir zaman sonra Fenarizade Ahmed Paşa²⁹ ile birlikte şehzadeyi kötü alışkanlıklara sevk ettiği ithamıyla padişaha şikâyet edilir. Âşık Çelebi bunu şu veciz cümleyle ifade eder: "iki cevân şehzâdenün tedbîr-i memleketine ve umûr-ı saltanatına el kardılar ve ayak-nûşlığa meşgûl olmağla şehzâdeyi başdan çıkardılar."³⁰ Böylece her ikisi hakkında da idam fermanı çıktı. Ferman Amasya'ya ulaşmadan bundan haberi olan şehzade, musahiplerini -tedariklerini görmek ve tahsisatlarını vermek suretiyle- memleket haricine çıkardı. *Meşâir* yazarı bunu da "atılmış okı siperi tedbîrle dönderür"³¹ cümlesiyle dile getirmektedir. Önce tebdil-i kıyafetle Halep'e giden Müeyyedzade, bir süre orada kaldıktan sonra atalarının yurdu olan Şiraz'a geçer ve orada dört yıl kadar ünlü âlim Celeddin ed-Devvani'nin talebesi olur. Onun yanında kaldığı yılların, Abdurrahman Efendi'nin yetişme devresini kemal mertebeye ulaştırdığı söylenebilir. Bu sebeple Sehi Beğ, "anun fazlına ve kemaline kimse lâ dimez"³² demektedir. Kınalızade de "hidmet-i Hazret-i Monlâda tahsil-i 'ilm ü kemâle iştigâl ve şem'-i dil ü cânına revgan-ı sa'y-i firâvân ile işti'âl virüp sehl zemânda telâmize-i monlâ miyânında fâ'ikü'l-akrân müşârün-ileyhi bi'l-benân olur"³³ hükmüyle onun ilimde eriştiği mertebeyi ifade eder.

II. Mehmed'in 1481 yılında vefatı üzerine şehzadenin tahta çıkarak II. Bayezid unvanıyla padişah olmasının akabinde Amasya'ya dönen Müeyyedzade, burada pek kısa bir süre kaldıktan sonra Âşık Çelebi'nin ifadesine

²⁹ Kınalızade bu kişinin, şehzadenin hasekisi Hacı Mahmud olduğunu söyler. Bkz. Hasan Çelebi, a.g.e., 317. Kınalızade'nin, sürgünden önceki atmosferi anlattığı şu ifadeler, 15. yüzyıl Amasya'sındaki sohbet ve işret meclisleri ile kültür mahfilleri hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir: "Rivâyet olunur ki Sultân Bâyezîd Hân Amasiyyada şehzâde iken Hâci Mahmûd nâm hasekisi ve merhûm Müeyyedzâde hazret-i şehzâde ile harîf-bâde olup gülistân-ı cihânda nergis-i ra'nâ gibi ellerinden sâgar-ı sahbâ gitmez idi ve bâğ-ı âlemde gül gibi mest-i bâde-i hamrâ olmayınca bülbül-misâl gûyâ olmaz idi. Süreyyâ gibi her gice bir yire gelüp encümen-i cihânda sohbet-i yârânı felege virmezler ve hâle misâl sâgar-ı sahbâ-yı alı ortaya alup subha-i mercân gibi câm-ı erguvânı ellerinden düşürmezler idi."

³⁰ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-şu'arâ (İnceleme-Metin)*, (haz. F. Kılıç), III, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, 1495.

³¹ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1496.

³² Sehi Beğ, *Heşt Bihîşt*, (haz. Halûk İpekten vd.), KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr), Ankara 2017, 38.

³³ Hasan Çelebi, a.g.e., 318.

göre “padişahu görmek arzusu ile” İstanbul’a gider. Âşık, onu padişahın gözünden şöylece tavsif ve medh ü sena ediyor: “Müeyyedzâde’nün kûh-ı fazîletinün bülendliğini ki çeşm-i vassâfda kûh-ı Kâf ana göre nokta-i fâdan ednâdur ve cebel-i irfânı Arafâtdan a’lâ olduğın bilüp...”³⁴ Kısa zaman zarfında teferruatı adı geçen kaynaklara havale edilecek olan memuriyetlerde bulunur ve önce Anadolu kazaskeri, ardından da Rumeli kazaskeri olur. II. Bayezid’in saltanatının son zamanlarında yeniçeriler Şehzade Selim lehine ayaklanıp kısa süreli bir buhran yaşandığında Tacizade Cafer Çelebi ile birlikte Müeyyedzade’nin konağını da yağmalamışlar ve azline muvaffak olmuşlardı. Tezkire yazarları içinde bu hadiseyi en iyi aksettiren Kınalızade Hasan Çelebi’dir. O, konuyla ilgili olarak

“Sultân Bâyezîd evâhir-i saltanatında tamâm fetret olup yeniçeriler hatt-ı hûbân gibi baş kaldırup erkân-ı devletün evlerin mânend-i dil-i uşşâkı nâlân âlân u tâlân idüp nukûd-ı bî-şümârların sabr u karâr-ı ehl-i hevâ gibi târâc idüp merhûmun dahı evin basup Amasiyyada mevcûd olan mâ-mülkin yagma itdüklerinde mansıbdan ferâgat u azl ile ihtiyâr-ı gûşe-i uzlet itmiş idi”³⁵

cümlesine yer verir.

Şehzade Selim’in I. Selim olarak Osmanlı tahtına çulusunu müteakip Abdurrahman Çelebi’nin kıymetini takdir ettiğinden onu yeniden kazaskerlik makamına getirir. Padişahla beraber Çaldıran seferine iştirak eden Müeyyedzade, dönüş yolunda yapılan azil ve atamalar sırasında tekrar azledilir (1514). Buna sebep olarak her ne kadar “akıl sağlığının bozulmakta olduğu” gösterilse de asıl sebebin, bazı fitne erbabının “Sultan Ahmed taraftarı” suçlaması olduğu anlaşılıyor. Nitekim Âşık Çelebi ve Kınalızade tezkirelerinde hadise daha teferruatlı biçimde anlatılır.³⁶ Hatta padişahın, bu iftirayı edenleri bilir misin diye sorması üzerine Müeyyedzade’nin, müfterileri bir beyit ile padişaha haber verdiği söylenmektedir. Bu hadisenin üzerinden çok geçmeden 13 Eylül 1516 günü, Berat gecesinde vefat eder.

Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi’nin terceme-i hâlini kaynaklardan muhtasaran naklettikten sonra onun edebi muhitini tespite geçmeden önce şuara tezkirelerinin, hakkında verdikleri malumatı da kısaca ifade lüzumu

³⁴ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1496.

³⁵ Hasan Çelebi, a.g.e., 318.

³⁶ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1497. Hasan Çelebi, a.g.e., 319.

vardır. Devrinin önde gelen bilim adamlarından ve hukukçularından olan Müeyyedzade, bilindiği gibi aynı zamanda hat sanatını bilen ve “Hatemi” mahlasıyla şiir yazan bir şairdir. Latifi, onun bu yönünü “ve kendülerün dahi tab’-ı şerifleri şi’re mâyıl olmanın vaktühâ rubâiden ve kıt’adan ba’zı latif beytler dirler idi”³⁷ şeklinde dile getirir. Âşık Çelebi ise “...hattun envâ’ın kemal-i letafetle yazar imiş, Arabî ve Fârsî ve Türkî şi’r söyler imiş ve kavâbil ü emâsili terbiye eyler imiş”³⁸ der. Burada onun hamiliğine atıfta bulunduğu hissedilir. Kınalızade’nin değerlendirmesi de bu istikamettir: “Merhûmun Arabî vü Fârisî kasâ’id-i latifesi olduğundan gayrı Türkî eş’âr-ı belâgat-şi’ârı dahi bî-hadd ü bîşümârdur. Bu bir iki eş’âr ol fâzıl-ı nâmdârın reşehât-ı kilik-i sehârî ve nefice-i tab’-ı pür-iktidârdur.”³⁹ Sehi Beğ, Latifi, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkirelerinde birkaç beyti kaydedilmiştir. *Meşâir*’e göre çok sayıda Arapça, Farsça ve Türkçe şiir yazmış olup I. Selim’e, onun faziletlerini anlattığı Arapça bir kaside sunmuştur. Bu kaside üzerine padişah, “Müeyyedzade bu şi’re kerametümdür dise sair mevali ne dirlerdi ola” demiştir. Âşık’ın ifadesine göre, “Sultân Bâyezid’e hançer redifli kasîdesin virmişdür ki diyâr-ı fesâhati tîgiyle aldugına delîldür.”⁴⁰

Köklü bir aileye mensup bir kişi olarak derin bir ilmi-edebi muhit içerisinde yetişen Abdurrahman Efendi’nin muazzam bir kütüphaneye sahip olduğu da hakkında verilen malumat arasındadır. Bazı kaynaklarda yedi bin cilt civarında kitabının olduğu, ölümünden sonra bu kitapların dağıldığı, Sultan I. Selim’in emriyle sayımı yapılan kitapların iki bin beş yüz dolayında olduğu haber verilmektedir.⁴¹ Bunların en kıymetlileri ise yine padişahın emri üzerine saray kütüphanesine kaydedilmiştir.

“Müeyyedzade’nin kitap koleksiyonunun içeriğine gelince, Osmanlı coğrafyasında Amasya’da, Memlük sınırlarındaki Halep’te ve Akkoyunlu hükümler altındaki Şiraz’ın bilimsel çevrelerinde çok yönlü bir eğitim gören Müeyyedzade’nin düşünsel zenginliğini yansıtır. Zira kendi çalışmaları fıkıh, kelam ve şiir alanlarıyla sınırlıyken sahip olduğu kitap koleksiyonu onun çok daha evrensel bir vizyona

³⁷ Latifi; *Tezkiretü’ş-şuara ve Tabsıratu’n-nuzema*, (haz. Rıdvan Canım), AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000,383.

³⁸ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1496.

³⁹ Hasan Çelebi, a.g.e., 320.

⁴⁰ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1499. “tîg ile” de okunabilir.

⁴¹ Hasan Aksoy, “a.g.m.”, 486.

sahip olduğunu göstermektedir. Öyle ki onun kütüphanesinde Kur'an ilimleri ve tefsir, kelam, tasavvuf, felsefe, hukuk, gramer, sarf, nahiv, belagat, hat sanatı, geometri, matematik, optik, mineraloji, simya, coğrafya, rüyalar ve kehanet ilmi, tılsımlar, sihir ve büyü, astronomi ve astroloji, tarih, biyografi, ensab, coğrafya, müzik, edebiyat, farmakoloji, tıp ve alt dalları, veterinerlik, avcılık gibi birçok alandaki kitaplar bulunmaktaydı."⁴²

Onun bir özelliği de muamma çözümlenmekteki ustalığıdır. Zati, onu övdüğü kasidelerinden birinde bu hususu dile getirmektedir:

Ad çıkarmışdur cihân içre mu'ammâ açmada

Ma'rifet burcında olmuşdur güneş gibi iyân

Abdurrahman Çelebi'nin asıl siyasi, edebi ve kültürel ciheti İstanbul hayatıyla meydana çıkar. Edirne kadılığının ardından payitahttaki Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri boyunca konağı devrin pek çok şairinin uğrak yeri idi. *Meşair*'de anlatılan bir anekdot, onun hem hamiliği hem de münşiliği hakkında bilgi vermeye kâfidir. Buna göre Müeyyedzade bir gün Galata'daki bahçesinde dostlarından Molla İdris, Kadızade, Şah Mehemed ve Şah Kasım'ı misafir etmiş, onlara ikramda bulunup ziyafet vermiş. Sohbet esnasında bir mektup yazmak icap etmiş. Müeyyedzade bir divit, hokka ve kâğıt getirterek belagat ve fesahatin, meani ve selasetin tüm kaidelerine uygun, on altı satır uzunluğunda, orada bulunanların aferinler, tahsinler ettiği bir name kaleme almış. Hatta her satırın başı sin ile başlıyor, nun ile bitiyormuş. Âşık Çelebi bu hadiseyi, bizzat orada bulunan üstadı Emir Gîsû'dan dinlediğini söylemektedir.⁴³ Ulema menbaı, şuara mecmaı ve zürafa meşheri olan konak, devrin bazı büyük şairlerinin sürekli uğrak yeri olmuşsa da bir de daha dış halkada yer alan şuaranın olduğu anlaşılmaktadır. Necati, Zati, Kemalpaşazade, Emiri, Vasfi gibi şairler onun daima yakınında yer almışlardır. Ancak kendisiyle doğrudan bir hami-mahmi ilişkisi tespit edilememişse de devrin ilim, kültür ve sanat atmosferi içinde konağına uğradığı yahut kendisinden

⁴² Judith Pfeiffer, "Müeyyedzade Abdurrahman'ın Kütüphanesinin Peşinde: Amasyalı Bir Âlimin Kitap Toplama İhtiyacı", Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu (21-23 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı, II, Amasya 2017, 401.

⁴³ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1498.

mülâzım olan bazı şuarayı da Müeyyedzade'nin edebi muhiti içinde saymalıyız. Bu sebeple onun etrafında meydana gelen edebi muhiti, doğrudan himaye ettikleri ve ders/ilim/edebiyat çevresinde bulunmuş olanlar şeklinde iki ayrı fasılda ele almak gerekir. Çünkü bir patron etrafında gelişen kültür ortamı sadece doğrudan himaye ve finanse etmeyi gerektirmez. Daha doğrusu himayenin mahiyeti daima bu şekilde olmaz. Mürebbilik etmemiş olsa bile bir büyüğün etrafında çoğu zaman günlük geçimini sağlamayı amaçlayan böyle bir kitlenin daima var olduğu ve yer yer sayıca ve nitelik olarak değişiklik gösterebileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Müeyyedzade'nin insan yetiştirmedeki gayreti, hakkında hüsn-i niyet taşıdığı genç kabiliyetlerin önünün açılmasında gösterdiği ihtimam bazı tezkirelerde anlatılan "Işık Kasım" hadisesiyle de kendini gösterir. Âşık Çelebi ve Kınalızade gibi tezkire yazarlarının naklettiğine göre akıllı bir var bir yok, Mecnun gibi bazen kırdan bayırda gezip dolaşan ve bir mansıp alabilmek için nice zaman Müeyyedzade'nin mülâzımlığını yapan "ışık" tabir edilen abdal taifesine mensup Kasım adında biri varmış. Mülâzemeti bitip de hocasından bir müderrislik talep ettiğinde hocası, "Işık tâ'ifesine medrese virilmez ve böyle lâ'übâlî olanlara kalem-i teklîf çekilmez; müderris olan kimsenin mutalâası rasîn ve şagalı muhkem ve tahrîri müselleme ve takrîri makbûl-ı cümle-i âlem olmak gerek" deyince Kasım, sizin söylediğiniz vasıfta olmak ne mümkün, böyle yüksek evsafa malik olsa olsa üstadımdır mealinde, "ol makûle kimesne nâdir ve buyurdüğünüz ef'âle kim kâdir olur meger sultânım gibi Müeyyed bin Abdullâh ola" deyivermiş. Bu cevaptan pek memnun olan Müeyyedzade, Işık Kasım'ı fazlasıyla taltif ederek istediğini vermiş.⁴⁴ Şu hadise dahi onun sehavet, mürüvvet ve mürebbiliğinin misallerindedir.

Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi'nin yakınında bulunan şairlerin arasında Necati Beğ gelmektedir. "Kazasker Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi'nin aracı olmasıyla, Sultan Bayezid diğer oğlu Şehzade Mahmud'u Manisa sancağına tayin ettiğinde şairi de nişancılık göreviyle şehzadenin yanında gönderdi."⁴⁵ Küçük yaşlarında Edirne'de Sâilî mahlaslı bir şair tarafından yetiştirilen Necati, Şehzade Mahmud'un ölümünden sonra İstanbul'a dönmüş, ömrünün ve sanatının olgunluk devresini Müeyyedzade'nin in'am

⁴⁴ Hasan Çelebi, a.g.e., 320.

⁴⁵ Bayram Ali Kaya, "Necâtî Bey", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 477.

ve ihsanıyla geçirmiştir. *Künhü'l-ahbâr* müellifi Âlî aralarındaki hami-kul ilişkisini iki tarafın gözüyle şöyle ifade etmektedir:

“...Hatta merhûm Müeyyedzade mezbûrun hüsn-i terbiyetine bezl-i makdûr eyler. Nûyin-i Cem-kadr dahi riâyetine taahhüd ile lutf-ı mevîr eyler (...) Ahyânen berâ-yı hâtr için gönli seyr ü sülûk istese merhûm Müeyyedzade hizmetine gidermiş. Sermâye-i tereddüdi an-larun teveddüdüne tahsîs idermiş.”⁴⁶

Necati'den bahseden bütün tezkireler, onun divanını Müeyyedzade na-mına tertip ettiğinde hemfikirdirler. Divanın dibacesinde şair, bu ithafı övgü dolu satırlar eşliğinde ilan eder. Buna göre şiirlerini beyaza çekip de bir di-vanda toplamanın ateşle pamuğu yan yana getirmek demek olduğunu söyler ve bunu yapmayı hiçbir zaman düşünmezken Abdurrahman Efendi'nin ken-disinden divanını tertiplemesini istediğini anlatır:

“...Her nâmede ve her hengâmede yazılıp okınan ebkâr-ı efkâr ve netâyic-i tab'-ı zehhâr olmuş iken hakkâ ki sürûr u gurûr hâtra hutûr itmeyüp **beyt**:

Ko şî'rün sebt-i evrâk itme zinhâr
Od ile penbenün ne oyunu var

nesr: dinilüp gûşe-i ferâgatde tûşe-i kanâatle dil-i gam-gîn tesellî ve teskîn olunurdu. Hattâ ki sultânü'l-ulemâ mürebbi'l-fuzalâ kâşif-i perde-i râz vâkıf-ı hakikat ü mecâz sâmi'-i ahbâr-ı tahkîk ve lâmi'-i es-râr-ı tedkîk mellâh-ı sefîne-i ma'ârif-i yakîn fettâh-ı defîne-i ulûm-i evvelîn ü âhirîn dakîka-dân-ı *ve innî faddaltüküm ale'l-âlemîn* Hudâvend-i kâm-gâr Kadî-asker-i Hudâvendigâr Abdurrahmân Çe-lebi-i büzürgvâr **nazm**:

⁴⁶ Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr), Ankara 2017, 84-85.

Zâhir ü bâtın kamu dârâtını
 Ma'rifet ü fazl ü kemâlâtını
 Birini vasf eylese kalur hezâr
 Âciz olur tab'-ı zevi'l-iktidâr
 İşgidür merci'-i ehl-i hüner
 Bâkî vü pâyende duta dâd-ger

nesr: edâmallahü teâla eyyâm-ı sa'âdetihi ilâ yevmi'l-haşr ve'l-karâr cânibinden kâide-i lutf mer'i buyurulup gedâ-nevâz ü çâkerferâz lütuflar zuhûra gelüp âyîne-i kabülde sûret-i iltifât müşâhede olunup ve bu ma'ni muktezâsınca tertîb-i divâna tergîb mülâhaza olundu. Bu mihnet hânesinün yetîmi ve bu hasret vîrânesinün mukîmi

nazm:

Vefâ bâzârınun gevher-fürûşu
 Cefâ kâşânesinün bâde-nûşu
 Mahabbet şem'inün pervânesidür
 Meşakkat gencinün vîrânesidür

nesr: Necâtî-i bî-dil ü bî-karâr ü müsta'cil bî-hûşluk deryâlarından çıkardığı lü'lü'leri ve sarhoşluk sahrâlarından derdüğü lâleleri ki her nazma derc ü her bezme harc itmiş idi ber-mûcib-i işâret-i âli mütevâter ü mütevâlî tesvîd ü tedvîn olundu...⁴⁷

Necati'nin anlatımında dikkati çeken ilk şey, divanının tertibine vesile olan ve divanını kendisine ithaf ettiği Müeyyedzade'ye olan minneti ve onu uzun uzun övmesidir. Bu şükran ve övgü dolu ifadelerde onun hamiliği de vurgulanır. "Sultânü'l-ulemâ", "mürebbi'l-fuzalâ", "gedâ-nevâz" "çâkerferâz", "işgidür merci'-i ilm ü hüner" gibi ifadeler onun çevresindeki ilim, edebiyat ve sanat adamlarına karşı gösterdiği ilginin, yetişmelerine yönelik sağladığı imkânların bir itirafıdır. Nitekim Kınalızade de onu "ashâb-ı ma'ârif ve erbâb-ı letâ'ife meyl-i tâmm ve ihsân u in'âm ve incizâb-ı mâ-lâ-keâmı olmagın..."⁴⁸ şeklinde överken onun hamiliğini, cömertliğini ve mürebbiliğini vurgular. İstanbul'daki konağının başmisafirlerinden olduğu anlaşılan devrin büyük şairi Necati, onun mürebbâlarından değilse bile himaye gösterdiklerinin başında gelmektedir.

⁴⁷ *Necatî Beğ Divanı*, (haz. Ali Nihad Tarlan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, 10-11.

⁴⁸ Hasan Çelebi, a.g.e., 318.

Âşık Çelebi, Şehzade Mahmud'un hizmetindeyken şehzadenin ölümlüyle hüzne gark olan Necati'nin ilerleyen yaşlarında İstanbul'da Müeyyedzade'nin ihsanlarıyla müreffeh bir hayat sürdüğünü, divanını da onun namına tertip ettiğini şöyle dile getirir:

“Cümleden Necâti-i merhûm kim Sultân Mahmûd vefâtından sonra sûfte-dil ü yetîm olmuşdur, anun merâhimiyle zahmı mülte'im ve anun dürer-i iltifâtiyla rirşte-i âmâli vü ahvâli muntazam olur imiş. Hattâ merhûm anı tertîb-i dîvâna tergîb itdüğü ve ol dîvânını merhûm adına tertîb itdüğü ve nâmına kasîdeler didüğü dîvânında mestûr-dur...⁴⁹

Necati Beğ Divanı'nda⁵⁰ Müeyyedzade için yazılmış yirmi sekiz beyit uzunluğunda bir kaside bulunmaktadır. Yayımlanmış divanın dördüncü sıradaki kasidesi olan bu metin “Kaside Der-Vasf-ı Abdurrahmân Efendi” başlığını taşır ve

Âsitânun her küdüretten zihî âlî-cenâb
Pâk ider cârûb-ı zerrîn ile her subh âfitâb

matlıyla başlar. Doğrudan methiye ile başlayan kasidede Abdurrahman Efendi'nin bilhassa ilmi yönü övülür ve büyük bir bilim insanı olduğu vurgulanır. “Rahman'ın kulu, fakat bütün âlemin efendisi” olarak takdim edilen ve böylece ismi üzerinde kelime oyunu yapılan aşağıdaki beyitte onun konağının yahut katının herkesin yüz sürdüğü bir yer olduğu söylenir ve böylece himayet sahibi oluşuna işaret edilir:

Abdi Rahmânun efendisi cemî'-i âlemün
K'âsitânı çevresine yüz ururlar şeyh ü şâb

Öyle ki fazilet, kemal ve marifet'in ona yakışması, şecaatin Hz. Ali'ye yakışması gibidir ve “intisap” kelimesiyle yine himayetine işaret edilir:

Yakışubdur zâtuna fazl ü kemâl ü ma'rifet
İtdi gûyâ Şâh-ı Merdâna şecâ'at intisâb

Kasidenin taç beytinde ise Necati, bütün âleme hitap eden eşğine kendisinin de bağlandığını söyleyerek memduhunun yardımını istemektedir:

⁴⁹ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1496.

⁵⁰ *Necati Beğ Divanı*, 30-32.

Kıl nazar ayn-ı inâyetle Necâtî bendene
K'âsitân-ı âlem-ârâna idübdür intisâb

Müeyyetzade Abdurrahman Efendi'nin himaye edip daima in'am ve ih-sanda bulunduğu şairlerden bir diğeri Zati'dir. Esasen Zati de bir hamidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi himaye/patronaj yalnızca koruma veya finansal sebeplerle olmaz. Üstat bir şairin, çağının genç edebiyatçılara kol kanat ger-mesi, onlara yol göstermesi, yani hocalık etmesi de bir himayedir ve hami-kul ilişkisi kadar belirgin ve keskin sınırları olmasa da mürebbi-mürebba be-raberliği arz ettiği muhakkaktır. Bugünkü bilgilerimize göre II. Mehmed'in son yahut II. Bayezid'in saltanatının ilk senelerinde İstanbul'a gelen Zati, kendi şairlik hikâyesini Âşık Çelebi'ye anlatmıştır.⁵¹

Hersekzade Ahmed Paşa, Hâdim Ali Paşa, Tacizade Cafer Çelebi ve Mü-eyyetzade gibi hamilerinin ihsanlarıyla bir müddet müreffeh bir hayat süren Zati, bu ikincil hamilerin takdimiyle şiirlerini padişaha ulaştırmaya muvaffak olur ve talihinin yıldızı parlar. Padişah onun kasidelerini, gazellerini çok be-ğenir ve kendisine tevliyet (=vakıf geliri, gelir getiren mülk) verilmesini em-reder. Zati İstanbul'dan, sultanın ve hamilerinin ihsanlarından ve asıl önem-lisi dostlarından (=edebiyat mahfilleri, sohbet ve işret meclislerinden) ayrılmamak için tevliyet gelirini reddeder ve başta Müeyyetzade olmak üzere bilahare Piri Paşa ve İskender Çelebi gibi yeni hamilerin lütuflarıyla yaşamaya devam eder. Halûk İpekten, onun "...bilhassa Nişancı Cafer Çelebi ile Kazasker Müeyyetzade'nin yardımlarıyla geçindiğini..." söylemekte-dir.⁵² Kendisiyle bizzat görüştüğünü ifade eden *Meşâir* müellifi, bu durumu şairin dilinden şöyle aktarır:

"...Ben dahı mansıb hevâsında ve kuyûdla tekayyud pervâsında olmayup pâdşâhun sâlyânesi ve Ali Paşa ve Hersek-zâdenün her gâh atâ vü husrevânesi ve kâzî-asker olan Hâcî Hasan-zâde ve Müeyyed-zâde'nün luft-ı bî-bahânesi ve Nişancı Tâcî-zâde Cafer Çelebi'nün cevâiz-i bî-girânesiyle müreffehü'l-hâl ü fârigü'l-bâl idüm..."⁵³

Gelibolulu Mustafa Âlî de benzer ifadelerle Zati'nin hamilerini ve bu arada Müeyyetzade'yi anar:

⁵¹ Bkz. Âşık Çelebi, a.g.e., "Zâtî" maddesi. Hikâyenin günümüz Türkçesi ile anlatımı için Mehmet Kalpaklı, "Kendi Dilinden Zâtî'nin Şairlik Macerası", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, YKY, İstanbul 1999, 6-8.

⁵² Halûk İpekten, a.g.e., 140.

⁵³ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1581-82.

“...Zira ki bir yana vezir-i a'zam Ali Paşanın in'âmı bir yana Müeyyedzâde merhûmun ihsân-ı tâmmı ve bir taraftan Tacizâde Cafer Çelebinün inâyet ü ikrâmı ve bir cânibden yâr-ı kadîmi Kadri Efendinin iltifât-ı mevhîbet-fercâmı Zâtîye cidden müzâyaka virmez imiş...”⁵⁴

Latifi ve Kınalızade'nin tezkirelerinde de bunlara benzer cümleler vardır. Böylece Zati; bilhassa Tacizade'nin katli ve Müeyyedzade'nin ölümüne kadar geçim sıkıntısı çekmemiş, Piri Paşa ve Kadri Efendi'nin ihsanlarıyla da bir süre daha idare edebilmiştir. Ancak Ayas Paşa'nın vezareti ile şair ödeneklerinin kesilmesi Zati gibi pek çok şairi olumsuz etkilemiş, şairin kendi ifadesiyle “sağ işi sol olmuş”tur.

Zati'nin gazeller dışındaki şiirleri⁵⁵ içinde yer alan üç kaside, Kazasker Müeyyedzade Abdurrahman Efendi methinde kaleme alınmıştır. Kurtoğlu neşrinde “Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi İçin Kaside” başlığını taşıyan kaside otuz yedi beyit olup nesip/teşbib bölümü olmaksızın doğrudan methiye ile başlar. Kasidede muhatabın bilhassa ilmi yönüne ağırlık verilmiştir. Aşağıya aldığımız beyitlerde onun hamilik yönüne işaret edilmektedir:

Sadr-ı dîvân-ı safâ vü bedr-i eflâk-i vefâ
Mefhar-ı mecmû'-ı âlem mebde'-i kevn ü mekân
Bir hümâdur sâye-i rahmet salupdur âleme
Kim makâm-ı “kâbe kavseyn” ana “ednâ” âşiyân

Bir sünnet düşününün tasviriyle başlayan elli sekizinci kasideye de aynı başlık konulmuş olup kırk beyitten oluşur ve bunun on altı beyti nesiptir.

Didi ki farz u vâcib oldu ki sana eydem
Mahdum-zâdesini eyler efendi sünnet

beytinden anlaşıldığına göre Abdurrahman Efendi, torununun sünnet düşününü yapmaktadır. Bu kasideden de yalnızca Müeyyedzade'nin etrafındaki mürebba yahut daha geniş şekilde bir haceti olanların vurgulandığı bir beyit ile ilim, edebiyat ve sanata mayil tabiatına işaret eden bir beyti buraya almakla iktifa ediyoruz:

⁵⁴ Mustafa İsen, a.g.e., 139.

⁵⁵ Orhan Kurtoğlu, *Zâtî Dîvânı (Gazeller Dışındaki Şiirler, İnceleme-Tenkitli Metin)*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2016.

Dîvânına şu denlü cem' olur ehl-i hâcet
 Meydân-ı rûz-ı mahşer anun katında halvet
 Eyler sürâdikât-ı metn içre bîkr-i ma'nâ
 Dâmâd-ı tab'un ile leyl ü nehâr sohbet

Zati'nin kasideleri içinde Abdurrahman Efendi methinde yazılmış bir kaside daha vardır ki gökyüzü ve hilal tasviriyle başlayan bu şiir bir iydiyedir. Kurtoğlu neşrinin elli dokuzuncu kasidesi olan metin, muhatabın alışılmış ve klişe ifadelerle övgüsünden ibarettir.

Bilindiği gibi şairler sadece methiye yazmazlar ve yalnızca caize ve hediye maksadıyla yahut bir makam ve mevki ümidiyle edebiyat yapmazlar. Bunun en sarıh göstergesi mersiye metinleridir. Gerçi bunun için de "mersiyelerin sonunda genellikle halef için dua ve ona beslenen ümitten söz edilir" denilse de gerçekten bu, "genellikle, hatta bazen" olur. Zati de büyük hamisi Abdurrahman Efendi'nin vefatı üzerine gayet samimi hüznünü aksettiren bir terhib-bend kaleme alarak bu iddiayı doğrulamıştır.⁵⁶ "Müeyyedzade İçin Mersiye" başlığı verilen şiir dört numaralı terhib-bend olup birinci bend on beyitten, diğer bendler de sekizer beyitten oluşan beş bendlik bir metindir. İlk bend geleneğe uyularak dünyanın faniliğinden, hayatın geçiciliğinden, feleğin aldaticılığından bahistir. İkinci benddeki Abdurrahman Efendi'nin ab-ı hayata benzetildiği şu beyit gerçekten muhteşemdir:

Ol şâh-ı ilmi eyledi Leclâc-ı dehr mât
 Derdâ ki girdi kara yire çeşme-i hayât

Bu benddeki onun ilmi yönünü vurgulayan beyitlerden sonra üçüncü bendte çevresinde teşekkül eden muhite göndermede bulunulur:

Mecmû'-ı kulları kara çullar geyüp didi
 Görince kara çulda kodı bizi baht-ı şûm

Mersiyenin dördüncü bendi, Abdurrahman Efendi'nin ölümüne bütün tabiatın ağladığını iddia eden latif teşbihler ve tasvirler içerir. Billhassa şu beyit onun cömertliğini ve çevresinde kümelenen mürebballarına karşı tavrını anlatmaktadır:

⁵⁶ Orhan Kurtoğlu, a.g.e., 318.

Âlî nazar iderdi nazardan düşenlere
Eyle yirini dîde gibi nûr yâ İlâh

Beşinci ve son bend, bu tür metinlerde sıkça karşılaşıldığı gibi dua bendidir ve yine onun büyük ilim adamlığı etrafında kurgulanmıştır.

Zati'nin kasidelerinde "Kazasker İçin Kaside" başlıklarını taşıyan iki şiir daha vardır.⁵⁷ Ne var ki içlerinde muhatabına dair hiçbir iz bulunmayan bu kasideler, söz konusu yayımdaki tertip ve şairin, I. Süleyman devri kazaskerlerinden Kadri Efendi ile olan yakınlığı göz önüne alındığında ona yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu sebeple bu metinlerden detaylı bahsedilmeye lüzum görülmemiştir.

Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi'nin ilmi ve edebi muhitinde yer alan simalardan biri de Osmanlı'nın ünlü şeyhülislamı, şair Kemalpaşazade'dir.

"Kemalpaşazade askerlikten ayrılıp kendisini ilme verdikten sonra Kestelli Muslihüddin Efendi, Hatipzade Muhiddin Mehmed Efendi, Muarrifzade Sinanüddin Yusuf Efendi gibi zevatın derslerine devam etti. Ayrıca Tokatlı Molla Lütfi, Amasyalı Müeyyedzade Abdurrahman b. Ali'den *Metalib ve Mekasid* okudu."⁵⁸

O genç bir müderris iken Müeyyedzade de Anadolu kazaskeridir. O tarihlerde Rumeli kazaskerliği makamında bulunan Hacı Hasanzade'den, boşalan Edirne Taşlık Medresesi'ni istemiş, Hacı Hasanzade bu isteği geri çevirmişti. Çünkü Kemalpaşazade'nin, Molla Lutfi'nin mülazımı olmasından dolayı kendisine gücenikti.⁵⁹ Meselenin bundan sonrasını Âşık Çelebi şöyle nakleler:

"Merhum mağmûm ve mehmûm Müeyyed-zâde'ye gelip arz-ı hâl eyler. Müeyyed-zâde 'var rızâ sûretin göster yarın arz idicek hayr ola' dir. Anun sözi ile varup 'kazaya rıza virdüm' dir. Hacı Hasan-zâde bu sözi gerçek hayal eyler, irtesi padişaha kazâ arz ider. Müeyyed-zâde 'saâdetlü padişah ol bir kâbil-i şândur ve nâdirü'd-devrân ü fâikü'l-akrândur, kazâ ile zâyî' olmasun. Taşlık medresesi mahlûddür, ol

⁵⁷ Orhan Kurtoğlu, a.g.e., 236 ve 295.

⁵⁸ M. A. Yekta Saraç; *Şeyhülislam Kemalpaşazade Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, Risale Yayınları, İstanbul 1995, 21.

⁵⁹ Halûk İpekten, a.g.e., 139.

medreseyi ana sadaka buyurun ki ilme meşgûldür' diyü envâ'-ı terbiyeler idüp padişâh-ı vakt Sultân Bâyezid medreseyi i'tâ eyler...⁶⁰

Müeyyedzade'nin, Kemalpaşazade'ye bu esnadaki himayeti bununla sınırlı olmayıp İdris-i Bitlisi'nin Farsça tarih yazdığını, İbni Kemal'in ise Türkçe bir Osmanlı tarihi yazabileceğini söyler. Üstelik bu iş için otuz bin akçelik de tahsisat çıkartır. Bilahare eser üzerinde rahat çalışabilmesi için Üsküp medresesine tayinini de yine Müeyyedzade yaptırır. Sadece şu misal bile ikinci kademedeki hamilerin, bilhassa padişah ile olan ilişkiler ve mürebbanın istikbali açısından ne denli mühim rol oynadığını göstermeye kâfidir. Buna ilave olarak Kemalpaşazade'nin Edirne ve nihayet İstanbul'a tayinlerinde de hamisinin onu korumayı sürdürdüğü bilinmektedir.

Osmanlı tarihinin en büyük âlimlerinden biri sayılan Ebussuud Efendi (=Hâce Çelebi)'nin yetişmesinde de Müeyyedzade'nin tesiri olduğu bilinmektedir. Ebussuud, henüz talebelik senelerinde Müeyyedzade'den ders okumuş ve ihtimal onun meclislerine devam etmiştir. Böylece Müeyyedzade, Osmanlı tarihinin iki büyük fıkıh âlimi ve şeyhülislamı Kemalpaşazade ve Ebussuud Efendilerin mürebbisi ve hamisi olma şerefini kazanmış görünmektedir.

Müeyyedzade'nin İran'da bulunduğu yıllarda tanıştığı şairlerden Hafız-ı Acem'in, bilahare Osmanlı ülkesine gelip de İstanbul'da eski arkadaşını bulduğunda onun himayesine mazhar olduğu bilinmektedir. O, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi dairesine intisap etmiş ve onun büyük takdirini kazanmıştı."⁶¹ Tıpkı Hafız-ı Acem gibi Şii hâkimiyetinden kaçarak İstanbul'a gelen

⁶⁰ Âşık Çelebi, a.g.e., I, 297. Latifi, Kınalızade ve Gelibolulu gibi muteber tezkirelerde de aşağı yukarı aynı bilgiler yer aldığından tekrara lüzum görülmedi. Ayrıca "Âşık Çelebi, tezkiresine dâhil ettiği XVI. yüzyıl şairlerinin büyük bir kısmını tanımaktadır. Daha İstanbul'da öğrenci iken dedesi Müeyyedzâde'nin nüfuzu ve kendi girişkenliği sayesinde devrin pek çok ünlü şair ve yazarıyla tanışmış, meclislerinde bulunmuştur." (Âşık Çelebi, a.g.e., I, 65).

⁶¹ Ömer Faruk Akün, "Hâfız-ı Acem", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 80. Müeyyedzade'nin, yirmi civarında ilmi ve edebi eseri bulunan eski medrese arkadaşı Hafız-ı Acem'e başka memuriyet vazifelerindeki himaye ve yardımları için bu makaleye müracaat edilebilir.

Devvani'nin damadı Muzafferüddin Ali Şirazi de Müeyyedzade tarafından korunmuş, II. Bayezid'e müderris yapılması için tavsiye edilmiştir.⁶²

Necati Beğ, Zati ve Kemalpaşazade kadar olmasa da Müeyyedzade'nin yakınında bulunmuş, onun talebesi olmuş, ondan mülazım olmuş, memuriyet hayatında yardımını görmüş başka şairler de bulunmaktadır. Bunların başında Horasan canibinden gelip beraberinde Nevai'nin bazı şiirlerini getiren Basiri gelir. Basiri İstanbul'a geldiğinde Müeyyedzade'den bir tevliyet istemiş ve almıştır. Hatta Müeyyedzade'nin "şefkat bir marazdur, ol maraz bize ârız olmuştur" demesi üzerine,

Mansıb-ı vaslın dirîg eyler bu ben üftâdeden

Dilberüm bî-rahmun olmuş Müeyyedzâdeden⁶³

beytini söylemiştir.

"Galata Caferi" denmekle meşhur Nihali Cafer Çelebi, Müeyyedzade Sahn müderrisi iken mülazımı olmuş⁶⁴, onun yakın ilgi ve yardımını görmüş şairlerdendir. Ne var ki Nihali'nin, laubali-meşrep karakteri ve zamanın büyüklerini sürekli hicvetmesi gibi sebeplerle hamisinin yanındaki itibarlı yerini muhafaza edemediği anlaşılıyor.⁶⁵

Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuara*'nın "Fazlî" maddesinde Müeyyedzade'nin talebe ve bilahare mülazımlarından olan, fakat babası ünlü tarihçi İdris-i Bitlisi ile devrin Rumeli kazeskerinin eski bir düşmanlığı bulunduğu Rumeli illerinde kadılığa memur edilmiş şairin, hamisiyle ilişkisini ondan gördüğü desteği şu cümle ile dile getirmektedir: "Ba'dehû Müeyyedzâde tekrâr Rûmiline sadr-ı âlî-mikdâr olındukda envâ'-ı mekârim ü ihsân ile hâtır-ı vîrânın âbâdân ve şebnem-i lutf u keremi ile gonçe-i derûn-ı fezâ'il-meşhûnun gül gibi handân itmiş idi."⁶⁶

⁶² Ahmet İnanır, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Hayatı ve Osmanlı Hukuk Geleneğindeki Yeri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu (21-23 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı*, I, Amasya 2017, 352.

⁶³ Hasan Çelebi, a.g.e., 235.

⁶⁴ Âşık Çelebi, a.g.e., II, 906.

⁶⁵ Hasan Çelebi, a.g.e., 873.

⁶⁶ Hasan Çelebi, a.g.e., 664.

Kazasker Kadri Efendi'nin arkadaşlarından olup Subhi mahlasıyla şiirler yazan Mustafa Çelebi⁶⁷ de Müeyyedzade'nin mülazımlarındandı ve Galata kadılığına kadar yükselmişti. Öğrenim hayatında ve mülazemeti safhasında onun terbiyesinde olmuştı.

Meşâir'in "Seyfi" maddesinde⁶⁸ Sinoplu Seyfi'nin, gençliğinde Amasya'da Şehzade Bayezid ile tanışıklığı olduğu söylenen satırlarından bu tanışıklığın samimiyet derecesinde olduğu anlaşılmaktadır. O tarihlerde Amasya'da bulunduğunu düşünebileceğimiz Müeyyedzade ile aynı edebi muhiti paylaştığı tahmin olunabilir. Yine aynı muhitte yer alan Zeynep Hanım, Mihri Hatun gibi şairelerin de şehzadenin geniş muhitinde yer aldıkları ve onun sonraki yıllarda oluşturacağı edebi muhitin tohumları meabesinde oldukları kanısındayız.

16. yüzyıl şairlerinden olan Muhyi hakkında Âşık Çelebi, Veziriazam Hâdim Ali Paşa'nın onu oğul, bilahare Müeyyedzade'nin de damat edindiğini yazmaktadır.⁶⁹ Şu halde Muhyi'nin (=Muhyiddin Çelebi), bu iki büyük devlet adamının ve edebiyat hamisinin muhitinde ve terbiyesi altında yetiştiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Meşâir'de Abdurrahman Efendi'nin kardeşi olarak tanıtılan Abdi⁷⁰, aynı zamanda bir kitap kurdu ve hattattır. 16. yüzyılın başında var olan büyük edebiyat muhitlerinden birinin merkezinde bulunan Piri Paşa'nın damadı olup ağabeyinin meclislerinde hazır bulunduğunu ve onun terbiyesinde yetiştiğini katıyetle söyleriz. Keza bir diğer kardeşi Abdürrahim Çelebi de onun terbiye ve himayesinde yetişmiş ulemeden bir zat idi.⁷¹

Mesihî'nin yakın arkadaşlarından olup onunla birlikte Hâdim Ali Paşa'nın mürebbarından olan Vasfi'nin de Müeyyedzade'nin meclis ve

⁶⁷ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1278.

⁶⁸ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1016-17.

⁶⁹ Âşık Çelebi, a.g.e., II, 791.

⁷⁰ Âşık Çelebi, a.g.e., III, 1039-40: "Müeyyed-zâde Abdî Çelebi'dür ki kâzî-asker olan Abdurrahmân Çelebi'nün karındaşıdır. Acem-reviş, zarafet-verziş, merdüm-şan, pür-irfan, şerîf ü zarîf, latîf ü nazîf bir vücûd idi. Tavr u tarzı şîve-i Acem üzre dâir-i sair, esbabı hod illerde bir mesel-i sâir idi. Hûb tallîk-nüvîs ve seferde vü hazaarda kitâbla enîs ü ehl-i âdâb ile celîs idi."

⁷¹ Cemal Kurnaz, "Osmanlı Tarihinde İz Bırakan Amasyalı Bir Aile: Müeyyedzâdeler", *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, II*, (13-15 Haziran Amasya), 647-666.

mahfillerinde bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Vasfi son derece zayıf bünyeli, dal gibi biriymiş. Çabuk hasta olduğundan sık sık “öldü” haberleri şayi olarak hükümete haber gidermiş. Latifi; onun hasta olduğu bir sırada öldüğü haberinin yayıldığını, mansıbını da başkasının aldığı naklettikten sonra, Vasfi'nin düşe kalka Ali Paşa nezdine varıp şu kıtayı verdiği yazıyor:

Vasfi-i pîr-i nâ-tüvân için
Öldi diyü rivâyet itmişler
Gâlibâ şerm ile huzûrunda
Hayretinden kinâyet itmişler
Gördiler günde bin kez öldüğümü
Binde birin hikâyet itmişler⁷²

Bazı değişikliklerle Âşık Çelebi'de de yer alan bu kıta, ona göre Müeyyedzade'ye verilmiştir.⁷³ Bu rivayetlerden hangisinin doğru olduğunu kestirmek güçtür. Vasfi'nin, Ali Paşa'nın yakınlarındaki şuaradan biri olarak merramını ona arz etmesi tabiidir; ancak kadı olması bakımından da meseleyi önce Müeyyedzade'ye götürmesi mantıklı görünmektedir. Hangisi doğru olursa olsun muhakkak olan Vasfi'nin de Müeyyedzade çevresinde bulunmuş şairlerden biri olduğudur. Mehmet Törehan Serdar, “Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, I/1, Mardin 2016, 81-92.

Müeyyedzade, ilmiye sınıfına mensup yüksek dereceli bir memur ve şair olarak tıpkı Kemalpaşazade gibi bir başka devlet adamını daha yetiştirmiştir: Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi. Gençliğinde Müeyyedzade'nin sohbetlerine devam etmiş, hatta yetişmesiyle bizzat padişah ilgilenmiştir.⁷⁴ “Ebu'l Fazl çok genç yaşta devlet işlerinde görev almaya başlamıştır. 1511 yılında da Müeyyedzade kendisine danışman yapmıştır. Müeyyedzade, kazaskerlikten emekli edilince Ebu'l Fazl Manisa ve Trablus kadılıklarına tayin edilmiş, Müeyyedzade ikinci defa kazasker olunca da onu Orta Defterdarlığa (Anadolu Defterdarlığı) atamış ve kendisi uzun süre bu görevde kalmıştır.”⁷⁵

⁷² Latifi, a.g.e., 564-565.

⁷³ Âşık Çelebi, a.g.e., II, 561.

⁷⁴ Mehmet Törehan Serdar, “Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)”, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, I/1, Mardin 2016, 82.

⁷⁵ Ahmet İnanır, “a.g.m.”, 352.

Necati; tıpkı Zati, Neşati, Ragıp Paşa, Osmanzade Taib gibi kendi etrafında bir edebi muhit oluşturmuş üstatlardandır. Şehzade Mahmud'un nişancısı olduğu dönemde şehzadenin çevresinde bulunan başlıca dört şair Necati, Sun'i, Şevki ve Talii'dir. Bu şairler içinde "Necati Sun'i'si" olarak bilinen Sun'i, onu ömrünün sonuna kadar terk etmemiş ve daima onun himayesi altında bulunmuştu. Necati'nin son yıllarını Müeyyedzade'nin çevresinde geçirdiği düşünülürse Sun'i'nin de bu atmosfer içinde yer aldığını tahmin etmek yanlış olmasa gerektir.

Bütün bu isimlerin dışında o devrin şairlerinden olup da aralarındaki çeşitli arkadaşlık ilişkileri yahut başka bir patronun himayesi altında bulunma gibi yakınlıklarla Müeyyedzade'den yardım ve himaye gördüğünü, hiç olmazsa eşliğine gittiğinde onun ilgisine mazhar olduğunu tahmin ettiğimiz birkaç şair daha vardır ki bunlar Afitabi, Bihişti, Cefayi, Çakeri, Emiri, Figani, Kastamonulu Halimi, Keşfi, Müniri, Niyazi, Revani, Safayi, Sa'yi, Seriri, Subhi, Şehidi ve Talii olarak sayılabilir. Edebi muhitleri mutlaka karşılıklı bir menfaat yahut itibar ilişkisi olarak sınırlandırmak doğru olmadığı için Müeyyedzade'nin muhitine Tacizade Cafer Çelebi'yi dahi katmak gerekir.

Sonuç

Gerek Doğu gerekse Batı toplumlarında tabii bir seyir halinde tarih boyunca akıp gelen bir koruyucu-korunan ilişkisi daima var olagelmıştır. Bu ilişkinin kültürel bağlamda yürütülmesinin, özünde karşılıklı kazanım elde etme dürtüsü bulunsun bile samimiyetten uzak olduğu söylenemez. Türk edebiyatı tarihinin bütün çağlarında birbirine aşağı yukarı benzer hamilik müessesesinin varlığından haberdarız. Bilhassa matbaanın yaygınlaşması dönemine kadar bu müessese, sosyo-kültürel düzeni büyük ölçüde tanzim etmiş benziyor.

II. Bayezid'in tam bir akademik ve sanatsal muhite çevirdiği Amasya'da henüz çocuk yaşlarından itibaren yakınında bulunan kişi Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi'dir. Hem büyük bir bilim adamı hem el sine-i selasede şiir yazabilen bir şair hem hattat ve musiki zevki taşıyan bu müstesna zat; aynı zamanda ilim, edebiyat ve sanat hamisi olarak temayüz etmiştir. Onun Amasya'dan, hatta bir süre öğrenim gördüğü Şiraz ve civarından İstanbul'a uzanan hayatı aynı zamanda bu hamilik hayatı ile paraleldir. Nitekim onun

meclisinde İran'da tanıştığı şairler, Amasya'dan tanıdığı edipler, zarifler bulunmaktaydı. İstanbul dışında ve İstanbul'da bulunduğu memuriyetler ile kazaskerlik gibi yüksek makamlarda geçen yaklaşık otuz beş yılda o, devrinin zarif bir ilim ve sanat hamisi olmayı bilmiştir.

Müeyyedzade'nin yetiştirdiği yahut koruyup kolladığı, maddiyat ve mansıp olarak desteklediği pek çok bilgin ve şair vardır. Yukarıda değinilen bu simalardan özellikle Kemalpaşazade çok mühim bir şahsiyettir. Hatta onun *Tevarih-i Âl-i Osman*'ı yazmasına sebep bizzat Müeyyedzade olmuştur. Necati Beğ gibi çok büyük bir şairi himaye etmiş ve bugün elimizde bulunan divanının toplanması onun himmetleriyle olmuştur. Zati'nin İstanbul dışına gitmemesi ve en azından ömrünün bir kısmını rahat geçirip eser vermesini sağlayanlardan biri yine odur. İlmi ve mesleki hayatında pek çok mülazım, müderris ve kadı yetiştirmiş; bir kısmı dağınık müsveddeler halinde bile olsa nice eser yazmıştır. Devrinin orta dereceli bir şairi sayabileceğimiz Hatemi tahallus eden Müeyyedzade, şiirlerini de pek ortaya dökmemeyi tercih etmiştir. Tezkirelerin kaydettiği bazı beyitlerinden hareketle onun asla katı ve sabit fikirli bir hukukçu olmadığı, hatta kalender tabiatlı bir şair olduğu anlaşıl-maktadır.

İlmiyeye hizmet eden, köklü bir aileye mensup Müeyyedzade'nin patronajına yönelik yapılan bu çalışma neticesinde onun, Türk kültür tarihine ve ilim hayatına büyük hizmetleri geçen, üstelik kendisi de bir şair olduğundan şiir ve edebiyattan anlayan, böylece mürebbalarını yetiştirme kabiliyet ve birikimini haiz, zarif bir hami olduğunu söylemek gerekir. Himayetinde mezhepsel ön yargılardan uzak duran, konağını ve bahçesini etrafına açan Müeyyedzade'nin, tarih boyunca görülen hemen bütün "ikincil patron/hami" benzerlerinin taşıdığı tüm zarafet ve sehavete sahip olduğu açıktır.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Hasan, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 485-486.
- AKÜN, Ömer Faruk, "Hâfız-ı Acem", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 80-83.
- ARMUTLU, Sadık, "Gazneliler ve Selçuklular Döneminde Edebiyat", *Türkler*, Ankara 2002, V, 882-87.
- ÂŞIK ÇELEBİ, *Meşâ'irü'ş-şuarâ (İnceleme-Metin) 1-2-3*, (haz. F. Kılıç), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.
- ERDEMİR, Avni, "Aynı Edebî Muhit İçinde Üç Şair: Mihri Hatun, Münirî, Mûsâ Medhî ve Lâdik Methiyeleri", *Turkish Studies*, XIII/28, 2018, 341-379.
- ERSOY, Ersoy, *XVI. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Kütahyalı Şâirelr ve Kütahya'da Edebî Muhit*, DPÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2003.
- ERÜNSAL, İsmail E., "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I (II. Bayezid Devrine Ait Bir İn'amat Defteri)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI, İstanbul 1979-80, 303-342.
- HASAN ÇELEBİ, *Tezkiretü'ş-şuarâ*, (haz. Aysun Sungurhan), KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr), Ankara 2017.
- İNANIR, Ahmet, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin Hayatı ve Osmanlı Hukuk Geleneğindeki Yeri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu (21-23 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı*, I, Amasya 2017, 347-356.
- İSEN, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âlî Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr), Ankara 2017.
- KALKIŞIM, Muhsin, "Osmanlı Devleti'nde Şair ve Yazarları Himaye Kriterleri", *Milli Folklor*, XV, Ankara 2003, 105-108.
- KALPAKLI, Mehmet, "Kendi Dilinden Zâtî'nin Şairlik Macerası", *Osmanlı Divoan Şiiri Üzerine Metinler*, YKY, İstanbul 1999, 6-8.
- KAYA, Bayram Ali, "Necâfî Bey", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 477-478.
- KOCABIYIK, Yunus, "Amasyalı Bir Fıkıh Âlimi: Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu (21-23 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı*, I, Amasya 2017, 461-467.
- KURNAZ, Cemal, "Osmanlı Tarihinde İz Bırakan Amasyalı Bir Aile: Müeyyedzâdeler", *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, II, (13-15 Haziran 2007 Amasya), 647-666.

- KURTOĞLU, Orhan, *Zâtî Dîvânı (Gazeller Dışındaki Şiirler, İnceleme-Tenkritli Metin)*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2016.
- LÂTİFİ, *Tezkiretü's-şuara ve Tabsıratu'n-nuzema*, (haz. Rıdvan Canım), AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- MUSTAFA ÂLÎ, *Mevâ'idü'n-nefâ'is fî Kavâ'idü'l-mecâlis*, (haz. Mehmet Şeker), TTK Yayınları, Ankara 1997.
- NECATÎ BEG DÎVANI, (haz. Ali Nihad Tarlan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963.
- PFEIFFER, Judith, "Müeyyedzade Abdurrahman'ın Kütüphanesinin Peşinde: Amasyalı Bir Âlimin Kitap Toplama İştıyaki", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu (21-23 Nisan 2017) Bildiriler Kitabı, II*, Amasya 2017, 399-404.
- REINDL, Hedda, *II. Bayezid ve Çevresi – Hükümdarın Adamları*, (çev. Ali Suat Ürgüplü), Arvana Kitap, İstanbul 2014.
- SARAÇ, M. A. Yekta, *Şeyhülislam Kemalpaşazade Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, Risale Yayınları, İstanbul 1995.
- SEHİ BEĞ, *Heşt Bihışt*, (haz. Halûk İpekten vd.), KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr), Ankara 2017.
- SERDAR, Mehmet Törehan, "Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, I/1, Mardin 2016, 81-92.
- YILDIRAR, Mehmet Nuri, *Amasyalı Divan Şairleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- ZATÎ DÎVANI (*Edisyon Kritik ve Transkripsiyon. Gazeller Kısmı 3. cilt*), (haz. M. Çavuşoğlu-M. A. Tanyeri), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.

“KAZASKER MÜEYYEDZADE ABDURRAHMAN ÇELEBİ'S LITERARY LOCALITY”

Abstract

This article, which briefly touches the subject of patronage and refers to the literary locality in the Turkish cultural geography, evaluates the science and art circle formed around Müeyyedzade Abdurrahman Çelebi, which we initially saw in Amasya during the period of II. Bayezid's principality. As can be seen in the kasides and mersias written to him, his main highlight is his scientific side. Thereafter, his protection, interest and support on art/artist comes. His poetry and penmanship are less well known. In this article, although all aspects of Müeyyedzade are mentioned, his science and art environment that took place in his mansion and his office was evaluated. The faces that he protected, raised and made civil servants, were discussed. It is understood that Abdurrahman Efendi, brought in many brilliant figures to Turkish science and literature.

Keywords

Patronage, literary circle, Müeyyedzade, II. Bayezid, poetry, poet.

ÂLEM-İ NİSVÂN MECMUASI ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Kamelya TEKNE**

ÖZET

Rusya Türkleri arasında eski-yeni tartışmasıyla başlayan cedüdcilik anlayışı Türk dünyasında zamanla siyasi, sosyal ve kültürel hayatta karşılık bulan bir hareket haline gelmiştir. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın 1883'de Tercüman gazetesini yayım hayatına kazandırması bu hareketin fikir yayıcılığını yapması noktasında etkili olmuştur. Hayatının en yüksek ideali dilde, fikirde, işte birlik olan Gaspıralı'nın önceliği Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türkler olmak üzere esasen dünyanın diğer coğrafyalarında yaşayan Türk ve Müslüman toplumunu da kapsayıcı niteliktedir. Buna göre gerek matbuat vasıtasıyla sunmuş olduğu yazıları gerekse matbuat hayatı dışında kalan eserleri incelendiğinde idealize ettiği bir toplum hayatı da söz konusudur. Fikirleri doğrultusunda, yayım hayatı 35 yıl süren Tercüman gazetesine zamanla ilave olarak kadına dair ilk süreli yayım olan Âlem-i Nisvân, bir çocuk dergisi olan Âlem-i Sıbyân ve bir mizah dergisi olan Ha Ha Ha da katılmıştır.

Çalışmamızın konusu olan Âlem-i Nisvân, İ. Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı'nın idaresinde 1905 yılındaki tanıtım sayısı ile yayım hayatına girmiştir. Periyodik yayım faaliyetine ise 1906 yılından itibaren başlamıştır. Yayımın tam olarak ne zaman son bulduğu konusu net olmamakla birlikte mevcut sayılara ait son tarih 1911 yılıdır. Âlem-i Nisvân, Rusya Türklerinin kadını temsil eden ilk süreli yayımdır. Aynı zamanda kadın konulu süreli yayınların tarihi kaynaklarından biri olarak önem taşımaktadır. Makalenin sınırlı hacmi nispetinde seçilen örnekler üzerinden metne dayalı inceleme yönteminin kullanıldığı bir yol takip edilmiştir. Buna göre çalışmamız biçim, içerik ve seçilen örnekler üzerinden tespitleri ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Âlem-i Nisvân, Hanımlar Dünyası, Şefika Gaspıralı, Kırım, kadın dergisi, Türk Dünyası.

* Makalenin geliş tarihi: 14.06.2010 / Kabul tarihi: 15.10.2020

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kamelyatekne@klu.edu.tr (Orcid ID: 0000-0001-7635-2326).

GİRİŞ

İsmail Gaspıralı, dilde, fikirde, işte birlik düstûruyla mensubu olduğu Kırım Türklüğünün yanı sıra genel olarak Türk dünyasına rehberlik etmiş önder bir şahsiyettir. Fikirlerini Şubat 1881'den itibaren Genç Molla imzasıyla, Akmesicid (Simferopol)'de yayımlanan Tavrida gazetesinde Rusya Müslümanlığı (Russkoe Musulmanstvo) adlı bir yazı dizisi halinde sunmaya, 22 Nisan 1883 tarihinden itibaren de yayımladığı Tercüman gazetesıyla daha sistematik ve detaylı bir metotla işlemeye başlamıştır.¹ Türk dünyasının modernleşmesini reformcu bir yöntemle gerçekleştirmeyi ön gören ve "*Hâkim bir milletin mahkûm düşmesi, mahkûm bir milletin yok olması mektepsizlikten ileri gelir.*" diyen² İsmail Gaspıralı'nın başlıca uygulama alanı eğitim olmuştur. Türk dünyası için çağı yakalayan bir anlayışla tasarladığı ve bizzat yetiştirdiği Bekir Emektar'ın muallimi olduğu³ ilk usûl-i cedîd mektebini 1884'de Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa Mahallesinde açmıştır. Bu ilk örneğin ardından kısa zaman içinde özellikle İdil Boyunun, Kafkasya'nın ve Kırım'ın köylerine kadar yayılan bu yeni usûldeki mekteplerin sayısının 1895'te Rusya İmparatorluğu dahilinde 100'ü aştığı, 1914'e gelindiğinde ise 5000 civarında olduğu bilinmektedir.⁴ Nitekim 16-21 Ağustos 1906 tarihinde gerçekleşen Rusya Türklerinin üçüncü Kongresi'nde mektep-medrese meselesine dair alınan kararların 7. maddesine göre "*Heme Rusya Müslümanları usûl-i cedîdiyi ittifaken kabul itdiler.*" ibaresinin eklenmiş olması eğitim sahasındaki bu yenilikçi anlayışın benimsenmesi bakımından değerlidir.⁵

Eğitimdeki reform çalışmalarının ilk mektep seviyesinden başlaması gerekliliğini gören Gaspıralı'nın kurmuş olduğu usûl-i cedîd mekteplerinde okuma-yazma öğretiminin beraberinde matematik, hayat bilgisi, coğrafya gibi dersleri içeren bir müfredat uygulanması, mekteplerin medreselerden ayrılması, ilk mekteplerin aylıklı özel öğretmenlerinin olması, eğitimin her seviyesine uygun kitaplar hazırlanması ve kız çocukları için ayrı okulların

¹ Mehmet Saray, "Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", *Emel*, 135 (Özel Sayı), İstanbul 1983, 119,122.

² Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934, 104.

³ Kırımlı Cafer Seydahmet, *a.g.e.*, 106.

⁴ Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1996, 392-393.

⁵ Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri*, İstanbul 2004, 137.

açılması bu yeni sistemin temellerini oluşturmuştur.⁶ Mekteplerdeki sistemi ise modern pedagoji yaklaşımlarına uygun şekilde düzenlemiştir. Buna göre talebelerin mekteplere eğitim-öğretim yılının başında kabul edilmesi, her bir muallimin payına en fazla 40 öğrencinin düşmesi, muallimlerin yanında bir yardımcısının olması, ders süresinin 45 dakikadan ibaret olması, talebelerin günde 5 dersten fazlasını almaması, dersler arasında 10 dakikalık teneffüslerin olması, sınıf ortamının gerekli okul eşyaları ile düzenlenmesi, talebelerin eğitiminde dayak gibi cezaların ortadan kaldırılması, başarı durumunu ölçen imtihanlar yapılması ve mektep ortamının sağlık normlarına uygun hale getirilmesi sağlanmıştır.⁷

Gerek yeni usûl mektepler hususundaki geleneksel çizginin dışına çıkan reformcu yöntemi⁸ gerekse Tercüman gazetesinde sergilediği Rus idaresine karşı olan ihtiyatlı tutumu dönemin usûl-i kadîmi savunan zihniyeti tarafından eleştirilmiştir.⁹

Eğitimin bu ilk basamağı seviyesinde başlayan adımların üzerinde durulması gereken yenilikçi taraflarından biri de kız çocuklarının eğitim hayatında konumlandırılmasıdır. Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinde, Türk dünyasında kız çocukların eğitimi ile ilgili " Müslümanların suret-i mâîşetinde bazı acayip haller görülmektedir ki bunlar şerait-i İslâmiyeden ziyade zamanı cehalet eseri âdet ve alışıkâ tâbî bulunmaktadır. İşte böyle muhalif şeri şerif âdetlerin biri de kızların terbiye ve tahsiline kulak verilmediğidir. Er çocukların tahsiline cüzi himmet edildiği halde kızlara 'ilim ve tahsil' lazım değildir efkâr-ı cahinasine binaen cüzi himmet bile edilmiyor!

Kazan, Volga ve Ural canibinin Müslümanlarında cari olan âdet üzere kızları biraz okuturlar, daha azca yazdırırlar ve zaruret-i diniyeden bazı malûmât verirler. Pek az bir şey değil mi? Lakin teessüf olunuyor ki Kırım Müslümanları bunu da çok görmüşler, çünkü Kırım'da kızlara cüzi malûmât-ı diniyeden mâadâ bildirilen bir şey yoktur. Kalem nedir- gösterilmez.

⁶ Taha Akyol, "Cedîdcilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, İstanbul 1993, 211.

⁷ Elvedin Çubarov-Rustem Abqadirov, "İsmail Gaspıralı ve Qırım Tatar Halqının Canlanuvı", *Qırım Tarihi*, Haz. E. Çubarov, R. Kurtiyev, D. Asanova, A. Gayvoronskiy, R. Abqadirov, F. Ametka, A. F. Tutku, Aqmescit 2009, 134-135.

⁸ Elvedin Çubarov-Rustem Abqadirov, a.g.m., 135.

⁹ Kırmılı Cafer Seydahmet, a.g.e., 39-40.

Ama kitâ-ı Kafkasya ve Maveraiünnehir'in bu cihetine bakılır ise Kırım'ın haline dahi şükür etmek lazım gelir!

Elîne kitap alıp okumak bilen bir kız murad ederse kendi başına bir miktar yazı yazmak öğreneceği fikr-i cahilaneyle alınıp-alınan? mezkûr kıtalarda biçare Müslimelere kitap yüzü dahi göstermeyip namaz dualarını ve bazı kavaid-i diniyeyi ağzından ağza hıfz ettirirler.

*İlim, maarif, kemâlât ve terbiye bundan ibaret kalır!*¹⁰ şeklindeki durum tespiti dönemin zihniyetini anlatmaktadır. Yazı, bu zihniyetin alt yapısının İslâm dini ile değil Çinliler ile olan kadim tarihimize ilişkilendirilmesi gerektiğine işaret ederek şu açıklama ile devam etmiştir: *"Pek eski zamanlarda komşularımız bulunup akvâm-ı Turaniyeye ve İraniyeye nüfuzları işlemiş ve bazı nazar ve usûlleri taklid edilmiş Çin mecûsleri beyninde kadın kızın ulûmdan bîhaber bırakılması âdeti mekruhâlarından bulunmuştur. Bunun ile dahi iktifa etmeyip 'nisoâna ne akıl gerek ne ayak' fehvasınca sabilerin ayaklarına kalıp uydurup ayağı östürmezler [büyütmezler] şöyle ki Çin'in kibar ve hanedan kızları insan gibi gezmeden dahi mahrumdurlar!... Eğer kadın kızı ilimden ve insanlıktan bîhaber kıldırmak için nişan ve madalya vermek âdet olmuş ola idi birinci altın kitâları bize değil Çinlilere verilirdi."*¹¹ Tüm bu tespitler millî ve dinî geleneğimizde kadın-kız zümresine biçilen rolün bu gibi davranış kalıplarıyla açıklanamayacağını ortaya koymaktadır.

Türk dünyasında kız çocukların eğitime yönelik anlayışı özetleyen bu açıklamaya, Çarlık idaresinin Türk çocuklarına yönelik açmış olduğu karma eğitim veren okullara Ruslaştırılma, Hıristiyanlaştırılma kaygısı taşıyan Rusya Türklerinin özellikle kız çocuklarını bir tepki olarak göndermediklerini ve kız çocuklarının tahsil hayatının aydın ya da aristokrat ailelere mensup zümre ile sınırlı kaldığını da eklemek gerekir.¹² İsmail Gaspıralı, Türk kadınının sosyal rolünü medenî seviyeye taşımının ancak yenilikçi eğitim anlayışıyla mümkün olabileceği bilinciyle kızlar için ilk usûl-i cedîd mektebinin, yine Bahçesaray'da 1893 yılında ablası Pembe Bolatukova tarafından açılmasına vesile olmuştur.¹³ Kız çocuklarının eğitim hayatının içinde yer al-

¹⁰ İsmail Bey Gaspıralı, "Kızların Terbiye ve Tahsili", *Tercüman*, Bahçesaray 1896, 143.

¹¹ Elvedin Çubarov-Rustem Abqadırov, a.g.m., 144.

¹² Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, İstanbul 2004, 2-3.

¹³ Elvedin Çubarov-Rustem Abqadırov, a.g.m., 138.

masını millî bir ideal olarak ortaya koyan İsmail Gaspıralı bir taraftan da Tercüman gazetesinin ilavesi olarak Türk kadınının matbuat vasıtasıyla görüş ve duyuş ufkunu genişletmek gayesiyle millî bir kadın mecmuası olan Âlem-i Nisvân (Hanımlar Dünyası/Jenskiy Mir)'ı kızı Şefika Gaspıralı idaresinde yayın hayatına kazandırmıştır.

Literatürümüzde Âlem-i Nisvân ve onu yayın hayatına kazandıran İsmail Gaspıralı ile Şefika Gaspıralı üzerine çalışılmış olan çeşitli yayınlar bulunmaktadır. G. Selcan Sağlık Şahin, Cemile Kınacı ve Hilal Doğan tarafından kaleme alınmış olan bu çalışmalar ön plana çıkardığı noktalar itibarıyla birbirinden ayırt edici özelliklere sahiptir. Şahin, "İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi" adlı çalışmasında İsmail Gaspıralı'nın reformcu bir yaklaşımla başladığı ve sadece Kırım ile sınırlı kalmayan cedîdcilik hareketinin Türk kadınının gelişimine yönelik taraflarını ele almıştır. Bu anlamda İsmail Gaspıralı'nın kadına yönelik eserleri ve bunun bir parçası olan Âlem-i Nisvân dergisi hakkında genel bilgiler sunmuştur.¹⁴ Kınacı, "Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Âlem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi" başlığını taşıyan çalışmasında Rusya Türkleri arasında kadın aydınlanmasının Sovyetler Birliği döneminden önce başladığına vurgu yaparak bu konuda İsmail Gaspıralı'nın rolü zerinde durmuştur. Rusya'daki Türk kadın hareketinin doğuşu ve gelişiminin izahı yapılırken bu süreci örnekleyen içerikler Âlem-i Nisvan dergisi üzerinden verilmiştir. Âlem-i Nisvân dergisinden seçilen örnekler sadece 1910 yılı sayılarına aittir.¹⁵ Doğan'ın, "Şefika Gaspıralı'nın Âlem-i Nisvân Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks" adlı çalışması ise doğrudan derginin yayın hayatı ile ilgilidir. Çalışmada derginin yayın hayatına girmesi ve muhtevası hakkında detaylı bilgiler verilirken 1905, 1906 ve 1907 yıllarına ait sayıların indeksine de yer verilmiştir.¹⁶ Anlaşılabacağı üzere Âlem-i Nisvân dergisi ve yayının Müslüman Türk kadına dair yenilikçi zihniyeti çeşitli yayınların teması olarak işlenmiş önemli bir konudur. Ancak Âlem-i Nisvân'ın eksik ve dağınık halde bulunan koleksiyonunun bir arada temin edilemeyeşinden kaynaklanan bazı eksiklikleri de

¹⁴ Bkz. G. Selcan Sağlık Şahin, "İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 4, 2014, 210-223.

¹⁵ Bkz. Cemile Kınacı, "Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Âlem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 4, 2014, 224-247.

¹⁶ Bkz. Hilal Doğan, "Şefika Gaspıralı'nın Âlem-i Nisvân Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks", *Kiilliyeye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, 103-125.

söz konusudur. Bu anlamda makalemizi önceki çalışmalarını tamamlayıcı nitelikte sunmayı amaçlıyoruz.

1. Âlem-i Nisvân'ın Kimlik Bilgileri

Türk dünyasında kadına dair süreli yayınların ilki olan mecmuanın müdiresi İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı'dır. Yetiştığı muhit itibarıyla Tercüman gazetesinin yayın faaliyetine küçük yaşlardan itibaren katkıda bulunarak gereken tecrübeye sahip olan Şefika Hanım özellikle annesinin vefatının ardından gazetenin idari işleri ile birlikte babasının halkla ilişkiler konusundaki sorumluluğu da üstlenmiştir. Şefika Hanım'ın kadına dair ilk yazısı 1903'de Tercüman gazetesinde yayımlanmıştır. Mecmuanın yazar kadrosu ise Şefika Gaspıralı'nın yanı sıra eşi Nesib Bey Yusufbeyli ile o dönemde İstanbul'da bir talebe olan Genceli Abdullah Sur'dan ibarettir.¹⁷ Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın küçük kızı Nigâr Hanım'a ait *Neredesin* (12 Şubat 1907, Sayı 3, s. 1) ile *Gönliüm Ne İster?* (9 Mart 1907, Sayı 6, s. 3) adlarıyla iki şiirine de rastlamaktayız.¹⁸ Mecmuanın 1910 ve 1911 yılı sayılarında Osman Akçokraklı imzasını taşıyan yazılar mevcuttur. Ayrıca Türk dünyasındaki farklı süreli yayınlardan da (İstanbul gazeteleri gibi) alıntı yazılara yer verilmiştir.

Âlem-i Nisvân, Türk dünyası matbuat hayatının ortak değeri olan Tercüman gazetesinin ilavesi olarak 1905 yılındaki ilk sayısı ile yayın hayatına girmiştir.¹⁹ Bu ilk sayının ön kapak sayfasındaki "*Müslimelere mahsûs edebî ve tedrisî haftalık mecmuadır.*" ifadesi yayının içeriğini özetlerken yine aynı yerde "*Numune olarak Tercüman'a koşmadır.*"²⁰ cümlesi ise, bir tanıtım sayısı olarak basıldığını göstermektedir. Asıl periyodik yayın faaliyetine 1906 yılından itibaren geçen mecmuanın 1911 yılı sayılarının logosunda "*Bahçesaray-Beşeriye karşı çalışan edebî ve içtimâî 'Hanımlar Dünyası' varakasıdır.*"²¹ ifadesi yer almaktadır.

¹⁷ Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *a.g.e.*, 35-36.

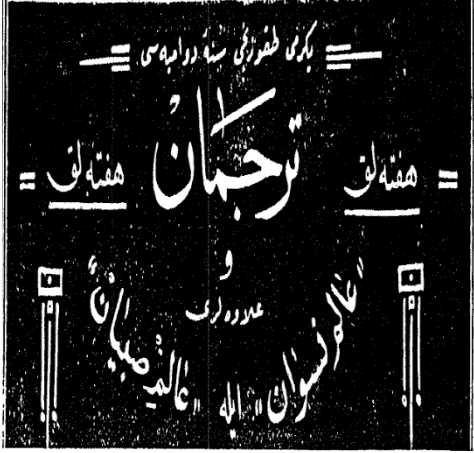
¹⁸ Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı & Unutturulan Türkçü, İslâmcı, Reformist*, İstanbul 2011, 96.

¹⁹ Derginin yayın izninin 3 Kasım 1905 tarihinde onaylandığı bilinmektedir. 21 Ekim 1905 tarihli Tercüman gazetesinde ise Âlem-i Nisvân'ın yayına başlayacağı haberine yer verilmiştir. Bkz. İsmail Asanoğlu Kerim, *Gaspıralı'nın "Canlı" Tarihi 1883-1914*, Akmesic 1999, 135-136.

²⁰ *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, kapak sayfası.

²¹ *Âlem-i Nisvân*, 3, Bahçesaray 1911, 1.

Mecmuada içindekiler kısmı bulunmamaktadır. Aynı zamanda gündemine aldığı konuları bölümler halinde sınıflandırmamıştır. Yayın akışı ile ilgili bir sınıflandırma yapmak gerekirse kadınların tahsil ve terbiyesi, geleneksel rolü, bala terbiyesi, kız mektepleri, meşhûr kadınların portreleri, farklı coğrafyalarda yaşayan kadınların durumu, kadınların çalışma hayatına dair konular, sağlık, güzellik, el işleri ile şiir ve bazı kısa hikâyelerin sunulduğu edebî örnekler ve okuyucu kitlenin görüşlerini ilettiği mektuplar mecmuanın

Resim 1. Tercüman gazetesinin yirmi sekizinci sene-i devamiyesi. Haftalık Âlem-i Nisvân ile Âlem-i Sıbyân (Tercüman, Sayı 45, 5 Kasım 1910)

temel gündem maddeleridir. Kısaca ifade etmek gerekirse, bu yayın Türk kadınının toplum hayatı içinde yer alarak sesinin duyulmasına yönelik yazıları ihtiva etmektedir. Mecmuaya ilişkin özelliklerden birisi de 1910 ve 1911 tarihli sayılarda görüldüğü üzere Osman Akçokraklı'yı istisna tutacak olursak içeriği oluşturan yazılarda yazarların isimleri belirtilmemiştir. Bu durum yazıların kimlere ait olduğunun ayırımını yapmamızı zorlaştırmaktadır.

Arap harfleriyle basılan Âlem-i Nisvân sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesi'ni bir başka ifade ile Tercüman gazetesinin dilini kullanmıştır. Yayın hayatının tam olarak ne zaman sona erdiği bilinmemekle²² birlikte 1911 yılına ait sayıların mevcudiyeti söz konusudur. Mecmuanın hemen her sayısında karşılaştığımız taş basma resimlerin kullanılması ise, bu dönemde resme veya surete karşı gösterilen genel tutum düşünüldüğünde önemli bir yeniliktir.²³

Âlem-i Nisvân'ın aynı zamanda bir rol model teşkil ettiğine dair örnekler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki Azerbaycan matbuat tarihinin ilk kadın

²² Ziyad Ebuzziya, "Âlem-i Nisvân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, 62.

²³ Nadir Devlet, *a.g.e.*, 94.

gazetesi olan Işık (22 Ocak 1911- Aralık 1912) adlı yayındır. Gazetenin müdiresi olan Hatice Hanım Alibekova'nın²⁴ kimi zaman Âlem-i Nisvân'a katkı sunduğu yazılar mevcuttur. Işık'ın yayımlanması münasebetiyle mecmuada *Hanımlara Tebşîr* başlığı ile karşılaştığımız ilk yazı bilgilendirme şeklindedir: “Bakü’de ‘Işık’ yani ziya namında hanımlara mahsûs haftalık gazete çıktığını evvelce Tercüman’da haber vermiş idik. Yahşı haberin tekrarından ziyade olmaz ve bir de bu varaka hanımlara mahsûs olduğundan mezkûr gazetenin müdiresi urefâ-yı nisvânımızdan Hatice Hanım Alibekova kardeşimizin sınıf-ı kalemiyyemize koşulduğunu [katıldığını] tebrik ederek tekrar haberini vermek münasip gördük.

Hatice Hanım gazetesinden Âlem-i Nisvân'a hayli şeyler nakledeceğiz. Neler yazıldığını neler arzu edildiğini görürsüz.”²⁵

Resim 2. Nenkecan mecmuası kapak sayfası. (Nenkecan, Sayı 1, 1922)

Diğer yayın Kazan şehrinde 1913-1918 yılları arasında faaliyet gösteren Süyümbike dergisidir.²⁶ Aynı zamanda Kırım içinde bir geleneği devam ettirmesi bakımından Darülmualimat (Kız Öğretmen Okulu/Akmescid) talebelerinin çıkardığı Nenkecan dergisine de ilham kaynağı olduğunu söylemek mümkündür. Âlem-i Nisvân bir anlamda Müslüman Türk kadınının yayıncılık faaliyeti aracılığıyla gelişimine yönelik bir metot ortaya koymuştur. Böylece kadınları temsil eden yeni yayınlar da ortaya çıkmıştır.

²⁴ Mirza Bala Mehmedzâde, *Azerbaycan Türk Matbuatı (1875'nci Yıldan 1921'nci Yıla Kadar Matbuatımız)*, Bakü 1922, 28.

²⁵ “Hanımlara Tebşîr”, *Âlem-i Nisvân*, 7, Bahçesaray 1911, 1.

²⁶ FeYZa Şahin, *İdil-Ural’da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, 14.

2. Âlem-i Nisvân Mecmuası'nın Muhtevası Hakkında Tespitler

Âlem-i Nisvân Kırım Türk matbuatının parçası olan pek çok gazete ve dergi gibi eksik koleksiyon halindedir.²⁷ Ancak günümüze ulaşabilen sayıların içeriği yayının genel itibarıyla anlaşılmasına uygun özelliktedir. Özellikle 1905 yılındaki ilk tanıtım sayısı mecmuanın yayın çizgisini, konu yelpazesini açıklamaktadır. Buna göre ilk sayısı okuyuculardan gelen tebrik mektupları ile başlamıştır. Mektuplar, kadın temalı bir mecmuanın Türk dünyasındaki hanımlar nezdindeki anlamını içtenlikle ifade eden niteliktedir. Mecmuanın yayımlanacağına dair Tercüman gazetesinde yapılan duyurulara istinaden gönderilen bu mektuplar yeni yayının nasıl karşılandığını şu sözlerle ifade etmektedir:

“85’nci numaralı Tercüman’da Âlem-i Nisvân namında haftalık mecmua neşredileceğini okup nihayet memnun olduk. Çünkü tamamıyla mevt-i (meyyiti) müteharrik olduğumuz bir vakitte nice nice senelerden beri ruhlarımıza manevî terbiye veren bir zatın idaresinde böyle bir mecmuanın neşri, biz hâtûn kızlar içinde elbette mucib-i iftihar dır. Cenab-ı Hakk tamam muvaffakiyetle görmek müyesser eylesin.

Kıymeti ne kadar ise mecmuanın defterine bizi de kayd edesiniz. Her zaman alıp okuruz.

Bu gibi mecmuaya muhtaç idik. Binaenaleyh yaşa Tercüman yaşasın Âlem-i Nisvân!

Fatma Feride Binti Murtaza-Hive, Şehr-i Çistopol”²⁸

“Hanımlara mahsûs Âlem-i Nisvân namında mecmua neşrine mübaşir olunacağı ne kadar cesaret ve keyif verdiğini tarif edemem. 23 seneden beri Müslim kardeşlerimizin fikirlerini açıp çok zatlara büyük büyük belalardan kurtarmış idiniz. İmdi Müslime kardeşlerimize şöylece fikirlerini açmaya cesaret etmişsiniz. Cenab-ı Hakk maksadınıza nail buyursun! Mümkün kadar kendi dillerimizde açık yazılıp kağıt üstünde kari tanıdıklarımızın her kapısı eline alıp mecmuayı okur ise düşünürlük ve anlarlık olsa idi diye rica edemiz.

²⁷ Ziyad Ebüzziya dağınık halde bulunan sayılardan bazılarının (1906 yılına ait 15., 35. ve 36. sayıların) da Paris’te Centre Russe de l’Ecole Pratique des Hautes Etudes’de olduğu bilgisini vermiştir. Bkz. Ziyad Ebüzziya, a.g.m., 62.

²⁸ “Âlem-i Nisvân İdaresine: Mektup”, *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 1.

*Zeynep El-bibi Safarova-Uralsk'dan.*²⁹

Okuyucu mektuplarından da anlaşılacağı üzere mecmuanın büyük bir teveccühle karşılandığı açıktır. Hatta bu sayıda *Müşterilerin İsimleri* başlığı altında ilk kadın aboneleri de tek tek sıralanmıştır. Yayının hangi bölgelerde okuyucusu ile buluştuğunu göstermesi bakımından önem taşıyan bu 22 kişilik liste şu kişilerden ibarettir:

Hatice Hanım Yehudina/Şehri Budva [Karadağ]'dan, Şems Cihan Hanım Şahidullina/Giza, Zübeyde Hanım Niyazova/Hacı Tarhan'dan, Hatice Hanım/Ufa'dan, Abdülşakir Efendi Celilesi/Savinka'dan, Carullah Muradov/Gurzuf'dan, Hasan Akçurin/Novo Özen'den, Muallime Mamişeva/Vermiş karyesi, Kozelsk'den, Naime Hanım Yakubova/Kalmukov'dan, Halim Mustafayev/İsterlitamak [Sterlitamak]'dan, Habibullah Efendi/Davulcar'dan, Rabia Hanım Safarova/Kostroma'dan, Ümmü Gülsüm Hanım Osmanova/İsterlitamak [Sterlitamak]'dan, Zeynep Hanım Safarova/Nijniy Uralsk'dan, Fatma Hanım/Çistopol'den, Rukiye Hanım Almakabova/Hacı Tarhan'dan, Baygeldiyev/Petersburg'dan, Esmâ Hanım/Akmesicid'den, Selime Hanım/Kefe'den, Gülşad Hanım/Şirvan'dan, Ayşe Şerife/Bahçesaray'dan, Emine Hanım Canbekova/Krasnoyarsk.³⁰

Resim 3. Aleksandra Fyodorovna (Âlem-i Nisvân, Tanıtım sayısı, 1905)

Meşhûr hanımların biyografisi ya da meziyetleri hakkında kısa bilgiler verilen kadın portreleri ile fotoğraflarının yer aldığı bölümler mecmuanın mevcut sayılarında karşılaştığımız ortak noktalardan biridir. Tanıtım sayısında karşılaştığımız ilk portre İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna olup hakkındaki malûmât şundan ibarettir:

“İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna bir nice diller bilir âlime bir vücud-ı âlidir. 1872 senesi May [Mayıs] 25’de dünyaya gelip 1894 senesi Noyabr

²⁹ “Âlem-i Nisvân İdaresine: Mektup”, *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 1-2.

³⁰ “Müşterilerin İsimleri”, *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 12.

[Kasım] 14'de Rusya veliahdı ve şimdi imparatorumuz bulunan Nikolay Aleksandroviç Hazretlerine tezoîc olunmuştur. Dünyaya dört kız ve bir er evlat getirmiştir. Bunların cümlesi sağ ve selâmettir."³¹

Resim 4. Nuristan Hanım (Âlem-i Nisvân, Tanıtım sayısı, 1905)

Aynı sayıdaki bir diğer portre ise Sultan Abdülaziz Han döneminde gözde olan cariyelerden Nuristan Hanım'a aittir. Âlem-i Nisvân'da, Osmanlı sarayına mensup bir cariyenin, saray geleneğine aykırı olarak fotoğrafının varlığı ve bunun gerçeği yansıtmadığını konu edinen şu açıklama yapılmıştır:

"Sultan Abdülaziz Han'ın zaman-ı saltanatına dair ve fâcialı vakalarına Avrupa'da neşr ve Rusça'ya tercüme edilmiş malum romandan saray-ı padişahi nisvânından bir nicesinin resimleri münderictir. Kadın sultan-ı âliyetü'l-şânlardan

birinin ve gözde olan cariyelerinden Nuristan Hanım'ın resimleri bu cümledendir. Bu resimler hakikat bunların resimleri olduğuna delil yoktur. Lakin İstanbul saraylarında tabibe, müzikacı, mürebbiye ve muallime Frenk kadın kızları bulunduğu malum ve bunların fotoğrafya bilecekleri pek ihtimal olduğundan ister müsaade ile ister hafiyen resim çıkardıkları mümkün olmak ile mezkûr romandaki resimlere emniyet etmek yolu vardır. Böyle ise de kadın sultanın resmini neşre münasip görmeyip cariyelerden birinin resmini derc ediyoruz."³²

1906 tarihli 4. sayının Meşhûre Kadımlar bölümünde ise resimlerine yer verilmeksizin Hurşid Bânû, Sırrı Hanım ve Şeref Hanım'a dair malûmât verilmiştir. Bunlardan Hurşid Bânû, "Kafkasya'da Karabağ'da son hâkim olan Mehdiğulu Han bin İbrahim Han kızıdır. Altmış yaşlarından geçip (1315) tarihinde fevt oldu. Zeyrek, âkile olup Türki ve Fârisî hem Arabî bilir ve ekser ömrünü mütalaa ile geçirir idi. Tabiat-ı şiiiriyesi hem olup ağızlarında bir hayli eseri kalmıştır. Fukaraya merhametli olup umum faidesi için mal sarf etmekten lezzetlenir olmuştur. Yüz bin

³¹ "Bu Nüşhamızdaki Resimler", Âlem-i Nisvân, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 3.

³² "Bu Nüşhamızdaki Resimler", Âlem-i Nisvân, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 3.

ruble Rus akçesi feda ederek Şuşa (Karabağ) şehrine çeşme yasadıp tatlı su getirmiş-tir.”³³ şeklinde tanıtılırken Osmanlı edîbeleri olan Sırrı ve Şeref Hanımların kısa biyografilerinin yanı sıra eserlerinden birer örnek de nakledilmiştir.³⁴

Resim 5. Nigâr Hanım
(Âlem-i Nisvân, Sayı 3,
1911)

Âlem-i Nisvân’ın mevcut nüshalarında karşı-laştığımız bir diğer meşhûr portre 1911 yılına ait 3. sayıda yer verilen yine bir Türk edîbesi olan Nigâr Hanım’dır. Hakkındaki malûmât “Resm-i âlisini derc ettiğimiz Osmanlı edîbesi Nigâr Hanım Osman Paşa kızı meşhûre şairelerindendir. Kalem-i müzeyyen ve tesirât-ı tevkir lisanı ve tarz-ı ifadesi oldukça sade ve biligidir.

Edebiyat-ı Cedîde-i Osmaniye’de makamı büyüktür.

Nigâr Hanım hazretleri ulûm-u asrîye tahsil etmiş Müslümanların birincilerindendir. Mükemmel surette Fransızca tekellüm ediyor. Avrupa üdebasından ve muteberanından ziyaretine gelenleri bizzat kabul eder. Şöyle ki ismi ve âsârı Avrupa’nın edebiyat âleminde ma-

lumdur. Her Salı akşamı misafir kabul eder. Şöyle ki şu gün çay kahve sofrasında en muteber adamlar ve madamlar bulunup güzel sohbetlerinden istifade ederler.

Nigâr Hanım’ı ziyaret eden muteber misafirlerin her biri edîbenin yadîgâr defterine birkaç satır yazmak hanesinin âdetidir. Mezkûr defterde meşhûr seyyahların, edîplerin ve muteber zatların yazıları ve fikirleri kaydolunmuştur. Eğer bu defter neşredilirse gayet istifadeli bir güldeste-i edebî teşkil ederdi.

Nigâr Hanım’ın hali edib-i muhterem Ekrem Bey’e şu levha-i şairaneyi tasvir ettirmiştir:

Tecessüm etse nezaket seni ederdi irâe
Tebessüm etse zarâfet seni ederdi ifâde
Teressüm etse letâfet ederdi zâtını teşhis

³³ “Meşhûre Kadınlar”, *Âlem-i Nisvân*, 4, Bahçesaray 24 Mart 1906, 57.

³⁴ “Meşhûre Kadınlar”, *Âlem-i Nisvân*, 4, Bahçesaray 24 Mart 1906, 58-59.

Ne söylesem seni tarif için olurdu ziyade

Nigâr Hanım'ın şiirleri Efsûs, Nirân, Aks-i Sâdâ, Safahât-ı Kalp serlevhalarıyla cem' ve neşrolunmuştur." şeklindedir.³⁵ Nigâr Hanım'ı tanıtan bu yazının mecmuadaki pek çok yazıda olduğu gibi yazarı belirtilmemiştir. Ancak biz bu bilgilerin Abdullah Sur'un Füyûzât (Bakü) mecmuasında 1907'de yayımlanan "*Bir Türk Şairesi*" başlıklı makalesinden alıntı olduğunu düşünüyoruz. Yine aynı şekilde "*Kadında İlim ve Marifet*"³⁶ başlıklı ve A. Tevfik Efendizâde imzalı yazının da Sur'un kaleminden çıkmış olması muhtemeldir. Nitekim Abdullah Sur'un çeşitli matbuat organlarındaki yazılarında A. Sur, soyadı olan *Mehemmedzâde, A. Tevfik, Genceli, Abdullah Mehemmedzâde, Bir Adam* gibi adlar kullandığını biliyoruz.³⁷

آسیاده یشابان مازندول قادیاری (اسمیری رنگلی)

آفریقاده یشابان حبش قادیاری (سباهجه رنگلی)

Resim 6. I. Sıradakiler Asya'da yaşayan Moğol kadımları. II. Sıradakiler Afrika'da yaşayan Habeş Kadımları. (Âlem-i Nisvân, Sayı 4, 24 Mart 1906)

Diğer taraftan "*Âlem-i Nisvân'da cümle milletlerin kadın kızlarının hal ve ahvaline, bunların giyim, kıyafet ve işlerini gösterecek resimler derc edileceği ilan olunmuş idi.*"³⁸ şeklinde tanıtım sayısında yapmış olduğu bilgilendirmeye istinaden 1906 yılının 4. Sayısında *Benî İnsan*³⁹ başlıklı verilen bilgiler yine görsel malzeme ile desteklenmiştir. Bu gibi örneklere derginin diğer sayılarında da rastlamak mümkündür.

Âlem-i Nisvân'da modernleşme süreci kapsamında meydana gelen sosyo-kültürel gelişmeler de haber değeri bulmuştur. Buna en ilgi çeken örneklerden biri "*Kudaçe [Dünürçü]*

³⁵ "Nigâr Hanım (Türk Şaire)", *Âlem-i Nisvân*, 3, Bahçesaray 1911, 1.

³⁶ "Kadında İlim ve Marifet", *Âlem-i Nisvân*, 3, Bahçesaray 1911, 2.

³⁷ "Abdulla Sur", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azerbaycan Türk Edebiyatı*, 4, İstanbul 1999, 1907.

³⁸ "Bu Nüşhamızdaki Resimler", 2.

³⁹ "Benî İnsan", *Âlem-i Nisvân*, 4, Bahçesaray 24 Mart 1906, 63.

Gazetesi" başlıklı yazıdır. Yazıda "Bunu işiten hanımefendiler, ilk evvel gülümseyeceklerdir. Fakat bu hayal değil hakikatde mevcut gazetedir. Ruslarda ya ki alelu-mûm Frenklerde umûmî gazeteler olduğu gibi hususi şeylerden bahseden gazeteler de vardır. Esnafın gazetesi oluyor. Mürettepler gazetesi, berberler gazetesi, faytoncular gazetesi görülmüş şeylerdir. Bununla beraber kudaçe (yavçı)⁴⁰ gazetesi dahi çıkıyor.

İsmi Rusça *Брачная газета* [Evlilik Gazetesi]'dir.

Malumdur ki evvel ezelden âdet olduğu üzere insanlar arasında evlenmek ekseriyetle kuda (yavçı) vasıtasıyla meydana geliyor. Ama zaman değiştiğçe Avrupalılarda büyük büyük şehirler meydana geldikçe bu âdet gereği gibi işe yaramamaya başladı. Mesela bir afitser [subay] ya ki bir injener [mühendis] ya ki Parij [Paris]'de mektep bitirmiş bir bay [zengin] balası ve aksine olarak yine büyük mektepler bitirmiş bir kız kendilerine münasip ömürlük arkadaşı arıyorlar. Eğer kuda karıya bunların muradınca kız ya kiyev [damat] aramak lazım gelse çok vakit isteyecek.

Bunu göze alarak tutmuşlar da 'Kudaçe Gazetesi' çıkarmışlar. Gazetenin iki sahifesi ilanlar ile doludur. İçinde dahi kadın kız âleminden bahseden makaleler, haberler bulunuyor."⁴¹ sözleriyle geleneksel görücü usulü ya da dünürçülük kurumunun yazılı basın aracılığıyla nasıl sıra dışı bir seyir değiştirdiği anlatılmıştır ve yazı, gazeteye gelen ilanlardan biri olan şu örnekle tamamlanmıştır: "Ben 28 yaşında bir bay [zengin] pomeşçik balasıyım. Gayet terbiyeli ve nezaketli genç bir kızla evlenmek istiyorum. Kendim Fransızca okup yazar ve mûsikî çalabilirim. İstedğim kız uzunca boylu, sarışın tüslü [renkte] olsun. Cevapını sabırsızlıkla beklerim. Yazılacak mektupların sırrını saklamak üzerime borçtur. Adres: Moskova'da-Leontyev Sokağı'nda...nın hanesinde...Hanuma. E[lif]. B.'ye verilecek."⁴²

⁴⁰ Geleneksel Türk kültüründe aile kurumunun kuruluşunun ilk aşaması gelin seçimi olup görücüler vasıtasıyla gerçekleşirdi. Görücü ifadesi Kırım Tatar dilinde *kuda* (erkek dünür) ve *kudağıy* (kadın dünür) kavramlarıyla karşılanırdı. *Yavçı* kavramının da söz kesmek üzere kız istemeye giden anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Aile kurumunun oluşumuyla ilgili olan bu terminoloji Türk topluluklarının kullandığı lehçelere göre farklılıklar arz etmektedir. Bkz. Refik Muzafarov-Nüzhet Muzafarov, *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük*, Çev. N. Seyityahya (Seytyagyayev), Ankara 2018, 204; Kamelya Keskin, *Kırım Tatar Türklerinin Kültürel Hayatı (XX. Yüzyıl ve Sonrası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015, 64.

⁴¹ "Kudaçe Gazetesi", *Âlem-i Nisvân*, 32, Bahçesaray 1910, 3.

⁴² "Kudaçe Gazetesi", *Âlem-i Nisvân*, 32, Bahçesaray 1910, 3.

Âlem-i Nisvân sayfalarında misyonu dolayısıyla Türk dünyasındaki kadınlar arasında kamuoyu oluşturmaya yönelik olan doğrudan ya da dolaylı yazılara da rastlıyoruz. Doğrudan kısımları oluşturan başlıca yazılar *Kafkasya'da Müslime Hanımlar, Sibiryâ ile İstanbul Hanımları Arasında Açık Mektuplar, Siyaset ve Kadın, Kadınların Saylav [Seçme] Hakları, Kadınların Hakkı, Tesettür Meselesinden, Tağyîr-i Kıymet yani Kıymet Değişiyor, Kadında İlim ve Marifet, Evlenmek Hususunda, Hukukumuz, Afsterya [Avusturya]'da Kadınlar Hareketi* gibi başlıklar taşımaktadır. Dolaylı olanlar ise özellikle *Haberler* başlığı altında sunulan, gerek Türk dünyası gerekse batı dünyasındaki kadınlar özelindeki yenilikçi gelişmeleri, bilgilendirme şeklinde konu edinen niteliktedir. Bu gruptaki yazılardan Müslüman Türk kadınının siyasî temsiliyeti temalı *Siyaset ve Kadın* ile *Kadınların Saylav [Seçme] Hakları* gündeme taşınan önemli konulardandır. *Siyaset ve Kadın'da* Fazile ve Safiye adlı hanımların, hâtûn kişilerin siyasî hayat içinde yer alıp alamayacaklarını tez-anti tez örgüsüyle karşılıklı diyaloglar halinde izah ettiklerini görüyoruz.⁴³ Aynı minvalde olup kadınların siyasî anlamda eşitlik ilkesinden yoksunluğu üzerine *Kadınların Saylav [Seçme] Hakları* başlığı altında “Fransa’da kadınların hukukunu muhafazaya mahsûs bir cemiyet vardır. Bu cemiyet yakınlarda kadınların erkekler ile beraber memlekete hizmet edecek adamları saylamaya hakları olup olmadığı ve sayladıkları halde bundan nasıl netice doğacağı hakkında Fransa’nın okumuş fen sahibi adamlarına müracaat ederek fikirlerini sual etmiş idi. Alınmış cevapların ekserisinde kadınların erkekler ile beraber memleket hizmetlerine hem saylamaya hem de saylanmaya hakları ve istihkakları varlığı gösterilmiştir.

Cevaplar arasında türlü sü var! Evvelce pristaoluk [polis şefi] hizmetinde bulunup hala memleket dumasında [meclisinde] halk tarafından vekil olan Andreyâ namında bir zatın fikrinde insanların yarısı olan kadınlar cümle ile beraber saylav işlerine girişmedikte öyle memlekette müsavvat, adalet var denilemez. Akıl ve fikirce ve bahusus hüsn-i ahlâk ve insaf nokta-i nazarlarından erkekler kadınlardan üstündür demek güç şeydir. Ve bir de kadınların kendilerine mahsus halleri vardır. Bunları anlayıp gereğince yoluna koymak için yalnız erkeklerin aklı kâfi değildir. Kendilerine ait meselelerin müsavveresinde kadınlar da bulunmalıdırlar...

Deputat [Delege] Maren diyor ki eğer kadınlar erkekler gibi memleket işlerine karışıp hizmet ederlerse insanların ahlâkı şimdikinden çok tez düzelir ve bundan memleketler faide görürler idi. Bazı ifrâtçıların fikrinde kadınlar sağ fırkalara bazıları

⁴³ “Siyaset ve Kadın”, *Âlem-i Nisvân*, 34, Bahçesaray 1910, 3-4.

sol fırkalara hizmet eder diye korkuyorlar. Hakikatte ise kadınlar da erkekler gibi fikir ve nazarlarındaki başkalık nispetinde türlü fırkalara ayrılabilirler. Zira her kadın bir fikirde olamaz.”⁴⁴ şeklinde bir açıklama ile karşılaşılıyor. Kadınların siyasî katılımı doğrultusunda bilinçli bir şekilde hak arama mücadelesi *Afsterya’da Kadınlar Hareketi* başlıklı benzer bir yazıda da işlenmiştir. Buna göre “...Yalnız *Afsterya’da* 128 adet kadınlar cemiyeti vardır. Geçen hafta 38 cemiyete mensup 3 bin kadar kadın ve kız *Viyana’da* büyük bir meclis yaptılar.

Bunların birinci mutâlebâtları her türlü cemaat ve devlet işlerine adam sayılmaya [seçmeye] koşulmak [katılmak] ve münasip hizmetlere kendileri sayılmaktır. Bu umûmî meclise polisle müdahale etmeyip yalnız nizâm ve terbiye bozulmamasına dikkat etmiş. Her fırka kendine mensup bayraklar açıp, göreve yerleşmişlere, her birinin bayrağı üzerinde asıl meram ve mutâlebâtları nakş olunmuş. Âlime kadınlar yüksek makama çıkıp kendi mesleklerine ve isteklerine dair nutuklar söylemişler.

Meclis devam ettikçe kadınların adedi artıp 18 bine kadar çıkmış. Böyle büyük bir alay teşkil etmiş müsavatçı kadınlar saf saf olup azadlık ve müsavat terakkileri okuyarak *Viyana* sokaklarını dolaşmışlar ve parlamento meclisi önünde tevkif ile nümayiş icra etmişler.

Gelen telgrafların ifadesine göre aynı şu günde *Afsterya’nın* ve *Germanya’nın* [Almanya’nın] büyükçe şehirlerinde şu gibi kadın ve kız içtimâları olmuş. Her yerde kadınların adedi iki üç binden ziyade olmuş.”⁴⁵

Yayıncılık açısından değerlendirildiğinde kadınların seçip seçilebileceğine imkan vermeyen bir dünyada öncü tartışmalara mecmuanın sayfalarında yer verildiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan *İdareden* başlığı altında sunulan şu açıklama Rusya Türklerinin kadın-siyaset bağlamında geldikleri noktayı göstermesi bakımından değerlidir: “1906 senesi kadınlar hukukuna dair mühim bir mesele Rusya’nın Müslüman matbuatında ve meclislerinde müzakere olunmuştur. Rusya’da kadınlara hak-ı intihâb verilmesi Rus âleminde ve hatta devlet duması dairelerinde mesele edilmiş idi. Kadınlara hak-ı intihâb, dumaya vekil sayılmak hakkı verildiği takdirde Müslimelerin bu haktan istifadelerine şeriat mani midir değil midir meselesi vücut bulmuş idi. Eğer Rus vesair millet kadınları intihâba gelip Müslimeler çet [dış]te kalsalar ahali-i İslâm daha ziyade ekalliyette kalacakları ve millet meclisine vekil sayılmaya huzurda kuvvetleri yetişmeyeceği mülahazaya alınıp ulema-yı İslâm şu kararı vermişti: Nizâmen kadınlara hak-ı intihâb

⁴⁴ “Kadınların Saylav Hakları”, *Âlem-i Nisvân*, 42, Bahçesaray 1910, 1.

⁴⁵ “Kadınların Saylav Hakları”, *Âlem-i Nisvân*, 42, Bahçesaray 1910, 1.

verildiği takdirde âdâb-ı İslâmiyeye riayet edilmek şartıyla Müslimelerin intihâblara iştiraki ve rey vermeleri caizdir.”⁴⁶ Bu açıklamaya istinaden 1917’ye geldiğinde ihtilalin yarattığı elverişli koşullar altında Rusya’daki Türk kadın hareketinin ivme kazanması söz konusudur. Çünkü bağımsız ya da en azından özerk yeni devlet idarelerini kurmak isteyen Rusya Türklerinin toplumun yarısı demek olarak kadın katılımını yok sayması amaçlarının gerçekleşebilmesi açısından önem kazanmıştır.⁴⁷ Nitekim 24-27 Nisan 1917 tarihinde Kazan’da toplanan *Rusya Müslimeleri Kongresi*’nde kadınlar lehine alınan pek çok karar gibi “Müslimeler siyasî ve vatandaşlık hukuku yönünden erkeklerle eşit olmalıdırlar.” ibaresi kabul edilmiştir.⁴⁸

Âlem-i Nisvân Mecmuası’nın Muhteva Listesi

1905, Tanıtım sayısı

Âlem-i Nisvân İdaresine: Mektup (3 adet), s. 1-2.

Bu Nüshamızdaki Resimler, s. 2-3.

Hadis-i Şerîfler, s. 4-6.

Meşhûre Kadınlar: Safiye Binti Şerifeddin, Âişe el-Kurtubiyye, Lâle Hâtûn, s. 6.

Analık Devr-i Kadîmi, s. 7-8.

Ana Dersleri, s. 8-9.

Yaraşmak-Bezenmek, s. 9-10.

Edebiyat: Hadis-i Ulvî (Sırrı Paşa’dan), Ziya Paşa Merhumun, Bülbül ya ki Sanduğaç, s. 11.

İdareye Mektup, s. 11-12.

Müşterilerin İsimleri, s. 12.

24 Mart 1906, Sayı 4

Kafkasya’da Müslime Hanımlar [Yazı dizisi], s. 49-50.

Bahtsız Bala (Hikâye), s. 51-53.

Ne Sihirdir Ne Keramet, s. 54-56.

⁴⁶ “İdareden”, *Âlem-i Nisvân*, 42, Bahçesaray 1910, 1-2.

⁴⁷ Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, *a.g.e.*, 151-152.

⁴⁸ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, İstanbul 2014, 325-326.

İlm-i Hadîs, s. 56-57.

Meşhûre Kadınlar: Hurşid Bânû, Sırrı Hanım, Şeref Hanım, s. 57-59.

Nakiş ve Dikiş, s. 60-61.

Tabîp Nasihatleri: Kızamık, s. 61-63.

Benî İnsan, s. 63.

İdareye Mektup (Tokmaklı S. Abdülmanov), s. 63-64.

1910, Sayı 30

İçtimâî Meselelerden Biri ya ki Böylelerin Hali Ne Olur? (Osman Akçokraklı), s. 1-2.

Sibirya ile İstanbul Hanımları Arasında Açık Mektuplar, s. 2.

Haberler: Gence, Terviski, Kız Kaçıruv [Kaçırmak], s. 2-3.

Mekân ve İnsan, s. 3.

Türkçe Şiirler: Yeni Alınmış Askere, Ahretlik (Mehmet Emin), s. 3-4.

1910, Sayı 32

Hanımlara Müracaat, s. 1-2.

Haberler: Osmanlı Hanımları (Hanımlara Mahsûs Gazeteden), Ziraat Memuru Bir Kadın, Nemse [Alman] Padişahı ve Kızlar, Kızlar Hakkında, Güzellik Cemiyeti, Altun Eller, s. 2-3.

Kudaçe [Dünürçü] Gazetesi, s. 3.

Taş Hâtûn [Bir Türk kadın kahraman hakkında], s. 3-4.

1910, Sayı 34

İhtar, s. 1.

Banka Memuru Kadınlar, s. 1.

Ev Hizmetleri Mektebi (Osman Akçokraklı), s. 1-2.

Parij'de 'Melike-i Keşvir'in Kabri [Paris'de Perlaşez Mezarlığı'nda bulunan bir hâtûnun kabri hakkındadır.], s. 2.

Ufak Şiirler: Bir Kız Ağzından, Pembe Gül (A. Kazım), s. 2.

Kadın Kız Haberleri: Terk-i Hizmet, Bir Türk Kızının Hamiyet-i Fedakâranesi (Zaman), Tesettür-ü Nisvân (İstanbul gazetelerinden), Hâtûn Kız Mektupları, s. 3-4.

Siyaset ve Kadın [İstanbul'da yayımlanan Hanımlara Mahsûs Gazeteden alıntı], s. 3-4.

1910, Sayı 36

Ufa'dan Mektup (İdareye), s. 1.

İkinci Mektup (İdareye), s. 1-2.

İran Kadınları (Yeni Gazeteden) [Times'ın Tahran muhabirinin *İran'da Terbiye-i Nisvân* başlıklı yazısından alıntıdır.], s. 2.

Kadın Kız Âleminde: Girit'te Hanya'da Çirkin Haller, Rusya Müslimeleri Hayatından, Kadınlar Bankası, Moda, Yılan Derisinden Elbise, Kızlar Hakkında, Kalaylı Kursak, Yapon [Japon] İmparatoriçesi, İngiliz Toyları, Nemse Kadınları, s. 2-3.

1910, Sayı 38

Şark ve Garp Gençleri (Yeni Gazete), s. 1.

Hâtûnlar Maîşetinden (Muallim Feyzülrahman Cihandarov), s. 1-2.

Güzeller İmtihanı, s. 2.

Vahşi Kabilelerde Kadının Kıymeti Nedir?, s. 2.

İpek Bayramı, s. 2.

Kızlar Hakkında Doğru Sözler, s. 2-3.

Siyah Kadınlar, s. 3.

Londra Cinayeti, s. 3-4.

1910, Sayı 40

Ev İşlerinin Sıhate Tesiri (Hanımlara Mahsûs Gazeteden), s. 1.

Çiçeklerin Sultanı (Osman Akçokraklı, George Zand eserinden tercüme), s. 1-4.

100000 Frank Cihaz [Çeyiz] (Bir Fransız mecmuasından), s. 4.

Haberler, s. 4.

1910, Sayı 42

İbtidâî Kız Mektebi (Muallime E. Hafızov), s. 1.

Kadınların Saylav [Seçme] Hakları, s. 1.

İdareden, s. 1-2.

Entrikalı İzdivaç (Almancadan tercüme, Yeni Gazeteden), s. 2-4.

Kafkas'da Bayram Günleri (Osman Akçokraklı), s. 4.

1910, Sayı 44

İbtidâî Kız Mektebi (Muallime E. Hafızov), s. 1

Kadınların Hakkı, s. 1.

Âlem-i Nisvan'a Mahsûs (Mektup: Meryem Ahmet kızı İsmaili/ Şehri Omsk, Sibiryaya), s. 1-2.

Haberler: Kafkasya, Terviski (Vakit), Aşkabad (Sâdâ), Kırım, İtalyan Kadınları, Letaif, Napolyon ve Kadınlar, Bazirgân (Manufaktor) Dükkanında, s. 2-3.

Hay Nenni (Şiir, Abdullah Tukay), s. 4.

Beyaz ve Sarı (Şiir, A. Kazım), s. 4.

1910, Sayı 46

İbtidâî Kız Mektebi (Muallime E. Hafızov), s. 1.

Ercümend Bânû Begüm, s. 1.

Yevmî Fâcialar (Devamı var), s. 1-3.

Marya Başkırsev [Marie Bashkirtseva] (Osman Akçokraklı), s. 3.

Haberler: Bibi Faize Hanım, Bir Türk Kızı, Sırbıya Kadınları, s. 3-4.

Bazı Hükemâ Sözleri, s. 4.

1910, Sayı 48

Sibiryaya'da Açinsk Şehrinin Mektebi, s. 1-3.

Bu da 'Âdet'tir, s. 3.

Haberler: Semipalat, İsterlitamak [Sterlitamak], İngiltere Kadınları, Kadınlardan Asker, Kitay [Çin] Âdetlerinden, s. 3-4.

Yevmî Fâcialar (Devamı), s. 4.

1910, Sayı 51

İdareden İhtar, s. 1.

Osmanlı Kadınları, s. 1.

Bir Hâtûnun İntizarı (Şair Abdullah Mustafayev'in Kazan şivesinde yazılmış eserinden tebdil olundu.), s. 1-2.

Yevmî Fâcialar, s. 2-4.

1911, Sayı 3

Nigâr Hanım (Türk şaire), s. 1.

Tesettür Meselesinden, s. 1.

Âlem-i Nisvân'a Mektup, s. 2.

Kadında İlim ve Marifet (A. Tevfik Efendizâde, Güneş gazetesinden), s. 2.

Amerika'da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar? (Osman Akçokraklı, Rusça'dan tercüme), s. 3.

Haberler: Kral Kızı Yazıcı, Muharrire Kadın, s. 3-4.

1911, Sayı 5

Dilli Dilsiz, s. 1.

Siyam Hâkimesi, s. 1.

Amerika'da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar? (3. sayıdaki yazı dizisinin devamı), s. 1-3.

Kadın (Şiir, Manastırlı Rıfat), s. 3.

Haberler, s. 3.

1911, Sayı 7

Hanımlara Tebşîr (İdare), s. 1.

Tağyîr-i Kıymet yani Kıymet Değişiyor, s. 1.

Güzellik (Osman Akçokraklı), s. 2

Kuban'dan Mektup (Kubanskiy Oblast Kart Curt İnas [Kızlar] Mektebi Muallimesi Kerimeleri Safiye Hüseyinova), Hacı Tarhan'dan Mektup (Hacı Tarhan'dan Numune-i Türkî Muallimesi Fatma Murtazayeva), Azerbaycan'dan Mektup (Minskli Bay Abidov), s. 2-3.

Evlenmek Hususunda (Işık gazetesinden alıntı, Hatice Hanım'ın makalesinden), s. 3-4.

Haberler, s. 4.

1911, Sayı 9

Kadın Parmağı, s. 1.

Hukukumuz (Işık gazetesinden alıntı, Hatice Hanım'ın makalesinden), s. 1-2.

Kirilov Temsilatı, s. 2.

Çok Saylayan [Seçen] Kız, s. 2-3.

Amerika'da Nasıl Yaşar ve Nasıl Okurlar? (Osman Akçokraklı, yazı dizisinin devamı), s. 3-4.

Haberler, s. 4.

1911, Sayı 11

Ressamlıkta Maharet (Osman Akçokraklı), s. 1-2.

Portugalya [Portekiz]'da Talâk Kanunu, s. 2.

Bahtiyar Hırsız (Fransızca'dan tercüme, Yeni gazeteden), s. 2-3.

Akdâm'daki Kız Mektebi (Necat), s. 3.

Haberler, s. 4.

1911, Sayı 13

Yaponlarda [Japonlarda] Bala Terbiyesi, s. 1.

Afsterya'da Kadınlar Hareketi, s. 1-2.

Balu (Ninni, Derdmend [Muhammed Zakir Remiyev]), s. 2.

Haberler, s. 2.

Sâdâ gazetesinde okuduk: Şemâhı İnas Mektebi (İnas Mektebi talebesinden birinin pederi), s. 2-3.

Muteber Şûra Mecmuasından Tapuşmak (Bilmece) ve Cevapları, s. 3.

SONUÇ

Kadınlar millî-medenî uyanışın önemli bir parçasıdır. Tarihine ve manevi değerlerine bağlı bir nesil yetiştirmek bir anlamda geleceği tasarlamak Türk kadını vasıtasıyla gerçekleştirilecek bir idealdir. Âlem-i Nisvân yayın hayatını bu anlayış üzerine kurmuştur. Türk kadınına fikir veren, bilinçlendiren ve kadının birey olması noktasında farkındalık yaratan bir mecmuadır.

Müslüman Türk kadınının kendini ve dünyayı tanmasına, kadının kişisel ve sosyal gelişimine sunmuş olduğu yenilikçi katkılar söz konusudur. Aynı zamanda gelenek ile modern sentezlemeye çalışan bir yönü de bulunmaktadır. Kadınların, kendilerine yüklenen geleneksel rol kalıplarının ötesinde niteliklere sahip bireyler olmalarını teşvik eden içerikler konu olarak işlenmiştir. Mecmua, Işık gazetesi (Azerbaycan), Süyümbike (Kazan) ve Nenkecan (Kırım) mecmuaları gibi kadın temalı başka yayınlara da ilham kaynağı olmuştur. Rusya Türklerinin kadın muhiti arasında kamuoyu oluşturma ve kadın kimliğini görünür kılmaya işlevini, dönemin şartları nispetinde gerçekleştirmiş bir yayın olma özelliği taşımıştır. Türk dünyasındaki kadın kimliğini görünür kılan Âlem-i Nisvân mecmuasını ele alan bu çalışmamızın kadın konulu süreli yayınlar hakkında daha ileri araştırmaları telkin edeceğini umuyoruz.

NOTLAR

1. Köşeli parantezdeki yazılar yazar tarafından eklenmiştir.
2. Bu çalışmanın materyali olan Âlem-i Nisvân mecmuasında birkaç istisna dışında yazar ismi belirtilmemiştir. Bu sebeple dergiden yapılan alıntıların makale metni içinde kaynak gösterimi (Makale adı, Âlem-i Nisvân, sayı/yıl, sayfa numarası) şeklindedir. Kaynakçadaki gösterimi ise makale başlıklarının alfabetik sırasına göre belirtilmiştir.
3. Hablemitoğlu, Rus Hükümetinin doğrudan ve dolaylı baskılarından kaynaklı olarak Âlem-i Nisvân'ın 1907 yılının son günlerinde yayın hayatına son verildiğini Şefika Gaspıralı'nın notlarından nakletmektedir. Bkz. Şengül Hablemitoğlu, Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, 45. Ancak günümüze ulaşabilen sayıların en son 1911 yılına ait olması mecmuanın yayımlanma süresi hakkındaki bu bilgiyi geçersiz kılmaktadır.
4. Âlem-i Nisvân'ın 1911 yılı sayılarına, önceki sayıları takip eder şekilde, ardışık numaralarla devam edilmediği görülmektedir. 1911'de tek haneli numaralar verildiği fark edilmektedir. Mevcut sayılarda bu standardın değişmesinin sebebi hususunda bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak yayının biçim özelliklerinin zamanla değişmesi [1910'a kadar olan sayılar tek sütun iken 1910'dan itibaren üç

sütun halinde olması gibi] gibi numaralandırma sisteminin de değişmiş olabileceği kanısındayız.

5. Abdullah Sur'a ait olduğunu düşündüğümüz Niğâr Hanım yazısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Sur, "Bir Türk Şairisi", *Füyûzât*, 1907, 18.

KAYNAKÇA

- A. Tefvik Efendizâde, "Kadında İlim ve Marifet", *Âlem-i Nisvân*, 3, Bahçesaray 1911, 2.
- "Abdulla Sur", *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*. Azerbaycan Türk Edebiyatı, 4, İstanbul 1999, 1907-1910.
- AKYOL, Taha, "Cedîdçilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, İstanbul 1993, 211-213.
- Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, kapak sayfası.
- "Âlem-i Nisvân İdaresine: Mektup", *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 1-2.
- MEHMEDZÂDE, Mirza Bala, *Azerbaycan Türk Matbuatı (1875'nci Yıldan 1921'nci Yıla Kadar Matbuatımız)*, Bakü 1922.
- "Benî İnsan", *Âlem-i Nisvân*, 4, Bahçesaray 24 Mart 1906, 63.
- "Bu Nüşhamızdaki Resimler", *Âlem-i Nisvân*, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 2-3.
- ÇUBAROV, Elvedin, ABQADIROV, Rustem, "İsmail Gaspirinskiy ve QırımTatar Halqının Canlanuvı", *QırımTarihi*, Haz. E. Çubarov, R. Kurtiyev, D. Asanova, A. Gayvoronskiy, R. Abqadırov, F. Ametka, A. F. Tutku, Aqmescit 2009, 127-139.
- DEVLET, Nadir, *İsmail Gaspiralı & Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, İstanbul 2011.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 2014.
- EBUZZİYA, Ziyad, "Âlem-i Nisvân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, 362-363.

- GASPIRİNSKIY, İsmail Bey, "Kızların Terbiye ve Tahsili", Tercüman,36, Bahçesaray 1896, 143-144.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri, İstanbul 2004.
- HABLEMİTOĞLU, Şengül, HABLEMİTOĞLU, Necip, Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920), İstanbul 2004.
- "Hanımlara Tebşîr", Âlem-i Nisvân, 7, Bahçesaray 1911, 1.
- "İdareden", Âlem-i Nisvân, 42, Bahçesaray 1910, 1-2.
- "Kadında İlim ve Marifet", Âlem-i Nisvân, 3, Bahçesaray 1911, 2.
- "Kadınların Saylav Hakları", Âlem-i Nisvân, 42, Bahçesaray 1910, 1.
- KERİM, İsmail Asan-oğlu, Gaspirinskiy'nin "Canlı" Tarihi 1883-1914, Akmes-cit 1999.
- KESKİN, Kamelya, Kırım Tatar Türklerinin Kültürel Hayatı (XX. Yüzyıl ve Sonrası), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015.
- Kırımlı Cafer Seydahmet, Gaspıralı İsmail Bey, İstanbul 1934.
- KIRIMLI, Hakan, "Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914)", TDV İslâm Ansiklope-disi, 13, İstanbul 1996, 392-395.
- "Kudaçe Gazetesi", Âlem-i Nisvân, 32, Bahçesaray 1910, 3.
- "Müşterilerin İsimleri", Âlem-i Nisvân, Tanıtım Sayısı, Bahçesaray 1905, 12.
- MUZAFAROV, Refik, MUZAFAROV, Nüzhet, Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük, Çev. N. Seyityahya (Seytyagyayev), Ankara 2018.
- Nenkecan, 1, Akmes-cit 1922, kapak sayfası.
- "Nigâr Hanım (Türk Şaire)", Âlem-i Nisvân, 3, Bahçesaray 1911, 1.
- SARAY, Mehmet, "Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", Emel, 135 (Özel Sayı), İstanbul 1983, 114-133.
- "Siyaset ve Kadın", Âlem-i Nisvân, 34, Bahçesaray 1910, 3-4.
- ŞAHİN, Feyza, İdil-Ural'da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul

“A REVIEW OF THE JOURNAL ÂLEM-İ NİSVÂN”

Abstract

The Jadidism movement that emerged among the Turks in Russia around discussion of old and new concepts came to concern political, social, and cultural life. The publication of the newspaper Tercüman by Ismail Gaspirali from 1883 helped this movement spread its ideas and concepts. The priority of I. Gaspirali, whose greatest ideal was “unity in speaking, thinking, and working,” interested the global Turkish and Muslim society, particularly those living in Tsarist Russia. The works he published in the press and others reflect his ideal for social life. As a result of his ideals, the publication of Tercüman was accompanied by Âlem-i Nisvân (World of Women), the first periodical on women’s issues, Âlem-i Sibyân (World of Children), a journal on children, and a humor magazine entitled Ha Ha Ha.

The first issue of journal Âlem-i Nisvân, which is the topic of this study, was published in 1905 under the administration of Shefika Gaspirali, the daughter of I. Gaspirali. Its periodic publication started in 1906. Although it is not known when exactly the publication of the journal ended, the latest issue dates to 1911. Âlem-i Nisvân is the first periodical Russian Turkish journal addressing female issues and thus is of great importance. A textual assessment was performed on selected samples within the limited scope of the present study, offering thoughts and evaluations regarding form and content.

Keywords

Âlem-i Nisvân, World of Women, Shefika Gaspirali, Crimea, female journal, Turkic World..

TANPINAR'IN ON DOKUZUNCU ASIR TÜRK
EDEBİYATI TARİHİ İLE KÖPRÜLÜ'NÜN TÜRK
EDEBİYATI TARİHİ ÜZERİNE METODOLOJİK BİR
KARŞILAŞTIRMA*

Mehmet SÜMER**

ABSTRACT

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), Türk edebiyatının ilk tarihçisi değildir. Ondan önce de edebiyat tarihleri yazılmıştır. Bunlar arasında özellikle M. Fuad Köprülü'nün (1890-1966) son hâlini 1926'da bulan *Türk Edebiyatı Tarihi*, metodu itibarıyla dikkat çeker. Tanpınar'ın edebiyat tarihi ile Köprülü'nün edebiyat tarihi arasında metod ve konuya yaklaşım bakımından çok ciddi farklar vardır. Köprülü, edebî eserleri tarihî, siyasi ve toplumsal şartları içerisinde görürken, Tanpınar bu çevresel şartların yanında estetik değerleriyle de ele alır. Bu tutumunda öznellikten kaçınmaz ve yer yer konu nesnesini bilimsel kişiliğinden çıkararak sanatçı özneliğiyle değerlendirir. Tanpınar, edebiyat tarihinin ön sözünde metodun şartların, kronoloji ve vesikaların ihmal edilmemesi kaydıyla konunun emrinde olduğunu söyler. Bu nedenle bir taraftan Hippolyte Taine (1828-1893) gibi çevresel şartlara odaklanan kuramcılara bağlanırken, diğer taraftan Ferdinand Brunetière'nin (1849-1906) türlerin gelişimi kuramına ve Albert Thibaudet'nin (1874-1936) nesiller görüşüne başvurur. Bu bakımdan metod açısından onun Köprülü'nün aksine eklektik bir tutum geliştirdiği görülür. Böylece Köprülü, biraz da kullandığı metodun gereği olarak edebî metinlerde Türk milletinin tarih içindeki değişimini ararken Tanpınar'ın daha çok toplumun edebî zevkinde yaşanan değişimlere odaklandığı görülür.

Anahtar Kelimeler

On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Edebiyatı Tarihi, edebiyat tarihi, metod, Tanpınar, Köprülü.

* Makalenin geliş tarihi: 03. 07. 2020 / Kabul tarihi: 25.08.2020

Bu makalenin ilk hâli daha evvel 11 Mart 2017 tarihinde Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Ahmet Hamdi Tanpınar ve XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'ni Yeniden Okumak" çalıştayında bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sumermeh@gmail.com (Orcid ID: 0000-0002-3948-7333).

Giriş

Modern Türk edebiyatının gerek edebî ve gerekse akademik olarak şekillenmesinde çok önemli rolü olan Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), 1939 yılında Tanzimat'ın yüzüncü yılı münasebetiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan "XIX. Asır Türk Edebiyatı" kürsüsüne, 15 Kasım 1939 tarihli bir kararnameyle "matlup evsaf ve şartları haiz talip zuhur edinceye kadar" XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi derslerini vermek üzere Maarif Vekili tarafından görevlendirilmiştir.¹ Bu tarihlerde Tanpınar, Güzel Sanatlar Akademisi'nde Sanat Tarihi profesörüdür. "XIX. Asır Türk Edebiyatı" kürsüsüne profesör olarak kadrosuyla birlikte geçişi ise Orhan Okay'ın verdiği bilgilere göre 3 Temmuz 1941 tarihindedir. "Böylece Tanpınar, bu tarihten itibaren resmen Türkiye'de 'Yeni Türk Edebiyatı' alanının ilk profesörü olur."² Tanpınar, bu göreve tayininden sonra ilk defa üniversitelerde kurulmuş böyle bir kürsüde okutulacak bir edebiyat tarihi lüzumunu hisseder ve bunun için çalışmaya başlar. Aynı zamanda en velût dönemi olan bu yıllarda Tanpınar, "mevcutlardan farklı ve yeni bir metot uygulamak düşüncesi"yle M. Fuad Köprülü'nün (1890-1966) edebiyat tarihi metotundan farklı bir yol arar.³ Ömer Faruk Akün'ün ifadesine bakılırsa, bu edebiyat tarihini yazmak fikri kendiliğinden düşündüğü bir şey değil, kendisine Vekaletçe verilmiş bir görevdi.⁴ Elimizde bu yönde bir belge olmamakla beraber, ister bu şekilde bir görev sonucu olsun, isterse kendi düşüncesi olarak bu işe başlamış olsun, neticede bugün elimizde olan *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* ortaya çıkar. Bu kitap, Türk edebiyatı tarihinin yalnızca Batılılaşma devrinin başladığı XIX. yüzyılına odaklanmış bir edebiyat tarihi olmakla beraber gerek kullandığı metot ve gerekse dili ve üslubu bakımından Türk edebiyatında örneği olmayan bir eserdir. Şüphe yok ki her eserin gerçek değeri ancak kendisinden önceki çalışmalar ile karşılaştırılmak suretiyle anlaşılabilir. Bu maksatla burada Tanpınar'ın *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, metoda dayalı Türk edebiyatı tarihçiliğinin kurucusu kabul edilen Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihi* ile metot bakımından karşılaştırılacak ve böylece Türk edebiyatı

¹ Daha geniş bilgi için bkz. M. Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, 175-176.

² M. Orhan Okay, *a.g.e.*, 176.

³ M. Orhan Okay, *a.g.e.*, 177.

⁴ Ömer Faruk Akün, "Ahmed Hamdi Tanpınar", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XII, İstanbul 1962, 12.

tarihçiliğinde iki ayrı paradigmayı temsil eden bu iki eserin metot olarak benzerlik ve farklılıkları gösterilmeye çalışılacaktır.

İki Edebiyat Tarihçisi

Öncelikle hem Köprülü'nün hem de Tanpınar'ın edebiyat tarihi yazmaya başlamaları, öncesi olmayan bir işi üstlenerek bir tür kurucu metin ortaya koymak arzusunu taşır.⁵ Bilindiği gibi Köprülü'nün edebiyat tarihiyle ilgili çalışmaları 20 Kasım 1913 tarihinde Darül-fünun'a atanmasından önceye kadar uzanır. Gerek 1910'da yayımladığı *Hayat-ı Fikriye* kitabında ve gerekse Yeni Lisancılarla girdiği millî edebiyat tartışmasında, bu konuyla yakından ilgili olduğu, en azından edebiyat tarihi alanında kaynak gösterilen belli başlı Batılı yazarları okuduğu anlaşılmaktadır. Fakat 1913 yılında Darül-fünun'a atanmasından az evvel *Bilgi Mecmuası*'nda yayımladığı "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl" makalesi –ki aynı zamanda kendisi de bunu ilk ciddi makalesi sayar– onun edebiyat tarihi araştırmalarının ilk önemli ürünüdür.⁶

Köprülü'nün bu makalesi, eğer kendisine daha evvel bu atama niyetinden söz edilip ısmarlanmamışsa bile, atama kararının arefesine tesadüf etmesi itibariyle tıpkı Tanpınar'ın kitabı gibi bir "görev"le ilişkilidir. Tabii aynı zamanda yazılacak bir Türk edebiyatı tarihinin de medhali sayılır. Neticede

⁵ Elbette Köprülü'den önce edebiyat tarihi adıyla yayımlanmış eserler vardı. Fakat bunlar modern manasıyla edebiyat tarihi olmaktan çok yazarların biyografileriyle eserlerinin adlarını veren bir tür tezkire mahiyetindeydi. İlk defa metotlu olarak modern manasıyla edebiyat tarihi yazan kişi Köprülü'dür. Hatta bugün Türk edebiyatı tarihinde yaygın olarak kullanılan "İslam'dan önceki Türk edebiyatı", "İslamî devir Türk edebiyatı" ve "Batı tesirindeki Türk edebiyatı" şeklindeki çok yaygın tasnif de ona aittir. Tanpınar'ın kuruculuğu ise kendisinden önce Tanzimat dönemi edebiyatını sistemli bir biçimde tasnif ederek anlatan bir edebiyat tarihinin olmayışı veya mevcutların akademik çalışmalar için duyulan ihtiyaca cevap verememelerinden kaynaklanmaktadır.

⁶ Çok ileriki bir tarihte, ölümünden önce eserlerinin Türk Tarih Kurumu tarafından külliyat olarak basımı yapıldığında, Köprülü külliyatın ilk cildi olarak *Edebiyat Araştırmaları*'nı yayımlar. Bu kitaba 1966 yılında yazdığı ön sözde, *ilk araştırmalarının Türk edebiyatı sahasında olduğunu* ve bu alanın hayatı boyunca araştırılması zaruri diğer alanlar yanında *esas* olarak kaldığını söyler. Külliyatın ilk cildini *Edebiyat Araştırmaları*'na ayırmasını da böyle açıklar. Bkz. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, XII. (İtalikler bana ait. M.S.)

Köprülü'nün edebiyat tarihiyle ilgili bu çalışmalarının en olgun meyvesi olarak 1926 yılında yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihi* ortaya çıkar. Tanpınar da benzer bir süreçle Yeni Türk Edebiyatı kürsüsüne atandıktan sonra daha evvelki dağınık çalışmalarını bir noktaya, ilk profesörü olduğu Yeni Türk Edebiyatı'nın ilk yüzyılına, yani 19. yüzyıla yoğunlaştırarak elimizdeki eserini verir. Böylece her ikisinde de söz konusu edebiyat tarihlerinin ortaya çıkışına bir şekilde resmî görevin kestiremeyeceğimiz bir ölçüde vesile olduğu söylenebilir.

Bu iki edebiyat tarihinin mukayesesine geçmeden evvel, yazarlarının, yani Köprülü ile Tanpınar'ın şahsî olarak aralarındaki ilişkiye birkaç cümleyle değinmekte yarar var. Tanpınar 1918 Ağustos'unda yüksek tahsil için Antalya'dan İstanbul'a geldiğinde, ilkin Halkalı'daki Baytar Mektebi'ne kaydolur ve burada yatılı olarak bir yıl okur. Ertesi yıl Edebiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırıp, şöhretini duyduğu Yahya Kemal'in öğrencisi olmak üzere Türk edebiyatı şubesine geçer. Tanpınar bu bölüme geldiğinde, Köprülü de Türk edebiyatı tarihi hocası olarak buradadır.⁷ Dolayısıyla Tanpınar'ın yolu, Köprülü'yle ilk olarak burada kesişir. Nitekim bir söyleşisinde Köprülü'den şöyle bahseder:

“En büyük, tek âlimimizdir. Hocamdır. İlk Türk müverrihidir. Vesikaya bakmayı, cemiyet hâdiselerini bir terkip halinde görmeyi ondan öğrendik. Şunu da ilâve edeyim ki, onun şayan-ı dikkat bir sezişi vardır. Yazık ki Türkiye'de o da bütün edebiyatımız ve fikir hayatımız gibi yeni nesil tarafından az okunuyor.”⁸

Başka bir söyleşide tahsiliyle ilgili bir soruya cevap verirken yetişmesinden ve hocalarından söz eder ve sözü yine Köprülü'ye getirir: “Yahya Kemal, Fuat Köprülü hocamızdı. Y. Kemal'den tarih zevkini ve bir muharriri tekmil okumak disiplinini aldım. O zaman çok genç olan Prof. Köprülü'den de çok şey öğrendim” der.⁹ Buradaki “çok şey” ifadesinin muğlaklığının, herhalde Yahya Kemal'den öğrendikleri kadar çok bariz olmamakla beraber fazlaca yararlanmış olmaya işaret ettiği düşünülebilir.

⁷ M. Orhan Okay, *a.g.e.*, 105.

⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Mücevherlerin Sırrı: Derlenmemiş Yazılar, Anket ve Röportajlar*, haz. İlyas Dirin, Turgay Anar, Şaban Özdemir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, 219.

⁹ Ahmet Hamid Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, 375.

Görüldüğü gibi Köprülü ile Tanpınar'ın yolu Edebiyat Fakültesi'nde hoca-öğrenci olarak çakışmış ve Tanpınar, edebiyat tarihi konusundaki ilk perspektifi ondan almıştır. Bu bakımdan aralarında 11 yaş olmasına rağmen Köprülü ile Tanpınar, hem hoca-öğrenci olarak hem de birincisinin erken başlayan üretkenliği yanında ikincisinin çok geç tarihlerde eser vermesi nedeniyle adeta iki ayrı nesli temsil ederler.

Köprülü ile Tanpınar'ın edebiyat tarihleri, aslında ele aldıkları dönemler itibariyle birbiriyle alâkalı sayılmaz. Köprülü, İslamiyetten evvelki Türk tarihiyle başlayarak Hunları, Göktürkleri, Uygurları ve onların edebiyatlarını anlattıktan sonra İslamî devreye geçer ve burada da Karahanlıları, Selçukluları, Harezmi devrini siyasi ve sosyal bütün yönleriyle anlatarak Anadolu'ya varır. Neticede Anadolu'da Şeyyad Hamza, Sultan Veled ve Yunus Emre gibi şairleri içine alarak ancak XIV. yüzyıla kadar gelir. Anadolu dışında da Çağatay, Memlûk ve Timur devri Orta Asya Türk edebiyatını ele alarak XV. yüzyıla ulaşır. Oysa Tanpınar'ın tarihi, baştaki müstakil bir değerlendirme sayılması gereken divan şiiri hakkındaki "Giriş" ile bir zemin etüdü niteliğindeki "Garplılaşma Hareketine Umumî Bir Bakış" hariç tutulursa, XIX. yüzyıldan başlar ve aynı yüzyılın sonuna varamadan Muallim Naci'de son bulur. Bu bakımdan her ikisinin konuları ve odaklandıkları tarihî devirler itibariyle aralarında bir alâka yoktur. Fakat burada, bu iki edebiyat tarihçisinin konularını değil, malzemeyi ele alış ve değerlendiriş biçimlerini mukayese ederek edebiyat tarihçiliğinin Köprülü'den Tanpınar'a en fazla bir kuşak sonra nasıl bir değişim geçirdiği izaha çalışılacaktır. Bu maksatla öncelikle Köprülü'den başlamakta yarar var.

Köprülü'nün Edebiyat Tarihçiliği

M. Fuad Köprülü'nün edebiyat tarihine yaklaşımı genel tarihçi tutumundan ayrı düşünülemez. Nitekim kendisi de edebiyat tarihinin umumî tarihin bir cüzü olduğunu, aralarındaki bazı mühim farkların da konuyla sınırlı olduğunu söyler. Kuşkusuz konu farklılığı, usûlde de farklılıklara neden olur. Köprülü'ye göre tarihin konusu geçmiştir. Tarihçi bazı belgeler yoluyla o geçmişten yeniden canlandırmaya çalışır. Halbuki edebiyat tarihinin konusu geçmiş olmakla beraber aynı zamanda şimdiki zamandır. Çünkü Kanunî'nin Zigetvar seferi kaybolmuş, yeniden canlandırmaya muhtaç bir olaydır. Oysa

Bâki'nin mersiyeleri eskiden ne hâlde ise hâlâ aynı şekilde varlığını muhafaza etmektedir.¹⁰

Köprülü'ye göre tarihçi olarak şimdi yapılması gereken, İslam kavimlerinin tarihî tekâmülü üzerinde yoğunlaşmaktır.¹¹ Nitekim 1934 yılında Sorbonne'da verdiği bir konferansta, basit bir vakanüvis ile gerçek müverrih arasındaki farkın ikincilerin hikâyeci bir tarih yerine terkibi bir tarih yazması, yani "bir cemiyetin tarihî tekâmülünü anlamaya" yönelmelerinde yattığını söyler.¹² Halil Berktaş, bu "tarihî tekâmül" ifadesinin, onu, eski dar siyasî tarihçiliğin karşısında, sosyo-ekonomik faktörlerin uzun vadeli ve tedricî birikimini öne çıkarma iddiasındaki yeni tarihçilik anlayışına dâhil ettiğini söyler.¹³ Burada hem Köprülü'nün hem de biraz sonra üzerinde duracağımız Tanpınar'ın XIX. yüzyılda Spencer ve Darwin gibi Batılı bilim adamlarının dikkatimizi çektikleri "tekâmül" kavramına yoğunlaştıkları anlaşılıyor. Fakat Köprülü'nün hem bir tarihçi hem de bir edebiyat tarihçisi olarak yoğunlaştığı tekâmül, cemiyetin, daha açık söylemek gerekirse Türk milletinin tarih içindeki tekâmülüdür. Nitekim "tabîî ilimler sahasında hâkim olan tekâmül mefhumu, tarihe de nüfuz etmiş" diyerek bu hususu vurgulamakta ve tarihçilerin toplumların da tekâmül kanununa uygun olarak değişik gelişme devreleri geçirdiklerine inandıklarını söylemektedir.¹⁴ Oysa Tanpınar, biraz sonra açıklayacağımız gibi milletin tekâmülüne değil edebî türlerin tekâmülüne ve edebî zevkin geçirdiği değişmelere yoğunlaşır. Çünkü Köprülü'de esas olan millettir ve son tahlilde yapmak istediği "maşerî vicdan"ın yankısı olan edebiyat yoluyla milletin bir devir içindeki ruhiyatını aramaktır. Bu yönüyle de edebiyatı sosyolojik bir müessese olarak görür. Fakat bu sosyoloji, klasik manasıyla bir sosyoloji değil edebî eserler yoluyla bir toplumun belli bir devredeki psikolojisine varmayı amaçlayan estetik sosyoloji (*bedîî içtimaiyât*)'dir.¹⁵

¹⁰ Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl", *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, 23-24. Bu ayrımı çok benzerini Aristo'nun *Poetika*'sında da görürüz. Aristo, Homeros ile Herodot'u mukayese ederken tarihçinin daha çok gerçekten olanı, ozanunsa olabilir, yani her devirde gerçekleşme ihtimali olanı anlattığını söyler. Bkz. Aristoteles, *Poetika*, çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976, 27-28.

¹¹ Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, 82.

¹² Halil Berktaş, *a.g.e.*, 82.

¹³ Halil Berktaş, *a.g.e.*, 82.

¹⁴ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, 9-10

¹⁵ Fuad Köprülü, *Bugünkü Edebiyat*, haz. Mehmet Akif Çeçen, Ahmet Balcı, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, 24.

Ömer Faruk Akün'ün de belirttiği gibi kendisinden önce edebiyat tarihi adını taşıyan eserler var ise de "gerçek mânâda edebiyat tarihi Fuad Köprülü'nün çalışmasıyla gelir."¹⁶ Akün'e göre "Fuad Köprülü'den evvel ve sonra araştırmacılarımız, onun kadar Türk edebiyatı üzerinde kesif ve devamlı bir şekilde durmak azmini gösterememişlerdir."¹⁷ Köprülü, usûl hakkındaki makalesinden başlayarak en olgun şeklini *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde bulan edebiyat tarihi araştırmalarını daha sonra müstakil konular üzerine yazdığı makale ve ansiklopedi maddeleriyle bütünlemeye çalışmıştır. Böylece en eski devirlerden ve Türkçenin yayıldığı bütün sahalardan kuşatıcı bir şekilde gelen eseri, her ne kadar XV. yüzyılda son bulsa da bu kitabın devamı sayılabilecek değişik makale ve ansiklopedi maddeleriyle görece bir bütünlüğe erişir.¹⁸ Fakat bu parça parça çalışmalara rağmen Köprülü'nün mesaisini daha çok Batılılaşma öncesi Türk edebiyatına hasrettiği söylenebilir.

Köprülü'ye göre edebiyat, bir milletin fikrî ve hissî gelişmesini belirten, millî ruhu ve hayatı gösteren en samimi bir aynadır. Bu bakımdan edebiyat tarihi, milletin manevi ve maddi gelişmesini edebî eserlerin prizması arkasından gören ve gösteren canlı bir tarih şubesidir.¹⁹ Bir edebî eseri layıkıyla anlamak için ise öncelikle "o devrin umumî hayatını, yaşayış ve düşünüş tarzlarını, o devir insanların hayat ve kâinat hakkında nasıl telakkiler beslediklerini öğrenmemiz gerekir."²⁰ Köprülü devamla kendisinin edebiyat tarihi yaklaşımını en açık biçimde ifade eden şu cümleleri kurar:

"Demek oluyor ki edebiyat tarihi, bir milletin coğrafi çevresini, din, hukuk, ahlâk, iktisad, bedîyat gibi müesseselerini ve siyasi

¹⁶ Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Tarihi Bir Milletın Tarihidir", konuşan: Mehmet Nuri Yardım, *Dersimiz Edebiyat*, Nesil Yayınları, İstanbul 2006, 297.

¹⁷ Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Tarihi Bir Milletın Tarihidir", 301.

¹⁸ Bu hususu Ömer Faruk Akün vurgulamaktadır: "Köprülü, bu çalışmasının ancak bir kısmını kitaplaştırabilmiş, diğer araştırmaları ise makalelerinde yayılmış olarak yer almıştır. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi adlı eserinin ilk cildini İslâm öncesinden Yunus Emre'ye kadar getirmiş, bundan sonrası ve diğer saha ve devirler onun yüzlerce makalesinde ve ansiklopedi maddesinde işlenmiştir." Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Tarihi Bir Milletın Tarihidir", 307.

¹⁹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986, 1

²⁰ M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 1-2

hayatını umumi heyetiyle gösteren ‘medeniyet tarihi’nin –yahut umumi ve yaygın manasiyle ‘tarih’in– çerçevesi içinde tetkik olunmalıdır.’²¹

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki Köprülü, edebiyat tarihini milletin merkezinde olduğu geniş bir kültür dairesinin bir parçası olarak görmektedir. Ama bu parça, doğrudan doğruya toplumun zihnî ve ruhî hayatını yansıttığı için din, hukuk, ahlâk, tarih veya siyaset gibi birtakım pratiklerle kendini izhar eden disiplinlerin veremeyeceği kadar kıymetli bilgiler vermektedir. Öyle ki Köprülü’ye göre Lale Devri’ni anlatan altı ciltlik *Raşit Tarihi*, Nedim’in en küçük bir gazeli kadar o dönemi gösteremiyor. Bu nedenle Köprülü, edebî eserleri toplumun en karanlık noktalarına ışık tutan ve kendiliğinden toplumsal (*bizatîhi içtimâî*) tezahürler olarak görmektedir.²²

Köprülü, edebî eserlere iki değişik tutumla, “âfâkî tarihçi görüşü” ve “enfüsî tenkidci görüşü” ile yaklaşıldığını belirterek, zamanımıza doğru yaklaşıldıkça esere bakışın “tarihî” olmaktan çıkarak “tenkidî” hâle geldiğini belirtmekte ve edebiyat tarihçisinin çağdaşlara ancak “umumî mahiyette” değinmesinin doğru olacağını söylemektedir.²³ Zira ona göre edebiyat tarihçisi, edebî eserleri değerlendirirken şahsi zevk ve kanaatlerini azami derecede dikkate almamaya ve mümkün merteye objektif düşünmeye mecburdur. Oysa Tanpınar, ileride de göreceğimiz üzere objektifliğe bu ölçüde bağlı kalmaz ve metot itibarıyla ondan ayrılır. Burada elbette Köprülü ile Tanpınar’ın eğildikleri devirlerin farklı oluşunun da onları metotta farklılığa sevk eden önemli bir etken olduğu anlaşılmaktadır.

En temelde Köprülü’nün edebiyat tarihi metodunda, başta Gustave Lanson (1857-1934) olmak üzere Hippolyte Taine (1828-1893), George Renard (1847-1930) ve Ferdinand Bruntière’e (1849-1906) dayanan ve edebî eserî dönem, toplum ve yazarın yetiştiği ortam gibi çevresel etmenlerle açıklamaya çalışan sosyolojik yaklaşımın etkili olduğu açıktır. Fakat Köprülü’nün edebiyat tarihçiliğiyle ilgili bu görüşlerinin birden bire en olgun hâliyle ortaya çıktığı düşünülmemelidir. Onun görüşleri, tıpkı Ziya Gökalp’in düşünceleri gibi süreç içinde işlene işlene gelişir ve en olgun hâlini en sonda bulur. Nitekim

²¹ M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 2

²² Köprülüzade Mehmed Fuad ve Şehabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1332/1916, 4-9

²³ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, 3

Köprülü'nün edebiyat tarihiyle ilgili görüşleri üzerinde yaptığımız araştırmada, süreç içerisinde kendi kendisiyle çelişmek pahasına bu gelişmenin nereden başlayıp nereye ulaştığını açıkça göstermektedir. Örneğin edebiyat tarihiyle ilgili görüşlerini bize ilk defa açıklıkla veren yazıları Yeni Lisancılarla girdiği millî edebiyat tartışmasında yazdıklarıdır. Köprülü bu tartışmada, *Servet-i Fünûn* dergisinde, millî edebiyat karşıtı altı yazı yazar. Bu yazılardan ikisi, edebiyat tarihi konusundaki düşüncelerini aksettirmesi bakımından önemlidir. "Edebiyat-ı Milliye" başlıklı ilk yazısında Köprülü, "edebiyat-ı milliye" ile bir ırkın psikolojik özelliklerini ve samimî hislerini anlatan bir edebiyat (*bir ırkın hususiyât-ı ruhiyesini, tahassüsât-ı samimiyesini musavver bir edebiyat*) murat etmek isteyenler, hâlâ Hippolyte Taine'in "ırk, muhit, an" teorisine inananlardır diyerek bu teoriye katılmadığını ifade eder. Çünkü Köprülü'ye göre edebiyattan ırkların psikolojisine ulaşmak ve sonra da ulaşılan sonuçları kesin nitelikler olarak görmek "bir nişâne-i belâhet", yani bir aptallık göstergesidir. Zira ırklar, istilalar ve fetihler gibi olaylarla birbirine karışmıştır. Bu nedenle eski devirlerin belirsizlik ve bilinmezlik içinde yaşayan milletleri için yanlış ve çelişkili fikirlerden başka bir şey meydana çıkaramayan kavimler psikolojisi (*ilmi'r-ruh-ı akvam*) çağdaş milletler hakkında da aynı sonucu vermektedir. Böylece Köprülü, bu yazıda, edebiyatı bir milletin belirli bir devirdeki psikolojisinin göstergesi olarak kabul eden ve sonraki yıllarda büyük bir itimatla bağlandığı Hippolyte Taine'in görüşünü, birtakım başka araştırmacıların görüşleriyle çürütmeye çalışır. Zira ona göre, kavimlerin psikolojisinde asıl etkili olan, ırk değil, toplum ve coğrafyadır.²⁴

Köprülü, bu ilk yazısından bir hafta sonra yazdığı ikinci bir yazıda yine Taine'in görüşlerine karşı çıkarak şöyle der: "Diyorlar ki: 'Edebiyat cemiyetin ifadesidir. Nesg-i hayatîsini ruh-ı milletten almayan âsâr ve sanat, tıpkı köksüz bir çiçek gibi mahkûm-ı fenâ olur.'"²⁵ Köprülü, bu sefer "pek az bir cüz'-i hakikat ihtiva" ettiğini söyleyerek büsbütün reddedemediği Taine'in bu görüşünün edebî eserleri sırf bir tarihî belge olarak görenler için makul olabileceğini, fakat sanata tarihî belge olmaktan daha yüksek bir mânâ atfedener için bu görüşün abartılı ve hatalı olduğunu belirtir. Köprülü, doğa bilimcilerin ortama uyum sağlama (*muhite tetâbuk*) adını verdikleri temel bir kaidenin

²⁴ Köprülüzade Mehmed Fuad, "Edebiyat-ı Milliye", *Servet-i Fünun* 1041, 5 Mayıs 1327/18 Mayıs 1911, 3-7.

²⁵ Köprülüzade Mehmed Fuad, "Halk ve Edebiyat", *Servet-i Fünun* 1042, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, 29-31.

fikrî eserlere de basit ve müfrit bir uygulamasından başka bir şey olmayan bu görüşe millî edebiyat taraftarlarının büyük bir ilmî nitelik isnat ettiklerini söyler. Daha sonra Taine'in yanlış bir dayanak noktası olduğunu göstermek üzere onun meşhur "ırk, muhit, ân" nazariyesine ve bu nazariyenin edebiyatı bir "ifade-i cemiyet" olarak gören yaklaşımına yeniden eleştiriler yöneltir. Bu eleştirilerinde temel olarak Köprülü şunları söyler. Edebiyat, homojen bir kitle (*bir kitle-i mütecanise*) değildir ve her devirde birbirinden farklı üç dört edebiyat vardır. Bu bakımdan muhtıralar, aile mektupları, küçük gazeteler, risaleler ve iptidai romanlar gibi toplumun büyük çoğunluğunun arzuladığı basit ve âdi edebiyatın bir ölçüde toplumun ifadesi olarak kabul edilmesi mümkün olsa da hakiki edebiyat denilen yüksek edebiyat hiçbir zaman "basit düşünceli, âdi zevkli" halk kitlesinin hislerinin ifadesi olamaz. Köprülü, halkın zevki ile sanatkârların zevkinin her zaman her memlekette farklı olduğunu ve hiçbir zaman aynı seviyeye gelemeyeceğini düşünür. Dolayısıyla kimi eleştirmenlerin bazı yüzyıllara birtakım genel çizgiler isnat ederek o genel çizgilerin toplumun bütün unsurlarında görülebileceğini iddia etmelerinin doğru olmadığını belirtir. Örneğin Corneille ve Racine gibi onyedinci yüzyıl yazarları o devrin Fransız halkının ruhunu değil, dar bir saray çevresindeki seçkin zümrenin duygu ve yaşantısını anlatmışlardır. Yine Nedim, çağının bütün Osmanlı milletinin değil yalnızca Damad İbrahim Paşa'nın sefahat devrindeki zengin bir zümrenin, daha doğrusu Sadabad'ın ifadesidir. Bu bakımdan Köprülü, doğrudan doğruya halka hitap eden dramatik edebiyat haricindeki bütün edebî türlerin halkın ruh hâinden çok onları vücuda getiren büyük şahsiyetlerin ve onlardan zevk duyan küçük bir zümrenin ruh hâlini yansıttığını düşünür.²⁶

Köprülü özetle eğer halkın duygularını yansıtan popüler edebiyattan değil de yüksek bir edebiyattan söz ediliyorsa, böyle bir edebiyatın o devrin özel fikrî hâlinin bir ifadesi saymanın çok yanlış ve hatalı bir yol olduğunu söyler. Sonra da Taine'in zannettiği gibi "bir edebiyatın tarihini yazarken bir milletin ahval-i ruhiyesini taharrî etme[nin]" mümkün olmadığını belirtir. İşte bütün bu hususlardan hareketle Köprülü, Taine'in yaptığı gibi sanatkârları "ırk, muhit, ân" ile izaha çalışmanın "Auguste Comte'un ve Darwin'in nazariyatını tenkide tatbik fikrine düşmek" olduğunu ve bunun "elyevm tamamıyla mevki-i itibardan düş[tüğünü]" ifade eder. Bu nedenle edebiyatın

²⁶ Köprülüzade Mehmed Fuad, "a.g.m.", 29-31.

toplumun ifadesi olduğu görüşünün bugün hiçbir yerde kabul görmediğini vurgular.²⁷

Dikkat edilirse 1911 yılının Mayıs ayında, bir hafta arayla yazılmış bu iki yazıda Köprülü, edebiyat tarihiyle ilgili bugün ona atfettiğimiz bütün görüşlere karşı çıkmaktadır. Bu yazılarda, iki yıl sonra bütünüyle benimseyeceği ve ondan sonra ömrünün sonuna kadar uygulamasına çalışacağı edebiyatın medeniyet tarihinin bir kolu olduğu tezinin tam aksi görüşler ileri sürmektedir. Nitekim iki yıl sonra Darülfünun hocalığına tayin edilmeden bir ay evvel yayımladığı “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl” başlıklı makalesinde, edebiyatı incelerken “bir kavmin ruhiyatını aramıya teşebbüs etti[ğini]” belirterek daha önce karşı çıktığı Taine ve Lanson gibi yazarların görüşlerine bağlanır. O kadar ki burada eleştirmek üzere Taine’den aktardığı ibare ve metaforlara bu makalesinde kendi görüşlerinin ifadesi olarak yeniden başvuracak ve bu sefer onları daha evvel reddettiği teorinin ispatı için kullanacaktır. Bu yazıları peş peşe okuyan okur, Köprülü’nün bir zaman için belki önyargıyla ve sırf karşı çıkmak için meşgul olduğu yazarlara çok geçmeden teslim olduğunu görür.²⁸

Köprülü, bu yazıların üzerinden çok geçmeden Gökalp’ın geniş nüfuz dairesine girmiş ve Türkçü cepheye katılmıştır. 1913’ün sonlarına doğru da Köprülü, edebiyat tarihiyle ilgili eski görüşlerinin tamamen değiştiğini gösteren “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl” başlıklı makalesinde, daha önce yazdıklarını “tarih usûllerine ve sosyolojiye dair bence değersiz bazı tedkiklerim”²⁹ diyerek bir bakıma artık savunmadığını izhar eder. “Bir milletin geçmişteki fikrî ve hisî hayatını göstermek itibarıyla, edebiyat tarihi, medeniyet tarihinin, yâni bir milletin umumî tarihinin parçalarındandır” şeklinde Lanson’a ait bir görüşü tekrarlar. Ona göre iyi bir edebiyat tarihçisi, Orhun Abideleri’nden *Kutadgu Bilig’e* ve Anadolu’da Yunus’tan Şeyh Galib’e kadar ince bir tahlil ve ardından “mütebahirâne” bir terkip vücuda getirirse “Türk ruhunun uğradığı tahavvülleri ve edebiyatın Türk cemiyeti ile münasebet derecesini az-çok bir vuzuh ile meydana koyabilir.”³⁰ Çünkü Köprülü’ye göre

²⁷ Köprülüzade Mehmed Fuad, “a.g.m.”, 31.

²⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Sümer, *Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, 77-92 (Doktora tezi).

²⁹ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, 5.

³⁰ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 19-20

“bir sanat eseri, müessiriyle takdirkârlarının ruhunu –belki biraz mübhem, fakat herhalde kat’î bir surette– gösterir.”³¹ Neticede Köprülü, Türklerde hayat basitlik ve saflığını korudukça, edebiyat da Yunus gibi, Şeyyad Hamza ve Kaygusuz Abdal gibi sade ve o ruha uygun isimler çıkardı. Bizans sefahat hayatının etkisiyle az-çok muhteşem bir saray hayatı başlayınca da saray edebiyatı ortaya çıktı der.³² Bu devirde toplumda da sınıflar ayrılmaya başlar ve her sınıfı temsil eden edebî şahsiyetler ortaya çıkar.³³ Köprülü’ye göre bir edebiyat tarihi, Türklerin yalnız edebî mahsüllerini değil, “bütün fikrî ve medenî tezahürlerini asırlar boyunca tam ve vâzih bir surette” yaşatmalıdır.³⁴ Bu bakımdan, bir edebiyat tarihçisinin, herhangi bir okurdan veya eleştirmenden farklı olarak “şahsiyetinden mümkün olduğu kadar sıyrılmaya çalış[ması]”, kendisine hiçbir estetik zevk vermeyen bir eseri bile uzun uzadıya bahis mevzuu edebilmesi gerektiğini söyler: “Çünkü o eser, yazıldığı zamanın temâyül ve ihtiyaçlarına uyduğundan, vaktinde nefis bir san’at gibi telakki edilmiş olabilir.”³⁵ Fakat hiçbir zevk vermeyen en basit bir eseri bile bir devrin ruh dünyasını yansıtabileceği düşüncesiyle titizlikle ele almak gerektiğini söyleyen Köprülü için yine de edebiyat tarihinin merkezini şaheserler oluşturur. Tabii burada “şaheserler”den kastedilen, belirli bir zamanda bir okuyucu sınıfının içinde kendi ruhunu, kendi temayüllerini bulduğu, taklit ve tekrar ettiği edebî mahsüllerdir.³⁶ Köprülü burada daha evvel Yeni Lisancılara karşı yazdığı “Edebiyat-ı Milliye” yazısında aktardığı bir sözü yeniden aktarır: “Edebiyat mütecanis bir kitle değildir. Her devrede yekdiğerinden farklı üç-dört edebiyat vardır.” Fakat bu sefer, bu sözü, toplumsal tekâmül sonucu toplumda oluşan değişik sınıfların ayrışan zevklerine hitap eden edebiyatlar oluştuğunu ifade etmek için kullanır. Bu sözü aktardıktan sonra Köprülü, yine daha evvel aktardığı Emile Faguet’in (1847-1916) ve Sainte-Beuve’ün (1804-1869) Taine’e itirazlarını dile getirir. Fakat bu sefer Taine’in görüşlerini değil bu itirazları reddeder. Ona göre yüksek edebiyatın halkın ruhunu yansıtmadığı görüşü doğru değildir. Çünkü yüksek edebiyat, millî dehayı göste-

³¹ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 20

³² Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 20

³³ Köprülü, *Bugünkü Edebiyat*, 18

³⁴ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, 23

³⁵ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 24

³⁶ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 25

rir. Yani milletin bütün kabiliyetlerini bütün gizli temayüllerini nefsinde toplayıp temsil eder. Bu bakımdan şaheserler, edebiyat tarihçisinin ilk yoğunlaşacağı edebî ürünlerdir.³⁷

Köprülü, Renard'dan yola çıkarak edebî eseri bir çiçeğe benzetir. Çiçek, kendini tutan dala, dal bir sapa bağlı olduğu için o çiçeği anlamak bütün ağacı, hatta onun yetiştiği toprağı anlamaya ihtiyaç gösterir.³⁸ Dolayısıyla bir eseri anlamak için onun yazarını, o yazarı yetiştiren aileyi, çevreyi, arkadaşlarını, doğum yerini, vilayetini, ırkını, milletini de anlamak gerekir. Bütün bu süreçte Köprülü'ye göre edebiyat tarihçisinin görevi, öznel unsurları mümkün merteye azaltmaya ve yok etmeye çalışmaktır.³⁹

1913 yılında, edebiyatı toplum hayatının çok samimî bir ifadesi olarak gören ve dolayısıyla dili, konuları ve kullandığı vezin gibi araçları itibariyle millî bir edebiyat arzulayan Yeni Lisancılardan arasına katıldığında yazdığı bu makale ile önceki yazıları arasında Köprülü'nün bir çelişkiye düştüğü açıktır. Fakat ilk yazılarının biraz duygusal tepkilerle yazıldığı, bu son makalesinde de yine yeteri kadar soğukkanlı olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu tartışmaların hararetinin dindiği 1919 yılında yazdığı "Yapma Edebiyat" başlıklı bir yazısında Taine ile muarızları arasındaki tartışmalara tekrar dönerek şöyle der: "Hippolyte Taine şu meşhur 'edebiyat cemiyetinin ifadesidir' düsturunu ortaya sürdüğü vakit, evvela Saint Beuve ve son zamanlarda Faguet ona karşı bazı itirazlarda bulunmuşlardı. Edebiyatın muhit ile rabitaları hakkında ilk bakışta çok kuvvetli görünen o itirazlar, eğer 'edebiyat' ve 'cemiyet' mefhumları Taine'in anlattığından farklı olarak daha vâsi bir surette telakki edilirse, tamamıyla ehemmiyetsiz kalır."⁴⁰ Burada Köprülü'nün Hippolyte Taine ve ona eleştiriler getiren Saint Beuve ve Emile Faguet gibi edebî eseri toplumsal bir faaliyet ile tamamen şahsî bir eylem olarak gören iki cepheyi adeta tek başına temsil ettiğini ve hayatının kısa bir döneminde ikinci cepheye, sonraki uzun devresinde de birinci cepheye bağlandığını görürüz.

Köprülü'nün değişik zamanlarda yayımladığı bu yazılardan sonra adeta bu konuda düşündüklerinin son ve en olgun hâlini *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin

³⁷ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 26-27

³⁸ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 28

³⁹ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, 29

⁴⁰ Fuad Köprülü, *Bugünkü Edebiyat*, 97

kısa girişinde özetler. Burada Köprülü, edebiyat tarihinin medeniyet tarihinin en önemli bir kısmı olduğunu söyledikten sonra, edebiyat tarihinin rolünü, bir milletin uzun asırlar esnasında geçirdiği fikrî ve hissî gelişmeyi belirten bütün kalem mahsüllerini tetkik ile milletin manevi hayatını "gerçekte olduğu gibi tasvir" olarak açıklar.⁴¹ Nitekim *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Köprülü'nün metotla ilgili ileri sürdüğü bu görüşlerin somut örnekleri görülmektedir. Örneğin İslamiyet'ten önceki Türk edebiyatını anlatmadan önce Türklerin yaşadıkları Orta Asya yaylasının coğrafi özelliklerini, siyasi düzenini, dinî yaşayışını, ayinlerini, toplumsal ve ahlaki hayatları gibi pek çok hususu ele almaktadır. Aynı şekilde İslami devir edebiyatını da siyasi teşekküller, ilmî ve felsefi gelişmeler içinde ele almıştır.

Buraya kadarki izahlardan da kolaylıkla anlaşılacağı gibi Köprülü'nün edebiyat tarihine yaklaşımında milliyetçiliğin baskın bir etkisi vardır. Zira yukarıda izah etmeye çalıştığımız tartışmalar, millî edebiyatla ve dolayısıyla milliyetçilikle ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Köprülü de bu tartışmalarda ilkin milliyetçi cephenin aleyhinde bulunurken daha sonra bu cepheye katılmış ve ömrünün sonuna kadar da bu anlayış içinde ilmî faaliyetlerini yürütmüştür. Kuşkusuz millet kavramının odağında şekillenen bu yaklaşımlar, XIX. yüzyıldan başlayarak bütün dünyada egemen olmaya başlamış ve Köprülü de diğer her faaliyet gibi edebiyat araştırmalarının da milliyetçilikle ilişkili olarak yürütüldüğü böyle bir dönemde yetişmiştir. Bu nedenle onun edebiyat tarihine yaklaşımında milliyetçiliğin baskın rolünü dikkate almakta yarar vardır. Nitekim kendisi de bu durumu, *Edebiyat Araştırmaları*'na 1966'da yazdığı ön sözde şöyle itiraf eder: "Bundan yarım asır önce olduğu gibi, bugün de, insanîyetçi Türk nasyonalizminin heyecanını kalbimde ve kafamda taşıyorum."⁴² Bu söz, onun araştırmalarının en nihayetinde ana amacının salt edebiyat değil, edebiyat yoluyla Türk milletinin tarihini ve sosyolojisini araştırmak olduğunu göstermektedir.

Tanpınar'ın Edebiyat Tarihçiliği

Köprülü'nün yukarıda ana hatlarıyla çözümlenmeye çalıştığımız yazılarına karşılık Tanpınar'ın metot hakkında çok az konuştuğunu görürüz. Onun

⁴¹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, 1

⁴² Fuad Köprülü, "Önsöz", *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, XIII

edebiyat tarihi metodu hakkında söyledikleri, kitabının ikinci baskısı için yazdığı ön sözden ibarettir. Buradaki görüşlerinin Köprülü gibi bir gelişme ve değişme çizgisi izlediğine dair de elimizde bir bilgi yoktur. Tanpınar bu ön sözde, edebiyat tarihinden beklenenin, “[e]debiyat vakıalarını zaman çerçevesi içinde olduğu gibi sıralamak, birbirleriyle münasebetlerini ve dışarıdan gelen tesirleri tayin etmek, büyük zevk ve fikir cereyanlarını ayırmak, hülâsa her türlü vesikanın hakkını vererek bir *devrin edebî çehresini tesbite çalışmak*” olduğunu söyler.⁴³ Fakat yine de zaman zaman bu ölçünün aşarak tarihî olaylara ve toplumsal değişikliklere gereğinden fazla yer ayırmak durumunda kaldığını belirtir.⁴⁴ Burada Tanpınar’ın kullandığı “edebî çehre” ifadesinin onu son tahlilde Köprülü’den ayırdığını söylemek gerekir. Zira Köprülü’de esas olan devrin edebî çehresi değil milletin psikolojik çehresidir.

Tanpınar, edebî eserin doğal şartlar altında sadece zevkin ve bireyin ifadesi olduğunu, fakat XIX. yüzyılda sanat eserinin öneminin birdenbire arttığını ve toplum için geniş kapsamlı bir mâna kazandığını söyler.⁴⁵ Bu cümlelerin ilk kısmı, bir bakıma eseri toplumun ifadesi sayan Taine nazariyesine cevap teşkil eder. Fakat ikinci kısmında bu yüzyılın özel şartlarının bu durumu değiştirdiğini, dolayısıyla kendisinin edebiyat tarihi için yukarıda koyduğu ölçüyü ne gerekçeyle aştığını da izah eder.

Tanpınar, metot konusunda “çok seyyal” kaldığını söyler. Yani bir metoda değil birden fazla metoda başvurmuştur: Brunetiére’in türlerin gelişimi kuramı, devir veya asır bölümlerini esas alan klasikleşmiş edebiyat tarihi metodu, Thibaudet’in nesiller görüşü ve Taine’in üçlü amiller nazariyesi. Fakat Tanpınar, Taine’in ırk, muhit ve zaman olarak açıkladığı üçlü amilinden özellikle zaman ve muhiti önemsemiştir. Irk amilini pek dikkate almaz.

Tanpınar, metotta seyyal kalmasını, tarihte metodun belirli şartların, kronoloji ve belgelerin ihmal edilmemesi dışında biraz da konunun emrinde olmasıyla açıklar. Bu nedenle o, her şeyden önce edebî eserin kendisinin önemli olduğunu şöyle vurgular: “[İ]çtimai karakter ne kadar kuvvetli olursa olsun bir edebî eser her şeyden evvel kendisidir ve getirdiği duygu, görüş ve

⁴³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Abdullah Uçman, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 17. (İtalikler bana ait. M.S.)

⁴⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, 17

⁴⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, 17

düşünüş yüküdür. Biz onu ister istemez kendi hudutları içinde bir vakıa olarak alırken devriyle yaptığı konuşmayı da ihmal etmemeye çalıştık.”⁴⁶ Bu cümlelerinden açıkça anlaşıldığı gibi Tanpınar, edebî eseri toplum hakkında bilgiye ulaşmak için bir araç olarak görmez. Onu her şeyden önce kendi sınırları içinde bir olay olarak ele alır. Çünkü edebî eser, en başta getirdiği “duygu, görüş ve düşünüş yükü” ile edebî eser hüviyetini kazanır. Aksi takdirde edebiliğin hiçbir önemi kalmayacaktır. Burada Tanpınar’ın bir ölçüde 1940’lardan sonra gelişen Yeni Eleştiri ekolüne yaklaştığı anlaşılmaktadır. Fakat neticede yazdığı kitap bir edebiyat tarihi olduğuna göre “devir” faktörünü de görmezden gelmemesi gerekecektir. Nitekim o da edebî eseri “kendi hudutları içinde bir vakıa olarak alırken devriyle yaptığı konuşmayı da ihmal etmemeye çalıştık” diyerek bu noktayı ifade eder. Bu son cümleyi, kitabın çok ilerleyen bir sayfasında geçen şu cümlesi bütünlük: “Bütün ferdiliklerin dışında devir dediğimiz yapıcıyı kabul etmezsek hiçbir sanat vakıasını lâıykıyla izah edemeyiz.”⁴⁷ Dolayısıyla denebilir ki Tanpınar, edebî türlerin gelişimine, nesillere ve müstakil olarak eserlerin kendisine önem verdiği kadar devre de önem verir. Fakat bütün bunların eser merkezde olmak üzere ancak birlikte var olan şeyler olduğunu düşünür.

Hem Köprülü’de hem de Tanpınar’da ortak olarak üç önemli edebiyat tarihçisinin ismi geçer: Hippolyte Taine, Albert Thibaudet ve Ferdinand Brunetière. Köprülü bu üç isme Gustave Lanson’u eklerken, Tanpınar da Niels Petersen (1791-1862) ve Edward Wechsler’in (1869-1949) adlarını sayar. Bütün bu isimler arasında Köprülü daha çok Lanson ve Taine’e dayanırken; Tanpınar, Thibaudet ve Brunetière’ye daha fazla yaslanır. Nitekim Ömer Faruk Akün de bu hususa dikkat çekmekte ve Tanpınar’ın diğer edebiyat tarihi metodlarını tanımakla beraber özellikle Fransız edebiyat tarihçisi Albert Thibaudet’nin bakış tarzını benimsediğini ve onu örnek aldığını söylemektedir.⁴⁸ Tanpınar’ın kendisi de bir söyleşisinde bunu şöyle vurgular:

“Fransız münekkidi Albert Thibaudet üzerimde çok büyük tesir yaptı. Bu enteresan adam şimdi unutulmuş gibidir. Halbuki devrimizin en uyanık zekâlarından biri idi. Şimdi bile hiçbir ciddi metod kitabı veya tenkit eseri yoktur ki ona dayanmasın yahut cevap vermesin. Yakında tekrar moda olacağına eminim. Zaten hakkında eser çıkmaya

⁴⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, 18

⁴⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, 524

⁴⁸ Ömer Faruk Akün, “Edebiyat Tarihi Bir Millet’in Tarihidir”, 306.

başladı. Thibaudet'nin geniş tedarileri ve 'nesiller nazariyesi' bana çok uygun gelmiştir."⁴⁹

Bu son cümle, yani "geniş tedariler" ve "nesiller nazariyesi" Tanpınar'ın edebiyat tarihi metodunu en iyi açıklayan iki tamlamadır. Gerçekten de Tanpınar'ın edebiyat tarihinde başvurduğu metod, bu şekilde geniş çağrışımlarla çalışır. Öyle ki Şinasi'yi anlatırken Dickens'ı, Naci'yi anlatırken Fikret'i ve başka bir yerde Fikret'i anınca da Shakespeare'i hatırlar. Küçük bir ayrıntıdan yola çıkarak başka noktalara sıçramayı ve oradan büyük hükümlere ulaşmayı sever. Örneğin İzzet Molla'nın Keşan yolculuğu sırasında arabanın aynasından kendisini görmesini anlatan bir beytini aktararak bu dizeleri divan şiirine pozitivist manada realitenin girdiği ilk dizeler olarak yorumlar.⁵⁰

Fakat ilginç bir biçimde Orhan Okay'ın da dikkat çektiği gibi Tanpınar, ön sözünde yararlandığı Batılı kaynakları anarken kendinden önceki Türk edebiyatı tarihlerinden bahsetmez. "Hatta yalnız ön sözde değil kitabın hiçbir yerinde bunlardan bilgi kaynağı olarak herhangi bir zikir dahi bulunmamaktadır. Yalnız 'mütetebbi dostum' dediği Mustafa Nihat Özön'ün *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'ni, antoloji kısımlarının dışında, 'daima faydalandığımız' eser olarak zikreder."⁵¹ Okay devamla şöyle der: "Divan edebiyatıyla ilgili bahislerde de mesela Köprülü'nün, Agâh Sırrı Levend'in, Nihad Sami Banarlı'nın, İbrahim Necmi Dilmen'in edebiyat tarihleri gibi, özellikle her ikisi de on dokuzuncu yüzyıl edebiyat tarihleri olan İsmail Hikmet Ertaylan'ın ve İsmail Habib Sevük'ün eserlerinden de söz edilmemiştir. Bu tutumu da, hiç olmazsa edebiyat tarihinin sistemi ve metodu açısından öncakilere borçlu olmadığı şeklinde açıklanabilir."⁵²

Gerçekten de diğerlerinin daha çok Köprülü'ye yaslanan metodlarına karşılık Tanpınar, açıkça Türk edebiyat tarihçiliğine metod fikrini getiren Köprülü'den ayrı bir yol takip ettiğini gösterir. Nitekim Ahmet Oktay, Cumhuriyet döneminde Köprülü'nün yöntemini benimseyerek edebiyatı toplumsal gerçekliğin bütününe ilişkin olarak anlamaya çalışan edebiyat tarihçileri arasında Agâh Sırrı Levend, Mustafa Nihat Özön, İsmail Habib Sevük ve Nihad Sami Banarlı gibi isimleri sayar. Fakat aynı dönemlerde yaşadığı halde

⁴⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, 375.

⁵⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 92.

⁵¹ M. Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romani*, 290.

⁵² M. Orhan Okay, *a.g.e.*, 290.

Tanpınar'ı bu çizgiden ayırır. Onu "tarihçilikle yazın eleştirmeciliğini kendinde birleştirmeyi başarmış benzersiz bir yazar" olarak niteledikten sonra, "yazarları devraldıkları ve devredecekleri kültürel gelenek içinde redleri/kabulleriyle değerlendirmeyi başaran" bir edebiyat tarihçisi olarak tasvir eder.⁵³ Kuşkusuz bu "yazarları devraldıkları ve devredecekleri kültürel gelenek içinde değerlendirmek" hususu önemlidir. Zira Tanpınar, XIX. yüzyılın başında yaşayan Enderunlu Vasıf (1786-1824), Âkif Paşa (1787-1845) ve Seyranî (1800-1866) gibi isimleri değerlendirirken onların hangi taraflarıyla Hüseyin Rahmî'yi, Ziya Paşa'yı veya Rıza Tevfik'i müjdelediklerini de açıklayarak aslında edebiyatı bir bütünlük içinde bütün dip akıntıları, yüzey görünümleri, içe ve dışa doğru açılmalarıyla bir arada görür ve öyle değerlendirir. Bu açıdan Tanpınar, eserinde daima bütünü gören bir edebiyat tarihçisi hüviyetindedir. Bir şahsiyeti ele alırken onu devri içinde ve bütün hususiyetleriyle ele alır, fakat aynı zamanda onun kendisinden çok sonra gelecek olan hangi edebiyatçıları haber verdiğini de belirtir. Örneğin Vasıf'ın bir anne ile kızı arasındaki diyalogunu anlatırken, onun o devirde çekirdek halinde Hüseyin Rahmî olduğunu söyler (s. 97). Yine XIX. yüzyılın ilk yarısındaki halk şairlerini ele alırken Dertli, Zihni ve Emrah'ın çırakları olan sonraki kuşakların, yıllar sonra Rıza Tevfik'le başlayacak olan bir çığır üzerinde tesirli olduklarını belirtir (s. 112). Yine Seyranî'yi ele alırken onun şiirlerinde zaman zaman Ziya Paşa'nın makalelerini andıran bir realite görüşü ve siyasi hiciv taşıdığını vurgular (s. 117). Bu ve benzeri gözlemlerinde Tanpınar, daima önceki devirlerden intikal edeni, devir içinde yaşayanı ve sonraki devirlere etki edenleri ince bir dikkatle tespit etmektedir. Yine Encümen-i Şuara'yı anlattığı yerde "Muallim Naci ve etrafındakiler Encümen-i Şuara'nın dil zevkini devam ettirirler" (s. 263). diyerek aynı bütünlüklü bakışını gösterir. Naci'den söz ederken de onun Fikret üzerinde sanıldığından çok daha fazla tesir sahibi olduğunu söyler (s. 590). Çoğunlukla ileriye doğru işleyen bu zevkleri ve etkileri takip işi, bazen geriye doğru da işler. Örneğin Vasıf'ı anlatırken onu Nedim'le mukayese ederek edebiyat tarihi içindeki gerçek yerini tespitte çalışır. Bazen de bir şairin, yazarın veya edebî olayın Türk edebiyatı tarihi içindeki yerini başka edebiyatlarla mukayese ederek açıklar. Örneğin Leskofçalı Galib'i anlatırken "Eski şiirimizin son pleiadı Leskofçalı'nın yıldızı etrafında kurulur" (s. 262)

⁵³ Ahmet Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı (1923-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, 139.

diyerek onu XVI. yüzyıl Fransız edebiyatının *La Pléiade* adlı ilk edebi mektebini kuran Pierre de Ronsard'a (1524-1585) benzettiğini ima eder.⁵⁴ Fakat bu şekilde hem bütün Türk edebiyatını bir bütünlük içinde gören ve zaman zaman başka edebiyatlarla mukayese ederek bir edebiyat olayının önemini anlatmaya çalışan Tanpınar, keskin hükümler vermekten de çekinmez. Örneğin Akif Paşa'nın torununa yazdığı mersiye için edebiyatımızda romantizmin bu eserle başlaması gerektiğini söyler (s. 109). Başka yerde Şinasi'nin yedi şiirini sayarak "bizce yeni şiir şekli, asıl bu yedi manzume ile başlar" der (s. 264).

Tanpınar'ın kitabı bir edebiyat tarihi olmasına rağmen konu aldığı şahısların biyografilerine çoğunlukla yalnızca dipnotlarda ve ancak esere tesir eden önemli hadiseleriyle yer verir. Örneğin Vasıf-ı Enderuni, İzzet Molla ve Akif Paşa'yla ilgili kısımlarda tamamen böyle davranır. Fakat Cevdet Paşa, Şinasi, Ziya Paşa ve Recaizade bölümlerinde biyografinin metin içine taşınmakla beraber yine çok fazla önemsenmediğini görürüz. Denebilir ki klasik bir edebiyat tarihinin ana omurgasını oluşturan biyografik bilgi, bu kitapta dipnotlara itilmiştir. Verilen biyografik bilgiler de hep esere dönük bazı "dikkat"lere eşlik eder. Onda esas olan tarihî ve biyografik bilgi değil, eserin tahlili ve hakiki kıymetinin tespitidir. Bu bakımdan denebilir ki Tanpınar'ın eseri, Paul de Man'ın iyi bir edebiyat tarihçisi olmak için yapılması gerekenleri çok iyi karşılayan bir edebiyat tarihidir.⁵⁵

Tanpınar'ın değerlendirmelerinde sık sık kullandığı bazı ifadeler vardır. Örneğin Enderunlu Vasıf'ı anlatırken kullandığı "doğrudan doğruya şiirin *değerler cetveli* üzerinde oynayan eserlerdir" (s. 97) ifadesini Şinasi'nin şiirini anlatırken tekrar kullanır. Fakat bu sefer Şinasi için "bu eski ağacı kökünden sarsarken, arkasındaki *değerler cetvelini* de sarsan ve söken adamdır" der (s. 197).

⁵⁴ Bu konuda bkz. Cevdet Perin, *Fransız Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943, 51-53.

⁵⁵ Paul de Man şöyle söylüyor: "İyi bir edebiyat tarihçisi olmak için, bizim edebiyat tarihi adını verdiğimiz şeyin edebiyatla çok az alakası olduğunu ya da hiç alakası olmadığını ve edebi yorum dediğimiz şeyin –tabii iyi bir yorum olması kaydıyla– edebiyat tarihi olduğunu unutmamak zorundayız." Bkz. Paul de Man, "Edebiyat Tarihi ve Edebiyatın Modernlik", *Körlük ve İçgörü: Çağdaş Eleştirinin Retoriği Üzerine Denemeler*, çev. Ferit Burak Aydar, Cem Soydemir, Metis Yayınları, İstanbul 2008, 194.

Bu tespitlerinde de görüldüğü gibi Tanpınar, edebiyat tarihçisinin “şahsiyetinden mümkün olduğu kadar sıyrılmağa çalış[ması]” gerektiğini söyleyen Köprülü’nün aksine öznel yorumlardan kaçınmaz.

Tanpınar’ın kitabı barındırdığı imkânlar bakımından da üzerinde dikkatle durulması gereken zengin bir kaynaktır. Kitabın “Şinasi’den Sonra Nevilerin gelişmesi” başlıklı bölümünde, üzerinde çok ısrar etmeden Tanzimat edebiyatının tasnifi konusunda birtakım öneriler getirir. Türk edebiyatının 1851 ile 1885 yılları arasında gerek dış manzarasıyla, gerek bünye itibarıyla durmadan değiştiğini, yeni unsur ve münasebetlerle zenginleştiğini söyler. Ona göre bu 34 yıllık süre, “on, on iki yıl arayla düşüncenin ilerlediği, insanın gömlek değiştirdiği bir devirdir” (s. 250). Bu 34 yıllık süreyi şöyle tasnif eder: 1851-1861 aralığını birinci devre, 1861 ile *Vatan Yahut Silistre*’nin oynandığı 1873 aralığını ikinci devre ve nihayet 1873’den *Makber*’in yayımlandığı tarihe kadarki zamanı da üçüncü devre sayar. Bugün genellikle Tanzimat edebiyatı, ilk tercümelerin yayımlandığı 1859 yılından başlatılır. Tanpınar da kitabının ön sözünde bu 1859 tarihini vurgular. Fakat kanaatimizce Tanpınar’ın Şinasi’den sonra nevilerin gelişmesini anlatırken vurguladığı 1851 tarihi, Tanzimat edebiyatı için başlangıç olarak alınmaya daha müsait bir tarihtir. Tanpınar bu tarihi niçin seçtiğini kısaca açıklarken “1861’e kadar olan zamanı, ‘*Takvim*’ ve *Ceride-i Havadis*’in, ilk açılan mekteplerin, Encümen-i Dâniş’in etrafındaki çalışmalarla, diğer devlet tesislerinin ve ilk tercümelerin idare ettiğini gördük” der (s. 250). 1851, Encümen-i Dâniş’in açıldığı yıldır. Aynı zamanda Johann Strauss’un gösterdiği gibi bu tarih, hem İstanbul’daki azınlık edebiyatlarının bazı ilk ürünlerinin, hem de ilk Türkçe roman *Akabi Hikayesi*’nin yayımlandığı yıldır. Nitekim bu ve benzeri nedenlerle Strauss, 1850’leri Osmanlı İmparatorluğu’nda edebiyatların gelişimi açısından en önemli dönem olarak görür ve bir edebiyatı destekleyecek genişlikte bir edebî kamuoyunun oluştuğunu söyler.⁵⁶ Tanpınar bundan sonra 1861’den *Vatan Yahut Silistre*’nin oynandığı 1873’e kadarki ikinci devrede, gazetenin hemen hemen tek başına yeniliği idare ettiğini söyler. Gazetenin hakiki manada bir kürsü olduğunu, fikrin onun sayesinde yapıcı bir unsur olarak hayata girdiğini, memlekette onun sayesinde bir kamuoyunun vücuda geldiğini belirtir. Bu devirde Şinasi’nin kitaplarından ve Münif Paşa’nın *Muhaverat-ı Hike-*

⁵⁶ Johann Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?” *Arabic Middle Eastern Literatures* 6:1, 2003, 42-43.

*miyye'*sinden başka yeniliğe yol açmak suretiyle tesir eden kitap bulunmamaktadır. Dahası gazete, tefrikalarla kitabı da içine almış gibidir. Makale, tenkit, deneme gibi doğrudan onunla gelen türler bir yana roman orada tefrika edilir, tiyatro yine öyledir. Hatta şiir bile gazetede yayımlanır. Bu bakımdan Tanpınar, gazetenin “divanı bile parçala[dığını]” ve şiirin, o zamana kadar daima tek başına yakaladığı okuyucuyla münferit bir konuşma olmaktan çıkıp “Hürriyet Kasidesi” örneğinde olduğu gibi kitleye hitap şeklini aldığını söyler (s. 252). Tanpınar 1873'den sonra gazetenin yerini adeta birdenbire kitaba bıraktığını, 1885'de ise *Makber*'in yayımlanmasıyla ferdin yeniden şiirde ve sanatta eski yerini aldığını belirtir (s. 253). Bu tasnif, bildiğimiz kadarıyla hiçbir edebiyat tarihinde üzerinde durulmayan, başka yerlerde üzerinde ısrar etmediğine bakılırsa belki kendisinin de farkına varmadığı yeni bir tasnif önerisidir ve aslında Tanzimat edebiyatına başka bir bakış açısı getirmektedir.

Bu ve benzeri imkânları yanında zaman zaman onun da diğer edebiyat tarihlerinin zaafıyla malûl olduğu görülür. Örneğin bazı yerlerde bir noktaya odaklanırken onun tarihsel olarak öbür noktalarla ilişkisine belki elde yeterince belge olmadığı için fazla eğilmez. Örneğin “Şinasi'den Sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti” bölümünde adeta Şinasi'nin ölümünden sonraki bir dönemi anlatıyormuş gibidir. Oysa o yıllarda Şinasi hayatta ve oldukça aktif bir dönemindedir. Yine 1865'de Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurulduktan iki sene sonra Kararname-i Âli ile Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi belli başlı Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları haklarında çıkan sürgün kararına uymayıp Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Paris'e gittiklerinde Şinasi de Paris'tedir. Ama okur olarak o süreç anlatılırken Şinasi'nin adeta unutulduğunu veya kronolojik olarak geride kaldığını düşünürüz. Sadece bir yerde Namık Kemal'i anlatırken Şinasi'nin 1865'te Paris'e gidişinden sonra aralarının açıldığını ve bir daha onları yan yana göremediğimizi söyler ve bunu da elimizde herhangi bir vesika olmadığı şeklinde yorumlar (s. 345). Bu sorun elbette Tanpınar'a özgü değildir. Genelde edebiyat tarihleri, tarihin bir döneminde bir şeyle tanınan veya bir yerden edebiyat tarihine giren isimleri adeta o noktada dondurarak konuşurlar. Tanpınar'ın eksiği ise belki bu devir hakkında kendisinin de ifade ettiği gibi daha çok Ebuzziya'ya dayanması ve “Ebuzziya'nın söylediklerinin birçoğu[nun] maalesef tevsika muhtaç” (s. 192) olmasıdır.

Bütün bu değerlendirmelerin arasında zaman zaman çelişkili ifadeler de kullandığı olur. Örneğin Enderunlu Vasıf'tan söz ederken Namık Kemal'in onun hakkında *Tahrib-i Harabat*'ta söylediği bir söze yer verir. Namık Kemal, Vasıf'ın Türk şiirine bir yenilik getirmek istediğini fakat "efail ve tefail belasıyla muvaffak olama[dığını]" söyler (s. 98). Tanpınar, Namık Kemal'in bu yargısının ilk bakışta haklı görülebileceğini, fakat Vasıf'ın kullandığı dil üzerinde dikkatle düşünüldüğü takdirde meselenin sadece bir vezin meselesi olmadığını anlaşılabileceğini belirtir. Çünkü Vasıf, yeni bir estetiğin peşinden koşmamaktadır (s. 98). Namık Kemal'in bu yargısına itiraz ederken biraz sonra Âkif Paşa'nın torunu için yazdığı mersiyeyle ele aldığı bu mersiye-nin hece vezniyle yazılmış olmasından dolayı sanki "teessürî hayat[ın] birdenbire bütün hürriyetini kazan[dığını]" söyler ve Namık Kemal'in Vasıf hakkındaki yargısının isabetini vurgular. Zira "değişen teknik ile sanki insanın kendisi meydana çıkmıştır" (s. 108).

Bu ve benzeri imkân ve ihmallerine rağmen Tanpınar'ın kitabı Paul de Man'ın tasavvur ettiği gibi bir edebiyat tarihidir. Paul de Man, "Bizi yanıltıcı bir şekilde onun *içine* ya da *dışına* koyarak edebiyatı budamayacak, edebi açmazı tüm süreç boyunca muhafaza edebilecek, edebiyatın kendisi hakkında aktardığı bilginin aynı anda hem doğruluğunu hem de yanlışlığını izah edebilecek, metaforik ve tarihsel dil arasında ince bir ayrım yapmayı bilecek ve de hem edebi modernliği hem de onun tarihselliğini açıklayabilecek bir edebiyat tarihi tasavvur edebilir miyiz?" diye sorar.⁵⁷ İşte Tanpınar'ın kitabı, adeta bu soruya verilmiş bir cevaptır.

Sonuç

Sonuç olarak hem Fuad Köprülü'nün hem de Tanpınar'ın bugün elimizde olan edebiyat tarihleri, bir görevle ilişkili olarak ortaya konulmuş iki önemli eserdir. Her iki yazar da, üniversitede başına geçtikleri kürsülerin ihtiyacı duyduğu ders kitabını yazmak fikriyle bu işe girişmiş ve neticede farklılıklarına rağmen metodlu olarak öncesi olmayan bir iş yapmışlardır. Birincisinin eseri, hakkında belgenin az olduğu bir devreye odaklandığı için daha çok terkibe odaklanırken, ikincisinin eseri nispeten daha çok belgenin olduğu

⁵⁷ Paul de Man, "a.g.m." 193.

XIX. asra odaklandığı için daha tahlilî ve tenkidî bir nitelik taşımaktadır. Elbette aralarındaki fark sadece ele aldıkları devirle ve onun gerekleriyle ilgili değildir. İkisi arasında, edebiyat tarihçiliği metodu bakımından da belirgin bir yaklaşım farkı vardır. Köprülü, edebiyat tarihine bir tarihçi gibi yaklaşır ve nihai maksadı Türk milletinin tarih içinde geçirdiği kültürel ve psikolojik değişimleri tespite çalışmaktır. Bunu yaparken mümkün merteye öznellikten sakınır. Oysa Tanpınar, ona nispetle daha dar bir zamana odaklanır ve maksadı devrin edebî zevkini tespit etmek ve bu zevkin Batılılaşma sürecinde nasıl bir değişim geçirdiğini göstermektir. Bu zevk değişimini tespite çalışırken metinleri esas alır ve devrin yazar ve şairleri hakkında son derece öznel yorumlardan da kaçınmaz. Köprülü, sosyal ve estetik hadiselerin daha çok çevresel etmenlerle açıklandığı XIX. yüzyıl pozitivist düşünürlerinin etkisinde kalırken, Tanpınar iç dünyanın keşfedildiği XX. yüzyılın Freud ve Bergson gibi düşünürleri etkisindedir. Bu nedenle rahatlıkla denebilir ki Türk edebiyat tarihçiliğinde Tanpınar'la beraber bir paradigma değişimi yaşanır. Fakat yazık ki ikisinin de eseri yarım kalmıştır. Köprülü ancak XV. yüzyıla kadar getirdiği eserini müstakil makale ve ansiklopedi maddeleriyle bütünlemeye çalışırken, Tanpınar ise yazmayı ümit ettiği ikinci cildi yazamadan vefat etmiştir. Bu iki eser, eksiklerine rağmen edebiyat tarihçiliğinin Türkiye'de değişik metotlar kullanılarak ortaya konulmuş en olgun iki örneğidir.

KAYNAKÇA

- AKÜN, Ömer Faruk, "Ahmed Hamdi Tanpınar," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XII, İstanbul 1962, 1-33.
- AKÜN, Ömer Faruk, "Edebiyat Tarihi Bir Millet Tarihidir," konuşan: Mehmet Nuri Yardım, *Dersimiz Edebiyat* Nesil Yayınları, İstanbul 2006, 294-319.
- Aristoteles, *Poetika*, (çev. İsmail Tunalı), Remzi Kitabevi, İstanbul 1976.
- BERKTAY, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl," *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986.
- Köprülüzaade Mehmed Fuad ve Şehabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1332/1916.

- Köprülüzade Mehmed Fuad, "Edebiyat-ı Milliye", *Servet-i Fünun*, c. 41, sayı 1041, 5 Mayıs 1327, s. 3-7.
- Köprülüzade Mehmed Fuad, "Halk ve Edebiyat", *Servet-i Fünun*, c. 41, sayı 1042, 12 Mayıs 1327, s. 29-31.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Önsöz", *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Bugünkü Edebiyat*. haz. Mehmet Akif Çeçen, Ahmet Balcı, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- MAN, Paul de, "Edebiyat Tarihi ve Edebiyatta Modernlik", *Körlük ve İçgörü: Çağdaş Eleştirinin Retoriği Üzerine Denemeler*. çev. Ferit Burak Aydar, Cem Soydemir, Metis Yayınları, İstanbul 2008, 171-194.
- OKAY, M. Orhan, *Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- OKTAY, Ahmet. *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı (1923-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- PERİN, Cevdet. *Fransız Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943.
- STRAUSS, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures* 6:1, 2003, 39-76.
- SÜMER, Mehmet, *Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. haz. Abdullah Uçman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Mücevherlerin Sırrı: Derlenmemiş Yazılar, Anket ve Röportajlar*, haz. İlyas Dirin, Turgay Anar, Şaban Özdemir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. *Yaşadığım Gibi*. haz. Birol Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

“A METHODOLOGICAL COMPARISON OF TANPINAR’S HISTORY OF 19TH
CENTURY TURKISH LITERATURE AND KÖPRÜLÜ’S HISTORY OF TURKISH
LITERATURE”

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) is not the pioneer historian of Turkish literature as some other literature histories had been written before him. Among these, especially the work by M. Fuad Köprülü (1890-1966) entitled Türk Edebiyatı Tarihi [History of Turkish Literature], which found its final draft in 1926, draws attention in terms of method. There are significant differences between literature history by Tanpınar and the one by Köprülü in terms of method and approachment to the subject. While Köprülü approaches literary works regarding their historical, political and social conditions, Tanpınar deals with them with their aesthetical worth besides the milieu. He does not avoid subjectivity in this attitude and sometimes criticizes his subject matter with an artist subjectivity digressing his academic personality. In the preface of his work, Tanpınar emphasizes that the method functions under the subject only if it does not neglect the conditions, chronology and documents. Therefore, while he adheres to theoreticians such as Hippolyte Taine (1828-1893) who focuses on external conditions on one hand, on the other he applies to Ferdinand Brunetière’s (1849-1906) theory of genres and Albert Thibaudet’s (1874-1936) theory of generations. In this regard, it is observed that he develops an eclectic attitude in terms of method contrary to Köprülü. Thus, while Köprülü searches the historical change of Turkish nation in literary texts, to a degree due to the method he uses, it is seen that Tanpınar mainly focuses on alterations had occurred in literary taste of the society.

Keywords

History of 19th Century Turkish Literature, History of Turkish Literature, history of literature, method, Tanpınar, Köprülü.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi tarih ve edebiyat alanlarında yapılan akademik çalışmaların yayımlandığı ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger, indeksleri tarafından taranan, Academic Keys veri tabanları tarafından takip edilen **Uluslararası hakemli** dergi statüsünde olmak üzere, Türkiye'nin ilk sosyal ve beşerî bilimler dergisidir.

Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiri, başka bir yerde yayımlanmamışsa makale formuna konularak ve bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilir.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, bahar ve güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayınlanır. Dergi, **Bahar (Mayıs)** ve **Güz (Kasım)** olmak üzere, **yılda iki defa** yayınlanır. Gerekli hallerde Yayın Kurulunun kararıyla Özel Sayı olarak da yayınlanabilir. Bir yazarın bir sayıda birden fazla yazısı yayımlanamaz.

Yazıların Değerlendirilmesi

Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yazı etik ihlaller ve intihal açısından değerlendirilir. Yayınlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini yazılı olarak açıklar. Yazıların değerlendirilmesi esnasında gizlilik esastır. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar beş yıl süreyle saklı tutulur.

Derginin Dili

Derginin dili Türkçedir. Ancak araştırmacıların yaygın doğu ve batı dillerinden biriyle hazırladıkları yazılar ve farklı Türk lehçelerinde yazılmış yazılar da yayınlanabilir.

Yazım Kuralları

- Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

Başlık ve İçeriğin Sıralanması

TÜRKÇE BAŞLIK

YAZAR ADI /SOYADI (* işaretleriyle dipnota künye bilgileri yazılmalıdır)

ÖZET (Konu ve muhtevayı yansıtacak şekilde 200-250 kelime arasında olmalıdır)

Anahtar Kelimeler (5-8 kelime arasında olmalıdır)

Giriş

Bölümler

Sonuç

Kaynakça

“İNGİLİZCE BAŞLIK” (Türkçe Başlığın tam çevirisi olmalıdır)

Abstract (Türkçe özetin tam çevirisi olmalıdır)

Keywords (Türkçe anahtar kelimelerin tam karşılığı olmalıdır)

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, **büyük** ve *italik* harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **büyük harfle italik yazılmalı, künyeler (*)yıldız işareti ile dipnotta gösterilmelidir.** Yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme adresleri normal harflerle yazılmalı; e-posta adres(ler)i eğik harflerle yazılmalı, yazarın ORCID numarası e-posta adresinden sonra parantez içinde belirtilmelidir.
3. **Özet:** Yayımlanacak her yazıda Türkçe ve İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. İngilizce özetin başına İngilizce başlık da konmalıdır. Diğer dillerde yayımlanacak makaleler için o dillerde özet ve anahtar kelime eklenebilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 10 kelime olmalıdır.
Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin en sonunda; İngilizce yazı başlığı, özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır.
4. **Ana Metin:** Makalelerin bütününde, (transkripsiyonlu metnin yer aldığı bölümlerin dışında da) -dipnotlar dahil- “DEV-RA” fontu kullanılmalıdır. DEV-RA fontunu indirmek için [tıklayınız](#). Normal metinde 12, dipnotta 9 punto ölçüsü kullanılmalıdır. Ana metinde satır aralığı 1,5; dipnotta 1 olmalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil 7.000 (yedi bin) kelimeyi geçmemelidir. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır.
7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. **Yazma Metinler /Belgeler:** Yazıda el yazması, arşiv belgesi gibi metinlerin okuması varsa, metnin orijinalinin fotokopisi de incelemenin sağlıklı olabilmesi için dosyaya konmalıdır. Aynı durum tercüme için de geçerli olup tercüme metnin orijinali de gönderilmelidir. Zira, tercüme çalışmaları da telif çalışmaları gibi hakem onayına gönderilir.
9. **Alıntı ve Göndermeler:** Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.
10. **İmla:** Yazılarda Türk Dil Kurumu'nun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.
11. **Adres:** Yazılar, dergimize www.tkidergisi.com adresinden yazar girişi yapılarak gönderilmelidir. Yazar, ad ve soyadı ile birlikte akademik unvanını ve görev yaptığı kurum adını tam olarak belirtmelidir.
12. **Kaynak Göstermede Takip Edilecek Usûl (Kaynakçada)**
Makale içinde gösterilen başvuru kaynaklarının tümü makalenin sonunda bibliyografya/kaynakçada ilk yazarın soyadına göre alfabetik verilmelidir. Yararlanıldığı halde metinde yer verilmeyen kaynaklar bibliyografyada gösterilmez.

Kitaplarda:**Tek yazarlı kitap:**

Yazar SOYADI, Adı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, 25.

İki yazarlı kitap:

Birinci yazarın SOYADI, adı, İkinci yazarın Adı, Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Yayın Yeri ve Yılı, Sayfa Numarası.

Örnek:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

İkiden çok yazarlı kitap:

İlk yazar SOYADI, adı, diğer yazarların adı, soyadı, *kitap adı*, yayın evi, yayın yeri ve yılı.

Örnek:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümran Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Editörlü kitapta bölüm :

Yazar SOYADI, adı, "tırnak içinde bölüm adı", bölümün yer aldığı kitabın adı, (editörler), yayınevi, yayın yeri ve yılı, sayfa aralığı.

Örnek:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Birden çok cildi olan eserlerde:

Yazar Adı SOYADI, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Ansiklopedi maddelerinde:

Madde yazarının SOYADI ve adından sonra, sırasıyla "tırnak içinde maddenin başlığı", *ansiklopedinin tam adı*, yayın yeri ve yılı, cilt no, sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Makalelerde:

Yazar Adı Soyadı, "Makale Adı", *Dergi Adı (veya kısaltması)*, cildi / sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Tezlerde:

Kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının SOYADI ve adı, *tezin adı* (italik), Üniversite /enstitü bilgisi (normal harflerle) şehir adı ve tarih yer almalıdır:

Örnek:

KAYA, Hasan, *18. Yy. Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizini)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Yazma eserlerde:

Yazar, *Eser Adı*, Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı, şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emiri Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

İnternet erişimli kaynaklarda:

Yazarın soyadı, Yazarın adı, "Mesajın başlığı", İnternet adresi, (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Dipnotta Kaynak Gösterme

Dergide, klasik dipnot sistemi uygulanmaktadır. Dipnotlar, ilgili kelime veya cümlenin sonuna rakam konarak sayfa altında verilmelidir. Dipnotlarda atf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde "a.g.e.," şeklinde; eğer atf yapılan makale veya ansiklopedi maddesi ise "a.g.m.," olarak kısaltılmalıdır. Yazar adı ve soyadı kısaltılmadan açıkça yazılmalıdır.

Örnek

Dipnotta kaynak kitap ilk geçtiğinde:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

Daha sonra geçtiğinde:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

Dipnotta kaynak makale ilk geçtiğinde

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, *DEV Dergisi*, İstanbul 2016, 300.

Daha sonra geçtiğinde:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. Yayımlanacak makalelerde esasa ilişkin olmayan redaksiyon değişiklikleri ve tashihler, dergi Yayın Kurulu ve Anadili Sorumluları tarafından yapılır.
14. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 1 adet basılı dergi verilir.
15. Basılmayan yazılar iade edilmez.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

AUTHOR'S GUIDE

The Journal of Turkish Cultural Studies is the first as an international refereed social sciences and humanities journal that publishes academic works in the field of history and literature and is scanned by ULAKBIM Database of Social Sciences, Modern Language Association (MLA), Academic Resource Index, Turkologischer Anzeiger and followed by Academic Keys database.

Submission of an article is taken to imply that it has not been previously published, they should be appropriate to the academic standards and should be original. The paper presented at a scientific meeting, if not published elsewhere, is accepted on the form of an article and on condition that this situation is stated.

The Journal of Turkish Culture Studies is published twice a year, in the spring and fall semesters: Spring issue in (May) and Fall issue in (November). When necessary, it can be published as a Special Issue by the decision of the Editorial Board. More than one article of an author cannot be published.

The language of the Journal is Turkish. However, the articles written in other widespread languages or in one of the Turkish dialects are also welcomed. All contributions should include an abstract in both Turkish and English, and the keywords both in Turkish and English are also required. The English abstract should have an English title, too. For the articles written in other languages, an abstract and keywords in that language should be added. The abstracts should be in 200 - 250 words, and the keywords should not exceed 10.

The Journal is published semiannually in autumn and spring. If required, upon the decision of the Editorial Board, a Special Issue can be published additionally. In every issue only one article of the same author can be published.

Evaluation Of The Articles

The journal is a refereed publication. The submitted articles are first examined by the Editorial Board in terms of subject, presentation style and technical details. Article is evaluated in terms of ethical violations and plagiarism. Those who are eligible for publication are sent to two referees who are experts in their field. If the referee reports are positive, they are published. If one of the reports is positive and the other is negative, the article is sent to a third referee and act according to his decision. If the referees asked for some issues to be corrected in their reports, the articles are sent back to the author for corrections. If the author does not agree with the referee decisions, he explains the reason in writing. Confidentiality is essential during the evaluation of the articles. No writer names are sent to the referees, and no referees are named. Reports are kept for five years.

Language of The Journal

The language of the journal is Turkish. However, articles written by researchers in one of the common eastern or western languages and in different Turkish dialects can also be published.

Writing Rules

Care should be taken to present the articles submitted to *Journal of Turkish Cultural Studies* as follows:

Title and Content Line-up

TURKISH TITLE

AUTHOR NAME/SURNAME (*With (*) sign, personal record information should be written on the footnote.*)

ABSTRACT (*Turkish, Must be between 200-250 words to reflect the subject and content*)

Keywords (Turkish)

Introduction

Chapters

Conclusion

Bibliography

ENGLISH TITLE (Must be the exact translation of Turkish title.)

Abstract (Must be the exact translation of Turkish abstract.)

Keywords (Must be the exact translation of Turkish keywords.)

1. **Title:** It should be compatible with the content and expresses the content best, and should be written in capital letters and italics. The title of the article should not exceed 10-12 words.
2. **Author's name(s) and address(es):** The name(s) and surname(s) of the author(s) should be in italics in capital letters, and the personal record information should be indicated in the footnote with an asterisk (*). The institution(s) where the author(s) served, the communication addresses should be written in normal letters; e-mail address(es) should be written in italics and the author's ORCID number should be specified in parentheses after the e-mail address.
3. **Abstract:** In each article to be published, Turkish and English abstracts are given as well as Turkish and English keywords. An English title should also be placed at the beginning of the English summary. For articles to be published in other languages, abstracts and keywords can be added in those languages. Abstracts should be between 200 and 250 words and keywords should be maximum 10 words.

In the abstract, the sources used, figures and table numbers should not be mentioned. Keywords with a minimum of 5 and a maximum of 8 words should be provided by leaving a blank line under the abstract. Keywords should be compatible with the

content of the article and should be inclusive. At the end of the article; English writing title, abstract and keywords should be available.

4. **Main Text:** The "DEV-RA" font (including footnotes) should be used throughout the articles (except for the sections with transcribed text). [Click to](#) download DEV-RA font. 12 font size should be used in normal text and 9 font size in footnote. Line spacing is 1.5 in the main text; Should be 1 in footnote. Writings should not exceed 7,000 (seven thousand) words including abstract and bibliography. Double emphasis such as quotation marks and italics letters in the text should not be included.
5. **Chapter Titles:** Main title and subtitles can be used in the article to provide a regular information transfer. The main headings (main sections, references and appendices) are in capital letters; subtitles should be in bold characters and first letters should be capitalized
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and titles. The table number should be written in normal letters to top left; The name of the table should be written in italics, with the first letter of each word capitalized. Tables should be where they should be in the text. Figures should be prepared in accordance with black and white printing. Figure numbers and names should be written centered just below the figure. The figure number should be written italics and should end with a dot. Right next to it, the first letter should be capitalized and the name of the figure should be written In normal letters.
7. **Pictures:** They should be sent in addition to the article in high resolution, scanned in print quality. In picture naming, the rules in the figures and charts should be followed.

Figures, charts and pictures should not exceed 10 pages (one third of the text). Authors with technical possibilities may place figures, charts and pictures in their places in the text, provided that they can be printed exactly.
8. **Manuscripts / Documents:** If there is a reading of texts such as manuscript, archive document, the photocopy of the original text should also be included in the file for the health of the review. The same is true for translations, the original text of the translation must be sent. For translation studies are sent to referee approval just like copyright works.
9. **Citations and References:** All kinds of responsibilities of the articles belong to their authors. Direct quotations should be given in quotation marks. Citations less than 2.5 lines must be written between lines; citations longer than 2.5 lines should be written in 1-point smaller with 1.5 line spacing 1.5 cm inside and right and left of the line.
10. **Spelling:** It is recommended to follow the spelling guide of the Turkish Language Association in the articles. However, in the end, the authors are responsible for the spelling in the articles.

11. **Address:** Articles should be sent to our journal at www.tkidergisi.com with an author entry. The author should state his/her academic title and the name of the institution he/she works for, together with his/her name and surname.

12. **Procedure to Follow in References (In Bibliography)**

All reference sources shown in the article should be written in alphabetical order in the bibliography at the end of the article. References that are not included in the text although used are not shown in the bibliography.

In the Books:

Book with a Single Author:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÇELEBİOĞLU, Amil, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, 25.

Book with Two Authors:

SURNAME of the first author, name, second author's Name and Surname, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla Kartal, Ahmet, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2004.

Book with More Than Two Authors:

SURNAME and Name of the first author, Name and Surname of the other authors, *Name of the Book*, publication place and year, page.

Example:

ÖZTOPRAK, Nihat, Sebahat Deniz, H. İbrahim Demirkazık, Hasan Kaya, Ümrân Ay, Bünyamin Ayçiçeği, *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi, I*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Chapter in An Edited Book

SURNAME and Name of the author, "Title of the Article", *Name of the Book it's in*, (editors) publisher, publication place and year, page numbers.

Example:

KILIÇ, Atabey, "Manzum Sözlükler-Beden Kelimeleri Sözlüğü", *Beden Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 277-300.

Works of Multi-volumes:

SURNAME and Name of the author, *Name of the Book*, publication place and year, volume, page.

Example:

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşlikatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

In Encyclopedia Articles:

SURNAME and the of the author of the article, "Title of the Article", *Name of the Full Name of the Encyclopedia*, publication place and year, volume, pages.

Example:

AKYILDIZ, Ali, "Sâdullah Paşa", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 432-433.

Articles:

Name and surname of the author, "Title of the Article", *Name of the Journal*, volume and issue of the journal, publication place and year, page number(s).

Example:

M.Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Theses:

SURNAME and name of the author of the thesis, *Name of the Thesis*, University/Institute information, city and year.

Example:

KAYA, Hasan, *18. Yy. Şairi Âsaf ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.

Manuscripts:

Author, *Title of Work*, Library, Collection, Catalog number, leaf.

Example:

Âdile Sultan, *Divan*, Millet Kütüphanesi. A. Emiri Efendi. Mnz. 260. vr. 60^b

Internet Accessed Resources:

It is sufficient to provide the surname of the author, the name of the author, "the title of the message", the Internet address, (Access Date).

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

References in Footnotes

The classic footnote system is applied in the journal. Footnotes should be placed at the bottom of the page with a number at the end of the related word or phrase. In the footnotes, the full reference must be given in the place where the work cited first passes, in later locations as "a.g.e."; If it's the cited from an article or encyclopedia article it must abbreviated as "a.g.m." The name and surname of the author should be written clearly, without shortening.

Example

When the source book in the footnote passes first:

Davut Hut, *İstanbul'un 100 Su Yapısı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, 34.

When it passes later:

Davut Hut, *a.g.e.*, 45.

When the source article in the footnote passes first:

Bünyamin Ayçiçeği, *Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkçe Şiir Mecmû'aları (İnceleme-Dizin)*, DEV Dergisi, İstanbul 2016, 300.

When it passes later:

Bünyamin Ayçiçeği, "a.g.m", 324.

13. In the articles to be published, editorial changes and corrections that are not related to the essential are made by the Editorial Board.
14. A printed journal is given to those whose articles, translations or criticisms are published.
15. Non-printed articles are not returned.